

ТОҒАЙ МУРОД

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

II жилд

- **ОТАМДАН ҚОЛГАН ДАЛАЛАР**
- **БУ ДУНЁДА ЎЛИБ
БЎЛМАЙДИ**

Романлар

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2012

84(57)6 - Ўзбек адабиёти

УДК 821
ББК 85.37
М 89

М 89 Мурод, Тоғай

Танланган асарлар/ II жилд. Отамдан қолган далалар. Бу дунёда ўлиб бўлмайди. Романлар. — Т.: «Sharq», 2012. — 448 б.

ISBN 978-9943-00-528-0

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Абдулла Қодирий номидаги Давлат мукофоти совриндори Тоғай Мурод «Танланган асарлар»нинг II жилди адибнинг машҳур асарлари – Давлат мукофотига сазовор бўлган «Отамдан қолган далалар» ҳамда эл орасида довруқ қозонган сўнгги «Бу дунёда ўлиб бўлмайди» романларидан ташкил топди.

Ушбу романлар адабиёт мухлисларига ажойиб тухфа бўлади, деган умиддамиз.

УДК 821
ББК 85.37

Ю34186

291

ISBN 978-9943-00-528-0

ALISHER NEVOIY

2012/25

nomidagi

A

1188

O'zbekiston MK

© «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти, 2012.

БЕНАЗИР БАДИЙ ОБИДА ЁХУД АСРЛАР ФАМИ СИЛСИЛАСИНИНГ ИНТИХОСИ

Тоғай Мурод романлари адибнинг, қолаверса, миллий адабиётимизнинг шунчаки навбатдаги намуналари эмас. XX аср, аниқроғи, салкам бир аср давом этган истибдод ниҳоясида майдонга келган «Отамдан қолган далалар» билан «Бу дунёда ўлиб бўлмайди» романлари ўша аср ибтидосида ўлкада юз берган миллий уйғониш натижасида бошланган миллатнинг бир неча авлод асл ўғлонлари – ёрқин истеъдодлар қалбини олов бўлиб ўртаган мислсиз дард, истибдодга қарши исёну тугёнлари силсиласининг давоми, аср охиридаги интихоси, балки сўнгги нидоси каби янграйди. Ҳар икки асарнинг поэтик қамрови ҳам айни истибдод даври саналари билан чегараланган.

Ғаройиб бир силсила. Агар миллий уйғониш жарчиларидан бирининг шоҳ асари – биринчи ўзбек миллий романи «Ўткан қунлар» қаҳрамони чоризм босқини чоғи, илк тўкнашувда олдинги сафда туриб қаҳрамонларча шаҳид бўлгани ҳақидаги хабар билан яқунланса, «Отамдан қолган далалар» воқеалари айни шу палладан бошланиб, истибдоднинг сўнгги кунлари талвасаси тасвири билан хотималанади. «Бу дунёда ўлиб бўлмайди» романи қаҳрамони эса истибдоднинг иккинчи палласи – шўролар салтанатининг тенгдоши. Маълумки, «Ўткан қунлар»нинг маъно-муқдарижа доираси ғоят кенг, унда хилма-хил ижтимоий-маънавий, миллий ва умумбашарий муаммолар кўтарилган. Буларнинг ҳар бири асарда юксак ва бетакрор бадиий ифодаси ҳамда талқинини топган. Улар ичида, менинча, энг муҳими, юртнинг, миллатнинг тақдири, мустақиллик масаласидир. «Ўткан қунлар» романига қадар ҳам, асар ёзилган пайтда ва ундан кейин ҳам ҳеч ким XIX асрда миллат тақдири учун ҳаёт-мамонт аҳамиятига молик тарихий ҳодисаларнинг, яқин тарихимизнинг энг қирлик, қора кунларини – ўлканинг мустақилликдан маҳрум бўлиб мустамлакачилар олдида таслим бўлишга, муқаддас тупроғимизнинг, миллат шаънининг топталишига олиб келган омилларни Қодирийчалик теран, холис, ғоят таъсирчан таҳлил этган асар ярата олгани йўқ. Аслида, Қодирийга тинчлик бермаган, уни қўлга қалам олишга ундаган мислсиз дард ҳам айни шу нарса эди. «Ўткан қунлар»да романга хос тафаккурни таъмин этган бош омил ҳам аслида шу!

Мустамлакачилик келтирган бало-офатларни, унинг сон-саноксиз мудхиш окибатларини айтиб адо этиш қийин, уларнинг энг даҳшатлиси – миллат руҳини топтаб, ўзлик туйғусини сўндириб, одамларни мутелик, қуллик балосига мубтало этиш, ғафлат бандасига айлантиришдан иборат мудхиш офатдир. Миллий уйғониш дарғалари – Чўлпон, Кодирийлар миллат вужудига сингдирилган мана шу иллат-офатга қарши ўт очдилар. Чўлпон шўро истибдодининг ибтидосидаёқ миллат фарзандларига қарата мана бундай аламли саволларни ўртага ташлаган эди:

«Нима учун ғазабингни уйғотмайди оғу-ўқ?
Нима учун борлигингда бу даража бузғунлик?
Нима учун ўч булути селларици ёғдирмас?
Нима учун куч тангриси бор кучи-ла солдирмас?»

Орадан икки йил ўтиб шоир:

Тириксан, ўлмагансан,
Сен-да одам, сен-да инсонсан.
Кипан кийма, бўйин эгма,
Ки, сен ҳам хур туғилгансан!..

дея ҳайкиради.

Чўлпондан кейин бу аламли саволни ўзгача кўринишда энг кескин қилиб қўйган улуғ шижоатли зот Абдулла Қаҳҳор бўлди. Адиб салкам қирқ йиллик ижодининг сара намуналари – ўтмишдан олиб ёзган туркум ҳикоялари, «Сароб» романи, «Ўтмишдан эртақлар» киссаси – булар бошдан-оёқ истибдод офати – мутеликка, қулликка қарши исёндан иборат эди. Адибнинг ўзи бадий асар деса арзигулик деб билган илк ҳикояларидан бирини «Бошсиз одам» деб атади, сара ҳикоялари «Ўғри», «Анор» қаҳрамонларининг номлари – Қобил бобо, Туробжон уларнинг кимлигидап далолат бериб турибди: қобил – мўмин, туроб – тупроқдек хор-хокисор кимсаларнинг қисмати ўқувчи дилини вайрон этади, адиб умри поёнида яратган «Ўтмишдан эртақлар»даги катор персонажлар, айниқса, Бабар адиб ижодий кредосининг чўққиси – яқуни бўлди. Ота-боболари қатта умид билан қўйган Бобурдек табаррук номини ҳам унутиб, бетайин, маънисиз «Бабар»га айланган кимсанинг фожали қисмати ифодаси мустамлака сиёсати мудхиш окибатига қарши ўқилган бадий айбномадир. Энди бу хусусда Абдулла Қаҳҳордан ўтказиб бир нарса дейиш, ёзиш қийин деган ҳаёлда юрардик. Қарангки, орадан ўттиз йил ўтиб истибдод

поёнида Тоғай Мурод устоз панжасига панжа уришга журъат этди, бу мушкул жумбоқни қойилмақом қилиб ҳал этишга эришди.

«Отамдан қолган далалар» бош қаҳрамонининг номи қаҳҳорона тарзда исми жисмига мос – Дехқонқул. Муаллиф роман яратилиши жараёни асносидаги ижодий-рухий ҳолати устида тўхталиб: «Энди қоним ўз ғанимларим учун қайнамади. Йўқ, ўз ғанимларим ўз йўлида қолди. Энди қоним... оламшумул ғанимларим учун қайнади... Кўнглимда эл-юртим йўлида нимаики дардим бор – барини ушбу романимда тўкиб солдим», деб ёзади. Бу лўнда эътирофда романиннг асосий руҳи – пафоси аниқ-равшан ифодаланган. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, бу роман Аллоҳ инъом этган энг улуғ неъмат – ҳурлигини, мустақиллигини, эркини, озодлигини бой берган, босқинчилар бўйинтуруғини бўйнига илиб, истибдод исканжасида қулга айланган халқнинг аянчли холи, у чеккан заҳматлар туфайли адиб дилидаги оҳ-армон, нола-фиғон, бир асрдан ортиқ давом этган империя зулми, зуғумига қарши зўр нафрат – тугён каби янграйди.

Роман марказида Дехқонқул тақдири туради. Асар воқеалари ҳаёти, тақдири, қисмати, рухий дунёси она-Ер, киндик қони тўкилган муқаддас тупроқ билан мустаҳкам боғлиқ, ўзбекнинг рамзи дегулик меҳнатқаш, заҳматқаш инсон – Дехқонқул тилидан сўзлаб берилади. Дехқонқул ҳикоясини ўз саргузаштларидан эмас, балки анча наридандан – бобоси Жамолиддин, отаси сурхони Ақраб тарихидан бошлайди. Чунки Бобо ва Ота тарихини эсламай, сўзламай туриб, Дехқонқул қисмати, характери маъно-моҳиятини англаш, англатиш қийин.

Бобо Жамолиддин – оқпошшо истилоси даврининг жонли шоҳиди. У ҳам туғма меҳнатқаш дехқон, имон-эътиқоди бутун шахс. Меҳнат, тоат-ибодат билан баробар юрт қайғуси ҳам унинг учун бегона эмас, ор-номус, инсонлик шаънини баланд тутайди; юртининг покиза тупроғи, тиник оқиб турган сувлари бешарм, бераҳм келгиндилар томонидан булғанганида ўзини қўярга жой тополмайди, соддадил оломон зулмга қарши бош кўтарганда беихтиёр улар сафида туради; охири, шафқатсизлик, хўрлик, таҳкиру надоматларга тоқат қилолмай босқинчилар оёғи етмас масканларни қўмсаб, канчалар оғир бўлмасин, туғилган юрти – гўзал Фарғонани ташлаб бош олиб кетади...

Ота – сурхони Ақраб – қизил империя салтаватининг таркиб топиш даври гувоҳи. У – қўли гул боғбон. Шу

билан баробар, ота Акрабда ҳам она-Ватан, миллий гурур туйғуси баланд, юртнинг мустақиллиги, озодлиги деб кизил офатга қарши жангга отланади, эл-юртига, она заминига, оиласи, зурриётларига чексиз садокатини намоен этиб, эътиқоди, матонати билан ёвларни лол қолдириб, мардона туриб жон таслим этади...

Мана энди гал Дехқонқул таърифига келди. Дехқонқул шўролар даврининг одами. Хўш, Дехқонқул Ота ва Бобосидан нималарни мерос қилиб олди? «Социалистик ҳаёт тарзи» шароитида у нималарга зришди-ю, нималарни бой берди? Дехқонқулнинг Ота, Бобосидан фақат меҳнаткашлик хислати ўтган, холос. Ота-боболарига хос юртсеварлик, эрксеварлик, инсоний гурур, ўзликни англаш, кадрлаш хисси унда бутунлай барҳам топган. Дадил айтиш мумкинки, Дехқонқул образи – ўзбек адабиётида жиддий бадиий кашфиёт. Дехқонқул совет даври адабиётида завқ-шавқ билан қаламга олинган социалистик меҳнат қаҳрамонларига пародия – кескин киноя тариқасида яратилган. У – тоталитар тузум, кизил империя сиёсати тарбиялаб етиштирган «меҳнат кишиси», «янги инсон» тимсоли; мустабид ҳокимият мунофиқона мафқурасининг тирик қурбони.

Дехқонқул шўролар салтанатининг деярли тенгдоши. Ёзувчи адабиётимизда урф бўлган йўлдан бормаиди, қаҳрамон тақдири орқали даврни, «социалистик жамият тарихи»ни ифодалашни ўз олдига мақсад қилиб қўймаиди. Ёзувчини биринчи галда Дехқонқулни қул, муте қилиб шакллантирган ҳаётий омиллар, уларнинг маънавий-фоживий оқибатлари қизиктиради.

Дехқонқулни, аввало, Ленин ишига, партияга, шўролар ҳукуматига, улуғ оғага ҳурмат, садокат руҳида тарбияланган; унга Ленинни ота, Крупскаяни она деб ўргатишган, ўлан-лапарларни эмас, «партия-совет қўшиқлари»ни тинглаб, айтиб тили чиққан, уйқудан турганда ҳам, уйқуга ётиш олдида ҳам, тўю маракаларда ҳам партия, доҳий, улуғ оғага таъзим, салом билан йўғрилган мадҳиялар қулоғига қуйилган; юрти дунёда энг озод, хур, тўқ-фаровон эканига, 80-йилларга бориб коммунизмда яшашига чиппа-чин ишонтиришган... У бора-бора сўз билан амал орасидаги зиддиятни сезган, кўрган; тенгдошлари қатори ўқишни қўйиб пахта далаларидаги, заҳарли химикатлар остидаги «хур меҳнат» гапши нима эканини гўдаклигидаёқ татиган, шу «шонли меҳнат»га меҳр-муҳаббат руҳида вояга етган. Салгина бўлсин,

бу машаккатлардан ўзини четга олганида босмачининг, совет тузуми душманининг ўвли деб ҳақорат қилинган; бу хилдаги дағдағалар кўнглидаги қаршилик кўрсатиш туйғусини бутунлай сўндирган...

Шу тариқа Дехқонкул ўзига хос манкурт бир кимса бўлиб етишади. Бу одам фақат садоқат билан меҳнат қилишнигина билади. У деҳқончилик илмини миридан-сиригача эгаллаган. Ўзи ўтказган ҳар бир ниҳолнинг холи, дарди унга аён. У ўзини ҳам, аёлини ҳам, болаларини ҳам ўйламай, аямай бетишим тер тўкади; табиат билан тутшиб, табиий офатлар билан олишиб, енгиб, йилма-йил мўл ҳосил етиштиради, машғал бригадирга айланади.

Аслида бунинг нимаси ёмон? Меҳнат инсонни улғулайди, деймиз-ку! Шунчалар фидойи меҳнаткаш инсон Дехқонкул нега кўзимизга қахрамон эмас, аянчли бир кимса бўлиб кўринади, ўқувчида фахр-ифтихор эмас, ўқинч-надомат, ачишиш туйғусини кўзғотади? Бутун гап мана шунда. У ким учун, нима учун бетиним тер тўкаётганини, холи не кечаётганини ўйлаб ҳам кўрмайди. У қарахт бир ҳолга тушиб қолган. Теварак-атрофида, ҳаётда нималар бўлаётганлиги, ҳақ ва ноҳақ ишлар, адолатсизликлар, яқин кишилари, аёли, фарзандлари ҳол-аҳволи уни мутлақо қизиқтирмайди. Идеологиянинг қип-қизил мунофиқона ёлғонларига асло парво қилмайди, бемаъни кўрсатмаларига қаршилик кўрсатмайди, кўрсатолмайди; мунофиқ қаламкашларнинг дала шунқорлари ҳақидаги мунофиқона очерки ҳам, москвалик киночиларнинг машғал бригада ҳаётига бағишланган бошдан-оёқ ёлғонга қурилган картинаси ҳам уни ажаблантирмайди, аксинча, картинадаги сохта ролни ижодчилар айтгандай қилиб ҳеч қийналмай ижро этиб беради. Ўзининг, ҳамқишлоқларининг ўта ночор аянчли турмушларини кўриб, билиб туриб, «Мунча ширин экан бу Совет даврони – Мамнун яшар ҳар инсон – йўқдир армони» сингари тутуриқсиз қўшиқларни бепарво тинглайверади. Машғал бригадир бўла туриб кўли қискалигидан, мотоцикл олишга қурби етмаганидан, аёлининг оддий сўровларини бажо келтиролмаётганидан, бугина эмас, қозони гўшт кўрмаётгани, болалари тўйиб овқат емаётганлигидаги изтиробга тушмайди. Марказга, кўрик-кенгашга ижарага олинган кийимларни кийиб боришдан оро қилмайди. Кенгашдаги иштироки ҳам маълум – тўрға қараб ўтиради, тўрдагилар чалак чалса, у ҳам чапак чалади, тўрдагилар оёкка турса, у ҳам оёкка туради...

Тўғри, унда ҳам гоҳи ота-бобосидан қолган ғурур

андак уч беради; бироқ у шаҳарга бориб тўр шляпа билан бахмал сўзана сотиб олишу, телбаларча бахмал сўзанани шартта йиртиб, оёғига пайтава қилиб ўраш, телеэкранда кўринган Америка президентига бошидаги шляпасини олиб силташдан нарига ўтмайди. Бу кўли очик, меҳмондўст, танти ўзбек емай, ичмай топганини меҳмонга кўяди, меҳмони оёғи остига қўй сўйиб керилади, аммо меҳмонлар учун олиб келган икки дона хурмони деб ўғилчасини уриб, оғиз-бурнини қонга белейди.

Хўш, бу хилдаги телбаларча тантилик, саховат, қулларча эрксиз меҳнат, шўроларга садокат, маънавий карахтлиқ, карамлик, мутелик туфайли у нималарга эришди?! Оддий орзулари ушалмаган вафодор аёли турмуш ситамлари, машаққатларидан тўйиб, жонига қасд қилади, ўзига ўт қўяди, тўйиб овқат емай оёққа турган ўғлонлари (ўғлонларидан бирининг исми Қулмат!) очофат, муте, ногирон-дардманд бўлиб етишмоқда; ўзи эса ҳалол, фидокорона меҳнатлари эвазига юлғич, порахўр деб айбланиб, қамокқа олинади, айтиб адо бўлмас, тилга олиб бўлмас қийноқ, хўрликларга гирифтор этилади, уни ўз тезагини ейишга мажбур этадилар, эркаклик шаънини топтайдилар... Бу шўрлик банда шу даражага бориб етганки, уни қамокқа олиб кетаётганларида ҳам даладаги ишини, пахта теримини ўйлайди; қамокдаги азоб-уқубатлар пайтида ҳам «ленинча адолат»га умид боғлайди, шунча хўрликдан кейин ҳам даласига, меҳнат кучоғига қайтиш хаёли билан нафас олади.

Қисқаси, Дехқонқул қисмати, карахт ҳолати, муте табиати тасвири – қизил империя сиёсати, «социалистик ҳаёт тарзи» миллатни, миллий туйғу, кадриятларни топташга қаратилган, чиройли шиорларга ўралган, аслида геноциддан иборат мунофикона коммунистик мафкура устидан чиқарилган зўр айбномадир. Мустақиллигини йўқотган халқ, ўзлигидан, кадриятларидан узоқлашган, фикрлашдан тўхтаган муте, итоаткор кимсанинг охири-окибат келадиган манзили шу! Ёзувчи Дехқонқул қисмати орқали шу фикр-ғояни ўқувчини ларзага солар бир тарзда ифода этган.

Бу романнинг бетакрор ифода тарзи, тили, тасвир оҳанги, образлар тизими жиддий тадқиқотлар, хилма-хил ёндашув ва талқинлар учун озиқ беради. Юқоридаги мулоҳазалардан кўриниб турибдики, унда янги адабиётимизнинг салкам бир асрлик тажрибалари билан туташадиган ришталар, жўшқин мотивлар, анъанавий реализмнинг «қони-жони» саналмиш

ижтимоий таҳлил устувор; айти пайтда, романнинг ифода тарзида халқ оғзаки ижоди, дostonчилик аънаваларига эш жиҳатлар ҳам бисёр. Шулар билан баробар, шахс қисмати талқинида, персонажлар руҳияти таҳлилида замонавий жаҳон адабиётига хос бир талай тамойиллар – абсурд ва экзистенциализм, онг оқимиға хос хусусиятларни ҳам кузатиш мумкин.

* * *

Тоғай Мурод галдаги романи «Бу дунёда ўлиб бўлмайди» асарида шўро салтанати йиллари шаклланган, шакллантирилган одамлардаги шўровий эътиқод фожиасининг бошқа бир кўринишини қаламға олади. «Отамдан қолган далалар» қаҳрамони, юқорида таъкидланганидек, ўз номи билан кул, муте, итоаткор банди ожиз. У билиб-билмай шу йўлга кирган. Фидокорона меҳнатда ўтган, ўтаётган умри, хатти-ҳаракатлари маънисиз – абсурддан иборат эканини англаб етишга қодир эмас. Унинг фожиаси шунда. «Бу дунёда ўлиб бўлмайди» романидаги Ботир фирқа эса исми жисмиға мос: ҳам ботирлиги бор, ҳам оқ-қорани танийдиган шахс, фирқа одами, раҳбар ходим. Ҳамма нарсаға ақли етади. Ўзи қилаётган, амалға ошираётган ишларнинг кўпи бемаъни, ноҳўя эканини билади, билиб туриб вазият тақозоси, ўз даври арбоби сифатида арбоблик бурчи, қолаверса, «ўрганган кўнгил» шеваси туфайли тузум сиёсатини амалға оширишда собит турган, бу йўлда ҳеч қимни, ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам аямаган. Бу тур образлар кўп миллатли шўро адабиётида Сталин вафотидан кейин пайдо бўла бошлаган, хусусан, шу йўналишдаги Ч.Айтматовнинг «Алвидо, Гулсари» қиссаси, «Асрга татиғулик кун» романи қатта доврўқ қозонган эди. Миллий адабиётимизда О.Ёкубовнинг «Диёнат», «Оққушлар, оппоқ қушлар», Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Лолазор» романлари, яна бир талай роман ва қиссаларда Айтматов қаҳрамонларига маънодош персонажлар қад ростлади. Улар силсиласида Тоғай Мурод кашф этган Ботир фирқа алоҳида ажралиб туради.

Фарқли жиҳати шундаки, аввалги эътиқод қурбонлари саналмиш қаҳрамонлар жараён хали давом этаётган давр маҳсули эдилар. Тоғай Мурод қаҳрамони эса асрий силсила поёниға етган вазият одами; унинг ижодқори мустабид тузум вайроналари устида туриб сохта эътиқод эгасининг умр йўлини, табиати ва руҳиятидаги эврилишларни таҳлил

хамда тадқиқ этади. Ботир фирқага узок умр насиб этди, у хам «Отамдан қолган далалар» қаҳрамони каби XX аср тенгдоши. Аср охирига келиб у амал қилган эътиқодлар сароб бўлиб чиқди, ўз қўли билан яратган ҳайбатли қоялар бирин-кетин қулай бошлади. Айни шу паллада унинг қисматида, руҳиятида кечган жараёнларни муаллиф ўзига хос трагикомик тарзда фавкулудда бир маҳорат билан ифодалайди. Шуниси муҳимки, Ботир фирқа бир думалаб осонгина янги замон кишиси – бозор даври одамига айланиб қоладиганлар хилидан эмас. Даврнинг тезкор, шафқатсиз ўзгаришларини у ғоят қийинчилик билан қарши олади. Бунинг учун муаллиф уни ошқора қоралаш, масхаралаш, фош этиш йўлидан бормайди; қаҳрамонни бир тирик инсон сифатида тушуниб, унга хам осон эмаслигини, унинг ташвишларида муайян асослар хам борлигини, бир тузумдан иккинчи бир тузумга ўтиш чоғи жамиятдаги янгилашниларнинг ўзи кўп қийинчилик, зиддиятлар ичида кечаётганлигини дил-дилдан ҳис этиб қалам тебратади; муаллифнинг сеҳрли қалами остидан қад ростлаган бу ғаройиб осий бандан ожиз бизга замондош тирик инсон сифатида бор феъл-атвори, дарди-дунёси билан кўз олдингизда «мана мен», деб туради.

Замонавий руҳшунослик таълимотларидан яхши ҳабардор адиб қаҳрамон руҳияти таҳлили чоғи онгли ва онгсиз – онг ости жараёнларини ғоят нозик илғайди ва уларни китобхонга назокат билан етказди. Ботир фирқа бутун вужуди билан фирқа, коммунистик эътиқод одами бўлса-да, қалби тубида чин инсоний, миллий, умумбашарий, қолаверса, исломий туйғулар хам пинҳона маскан тутган. Пайти келганда улар юзага қалқиб чиқади, ўша машғум замонларда уни имконият доирасида амал қилган эътиқодига зид савоб ишларни хам адо этишга ундайди. Қалб тубидаги шу ноёб туйғу бу ғаройиб табиат кимсани бугунги мушкул, чигал руҳий кийноқлар гирдобидан чиқишида бирдан-бир нажот калити вазифасини ўтайди.

Шу тарика, шоир ибораси билан айтганда, асрлар ғамини сўйлаган бир-бирига туташ бу икки роман яхлит ҳолда миллат ва миллий адабиётимиз тарихидаги туб бурилиш палласи – истибдод интиҳоси ва истиклолнинг бошланиши даврида сўз сеҳри орқали қад ростлаган беназир бадиий обидадир.

УМАРАЛИ НОРМАТОВ,

профессор, филология фанлари доктори.

ҚАЛБЛАРНИ ЛАРЗАГА СОЛГАН ХИРГОЙИ

Тоғай Муродни шахсан таниш, ҳамсухбат бўлиш насиб этмаган, лекин уни ёзувчи сифатида таниганимга анча бўлди. Ёзувчининг «Ойдинда юрган одамлар» қиссасини ўқиганимда исмсиз бир таассурот ичида қолганимни эслайман: маза қилиб ўқиганим рост-у, бировга айтиб бергудек воқеаси йўқдек эди-да!.. Қахрамонлари ҳам бинойидек-у, ишшо ёзганинда «фалончига ўхшагим келади», дейдиган эмас-да!..

Бу янглиғ таассуротнинг сабабини кейинроқ англадим: адабиётимиз янгиланаётган пайт экан, Тоғай Мурод шу янгиланишни бошлаганлардан бири — бизнинг адабиёт ҳақидаги тасаввурларимизни янгиллаган авлоднинг илғорида борган вакиллари экан...

I

«Отамдан қолган далалар» нафақат долзарб мавзуси, балки бадиий жиҳатлари билан-да адабиётимизда жиддий воқеа бўлди. Асарнинг ўзига хос қурилиши, бетакрор ифода йўсини, тилдаги жозиб оҳанг, самимият — буларнинг бари унинг муваффақиятини таъминлаган асосий омиллардир. Бир суҳбатда асар хусусида сўз бориб, «Отамдан қолган далалар» жанр эътибори билан романими?» деган саволни ўртага қўйган эдим. Ҳа, жанрнинг рисоладаги талабларидан келиб чиқилса, бу саволни қўйиш асослидек. Зеро, роман марказида инсон тақдири тургани ҳолда у тугал мақсад эмас, романий қахрамон дунёни бадиий идрок этиш, дунё ҳақидаги, унинг жорий ҳолати ҳақидаги яхлит бадиий концепцияни шакллантириш ва ифодалаш воситаси, холос. Шунга кўра, одатда романий қахрамон — ўз муҳитига сиғмаётган, муҳит билан зиддиятга киришган, изланаётган шахс сифатида намоён бўлади. Дехқонкулда эса бу хусусиятлар кўрипмайди, у — кечаги кунини муҳит измида сассизгина яшаб ўтган, энди кечмишини мушоҳада қилаётган одам. Дехқонкулнинг тўлақонли романий қахрамон сифатида бўй кўрсатишига ривоянинг биринчи шахс тилидан берилгани монелик қилган, айни чоғда, худди шу нарса — ривоянинг биринчи шахсдан берилгани — асарда лирик ибтидонни кучайтиргани ҳам яққол кўринади: асарнинг кўп ўринларида воқеани тасвирлаш (ёки нарса-ходиса, ҳолатни тавсифлаш) эмас, уларга мўпосабат билдириш мақсади етакчилик

килади. Буларнинг натижаси ўлароқ, асарда лирик ибтидо салмоқли, бадий жихатдан белгиловчи ўрин тутдики, «Отамдан қолган далалар» насрда битилган романик характердаги «поэма»дек, «достон»дек таассурот қолдиради. Асардаги ифода йўсини ҳамда воқеликни бадий идрок этиш усулининг халқ достонларига эшлиги унинг муваффақиятини таъминлаган кўшимча омил эмасмикин?!

* * *

...романнинг мақсади дунё ҳақидаги, унинг жорий ҳолати ҳақидаги яхлит бадий концепцияни шакллантириш ва ифодалаш, романий қаҳрамон шунинг воситаси, дедик. Шунга таяниб, «Отамдан қолган далалар» жанрнинг рисолавий талабларига жавоб беришига шубҳа ҳам билдирдик. Бошқа томони, ахир, унда воқеликни калбидан ўтказиб, унинг таъсирида туғилган кечинмаларини, муносабатини ифодалаётган лирик қаҳрамон – Тоғай Муроднинг ўзи бор-ку?! Дунё билан зиддиятдаги, насиб этган тақдирдан имкони кенгрок бўлганидан муҳитга сиғмаётган, аниқроғи, элининг бир асрдан зиёд муҳит – мустамлака тузумига сиғмай келганини ўзида намоён этиб турган Тоғай Муроднинг ўзи рисоладаги романий қаҳрамон эмасми?!.

* * *

«Отамдан қолган далалар»ни реалистик асар деганимиз ҳолда, унда реалистик шартлилик даражасининг юқорилиги ва бу нарса қатъий реализм талабларидан жиддий чекинишларга олиб келганлигини эътироф этишга тўғри келади. Бу нималарда кўрилади? Аввало, вақтнинг шартлилиги: 20-йилларда эс таниган болакай 60-йилларда ҳам болалигича қолади. Бугина эмас, умуман, асарда тасвирланган (ёки эслатилган, ишора қилинган) воқеалар, тафсилотлар реал хронологияга доим ҳам мувофиқ келавермайди. Ундаги катор образлар (масалан, идеология, киночилар, мустамлакачилар ва б.) реалистик образлар сифатида эмас, кўпроқ шартли, рамзий «маска» сифатида бўй кўрсатади. Шунга ўхшаш, асарда ҳақиқий фамилиялари остида ҳаракатланувчи шўро ҳукуматининг таниқли арбоблари (Полторацкий, Колесов, Успенский ва б.), мураккаб тақдир этгаси полковник Чанишевларнинг битта ҳаётий ҳолат – Акраб қўрбошининг қўлга олиниши доирасида тасвирлангани ҳам

шартлилиқдан ўзга эмас. Булардан кўринадики, асарда мустабид тузумнинг том маънодаги реалистик образи эмас, унинг шартли образи яратилади: ўқувчининг кўз олдида инсонийликдан буткул маҳрум ёвузлик тимсоли гавдалантирилади. Асарнинг умумий руҳини, «хийла кескин – тенденциоз» руҳини белгилаган бу каби усулнинг (ёвузлик лагерининг ўта шартлилигию эзгулик лагерининг ҳаётий тасвирланиши) илдизи ҳам аслида халқ оғзаки ижодидан озиқланади...

* * *

... меъёрдан ортган тенденциозлик – қусур, унинг реализмга хос эмаслиги исбот талаб қилмайдиган айни ҳақиқат. Аммо «Отамдан қолган далалар» – даврнинг бадиий ҳужжати, унда жамиятнинг мустамлакачилик барҳам топиб, истиқлол неъматига ноил бўлган пайтдаги руҳияти акслангани ҳам бундан асло кам бўлмаган ҳақиқат. Зеро, унда ҳаммамизнинг – «деҳқон» («деҳқон» – ер эгаси демак эмасми?!) бўла туриб «қул»ликда умргузаронлик қилган сизу бизнинг кайфиятимиз, парчаланган занжирлар устида турганча кечмишимизга соғлом назар солган, мустабид тузумни яниб турган ҳолатимиз аксланган. Донишмандлардан бири «Инсоният ўз ўтмиши билан кулиб хайрлашади», деган экан. Асар ёзилган пайтда на Тоғай Мурод, на сизу биз ўтмиш билан кулиб, кулиш қайда, хотиржам хайрлашишга ҳам қодир эмас, негаки, истибдод занжирлари қолдирган яралардан ҳали қон сизиб турганди. Шу маънода, «Отамдан қолган далалар» – узок йиллар йиғилган дарднинг мисоли вулкондай отилиши, мустамлака билан хайрлашаётган халқнинг йиғи-йўқлови. Йўқ, мустамлакага куйиб эмас, топталган кадр, гурурини ўйлаб чеккан ноласи юракни эзадиган, руҳни туширадиган эмас, аксинча, киши руҳини юксалтирадиган, қаддини тиклайдиган нола...

* * *

«Отамдан қолган далалар»нинг, умуман, Тоғай Мурод насрининг тили ўзига хос, услуби ўзига хос. Сираси, кўникиб олмагунча ғалат кўринса ҳам эҳтимол. Эҳтимоли нимаси, асли ҳам шундай-да!.. «Отамдан қолган далалар»ни ўқиганда раҳматли бобомнинг Сўфи Оллоёрни ўқиши, ўқиши эмас, хиргойи қилишини эслайман, беихтиёр хиргойи қилишга ўтаман... Сиз ҳам

уриниб кўринг-а, тилнинг нечоғли жозиб эканини ҳис қиласиз... Ҳа, дарвоқе, тилингиз хиргойи қилганида, қалбингиз сомеъ бўлсин: чанқовуз, най ноалари ортидан элас-элас жанг ноғоралари – довул сасини илғайсиз, борган сари бу сас кучайиб боради...

* * *

...ҳозирча «Отамдан қолган далалар» тапқидчиликда кўпроқ ғоявий-мазмуний жиҳатларидан келиб чиқиб баҳоланди, унинг поэтик хусусиятлари, бадиий ўзига хослиғи атрофлича ўрганиш, асарнинг жозибасини таъмин этган омилларни очиб бериш бугун ва эртанинг вазифаси бўлиб турибди. Шунга қарамай, бир гапни дадил айтиш мумкин: «Отамдан қолган далалар»нинг жанрини роман деймизми ё бошқами, унда воқелик реалистик тасвирланган деймизми ё нореалистик, ёзувчи муносабатини тенденциоз деймизми ва ё объектив – булардан қатъи назар, у юртимиз тарихининг муайян босқичида вужудга келган бадиий феномен, яхши ва бетакрор асарлиғича қолаверади.

II

...адабиётимизни янгилаган авлод деб айтдик. Бу янгилавиш, аввало, инсонга муносабатда юз кўрсатди. Энди инсонни «буюк ғоя»га алоқаси ё унга қилган хизматида келиб чиқиб баҳолаш эмас, ушбу бир инсон сифатида англаш, дарду қувончи, орзую армонларини кўрсатишга интилиш кучайди. Қарасак, атрофимизда елиб-ёниб ё гивирсиб – тутаб юрган одамки бор, бари ИНСОН экан – ҳар қайсиси олам ичра бир олам экан. Тоғай Мурод шу оддий ҳақиқатни кўпчилигимиздан аввалроқ англаган, кал чавандоз ёки бефарзанд қарияларнинг ўй-ташвишлари, дард-армонлари, туйғу-кечинмалари анча-мунчадан қолишмайди, «кичик одам»ларда-да катта қалб бўлади, деган ақида билан ижод майдонига кирган экан...

* * *

Ботир фирқани кўпчилик «Қизил», деб сўқади, унинг учун фахр бўлган орденларни улоқтиришни, эътиқод қилиб, яшаб ўтган умрининг мазмуни сифатида ҳар вақт ёнида ифтихор билан олиб юрган партбилетини ёқишни талаб қилишади...

«Бу дунёда ўлиб бўлмайди» романи худди шундай –

минглаб «ботир фиркалар» оёк кўйган замин бирдан йўқолиб, ўтмиш ва келажак орасида муаллақ туриб қолган бир даврда ёзилган...

Тоғай Муроднинг ҳеч бир асарида «қизиллик» кўрилмаган, у ҳеч вақт «қизил» бўлган эмас. Шундай экан, у ҳам кўп қатори Ботир фирқани ерпарчин қилса, бундан ўз вақтида мўмайгина сиёсий дивиденд олақолса бўлмасмиди? Бўлмас эканки, Ботир фирқада бир инсон фожиасини кўришга интилган-да... чинакам санъаткор учун воя эмас, инсон бирламчи деган эътиқод билан қалам тебратган-да, ахир...

* * *

...«олдин баҳор – охир хазон бўлди», нима бўлганда ҳам, Ботир фирқа умрини яшаб ўтди: Ботир кўшчи эди – «Ботир фирқа» бўлди, сўнгра «ўртоқ Эсонов» бўлиб давр сурди: кимгадир яхшилик қилди, кимгадир ёмонлик; нимадир қурди, ниманидир бузди... – барини элга хизмат қиляпман, эл учун қиляпман, эл саводи учун қиляпман, деган ишончда қилди. Кун келиб, хизматлари бир пул бўлди: ёв қочғач кўпайган ботирлар уни «Қизил», дедилар, миллатнинг душмани, дедилар...

Ахир, «сиз кимнинг зурриётини бозорга олиб чиққанингизни билиясизми?» дея эшонзодалар фожиасига куйган ҳам, «Шугина бир... гўдакни боқиб бўлмай қолдими?» – дея эл ахволдан юраги сел бўлган ҳам, «азиз зотларни беваси, жуда табаррук зотларни зурриёти», дея уларни НКВДчилардан тилаб олган ҳам Ботир фирқа эмасми?! Қаранг-а, Саидхўжа эшон хонақоси бузилганида: «Эл-юрт нафас ютди. Эл-юрт сув сепминдай жимжит бўлди. Эл-юрт аза тутди», холос... Ботир фирқа бир тадбир қилмоқчи бўлганида, «Фаол зоти бор – ўзини олиб қочди», – бежиз эмас. Ботир фирқа «яккаш ўзи ўйлади. Бир эскича, бир янгича ўйлади. Эскича билан янгичани кўшиб ўйлади» ва «юрак ютиб... бир ишга кўл урди»: хонақонинг «мумтоз усталар» ясаган дарвозадеразаларини ўтинхонага яширди...

«Ўзингиз қандай бўлсангиз, сизга шундоқ амирлар кўйилур», дейилади мукаддас битикларда. Яшириб нима қилдик, ёв қочғач, ҳаммамиз-да ботирландик ва... борки кулфатлар учун айбни кечаги куннинг юрт оғаларига юкладик-кўйдик... Ўзни айбдор ҳис қилиш оғир, ўзгани айблаш осон – кўнгилни хотиржам этдик гўё. Тоғай Муроднинг безовта қалби бунга кўнмади, кўнолмади...

* * *

Бежиз эмас, дедик... бежиз демадик...

Ботир фирка очликдан нобуд бўлган ҳамкишлоклари хақиға дуо қилишға чоғланди ва шу он ёнида НКВДчилар борлигини эслаб, сезиб қолишмадим, дея ҳадикда қолди... Ботир фирка очарчиликка қарши ғаройиб қураш усулини кўриб, «Ўз эл-юртингиз эмасми, одамға пича ботар экан. Унча-мунча малол келар экан», дея ожизгина эътироз қилди, дилидагининг озроғини тилиға чиқарди. Бирок НКВДчилар бу «Совет ҳукуматининг буйруғи! Совет ҳукуматининг хоҳиш-иродаси! Ёки совет ҳукуматидан норозимисиз?» дея уни дарҳол ўзига келтиришди: «Ана шунда, Ботир фирка бир сесканиб олди»...

Сескангани гуноҳми? Дарҳол ўзини ўнглаб, қаддини тик тутганича, «Яшасин, Шўро ҳукумати!» дея тантанавор хайқиргани айбми?.. Айблашға ҳақлимизми?.. Дадил бир нарса дейиш кийин: бу ўринда ҳар кимнинг ҳукми ўзича тўғридир балки?! Эҳтимол, бирок шу ўринда бир қиёс ўтказгим келди. Муртадлик – диндан қайтиш, энг оғир гуноҳ саналади. Шариатға кўра, муртад ўлимға мустаҳик. Лекин агар киши ўлим хавфи олдида ноилож диндан қайтган бўлса, бу жазоға мустаҳик эмас; агар ўлим хавфи олдида ҳам диндан қайтмаса, ўлимни танласа, у шаҳид мақомидадир... Бу-да бир диний қадрият. Бас, мустабид тузум қурбони бўлган шаҳидларға ҳурматимиз шунга мос-у, омон қолганларға муносабатимиз зид келиб қолмаяптими?

Тоғай Мурод қаҳрамонига эврилиб кўрди, Тоғай Мурод қаҳрамонига ёғилган таъна-маломатларни ўз танасида синаб кўрди... Тоғай Мурод тахминан шундай ўйлади, шу боисгина бизнинг ўй-мушоҳадаларимизни ҳам шу ўзанға солди, сола билди...

* * *

Қабристонларни зиёрат қилиб туриш буюрилган бизға. Бежиз эмас. Қабристон – ўтмиш билан келажакни туташтирган жой: ҳаммамизнинг аجدодларимиз шунда, ҳаммамизнинг борар жойимиз – шу. Қабристон дунёнинг фонийлигини, инсон умри жуда қисқалигини, киши ўз амаллари учун ҳам ўтмиш, ҳам келажак олдида бирдек масъуллигини эслатиб туради...

Ботир фирка руҳиятидаги бурилиш, янгиланишда қабристон зиёратлари ҳал қилувчи туртки бўлди...

Жанозасиз кўмилган «райком Тўрақулов» қабри бошидаги беўхшов тиловати, «хўнг-хўнг йиғлаб кўя бергани... ўкириб-ўкириб йиғлаб кўя бергани» – Ботир фирканинг тазаруси, кўлидан келганча амаллаган тавбаси.

Тиловат асноси «ўрток Ягода қиличларидан айланиб ўтган, Ежов ўқларига чап берган, Берия камокларидан эсон-омон ўтган» Ботир фирка «уруш-уруш» ўйнаган болаларни КГБ фахмлаб, даҳшатга тушди... Бежиз эмас: «илон чакқан киши ола арқондан кўркади»... зарб излари калтакланган танадан кетар-у, калтакланган руҳдан асло кетмайди. Ботир фирка муттасил кўрқувда яшади, шу кўрқув уни дилидаги норозиликни ўлдириб яшашга кўниктирди. Собиқ райком Тўрақуловни партиявий дафн этиш ҳақида партиявий топшириқ олганида, кўнгли бунга осонгина кўнган эмас: туни билан ухлаёлмай чиқади, лекин... эртаси марҳумни жанозасиз кўмдиради...

Инсонда танлов имконияти ҳамиша бор... Айтайлик, Ботир фиркада муттасил кўрқув остида яшаш ёки тик туриб ўлиш имконлари мавжуд эди. Фирка биринчи имконни танлади. Тоғай Мурод танлаш унинг ҳаққи деб биледи, қораламайди – тасвирлаб кўрсатади: ўқувчиси қаршисида танлов имкониятини яратиб, эътиқодига со-диклигича шаҳидлик йўлини тутганлар кўлайса, дея умидланади...

* * *

...Маъни деганлари жуда серқирра нарса: қай тарафдан қарама, унинг катор қирралари нигоҳингдан пинҳон: қай томондан қарасанг, шунга мос қирралари кўз олдингда намоён: ҳамма қирраларни бирдан ва бирдек кўра олиш одам боласининг чекига тушмабди. Роман финалини ўзимча англадим, ўзимча мағзини чакқан бўлдим...

Ботир фирка эккан чинорлар кўпориб ташланди, Ботир фирка яратган боғ ўрнидан Буюк ипак йўли ўтар бўлди... Умр беиз кетди – умр беиз кетмади... эл ўша чинорлар соясидан баҳра олган, боғ меваларидан элнинг оғзи чучиган... Э-воҳ, соя ўткинчи, тот ўткинчи... – умр беиз кетдими?.. Алҳазар... бунақада нафақат Ботир фирка, умуман, инсон умри маънисиз, бенаф бўлиб чиқмайдими?! Йўқ, Ботир фирка бунга кўнмайди... аниқ-роғи, Тоғай Муроднинг безовта қалби бунга кўнмайди, кўнолмайди – у жавоб излайди, ўртаниб жавоб излайди, юраги ёниб, жизғанак бўлиб жавоб излайди... Излаган – топади: Ботир фирка ҳам жавоб топди, тўғрироғи,

унинг воситасида Тоғай Мурод жавоб топди. Рухий изтироблари адоғида ўзи излаган маънига яқинлашган Ботир фирканинг ҳолатини кўринг:

«жони ачиди... тани куйди» — «тан-жони... шодланди»

«ичи куйди» — «ичи кулди»

«кўзларида кайғу бўлди» — «кўзларида байрам бўлди».

«Ботир фирка ўзи учун «Биз эккан чинорлар... Буюк ипак йўли бўлди», деган ҳақиқатни кашф этди, «Биз энди Буюк ипак йўлида юрамиз», дея фахр этди. Аввалги биз бошқа, кейингиси бошқа. Аввал у ўзини тамом ортиқча сезган, ўзини элдан ажратган эди — энди кўшиляпти, уни «Қизил», дея чиқитга чиқармоқ бўлишганди — чиқаролмадилар: «Одамнинг чиқити бўлмайди»; уни сонга кўшдилар — у қайта тирилди...

Ха, ҳар қандай амал... эзгу ният билан қилинган амал-да ўткинчи, унинг маҳсули-да ўткинчи, фақат ЭЗГУ НИЯТнинг ўзигина собит, шунинг ўзигина боқий. Эзгу ният — авлодлар орасидаги кўринмас занжир, эзгу ният ўтмиш билан бугун ва эртани бирлаштиради — ҳаммамизни ҳеч бир «чиқит»сиз битта томирга мансуб этади. Эзгу ният элни халқ, халқни миллат қилади, эзгу ният атрофида бирлашсагина Буюк ипак йўлида миллатнинг йўли унади... Тоғай Мурод англаган маъни — шу, тўғрироғи, унинг каминага аён бўлган кирраси — шу...

III

Тоғай Мурод эзгу ниятларни дилига тугиб ижод қилди...

Тоғай Мурод эзгулик мавқеида мустақим бўлишга интилди...

Тоғай Мурод эзгулик уруғларини қалбларимизга сочиб кетди...

Ўзида полвонларга хос тантилиқ, шоирларга хос инжалиқ, дарвешларга хос ғаройиблик, эл-юртига фарзандга хос беғараз муҳаббатни жам этган ўзбекнинг катта адибидан мерос икки романнинг қайта нашри барчамизга муборак бўлсин...

ДИЛМУРОД ҚУРОНОВ,
филология фанлари доктори.

*Бирлашган Миллатлар
Ташкилоти аъзоси — озод
Ўзбекистон учун битдим.*

МУАЛЛИФ

ОТАМДАН ҚОЛГАН ДАЛАЛАР

БИРИНЧИ БОБ

1

Мен фарғоначи Жамолиддин кетмон набираси бўламан.

2

Бобомиз ҳовлиси Фарғонада бўлади.
Даласи Фарғона адоғида бўлади.
Бобомиз даласи олдидан бир ариқ сув оқади.
Сув гавҳар зилол-гавҳар зилол сув бўлади.
Сув эгилмиш толлар мажнун-мажнун солланади.
Ариқ ўнгида шаҳардан келажак йўл бўлади.
Йўл ариқ ёқалаб ўтади. Йўл мажнунтол соялаб ўтади.

Бобомиз ана шу йўлдан саҳар-саҳар далалайди.
Толга хуржун илади. Таҳорат олади. Қиблалатиб белбоғ ёяди.

Чўлпон юлдуз пойида кулоқ коқади. Чўлпон юлдуз пойида сажда этади.

3

Бобомизда нима бўлади – кетмон бўлади.
Кетмон эмас – бир балои бад бўлади!
– Жамолиддинни кетмони даласидай келади! – дейди эл.

Эл қаерда қандай улкан нима кўрса бўлди – бобомиз кетмонига нисбат беради.

– Ол-а, Жамолиддинни кетмонидай келади-я! – дейди эл.

4

Бобомиз урмиш кетмонни ўзидан ўзга ердан тортиб ололмайди.

Бобомиз калима қайтариб-қайтариб кетмон чопади.
Худони ёдлаб-ёдлаб кетмон чопади. Худога шукрона айтиб-айтиб кетмон чопади.

Йўлдан ўтгич-кетгичлар бобомизга ҳорманг, этади.
Бобомиз йўлга қиё-да бокмайди. Даладан бош кўтармайин бор бўлинг, этади.

Шу боис, йўлдан ким ўтади-ким кетади — билмайди. Билгиси-да келмайди. Ким бўлса-да — бир мўмин, мусулмон-да, дейди.

5

Саратон жингиртоб-жингиртоб куйдирмиш бир маҳал йўлдан ажабтовур овозлар эшитилади.

Ажабтовур овозлар ўз йўлида кета беради. Бир оғиз хорманг, этмайди.

Шунда, бобомиз кетмонни ер ботиради. Энгашмиш кўйи тиззаларига кафт тирайди. Ер остидан йўлга кўз ташлайди.

Бобомиз кўзимга тер томди-ён, дея ўйлайди. Кўли юзи билан кўзларини артади.

Бобомиз бошқатдан қарайди.

Во дариё, шу кўринмиш ажина бўлдими? Ҳа, йўғ-а! Умри шу далада ўтди — бир нима-да кўрмади.

Ё, шу кўринмиш туш бўлдими? Ҳа, йўғ-а! Ўлик-тирик сергак вақт-а!

Мусичалар узиб-узиб ку-кулайди.

Кун ёнади.

Саратон сап-сарик товланади.

Ўткинчи балолар саратондай сап-сарик бўлади.

Саратон балолардан сарик бўлади, балолар саратондан-да сарик бўлади.

Бобомиз қад ростлаб қарайди. Йўлга бетма-бет бўлиб қарайди. Ўнг кафтини қоши узра соябон қилиб қарайди.

Бобомиз пичир-пичир калима қайтаради. Кетмонини елка ола-ола қадамлайди.

Ариқ лабида ювиниб-чайинади. Хуржунидан тушлигини олади. Ариқ бўйида ёяди.

Бобомиз чордона қуриб ўтиради. Ариққа нон ботириб-нон ботириб тушлик қилади. Ариқдан қўшховучлаб-қўшховучлаб сув олиб тушлик қилади.

6

Кун қиёмдан-қиём бўлади.

Йўлдан Салоҳиддин бўйрачи ўтади.

Бобомиз бўйрачини гапга солади.

— Сиздан олдин ашиёққа бир бало ўтди, — дейди бобомиз.

Салоҳиддин бўйрачи ариқ ўнгида оёқ илади.

— Ажина бўлиб ажина бўлмади, одам бўлиб одам бўлмади, — дейди бобомиз.

Бўйрачи арик бўйида соялайди. Бобомиз билан мукобил бўлади.

— Кўрдим, Кетмон, кўрдим, — дейди бўйрачи. — Ўзимни йўлдан четга олиб турдим.

— Нега-нега?

— Ғайридинлар билан йўлим бир бўлмасин, дедим-да.

— Бизнинг кўчамизда ғайридинлар... еб юрибдими?

— Э-э, Кетмон, Кетмон. Сенга кетмон бўлса бўлди. Сен ҳам одамдай бўлиб, кетмондан бош кўтарсанг экан, дунёдан хабардор бўлсанг.

— Мана, кетмондан бошимни олиб ўтирибман.

— Қорнинг очгандир-да. Бўлмаса, кетмондан бош кўтарармидинг.

Салоҳиддин бўйрачи шундай дея, йўл бош-адоғига қараб олади. Бобомиз олдига лик этиб сапчиб ўтади. Бобомиз кабатига чўқади. Бобомиз билан елкама-елка бўлади.

— Фарғонага Оқпошшо келди, — дея пичирлайди.

— Муллалар Оқпошшо бизни ололмайди, деятиб эди-ю?

— Олибди-да.

— Кўқондан Олимқули лашкарбоши Чимканга лашкар тортиб кетибди, деятиб эди-ю?

— Олибди, олибди. Ололмас экан-у, Бухоро амири Музаффархон ўтириб кўйибди. Олимқули лашкарбоши Чимканда Оқпошшо елкасини ерга теккизибди. Оқпошшопиларни битта кўймай қиличдан ўтказмокчи бўлиб турса, Музаффархон бизнинг Кўқонга дафъа қилибди.

— Бўламан дегич эл, бир-бирини ботирим дейди, бўлмайман дегич эл, бир-бирини этини ейди.

— Олимқули лашкарбоши ғазот майдонини ташлаб, ўзимизнинг Кўқонни ўзимизнинг Бухоро амиридан мудофаалаш учун қайтиб келибди. Оқпошшо бундан фойдаланибди. Чалажон оқ лашкарлар тагин дафъа қилибди. Олдин Чимканни олибди, кейин Тошканни олибди.

— Ҳа, тавки лаънатлар! Тошканниям олибдими-а?

— Олибди, Тошканниям олибди, Саидазимбой дегич савдогар бой Оқпошшога Тошканни сотибди. Тошканда Кайковус дегич улкан бир арик бор экан, Тошкан елғиз ана шу Кайковусдан сувлар экан. Саидазимбой

Оқпошшога ана шу Кайковусни чипша бўғиб, Чирчиққа буриб юборишни маслаҳат берибди. Оқпошшо Саидазимбой гапи билан Кайковусни чаппа қайириб, Чирчиққа окизибди. Ана шундан Тошкан қирқ икки кеча-кундуз сувсиз қолибди. Халқ холдан тойиб, Тошканни мудофаа қилолмайд қолибди. Оқпошшо саҳарлайн Тошканни босибди.

— Ила-била, Қўқонгача келибдими-а?

— Тошкан билан Қўқон ораси икки қоп оралғидай келади. Етиб келади-да. Ўзимизнинг Қўқон хони ҳе йўқ, бе йўқ, шаҳар дарвозасини очиб берибди. Марҳамати учун Оқпошшодан «Аслзода» фахрия уивони олибди, нишон олибди...

Бобомиз чапараста-чапараста сўқади:

— Ҳе, эна...!

7

Худо бермиш кун бўлади — йўлда Оқподшо бўлади.

Бобомиз Оқподшога кет буриб кетмон чопади. Бобомиз Оқподшога терс бўлиб кетмон чопади.

Бобомиз Оқподшо бетини кўрмайин-да, куймайин-да, дейди.

Оқподшо арава миниб ўтади. Оқподшо соз чалиб ўтади. Оқподшо ашула айтиб ўтади. Оқподшо хуштак чалиб ўтади.

Бобомиз шунда-да Оқподшо бетига қайрилиб қарамайди. Энкаймиш кўйи бутлари орасидан мўралайди.

Оқподшо оёқлари осмонда бўлиб кўринади, бошлари ерда бўлиб кўринади.

Оқподшо олабўжи бўлиб кўринади!

Бобомиз тушликда-да Оқподшога кет буриб ўтиради.

Даласига юз солиб-юз солиб тушлик қилади.

Оқподшолик арава ариқ ёқасида оёқ илади.

Аравадан тап-тап Оқподшо тушади.

Бобомиз Оқподшо тарафга кўз кирида қарайди. Шунда ажаб синоат кўради.

Бир жуфт оқбадан-оқбадан олабўжи дала оралай боради. Олдин-кетин боради. Ғоз-ғоз боради.

Оқбадан олабўжилар боради-боради — дала киндигида оёқ илади. Ғоз туради-туради — узала тушиб ётиб олади.

Бобомиз кўзларини юмиб-очиқ қарайди. Бобомиз кўзларини пирпиратиб қарайди.

— Ё, тавба-а! — дейди.

Бобомиз охиста-охиста тўркалади. Кетмонини елка олади. Сўқмоқ бўйлаб боради.

Бобомиз бир қапа жойни кафтдай поллаб эди. Тупроғини кафтларида эзиб-эзиб майдалаб эди. Кепакдай-кепакдай мулойимлаб эди. Кепак тупрокка дон сепиб-сепиб ташлаб эди. Чумчук териб кетмасин дея, кепак тупрок узра ун мисол тупрок сепиб-сепиб қўйиб эди.

Ана шу кепак тупрокда, ана шу ун тупрокда, бир жуфт Окподшо ялпайиб-ялпайиб ётади!

Окподшо кип-яланғоч ётади! Окподшо онадан энди туғилмишдай ётади!

Эркакзот Окподшода ақалли бир энлик лунги бўлмайти.

Аёлзот Окподшо маммалари осма қовундай-осма қовундай осилиб ётади.

Бобомиз билаклари билан бетларини бекитади.

— Ийя-ийя! — деб чаппа бурилади.

Окподшолар ана шунда калла кўтариб қарайди. Ёнбош ётиб қарайди. Кўз кисиб қарайди. Эркакзот Окподшо кафтида тупрок ўйнайди.

— Тупроғингни биз учун мулойимлаб қўйибсан, миннатдорчилик билдирамиз, — дейди.

— Юриб-юриб, охири сенинг тупроғингни танладик. Бахтинг бор экан, — дейди аёлзот Окподшо.

— Ўзиям бизбоп тупрок бўлибди-да.

— Ана энди, қуёшда мазза қилиб тобланиб ётамиз.

— Нима учун юзингни яширасан? Сен ҳам қуёшда тоблан.

Бобомиз шу зайли лўкиллаб-лўкиллаб қайта беради.

Бобомиз ариқ лабида музтар бўлиб-музтар бўлиб ўтиради. Бетларини чангаллаб-чангаллаб ўтиради.

Бобомиз нима кўрди, қачон кўрди — акли-да бовар этмайди.

Окподшолар жойидан жилади. Далани қоқ оралаб келади. Ўзларини сувга ташлайди.

Окподшолар сув шалолатиб-сув шалолатиб чўмилади.

Окподшолар бобомизга таклидан билаклари билан бетларини бекитади.

— Ийя-ийя! — дея, бобомизни майна этиб-этиб сув ғарқоб бўлади.

— Ийя-ийя! — дея, хохлашиб-хохланиб сув ғарқоб бўлади.

Оқподшолар кийкириб-кийкириб чўмилади.
Толларда тушламиш чумчуқлар гурр-гурр учади.
Гавҳар сув бўтана бўлади.

8

Шу-шу бўлади — бобомиз даласи юзини қайтиб кўр-мас бўлади.

— Токқа кетаман, — дейди бобомиз. — Тоғдан ер оламан.

— Тоғ олис-да, — дея мингиллайди момомиз.

— Олис бўлса бўлар. Ана, тоғдан ер олиб ишляп-тилар. Ўлиб қолмаяптилар.

— Энди дейман-да, олисни шўрвасидан яқинни ёвғони, дейман-да.

— Даламда мусулмон оёқ босар ер қолмади. Далам-да дехкон оёқ босар ер қолмади. Бўлди, энди қайтиб оёқ босмайман.

— Далада нима айб.

— Кофир юмалаб ётар далада файз қоладими?

Момомиз қувватламиш бўлиб бош ирғайди.

— Танасида мана мунча либоси бўлса, ўлсин агар! — дейди бобомиз. — Бир жойлари даламда мана бундай диркиллаб турибди!

Момомиз оғзини ушлаб-ушлаб кулади.

— Бир ётса, ётибди-да.

— Бўлди, энди у даладан барака кўтарилди.

— Босиб-босиб сувланг. Сув нималарни ювмайди.

— Сув? Сув қолдими! Оқ тўнғиздай ариқ ағнай бериб, сувни-да ҳаромлади! Ит-да ариқ лабидан ялаб-ялаб сув ичади! Оқпошшо бўлса, оқ тўнғиздай ариқ ағнади!

Момомиз гап билан андармон бўлиб билмайди. Кўйлак этаклари йиғилади-йиғилади — тиззалаб боради. Тагин йиғилади-йиғилади — тиззадан сонлаб-сонлаб боради.

Момомиз лозим улоғлари намойиш бўлади. Бобомиз бўш пиёлани зарда билан тўнтариб ташлайди. Лик этиб жойидан туради.

— Этагингизни ёпсангиз бўлмайдими? — дея ўшқиради. — Нима, Оқпошшомидингиз?

9

Бобомиз тоғлаб боролмай қолади.

Хуфтон вақти-хуфтон вақти гузардан аччиқ-аччиқ бақир-чақир келади.

Бобомиз нима гап, дея чопкиллаб-чопкиллаб боради.
Гузар олатўполон бўлади. Гузар олатасир бўлади.
— Ғазот, ғазот!

— Мухораба, мухораба!

Бобомиз ўз дардини ўзи туяди. Бобомиз ўз куйигини ўзи туяди.

Гап йўк, сўз йўк — кинидан пичоғини олади.

Биров пичоқ олади. Биров таёқ олади. Биров тош олади.

Эл оқкалтак-қоракалтак бўлади.

Эл мулла Намозни оппоқ кигиз солади. Кигиз тўрт бурчидан олади.

Эл кигиз кўтариб-кўтариб такбир айтади. Эл кигиз кўтариб-кўтариб зикри самоъ айтади.

Эл ушбу кигиздайин оппоқ от етаклаб келади.

Эл мулла Намозни ана шу оппоқ кигиздан ана шу оппоқ отга миндиради.

— Пирим, йўл бошласинлар! — дейди.

Мулла Намоз оқ отда кафт очади.

Эл ёппа барака омин қилади.

Мулла Намоз оқ отда йўл олади.

Эл кўтарилади. Эл оқ отлик кетидан йўл олади.

Йўлда ушоқдай Ибодин соқов қатик сотади. Элга кадида қатик тутади. «Ап-ап-ап», дейди.

«Қатикдан ичиб кетинглар, қатикдан», демоқчи бўлади.

Алвир-шалвир Ибодин соқов Ҳаётхон дегич момонинг ёлғиз ўғли бўлади. Турма соқов Ибодин илжайиб-илжайиб юради. Бакрайиб-бакрайиб юради.

Ёлғиз ўғил Ибодин, соқов ўғил Ибодин, қатик сотиб она боқади.

Эл Ибодин соқовни айланиб ўтади. Эл Ибодин соқовни йўлдан коч, дея туртиб ўтади.

Ибодин соқов кети билан ўтириб қолади.

Бобомиз ушоқдай Ибодин соқовни даст кўтариб, чет олади. Ўнгири билан бет-бошини артади. Қатигини бир кўтаришда ичади. Қўлига чақа беради. Елкасига қоқа-қоқа уйига жўнатади.

Эл Окподшо қароргоҳилаб келгуничайин олақарок тун бўлади.

Эл ўқлоғдай-ўқлоғдай чўян панжаралар билан ўралмиш қароргоҳни ўраб олади.

Оқ отлик қароргоҳ эшигидан от кўяди.

Оқкалтак-қоракалтак эл-да ўзларини эшик уради.

Эшикоғалар донг қотиб қолади. Отишларини-да билмайди, отмасларини-да билмайди.

Эшикдан бошлаб қон тўкилади.

Эл иккита эпикоғани-да пичоқлаб ўлдиради.

Эл ичкарида оёқ узатиб ётмиш Оқподшоларни жойида босади.

Эл Оқподшони бўғиб-бўғиб ўлдиради. Эл Оқподшони бўғизлаб-бўғизлаб ўлдиради. Эл Оқподшони пичоқлаб-пичоқлаб ўлдиради.

Қароргоҳда тирик жон қолмайди.

Ана энди қароргоҳга ўт қўйиб юборажак бўладилар.

— Минбаъд, мусулмонлар, минбаъд! — дея амр беради оқ отлик. — Бу иморатни Оқпошшо Петербургдан олиб келмади! Бу иморат ўзимизнинг иморатдир! Онқадарким, Оқпошшо келиб жойлашиб олди! Шундай экан, минбаъд иморатга зиён бермангиз.

Эл тутантирикни оёқ остига ташлайди. Тепкилаб-тепкилаб ўчиради.

— Мусулмонлар! — зафарона дейди оқ отлик. — Мапа, Оқпошшони ер билан яксон этдик! Эл-юртимизни Оқпошшодан озод этдик! Алҳол, энди ўз юртларингизга ўзларингиз бек бўлиб кун кечиргайсизлар!

Эл шод-хуррамлигини шойи этиш учун карнай-сурнай йўқлайди.

Зим-зиё тунда карнай-сурнай қани?

Шунда эл ҳовучлари билан карнай чалади. Ҳовучлари билан сурнай чалади. Ҳовучлари билан сибизга чалади.

Фафлатда ётмишлар уйларидан ташқарилайди. Аланг-жаланг бўлади.

— Нима бўлди? — дейди.

Эл зафарларини шойи этади:

— Ўз юртимизни қайтиб олдик!

— Оқпошшони пичоқдан ўтказдик!

Эл ана шундай кайфиятда тарқалади.

10

Оқподшо келади — ана энди келади!

Фарғонани Оқподшо босади.

Оқподшо шаҳар оралайди.

Шаҳарда тирик жон бўлади — гузар хайдайди.

Оқподшо бобомиз уйини-да босади. Момомиз билангидан олиб отади.

Момомиз жалп этиб ташқари тушади.

Момомиз уввос-уввос йиғлайди. Момомиз ер таяниб тураин, дейди — туролмайди.

Оқподшо момомиз сочидан бурайди. Оқподшо момомиз сочидан судрайди.

Момомиз ер қучиб-қучиб йиғлайди. Момомиз ер тирнаб-тирнаб йиғлайди.

Момомиз қон-қора қақшайди.

— Ўлдим, ўлдим-а!.. — дея вовайло этади.

Момомиз нимкала соз-нимкала соз оёқ олади.

Момомиз мункиб-мункиб одимлайди. Момомиз алпон-талпон одимлайди.

Кетидан ушоқ ўғлонлари ияради.

Олдиларидан Ибодин соқов келиб қолади. Қўлтиғида бир кади қатик бўлади.

Ибодин соқов элга илжайиб-илжайиб ўтади. Ибодин соқов Оқподшога бақрайиб-бақрайиб ўтади.

Оқподшо биров-бировига қараб олади. Ажабона-ажабона елка қисади.

— Эй, чучела, йўл бўлсин? — дейди.

Ибодин соқов илжайиб-илжайиб ўта беради.

— Эй, чучела, сенга айтаяпман?!

Ибодин соқов Оқподшога қайрилиб-да қарамайди. Бақрайиб-бақрайиб ўта беради.

Оқподшо отини йўрттириб боради. Ибодин соқов олдини олади.

Ибодин соқов от тумшугига илжайиб қарайди. Отлик подшога илжайиб қарайди. Отликни айланиб ўтарман бўлади.

Шунда, бошка бир отлик тўғанок бўлади.

Ибодин соқов бир ўнг отликқа илжаяди, бир чап отликқа илжаяди. Бўш кўлини гузар тараф «ниш» этади. «У-у-у», дейди:

«Хай, анави гузарга кетаяпман».

Сўгин, кўлтиғидаги қатикқа ишора беради:

«Қатик олиб кетаяпман».

Оқподшо қатикқа эгилиб қарайди.

— Қатигини олиб ичамизми? — дейди.

— Қўй-е, буларни қатигини ичиб бўладими!

— Ким билади, энасини соғиб қатик қиладими!

Оқподшо камчи сопини Ибодин соқов пешонасига нукилайди.

— Олдимга туш! — дея зугумлайди.

Ибодин соқов элга бир қараб олади. Бошини сарак-сарак этади. «Па-па-па», дейди:

«Эл олдидан ўтдим, бировиям қатик сўрамади».

Ибодин соқов илжайиб-илжайиб тура беради. «Ав-ав-ав», дейди:

«Энди гузарга бораман. Гузарда қатик кетади».

Оқподшо кадига эгилиб қарайди. Қатикка тупуради. Балғамлаб-балғамлаб тупуради:

— Туф, ах, туф!

Оқподшо этик учи билан Ибодин соқов иягига туртади.

— Бўлдими, чучела? — дейди. — Қани, энди юр!

Ибодин соқов бир қатикка қарайди, бир Оқподшога қарайди. Лабларини буради-буради...хўнграб йиғлаб юборади. Қатигини кўрсатиб-кўрсатиб йиғлайди: «Эа-за-за», дейди:

«Энди, аямга нима дейман?»

Ибодин соқов йиғлайди-йиғлайди... қатигини Оқподшога сепиб юборади. Забт билан уйи тараф кочади.

— Тўхта, чучела!

— Тўхта дейман!

Ибодин соқов пир-пир чопиб кўя беради.

Шунда, Оқподшо милтиқ пешлайди. Ибодин соқов чўйдасини кўзлайди.

Ўқ дол нишонлайди.

Жулдур-жулдур Ибодин соқов чалпак бўлиб учади.

Оқподшо от йўрттириб боради.

Иркит-иркит Ибодин соқов юзлари илжая-илжая сўлади.

Иркит-иркит Ибодин соқов кўзлари бақрая-бақрая сўнади...

«Энди... аямга нима дейман?»

11

Ёрмозорда мухташам бир масжид-мадраса бўлади.

Оқподшо мўмин-мазлумни ана шу Ёрмозор масжид-мадраса қошида тўдалайди.

Мўмин-мазлум мунғайиб-мунғайиб туради. Мўмин мазлум жовдираб-жовдираб туради.

Мўмин-мазлум бир-бирови кўксига йиғлайди. Мўмин-мазлум бир-бирови елкасига йиғлайди.

Мўмин-мазлум узун кун ана шундай туради.

Генерал Скобелев кушботарда ташриф этади.

Шаковатпаноҳ тўралар билан фалокатмаоб ҳокимлар ҳамроҳлигида келади.

Генерал Скобелев мўмин-мазлум узра қаҳр билан қариллайди:

— Сарт-собакалар! — дейди. — Ораларингдан бир нобакор сарт олампаноҳ олий ҳазратларига қўл кўтарди! Иштишо ҳам исён қилди! Ўрусия салтанатининг ўнта муаззам аскарини шаҳид этиб, ғозий бўлди! Ул нобакор — мулла Намоздир! Мулла Намоз осий бўлди! Мулла Намоз боғий бўлди! Биз ул осий ҳам боғийни бугун тополмадик, эрта-индин албатта топамиз! Сиз ул нобакорни топишда олампаноҳ олий ҳазратларига мадад берингиз! Қўрқмангиз, олампаноҳ ул осий ҳам боғий банда қонидан кечади!

Мўмин-мазлум сукутда қолади. Мўмин-мазлум нафас ютади.

Генерал Скобелев қарр-қарр этади:

— Осийлик ҳам боғийлик қимдан қўзғолди — биламиз! Аммо бу нонқўрлик қаерда қўзғолди? Жавоб берингиз! Полковник Чайковский!

— Лаббай-лаббай?

Генерал Скобелев кетида мулла мушук бўлиб турмиш Чайковский лип этиб олға ўтади.

— Лаббай, тақсир, лаббай? — дейди.

— Айтингиз, бу осийлик ҳам боғийлик қаерда қўзғолди?

Чайковский боши билан мухташам бинога имо береди.

— Манави чолдеворхонада қўзғолди, жаноби олийлари, — дейди.

— Бу қандай чолдеворхона бўлди?

— Бу масжид бўлди, жаноби олийлари!

— Осийлик ила масжид орасида не муштараклик бўлди?

— Мулла Намоз ана шу масжид имом хатиби, жаноби олийлари.

— Осий банда мулла Намозни оқ кигизга ўтирғизувчи муридлари ана шу масжидда тоат-ибодатланади, дейсиз-да?

— Топдингиз, жаноби олийлари, топдингиз.

— Масала равшан бўлди!

Генерал Скобелев узанги йўлдошлари билан машваратлашади.

Оқподшо мўмин-мазлумни йўл ўнгига ҳайдаб ўтади.
Оқподшо кўқони араवासимон учта тўп судраб келади.

Генерал Скобелев мўмин-мазлум билан тўплар оралиғида туради. От гижинглатиб-от гижинглатиб туради.

— Сарт-собакалар! — дейди. — Ўрусия подшо ҳазратлари ўз истибдод салтанати қувваи қудратини кўз-кўз этмоқ учун тўп отади! Тўп отиш билан ҳамоҳанг намоз ўкилади! Амр этувчи ўзим бўламан!

Генерал Скобелев тўпчиларга амр беради:

— Тўплар шайлансин!

Тўплар шарақ-шуруқ бўлади.

Генерал Скобелев мўмин-мазлумга амр этади:

— Ётилсин! Юзлар ерга қўйилсин! Қулоқлар ёпилсин! Намоз ўкилсин!

Мўмин-мазлум масжидга руку этади. Мўмин-мазлум ер чўккалайди. Мўмин-мазлум пешонасини ер қўяди — мисоли намоз ўқимиш бўлади.

— Ноғоралар чалинсин!

Ноғорачилар бодратиб-бодратиб ноғора чалади.

— Отилсин!

Учта тўп бирваракай отади. Гумбур-гумбур отади. Масжид қуюк-қуюк тутунда қолади.

— Турилсин!

Мўмин-мазлум ердан бош олади.

Мўмин-мазлум қўл қовуштириб-қўл қовуштириб туради.

— Отишга шайлансин!

Тўплар жангир-жунгур ўқланади.

— Ётилсин!

Мўмин-мазлум тагин пешонасини ер қўяди. Мўмин-мазлум тагин қулоқ-чаккасини ушлайди.

— Отилсин!

Масжид коп-қора тўпон бўлади.

Ноғорачилар бодратиб-бодратиб ноғора чалади.

Шунда, бир нуроний чол мазлумни ёриб-ёриб олдинлайди. Нуроний чол йўлида ғов бўлмиш милтик-тиғларни қайириб-қайириб олдинлайди.

Нуроний чол генерални кўзлаб келади. Нуроний чол генерал этигига қафт қўяди.

Генерал Скобелев этиги билан нуроний чол ияк-соқолидан итариб ташлайди.

— Йўқол, сарт-собака, этигимни харом этасан! — дейди генерал Скобелев. — Мен, сен сарт-собакаларни этигим пошнасига олмайман!

Нуроний чол далбанглаб-далбанглаб боради-боради — кети билан ўтириб қолади.

— Капитан Кайшовский! — йўқлайди генерал. — Кайшовский дейман! Манави қари сарт-собака ким бўлди?

Кайшовский ҳадаҳалаб-ҳадаҳалаб боради. Генерал Скобелев узангиси олдида мулла мушук бўлади.

— Умархон эшон, жаноби олийлари, Умархон эшон! — дейди.

— Эшон тугул, — дейди генерал Скобелев. — Муҳаммад пайғамбар бўлсаям, этигим пошнасига олмайман!

— Ажаб қиласиз, жаноби олийлари, хўп ажаб қиласиз!

— Сўрангиз, қари сарт-собака нима мақсадда этигимга осилади?

Кайшовский Умархон эшонни генерал Скобелев узангиси қошида бетма-бет этади.

— Ха-а, эшон? — дея зугумлайди генерал. — Нима дейсан?

Умархон эшон қалт-қалт этади. Умархон эшон дудуклана-дудуклана айтади:

— Таксир... — дейди, — таксир, мен бир кам саксонда бўлдим...

— Ақл ёшда эмас, ақл бошда, эшон! — дейди генерал Скобелев. — Мен ўттиз ёшимда Хивани тиз чўқтирдим! Мана, ўттиз икки ёшимда Қўқонни тарикдай тиркиратдим! Саксонни уриб қўйиб, сен нимани котирдинг?

— Офарин, таксир, офарин, ўттизида эр атанган, киркида шер атанар, дейдилар. Таксир, мен бир кам саксонда...

— Масала равшан бўлди: саксон ёшимни хурмат эт, демокчисан-да? Эшон, туземецлар ўзидан бир ёш катта бўлсаям хурматини бажо этади. Бобо, дейди, момо, дейди. Опа, дейди, ака, дейди. Туземецлар ўзидан бир ёш катта бўлсаям сиз-сизлаб мурожаат этади. Туземецлар ўзидан ёши катталарга қўлини кўксига қўйиб салом беради, йўл беради, жой беради. Эшон, тиз Улуғ Ўрусиямиз! Улуғ Ўрусия ёш билан қарини бошмайди! У ўз оти ўзи билан — Улуғ Ўрусия! Бўйи, энди туземецча урф-одатларингни йўқ этамиз! Энди Улуғ Ўрусия урф-одатларини қабул этасан!

— Таксир, мен ёшимни пешламоқчи эмас эдим. Мен... саксон ёшли бир мўйсафид, калом учун ижозат тиламоқчи эдим.

— Ижозат, айтингиз!

— Таксир... Сиз тўпга тутажак даргоҳ масжид...

— Масжид бўлса нима бўпти?

— Масжид Худои таоло даргоҳидур, таксир. Худои таоло даргоҳидур.

— Ол-а, эшон, ол-а! Исломи дини Туркистонга VIII асрда келди, VIII асрда! Исломи Туркистонда ўн асрдан зиёд ҳукмронлик қилди, ўн асрдан зиёд! Бўлди, етар энди! Энди Улуғ Ўрусия ҳукмронлик қилади, Улуғ Ўрусия! Улуғ Ўрусия Молия вазири Вишнегородский жаноблари нуқтадонлик ила башорат этганларидай, Туркистон — Ўрусия тожидаги олий қиммат дур бўлади! XIX аср — Улуғ Ўрусия асри бўлади!

— Қадамларига хасанот, таксир, қадамларига хасанот. Аммо-лекин масжидимизни тўпон этсалар, мўмин-мусулмонлар қаерда фасоҳат ҳам балоғат сабоғин оладурлар, таксир?

— Ўрис-тузем мактабларида сабоқ оласан! Петербургдан миссионер Остроумов жаноблари келмоқдалар! Миссионер Остроумов! Остроумов демак — нима демак, биласанми? Остроумов жаноблари ўз отлари ўзлари билан ўткир ақл соҳиби! Ўткир ақл соҳиби Остроумов ўрис-тузем мактаблари дастуриламалини тузмоқдалар! Жаноб Остроумов ҳали-замон ўз дастуриламали билан келиб қоладилар! Туркистонда ўрис-тузем мактаблари очадилар! Сен энди ўрис-тузем мактабларида Улуғ Ўрис имлосини ўқийсан! Сарт-собақача итдум имлонгни ёндириб ташлаймиз! Туркий тилларни йўқ этиб ташлаймиз!

— Бажонидил, таксир, бажонидил. Оқпошшо ҳазратлари рушду хидоят этсалар, ўқурмиз. Аммо-лекин мўмин-мусулмонлар масжидида нафақат сабоқ оладурлар...

— Биладан, эшон, биладан! — чўрт бўлади генерал. — Энди... черковда тоат-ибодат этасан! Масжидларни йўқ этамиз — черковлар қурамиз! Ана, Тўхтамишхон нўғайлари! Нўғайлар Улуғ Ўрис черковларида чўқинмоқда! Бўлмаса, кимсан Тўхтамишхон авлодлари! Энди — сени чўқинтирамиз!

— Бажонидил, таксир, бажонидил. Оқпошшо ҳазратлари азму ихтиёр айлаганларидай бўла қолсин. Аммо-

лекин аҳли халқ кўзида Худои таоло даргоҳини тўпга тутсалар, халқ қарғайдур, тақсир, халқ қарғайдур.

— Халқ?!

— Шундай, тақсир, шундай. Халқ қўлласа — бор бўладур, халқ қарғаса — хор бўладур.

— Қанақа халқ?!

— Ул мўлт-мўлт қора кўзлар оти — халқдур, тақсир. Халқ бор — ҳақ бор.

Генерал Скобелев димоқ-димоғида кулади.

— Ол-а, эшон, ол-а! — дейди. — Булар пода, эшон, пода! Булар олдин подадан одамга айланмоғи лозим бўлади! Одамдан оломонга айланмоғи лозим бўлади! Оломондан эса, халққа айланмоғи лозим бўлади! Де-мак, булар халқ бўлиш учун иккита-учта босқични босиб ўтмоқлари даркор бўлади! Биласанми, эшон, Улуғ Ўрусия нима учун ёввойидан-ёввойи Осиёга ташриф буюрди? Манави сарт-собакаларни одамга айлантириш учун ташриф буюрди! Улуғ Ўрусия олдида сарт-собакадан инсон яратишдай башарий ҳам савоб иш турибди! Улуғ Ўрусия салтанати — халоскор салтанат!

Генерал Скобелев қариллайди-қариллайди — тиззаси билан отини ниқтайди. Умархон эшондан беш-олти одим олислаб оёқ илади.

— Отишга шайлансин! — дейди. — Ётилсин! Намоз ўқилсин!

Новорачилар бодратиб-бодратиб новора чалади.

— Отилсин!

Худодаргоҳ кунпаякун бўлади.

14

Бобомиз тоғда дала танлайди-танлайди — бинойидай дала тополмайди.

Бари ер кетмон кўрмаган ер бўлади.

Шунда, Қурбон қорақирғиз ўз даласини беради.

— Ана, ол, ўзбак, — дейди Қурбон. — Қорақирғизда дала бўлмайди. Дала ўзбакда бўлади. Қорақирғизда мол бўлади. Қорақирғиз кир-адирда мол боқади. Ўзбак дашт-далада экин экади.

Бобомиз Қурбон қорақирғизни қурук қўймайин дея, қўйин қовлайди.

Қурбон қорақирғиз бобомиз билагидан ушлайди.

— Тек ўтир, ўзбак, тек ўтир, — дейди. — Ўзбак кўйнида бўлди нима, қорақирғиз кўйнида бўлди нима.

15

Бобомиз узун кун кетмон чопади.

«Бўлди, энди Оқпошшо йўк бўлди».

Бобомиз ана шундай ишонч билан кетмон чопади.

Бобомиз олам беҳабар бўлади.

16

Оқподшо қадамба-қадам кўради. Адирма-адир кўради. Қирма-қир кўради.

Товлаб-товлаб кўради.

Охир-оқибат — бобомиз даласини топиб келади.

Бобомиз аланг-жаланг бўлиб қолади. Бобомиз довдираб-довдираб қолади.

Аммо сир бой бермайди. Мезбон мисол бош ирғаб тура беради. Мезбон мисол қўл қовуштириб тура беради.

— Отинг Жамолиддин кетмон-а? — дейди Оқподшо.

Бобомиз ҳа, дейишини-да билмайди, йўк, дейишини-да билмайди.

Оқподшо бобомиз қўлларини кетига қайириб бойлайди.

Ана шунда бобомиз Оқподшо кетида турмиш Холиқул мингбоши тилмочини таниб қолади. Тайин, мени шу Асхал нўғай ушлаб берди-ёв, дея ўйлайди.

— Сенга нима эди, нўғай? — дейди бобомиз. — Сен тўққиз қайтганга нима эди?

— Мен бир тилмочман, Кетмон, қул тилмочман.

— Шу кунингдан кўра, кет юртингга, тўққиз қайтган, кет!

— Қозон Фарғонадан-да қул, Кетмон.

Оқподшо бобомиз кетидан милтиқ ўқталиб-ўқталиб юради.

Бобомиз шудгор оралаб юради.

Оқподшо-да шудгор оралайди.

Ана шунда бобомиз бардоши дош беролмайди. Ҳазабнок қайрилиб қарайди.

— Ай, кофир! — дейди. — Бир даламни ҳаром қилдинг! Энди бу даламни-да булғама!

— Нима-нима?

— Даламни қадамлаб булғама, дейман!

Оқподшо анграяди-анграяди — бир нима-да англа-

майди. Ер анграйиб карайди. Ерда тупрокдан бошка нима тополмайди.

Оқподшо ердан бир сиким тупрок олади.

— Ана тупрок, мана тупрок! — дейди. — Бўрсилдок тупрок, мағиздор тупрок, ҳосилдор тупрок! Тупрокмисан-тупрок! Аммо бу тупрок сеники эмас, чучела, сенинг тупроғинг эмас!

Бобомиз кўнгли бир увишиб олади.

«Оқпошшо билибди, Курбон қоракирғиз даласилиги билиб қолибди, — дея хаёлланади. — Бировнинг моли мол бўлмайди деб шуни айтадилар-да».

Шундай бўлса-да, бобомиз кўрккан олдин мушт кўтарар қилади:

— Меники бўлмай, кимники бўлади? — дейди.

— Бу тупрок...

Оқподшо гапини тополмай қолади. Кетига қайрилиб карайди. Бармоқларини қирс-қирс ўйнатиб, йўлдошидан сўрайди:

— Духовский, кунпаякун масжид олдида генерал Скобелев жаноблари бир бало вазир деятиб эдилар...

— Эсимда йўқ, Назаров, эсимда йўқ, — дея елка қисади йўлдоши. — Ҳа, ўша-да! Пошшо ҳазратлари айтди, деб қўявер. Бу чучелалар нимани билади.

— Ўзи... пошшо каттами, вазир каттами?

— Генерал Скобелев жаноблари айтган бўлсалар, албатта, вазир катта-да!

Оқподшо тагин бобомиз билан юзма-юз бўлади. Салмоқлаб-салмоқлаб баён этади:

— Гап лўндаси... Швеция вазири Фалопчиев жаноблари айтганларидай, бу тупрок Ўрусия тожидаги олий қиммат дур, ҳа, дур! Асло, асло сенинг тупроғинг эмас!

— Лаббай-лаббай?

— Сен бундай қаймоқ тупрокка ярашмайсан!

— Нима-нима?

— Чунки сен чучеласан, чучела!

— Сарт-собакасан, сарт-собака!

— Биз сен сарт-собакаларни Ўрусияга жўнатамиз!

— Ўрусияда сенинг башарангдай қоратупрок бор. Сен ана ўша қоратупрокка ярашсан!

— Қоратупрок — сарт-собака... Сарт-собака — қоратупрок... Жуда ҳамоҳанг!

— Ўзи, бу чучелалар қандай қилиб бундай қаймоқ тупрокда яралиб қолди, Духовский?

— Айтгилиги йўк, Назаров, айтгилиги йўк. Шундай тупроқда шундай сарт-собакаларни яратган худогаям койил эмасман.

— Кўявер, Духовский, бу тупроққа энди улуг ўрис халқи келади!

— Биламан, Самарадан икки юзта ўрис мужик кўчиб келади.

— Бизнинг Саратовдан бир юз элликта ўрис мужик келади.

— Мужикларимиз хадемай поезддан тушади!

— Энди бу қаймоқ тупроқда улуг ўрис халқи дехқончилик қилади!

Бобомиз нафаси ичига тушиб кетади.

Бобомиз ғарибона-ғарибона қадамлайди.

— Жамолиддин кетмон, намозингни ўқиб оласан-а? — дейди Асхал нўғай. — Пешин намозингни ўқиб оласан-а?

Асхал нўғай бош ирғай-ирғай шундай дейди. Асхал нўғай бот-бот шундай дейди.

Асхал нўғай Оқподшога юз солади.

— Бир мўмин банда намозини ўқиб олсин? — дейди.

— Хайда-хайда! — дея жеркийди Оқподшо.

— Кунпаякун масжид жойида черков пойдеворини ташладик. Черков битсин, черковда намоз ўқийди! — дейди Оқподшо.

— Тоат-ибодатни канда қилиш ёмон, — дея сарғаяди Асхал нўғай. — Худо йўлда бирор кор-холга гирифтор этади.

Оқподшо сергакланади. Оқподшо теварак-бошга назарланади. Оқподшо хадикланади.

— Майли, Худо йўлида бўлса, майли, — дейди Оқподшо.

— Худо йўлида қўлларини бир бўшатиб олинг, — дейди Асхал нўғай. — Қўлсиз намоз ўқиб бўлмайди.

Оқподшо бобомиз қўлларини озод этади.

Бобомиз обтовадан таҳорат олади. Бобомиз қибла тараф белбоғ ёяди.

17

Оқподшо ёнғоқ остилаб соялайди.

Милтиқлари ўнгларида туради. Бош кийимлари чап-ларида туради.

Оқподшо бобомиздан кўз узмай соялайди.

Асхал нўғай бир бобомизга қарайди, бир Оқподшога қарайди. Камзулини ола-ола, бобомиз тараф одимлайди.

- Ха, йўл бўлсин, нўғай? — дейди Окподшо.
- Мен ҳам намозимни ўкиб олайн, жаноблар, — дейди Асҳал нўғай.
- Сен чўқинтирилмаганмисан?
- Худога минг қатла шукур, мусулмон фарзанди-ман.

Асҳал нўғай бобомиз қабатидан камзул тўшайди. «Оллоху акбар»... дея, қулоқ қоқиб бошлайди.

Бир сўз намоздан бўлади, бир сўз амалдан бўлади:

— Қулоқ, сол, Кетмон, қулоқ сол, — дейди. — Окпошшо мулла Намоз билан муҳорабачиларни кидирмоқда.

— Мени ким айтди?

— Биров айтмади. Окпошшо эркак зотини ушлаб қамаяпти.

— Камаса-қамар.

— Окпошшо осий бандаларни осиб ўлдирмоқка ҳукм қилди. Ибрат бўлсин учун бутун халқ олдида осадилар. Битта шаҳид ўрис жони учун ўнта ўзбакни осадилар. Алҳол, сенга-да шул ҳукм жорий этилади.

— Менинг қўлим қон эмас.

— Унда, Ўрусияга сургун этадилар. Хали, анавилар сени қоратупроқка жўнатамиз, дейдилар. Шу гапда жон бўлади. Икки юздан ошиқ забардаст ўзбакни ичкари Ўрусияга сургун этадилар.

Бир сўз намоздан бўла беради, бир сўз амалдан бўла беради:

— Энди мен нима қилайин?

— Қоч.

— Бола-чақамни ташлаб қаёқка қочаман?

— Бошинг оққан тарафга қоч.

— Анавилар кўз узмайди, қандай қилиб қочаман?

— Ўзингни сойга от. Жойингдан турма-да, сой тубигача юмалаб-юмалаб бор. Бет-бошинг ёрилади, оёқ-қўлинг лат ейди. Алҳол, омон қоласан. Бўл-бўл.

Бобомиз бирдан сой тараф чопади. Мисоли сувга калла қилмишдай — ўзини сойга отади. Окподшо ҳаяллаб келади.

— Тўхта, отаман, тўхта! — дейди.

Окподшо қасур-қусур юмаламиш тошларни кўзлаб милтиқ бўшатади.

Окподшо сой ёқалаб чопади-чопади — сой энажак сўқмок тополмайди.

Бобомиз тошлар билан юмалайди-юмалайди — ёввойи бодомлар аро ғойиб бўлади.

18

Бобомиз тоғ ёналаб энади-энади — Исфарада манзил олади.

Исфарада-да Окподшо бўлади.

Фарғона бобомизга торлик қилиб қолади.

Бобомиз Окподшо йўқ юрт излаб юради-юради — Душанба келади.

«Тили бошқа асло эл бўлмайди».

Бобомиз ана шундай ўй билан тагин йўл олади.

Юради-юради — Денов келади,

Денов беклиги Бухоро амирлигида бўлади.

Бобомиз Деновни макон этади.

Кузи билан мардикорлик қилади.

Кишда одам ёллайди — Фарғонадан бола-бақрасини олдириб келади.

19

Бобомиз бола-бақраси омон-эсон Деновлаб келади.

Айби — тўнғич ўғли бир бошқа бўлиб келади.

Ана шу тўнғич ўғил Ақраб бизнинг отамиз бўлади.

20

Отамиз қоқ тунда тўшакдан туриб кетади.

Соя-шарпасиз ташқарилайди. Гап-сўзсиз ташқарилайди.

Зим-зиё супада қўл кет этиб туради. Теваракка оқпошона-оқпошона боқиб сўзлайди:

— Сартлар! — дейди.

Оёқлари остида ётмиш косовни милтик қилиб пешлайди. Милтик пешлаб-пешлаб одимлайди.

— Чучелалар! — дейди.

Ховлини айланади-айланади — нарвондан томлайди.

Томда кишлок узра милтик ўкталиб-ўкталиб туради.

— Ётилсин! — дейди.

Кишлоқдан итлар хуради.

Отамиз ит хурмиш тарафга милтик ўкталади.

— Ўчир, сарт-собака, ўчир! — дейди.

Қиблада ой бир оқариш беради, бир қорайиш беради.

Отамиз оқариш бермиш ойга милтик ўкталади.

— Йўкол, сарт-собака, йўкол! — дейди.

Бобомиз ташқаридан эшитилмиш овоздан уйғонади.
Қабатини пайпаслайди. Нима гаплигини пайқайди.
Сапчиб ташқарилайди.

Бобомиз супада ҳайкал мисол қотади.
Ошхона тараф қулоқ тутади. Дарвоза тараф қулоқ тутади.
Молхона тараф қулоқ тутади.

Овоз қаердан келаяпти — билолмайди.

Ой қорайиш беради.

Отамиз қорайиш бермиш ойга милтиқ ўкталади.

— Отилсин! — дейди.

Отамиз: «пуп-пуп-пуп», дея, косовдан тўп отади.

Бобомиз ана шунда отамиз қаердалигини билиб олади.

Оёқ учида нарвонни топиб олади. Охиста-охиста томлайди.

Томда ўрмалаб боради-ўрмалаб боради — отамиз кетидан маҳкам кучоклаб олади.

Отамиз том ташлаб-том ташлаб йиғлайди. Отамиз оёқ тираб-оёқ тираб йиғлайди.

Бобомиз отамизни томдан кўтариб туширади.

Отамиз эсини танигуничайин томма-том юради.

ИККИНЧИ БОБ

1

Мен сурхони Акраб кўлигул ўғли бўламан.

2

Отамиз қадамиш чўп ниҳол бўлади.

Отамиз қарамиш дарахт шигил-шигил бўлади.

Отамиз кесмиш ток шокила-шокила бўлади.

Отамиз қирқмиш гул шода-шода бўлади.

— Минг килса-да, отаси фарғоначи-да, фарғоначи! — дейди эл.

3

Бир эрта Абил жарчи кўчама-кўча жар солади:

— ...Барча-барча ҳовуз бўйлаб борсин! Йўқсиллар ҳукумати билан кўришув бўлади!

— Ювуксизлар ҳукумати дейдими? — дейди онамиз.

Отамиз онамиздан бетини буриб-буриб кулади.

— Дехконкул! — дейди отамиз. — Ювуксизлар ҳукумати десанг-да бўлади, Шўролар ҳукумати десанг-да бўлади!

Бизнинг Сурхон тарафда хўжалар бекалар отини атамайди. Бекалар-да хўжалар отини атамайди. Бир-бирларини ё қизлари оти билан атайди, ё ўғиллари оти билан атайди.

Отамиз билан онамиз бир-бирларини менинг отим билан атайди.

— Барча борадими, Дехконкул? — дейди онамиз.

— Йўқ! Катталар боради. Шўролар майдалар билан гапиришмайди.

— Ана, эшитдинг-а? — дейди онамиз.

Шундай бўлса-да, мен отамиз кетидан ияраман.

Отамиз мени жеркиб-жеркиб дарвозада қолдиради.

Мен дарвоза суяниб ўтираман. Отамиз йўлини қарайман.

Отамиз тушларда қайтади.

Мен отамиз кўлидан ушлаб тортаман.

— Айтинг, Шўро қандай одам, айтинг! — дейман.

Отамиз қобок уюб ичкарилайди. Телпагини тапилла-

тиб кўрпача уради. Болиш ёнбошлаб ич тортади. Шип тикилиб ух тортади.

Мен отамиз пинжига кираман. Мен отамиз белбоғидан тортаман.

— Ота, айтинг! — дейман.

— Э, ўчир-е, энағар! — дейди отамиз. — Энди сен қолдингми, каллани гаранг килмаган?

Мен отамиз пинжида ёта бераман.

Шунда, онамиз ичкарилайди.

— Қани, гапирсин қани, — дейди онамиз.

Отамиз тағин мик этмайди.

— Гапирсин-да энди, ювуксизлар ҳукумати қандай-чикин одам экан, гапирсин-да энди.

Ана шунда отамиз онамизга юз буради.

— Дехқонқул! — дейди. — Шўролар, биз тўнғич, сиз кенжасиз, дейди. Биз сизларнинг катта акаларингиз бўламиз, дейди. Шундай экан, сизлар бизга бўйсуниларингиз лозим, дейди.

— Яхши, мусулмончиликни билар экан.

— Дехқонқул! Гап мусулмончиликда эмас... Дехқонқул! Шунини ўнг қулоғинг билан-да эшитиб ол, чап қулоғинг билан-да эшитиб ол: қизил ранг — яхшиликка олиб келмайди. Қизил ранг — одамни алдайди.

— Нима, ювуксизлар ҳукумати қизил одам эканми?

— Эса-чи, қизил-да. Қип-қизил. Тут шохига қистирилган яловигача қип-қизил. Омбор деворларига илиғлик сўзаналаргача қип-қизил. Қаёққа карама — қизил, қизил, қизил...

— Қизил бўлса бўлар, бу кишига нима.

— Дехқонқул! Қизил ёмон-да, қизил ёмон. Боиси, қизил ранг — қон ранг! Қон ёмон, ёмон!

— Замон тинч бўлса, бўпти-да.

— Дехқонқул! Қон рангдан ёруғлик тилама. Қон рангдан рўшнолик тилама. Қон рангдан паноҳ тилама. Қон ранг — жаллод ранг!

4

Шу кундан эътиборан отамиз бир бошқа бўлади-колади.

Бир маҳалгачайин ухламайди. Ҳовли айланиб-айланиб юради. Кўча девор мўралаб-мўралаб юради.

Ётса-да, уйқусида гапириб-гапириб ётади:

— Қизил, кет, Қизил!.. — дейди.

Онамиз отамиз ҳолидан кайғуда қолади. Енгига пул кистиради. Фолчига йўл олади.

— Эркагингиз яъжуж-маъжужга йўликибди! — дейди Жарқин фолчи. — Яъжуж-маъжуж бўлгандаям, улай-булай эмас! Қип-қизил яъжуж-маъжуж! Қизил яъжуж-маъжужга қизил товук сўйинглар!

5

Қизиллар кулоғи қирқта бўлади!

6

Кечаси билан учта Қизил кириб келади.

— Ҳали, қизилларни даф этиш учун қизил товук сўяр бўлдингми?.. — дейди.

Қизиллар отамизни олдига солиб кетади.

Мен отамиз кетидан эргашаман.

Онамиз кўлимдан тортиб қолади.

7

Отамиз уч кундан кейин қайтиб келади.

Одатича — этиги пойларини кўли билан суғурмайди.

Ўнг оёғини бир тараф силкийди — ўнг пойи ўша тараф бориб тушади.

Чап оёғини бир тараф силкийди — чап пойи сандик остига бориб тушади.

Пайтавалари чувалаб-чувалаб қолади.

Кўкси билан кўрпача ташлайди. Болиш кучоклайди. Бетларини болиш ботиради.

— Бир жойи оғрияптими? — дейди онамиз.

— Дехқонқул! Мен сенга айтиб эдим-ку, қизиллар эл бўлмайди, деб. Энағарлар мени Юрчига олиб борди. Юрчининг кўрғонида қароргоҳи бор экан. Оқчурин дегич каттаси бир тергамоқлик қилди-е, бир тергамоқлик қилди-е! Қизиллар шаънига тагин бир ёмон гап қилсанг, Сибирь сургун бўласан, деди. Бир-иккита қорозга бармоқ бостириб олди.

— Сибири қаерда бўлди?

— Ким билади, қаерда бўлди.

Мен отамиз этикларини териб-териб оламан. Бўсағада жуфт-жуфтлаб кўяман. Пайтаваларини йиғиб-йиғиб оламан. Этикларига ўраб-ўраб соламан.

— Дехқонқул! — дейди отамиз. — Энди қизиллар мени кўймайди.

- Энди кайтади, Дехқонкул?
— Энди кетаман. Ёмондан қоч-да кутул, ё, тон-да кутул, — дейди.
Отамиз бир кечада йўқолади-қолади.

8

- Мен тагин отамизни қидираман.
— Отанг бозор кетди, келади, — дейди онамиз.
Мен энди онамиз кетидан ияраман. Онамиз бир одим босса-да, кетидан бораман.
Онамиз ҳовуз боради. Ҳовуз бўйида аёллар билан гурунглашади.
Аёллар бири қўйиб, бири айтади.
— Бурноғи кеча тегирмон олдида иккита Қизилни бўғизлаб кетибди.
— Иккита-да гапми, Хайитқални жариди беш-олти-тасини отиб кетибди.
— Хай, бир замонлар бўлаяпти-да.
Онамиз кўзасини сув ботириб олади. Кўза елкалаб кайтади. Йўлда кўза қўйиб дам олади.
Мен йўл бош-адоқ олазарак бўламан.
— Отам қани... — дея ингиллайман.
Тўлиб-тошиб турмиш онамиз чўрт ёрилади:
— Иштонимни ичида! Эшитдингми? — дейди. — Манави иштонимни ичида!
Мен мана бўлмасам дейман-да, кўзадаги сувга тупуриб қочаман.
Онамиз кетимдан тош отиб қолади.
— Ха, ошингни ейин сен тентакни, ошгинангни ейин! — дейди.
Онамиз сувни тўкиб ташлайди. Тагин ҳовуз йўл олади.

9

- Онамиз мени қарғаб-қарғаб ётқизади.
Мен онамиз рўмолини тортқилай-тортқилай ухлаб қоламан.
Бир маҳал эшигимиз ғижир-ғижир очилиб ёпилади.
Мен кўзимни очгани эринаман. Онамиз ташқарилаяпти, дея ўйлайман.
Ўн беш-йигирма кунда бир бор шундай бўлади.
Бир сафаридида уйқум келмайин ётаман.
Онамиз охиста-охиста тўшакдан туради. Онамиз оёқ учида-оёқ учида айвонлайди.

Айвон тарафдан шивир-шивир эшитаман. Шивир-шивирда мени отим-да бўлади.

Гап-сўзларни алайна-алайна эшитолмайман. Аммо-лекин кўнглим туяди: ана шу шивир-шивирчи отамиз бўлади!

— Ота, ота! — дея лик этиб тураман.

Онамиз ила-чила қайтади.

— Ха, нима, нима? — дейди. — Ота? Қани ота? Нима бало, зловраяпсанми? Ёт, ухла, ёт!

Онамиз бошимни силай-силаё кетади. Онамиз бошимга кўрпани торта-торта кетади.

Мен тагин кўрпадан бошимни оламан. Кўзларимни катта-катта очаман. Пичир-пичир эшитаман.

— Мени қизиллар йўқламаяптими?

— Йўқ-а.

— Йўқласа, тоққа ўтинга кетиб эди, де.

— Ўзи қаерда юрибди?

— Ишинг бўлмасин.

— Нимага ишим бўлмайди? Ўлик-тиригини билайин-да.

— Ҳайиткални жариди ётибмиз.

— Жарда ётади?

— Аслида, тоғда ётамиз. Жарга кечаси келаемиз.

— Тоғ қаерда, Ҳайиткални жари қаерда?

— Отни олдида нима дегич гап. Тоғдан Ҳайрондара знаемиз. Ҳайрондарадан кейин Ҳайиткални жари-да.

— Бир ўзими?

— Бир ўзим қаёқда — ўнта жигит. Ўзимиздан Рашид бор. Бошқалари бошқа кишлокдан. Ҳали тагин кўпаяемиз. Теварак кишлоклардан жигитлар келиб кўшилаяпти.

— Кечаси Ҳайиткални жариди нима қилади-а? Уйгинасида, бола-бақрагинаси олдигинасида ётса бўлмай-дими-а?

— Дехконқул! Сен нимани биласан? Биз эл-юрт учун олишаяемиз. Бирови-да Ҳайиткални жаридан тирик ўтолмаяпти. Ўтганини-да кўраман!

— Кимни айтаяпти?

— Қизилларни-да, кимни бўларди.

— Қизиллар Ҳайиткални жаридан ўтадимми?

— Эса-чи. Деновдан Хўжасоатга келгич йўл Ҳайиткални жаридан ўтади-да. Бошқа йўл йўқ. Шу жарда Қизилман, дегичини қонига белаяемиз.

— Кўзига қарасин-да, қизилларда милтиқ бор, дейишади.

— Милтиқ бизда-да бор. Бир кечаси бешта Қизилни ўлдириб, пулемётини-да олиб олдик.

— Ишқилиб, кўзига қарасин, дейман-да.

— Дехқонкул! Кўзимга қарасам-қарамасам, Қизил зотини энасини жабдуқлайман!

— Кўп катта кетмасин.

— Дехқонкул! Катта кетсам-кетмасам, қишлоғимизга ўрис зотини ёнаштирмайман!

Пичир-пичир эшита бериб кўзим кетади.

10

Тонглай айвон қарайман.

Айвонда кўрпа-тўшак бўлади — отамиз йўқ бўлади. Мен ер тепиб-ер тепиб ингиллайман. Мен ер юмалаб-ер юмалаб ингиллайман.

Онамиз энгимдан олиб турғизади.

— Желакни кир қилдинг, кирғинни олдида қирилиб кетгур! — дейди. — Йўқ отани қаердан топаман? Сендан ота қарзим борми?

Мен ошхона чопаман. Сув тўла кўзаларга тупуриб-тупуриб қочаман.

Кетимдан отилмиш косов дарвоза тарақлаб тегади.

11

Отамиз қачон келади, деб кун санайман.

Кун санай бериб, бармоқларим тақчил бўлиб қолади.

Кун санай бериб, кафтларим бармоқларим билан тўлиб қолади.

12

— Бўлди, энди қайтиб келсин. Анави Дехқонқули безорижонимни чиқарди, — дея пичирлайди онамиз.

— Бола бола-да, — дейди отамиз.

— Аёллар, эркагингиз босмачи бўп кетибди, шу чинми, дейди.

— Дехқонкул! Босмачи деманглар. Неча марта айтаман, босмачи деманглар деб.

— Бари аёл шундай дейди.

— Деса дея беради-да. Босмачи бўлиб, қайси юртни босиб олибмиз? Босмачи бўлиб, қайси элни талон-торож этибмиз? Дехқонкул! Босмачи дегич гапни улар ўйлаб топдилар.

— Кимлар?

— Кимлар бўларди — қизиллар-да. Кимлар бўларди — падар лаънат чўчқалар-да. Чўчқалар ўзлари юртимизга бостириб келди. Яна-тагин, бизни босмачи деб атади. Падар лаънат чўчқалар ўзларини ёрликларини бизнинг пешонамизга ёпиштирди.

— Унда, бу киши ким бўлди?

— Мужоҳид! Билдингми? Мужоҳид!

— У нима дегани бўлди?

— Мужоҳид эл-юрт учун жиҳод этувчи одам бўлади.

Эл-юрт йўлида шаҳид бўлиш учун шай одам бўлади.

— Ким билади, Дехқонкул, эл-юрт шундай деяпти-да.

— Дехқонкул! Эл-юрт қизиллар ифвосига учмасин.

Мен қизилларни битта қўймай қираман. Омон қолмиш Қизилни қаердан келган бўлса — ўша ёкка қайтариб ҳайдайман. Эл-юрт ана ўшанда билади — мужоҳид ким, босмачи ким эканини. Ботар кунни отар тонги бўлади.

13

Бир оқшом дарвозамизда учта одам қора беради.

Одамлар остонамизда аланг-жалаң бўлиб туради.

Онамиз бет бекитиб-бет бекитиб пешвоз боради.

— Қани у, туземец? — дейди бирови.

Онамиз англамайди — ер бокиб тура беради.

— Мен сен чуркадан сўраяпман?

— Қани у, туземец, чурка?

— Ким-ким? — дейди онамиз.

— Босмачи эринг қани, деяпман!

Онамиз ана шунда англайди. Хиёл юз очади.

— Ҳа-а, отасими? — дейди. — Отаси тоғлаб кетиб эди.

— Қачон келади, туземец, чурка?

— Ўтин териб бўлса, келади-да.

Келувчилар кет қайрилади.

— Ўзи бир туземец чурка бўлса, яна-тагин бетини бекитади-я! — дейди.

14

— Келгичлар бирови Нормурод фаол бўлди.

— Дехқонкул! Шу знағарга айтиб қўй, қадамини тортса тортди, тортмаса, ўз қўлим билан калласини оламан.

— Ўзи, қизиллар қачон кетар эмиш?

— Дехқонкул! Қизиллар кетмайди, ҳайдамаса кет-

майди. Кетмаса, ўзларини шўри. Бари Қизилни тутдай тўқаман. Қизиллар ўлигини ғожирларга ем қиламан.

— Бир Рашид босмачи билан икковини қўлидан нима келади?

— Дехдонкул! Неча маротаба айтаман, босмачи дема деб. Босмачилар ана — қизиллар!

— Бари шундай деяпти-да, менда нима айб?

— Бари айтса-да, сен айтма. Чин, бизнинг кишлоқдан Рашид икковимиз, чин. Биз нима қилайлик, бари динимонини сотаяпти. Бирови Шўро бўлаяпти, бирови фирқа бўлаяпти, бирови ҳосилот бўлаяпти. Дехдонкул! Мен уларни жигит санамайман. Йўқ, жигит санамайман. Гапни ўроли келди, айтайин... Улар хунаса! Ҳа, хунаса!

— Шундай дейишга уялмайдими?

— Бўлмаса, нима дейин? Кофир дейин десам — бари ўзбак бўзболалар. Ўзбак дейин десам — бари кофирлар йўлидан юрибди. Мусулмон бўп — мусулмон эмас, кофир бўп — кофир эмас. Бундайчикиларни ким дейди? Хунаса дейди-да!

15

— Бу сафар ҳаяллаб қолди?

— Кўлобда бўлдик. Иброҳимбек қўрбоши ҳазратлари қўлида машқ олдик.

— У киши ким бўлди?

— У киши ислом лашкари сорбони бўладилар. Иброҳимбек ҳазратларини қўрбошимиз десак-да бўлади, амиримиз десак-да бўлади. Бойси, амиримиз ўз жойларига Иброҳимбек ҳазратларимизни тайинлабдилар-да, ўзлари Афғонистон сари сипориш берибдилар. Худо хоҳласа, Иброҳимбек ҳазратимиз сорбонлигида бари ўрисни битта қўймайин қирамиз.

— Кўлобга бир ўзи бордимиз?

— Йўқ! Элликтача жигит бўлиб бордик. Иброҳимбек ҳазратимиз қароргоҳида туркий лашкарбошилар машқ берди. Ай, бир барлос жигитлар машқ олаяпти, ай, бир барлос жигитлар машқ олаяпти! Жигит эмас — лочин, лочин! Иброҳимбек ҳазратимиз барлослари олса олади — асло олдирмайди!

Тагин кун санайман.

Тагин бармоқларим тақчил бўлиб қолади.

Тагин кафтларим бармоқларим билан тўлиб қолади.

Тунлардан бир тун ташқарида тапир-тупур бўлади.

Амрлар эшитилади:

— Қимирлама, отаман!

— Қаддингни кўтар!

— Қўлингни бер!

— Типирчилама!

Шунда, отамиз овози-дакелади:

— Рашид айтди-я, шу кеча уйингга борма, деди-я!

Рашидни гапини олмадим-а, ай, аттанг-а!

Онамиз отилиб ташқарилайди. Овоз бериб йиғлайди.

— Эй, моча! — дейди биров. — Ўчир, бўлмаса сениям бойлаймиз!

Ҳаминқадар тала-гўп бўлади. Ҳаминқадар дўк-зуғум бўлади.

Ташқари бирдан ёришади.

Мен ана шунда ташқарилайман.

Ташқарида кўша фонус ёнади.

Қўллари куллиғлик отамиз супада ётади. Бет-боши қон отамиз гужанак ётади.

— Успенский, Полторацкий! Отни олиб келинглар! — дейди биров.

Бир фонуслик чопқиллайди. Кўчадан от етаклаб келади. Супа олдида бел қилади.

Амр этувчи отамиз бўйнидан эгар қошига арқонлайди.

— Ҳайда! — дейди.

От кўча йўл олади.

Отамиз от кетидан оёқ тираб-тираб одимлайди. Ўзини кетига ташлаб-ташлаб одимлайди.

Девор суюниб турмиш онамиз тагин овоз бериб йиғлайди.

— Эй, моча чурка, мен сенга ўчир деяпман! — дейди Успенский.

Онамиз дами ичига тушиб кетади.

— Чанишев! — дейди отамиз. — Манави чўққаларингга айт, пошикаста-заифаларни ундайчикин сўкмайдилар!

— Сўкаётганим йўк, — дейди Успенский. — Мочани моча дейди-да. Сен ханги чурка, заифанг моча чурка! Юртинг — Чуркистон!

— Ундай дема! Туркистон де, Туркистон! Мен Ўрусиянгни Чўчкастон деётганим йўк!

— Ўзи, Туркистон номи нимадан олиб айтилади, Полторацкий?

— Турк сўзидан олиб айтилади. Туркийлар макони, деган мазмун беради.

— Ха-а. Сен чурка туземец ўзингни буюк туркийлар деб биласанми? Буюк туркийлар... Буюк Туркистон... Сассик чуркалар! Сассик Чуркистон! Ана, сен кимсан!

— Ўзи бир чурка туземец бўлса, Туркистон, туркийлар деган пўрим-пўрим гапларни қаердан билади, Колесов?

— Анави Ҳисор тарафларда турк офицерлари итдай изғиб юрибди. Ана ўшалар ўргатаяпти.

— Анвар пошони асфаласофилинга жўнатганимизга ўн икки йил бўлди-ю?

— Қаланғи-қасанғилари ҳамон дайдиб юрибди.

Онамиз отамиз кетидан эргашиб боради. Хик-хик этиб боради.

Мен онамиз кетидан эргашиб бораман. Инг-инг этиб бораман.

Олдинма-кетин катта йўллаб келамиз.

Катта йўлда тағин иккита отлик бўлади.

Қизиллар ана шу манзилда оёқ илади.

18

— Чанишев! — дейди отамиз. — Бир кун бўлмаса, бир кун сен суллоҳ келишингни билиб эдим. Айнан сен суллоҳни келади, деб ўйлаб эдим. Ўйлаганим бўлди, Чанишев!

— Ха, нима дейсан, нима? — захрини сочди Чанишев.

— Чанишев! Мен шу кишлоғимизга кадам қўяман дегич ўрис қонини ичдим. Олисдан кўрдим — отдим, яқиндан кўрдим — сўйдим. Ай, аттанг-а, қўллик бўлиб қолдим. Мен ўрис зоти қонини қолдирмайин ичаман деб эдим.

— Ичолмас эдинг. Босмачи зотини таг-томири билан қириб ташлаш учун бир юз олтмиш минг Қизил Қўшин бўлиб келиб эдик. Бир юз олтмиш минг оврупоча қуроллик сара лашкар-а!

— Кўллик бўлмаганимда, бир юз олтмиш мингини-да конини ичар эдим! Чанишев! Бир ушлаш бўлса — ушладинг. Бўлар иш бўлди. Энди, кўлларимни кўйбер.

— Сендан кўрккулик, Ақраб, кўрккулик!

— Чанишев! Кўп кўрка берма. Мана, эгар қошига кўй кўганлагандай кўганлаб олдинг. Энди қаёққа-да борар эдим.

— Лазаревич, Фонштейн! Кўлини кўйиб юборинглар!

Қизиллар отамиз кўлини кўйиб юборади. Отамиз уюшиб-уюшиб қолмиш кўлларини ёйиш учун қулоч отиб-қулоч отиб олади.

Шунда, қизиллар ёппа барака милтик ёпишади.

— Ай, Чанишев-ай! Тўққиз қайтган-ай! — дея қулади отамиз. — Юракдан-да бор экан-да! Шу юрагинг билан мени ушлагани келдингми-а? Ақраб кўрбошини-я? Ай, энағар нўғай-а, ай, занғар нўғай-а!

— Сўкма, туземец!

— Чанишев! Сен ким? Айт, сен ким? Нўғай — мусулмон фарзанди. Сен мусулмон фарзанди бўла туриб, манави ўрислар гапига кириб келдинг. Ўрислар менинг калламни ёйиш учун сен нўғайларни бекорга танламади. Боиси — ўзбак билан нўғайни тили бир, дини бир, урф-одати бир. Билсанг — сен нўғай ўзингга ўзинг милтик ўқталиб келдинг! Энди айт, туземец менми ё сен тўққиз қайтган нўғайми?

— Мен сен билан ҳарбий судда гапиришаман. Ақраб кўрбоши! Рудзутак, йўл ол!

Қизиллар Денов тараф жилов буради. Ана шунда қизиллардан бир соя айрилиб қолади. У Нормурод фаол бўлади.

— Чанишев! — дейди отамиз. — Бир оёқ ил! Анави хунасага айтар гапим бор!

Қизиллар оёқ илади.

— Ай, Нормурод хунаса! — дея кет бурилади отамиз. — Сен мени ўрисларга ушлаб бердинг! Илойим, қариган чоғингда тентак бўл, аёлингни уч талоқ кўй, элга эрмак, халққа шалок бўлиб ўл, оллоху акбар!

19

Тун кўройдин бўлади.

Қиблагоҳда Керагатоғ оппоқ-оппоқ оқариш беради.

Чанишев тоғ хушрўйидан хузурланади.

— Бай-бай-бай! — дейди. — Ана жамол, мана жа-

мол! Биз энди бу жамолистонни Ўзбакия деб атаймиз, Ўзбакия!

— Туркистон яхши эмасми?

— Йўқ, Ўзбакия деймиз, Ўзбакия. Ўртоқ Ленин Туркистонни Ўзбакия деб атаймиз, деб эдилар. Ўртоқ Ленин сўзи сўз, гапи гап! Биласанми, ўртоқ Ленин нима учун Туркистонни йўқ қилиб, Ўзбакия деб атамоқчи эди? Туркистон — туркий халқлар ота юрти. Шундан туркий туземецлар оталари юрти Туркистон учун қўлларига қурол олмоқда. Туркий туземецлар оталари юрти Туркистон учун жонларини тикмоқда. Ана шу Туркистонни йўқ қилиб ташласак, туркий халқлар қайси отлик ота юрт учун жиҳод қиладилар? Бундай дохиёна гоё фақат Лениндан келади!

Отамиз ўнг қабатида иккита Қизил боради. Отамиз чап қабатида иккита Қизил боради.

Отамиз олдида Чанишев боради.

Фонуслар лоп-лоп этиб боради.

Мен пешопажни онамиз тиззасига нуқиб-нуқиб ҳикил-лайман.

— Эна, эна!.. — дейман.

Мен юзларимни онамиз қўлларига босиб-босиб ҳикил-лайман.

— Кетди, отам кетди!.. — дейман.

— Кўрдим... — дея озурда бўлади онамиз. — Кўрдим, отанг кетди...

Онамиз ўқсиб-ўқсиб йиғлайди. Онамиз увв-увв йиғлайди.

Онамиз овоз қўйиб йиғлайди — демак, хавф-хатар олислайди. Демак, энди кўркмасе бўлади.

Шу боис, отамиз кетидан йўл олиб йиғлайман.

— Ота-а-а! — дейман.

Отамиз қайрилиб қарамайди.

Фонуслар лоп-лоп этиб боради.

Қизиллар отда бўлсалар-да, милтиқ ўқталиб-ўқталиб боради.

Отамиз Қизил милтиқ тиғида кетади.

Мен отамиз кетидан чопаман. Пилдир-пилдир чопаман.

— Ота-а-а!

Яланг оёқларим ерга тегиб-тегмай чопаман. Ана-ана етажак бўламан.

— Ота-а-а!

Жон-жаҳдим билан чопаман. Шунда, бетим билан ер
учаман. Кафтларим билан ер бориб тушаман. Забтим
билан бир-икки бор юмалаб оламан. Жойимдан турайин
дейман — туrolмайман.

Отамиз Қизил милтиқ тивида кетади.

Ерда ётмиш кўйи отамиз кетидан қарайман.

— Ота-а-а!

Фонуслар лоп-лоп этиб боради.

— Ота-а-а!

Отамиз Қизил милтиқ тивида кетади.

20

Отамиз чимзор оралаб боради.

Отамиз буғдойзор оралаб боради.

Буғдойзор адоғи дарёча оқади.

Дарёча адоқ соҳили Сайрак қишлоғи бўлади. Дарёча
қибла соҳили Хўжасоат қишлоғимиз бўлади.

Отамиз Қизил милтиқ тивида боради-боради — ана
шу дарёча бўйида оёқ илади. Чап елкаси оша қиблағох-
да қолмиш қишлоғига боқади.

Боқади-боқади — ботинан-ботинан инқиллаб-инқиллаб
олади.

Қизиллар отамиз чап елкасига милтиқ билан туртади.

— Олға, олға! — дейди.

Отамиз энди ўнг елкаси оша боқади.

Боқади-боқади — хўрсиниб-хўрсиниб олади.

— Дехконқул-ай! — дея овоз беради.

Отамиз онамизни йўқладими? Отамиз мени йўқлади-
ми? Мени йўқласа — нима учун йўқлади? Мен гўдақдан
химо тиладими? Мен ушокдан паноҳ тиладими? Ушок
ўғлон қўлидан нима-да келади?

Қизиллар отамиз чорловини ўзларича йўяди. Мазкур
буғдойзорда босмачилар бор, дея йўяди. Ана, Ақраб
кўрбоши босмачиларни йўқлаяпти, дея йўяди.

Қизиллар апил-тапил буғдойзор милтиқ буради.

Аммо отамиз йўқламиш Дехконқул... босмачидан
шовур бўлмайди.

— Дехконқул-ай!

Қизиллар ҳаминқадар жонсарақ бўлади. Тап-тап от-
дан ташлайди. Шарақ-шарақ милтиқ ўнглайди.

— Дехконқул-ай, Дехконқул!..

Дехконқул дегич... босмачидан ҳамон шовур бўл-
майди.

Ана шунда отамиз Акраб кўрбошилигини қилади!
Лик этиб от миниб олади. Тиззалари билан от ниқ-
тайди.

От жойидан забт олади. Аммо ўн-ўн беш кадамда
бирдан тис бўлади. Жойида ер тепинади.

Боиси — юган учи ерда ётмиш Қизил билагида
бўлади.

Қизил юган учида судралиб-судралиб боради. Қизил
бакириб-бакириб боради:

— Акраб, агар қочсанг, болаларингни отамиз! Акраб,
болаларингни битта қўймай отамиз!..

Отамиз «бола» сўзидан кейин забтидан қайтади.
Отамиз «бола» сўзидан кейин ниятидан кечади.

Қизил сапчиб туради. Отамиз оёғига ёпишади.

Отамиз Қизил кўкракка оёк қўяди.

— Осилма! — дейди. — Ўзим тушаман!

Қизиллар отамизни ўраб олади.

Қизиллар юрак ховучлаб-юрак ховучлаб туради.
Отамиз ана шу вазиятни англаб олади.

Отамиз ана шу вазиятдан келиб айтади:

— Дарё бўйини олиб ётасизлар, деб эдим, — дей-
ди. — Булар бошқа жойни олибди-да.

Отамиз шундай дея-дея, теварак-бошга олазарак-
олазарак бокади.

— Кимни айтаяпсан? — дейди Чанишев.

— Кимни бўларди — жигитларимни-да.

— Сен бизнинг келишимизни билиб эдингми?

— Чанишев! Сен мени ўзингдайин бир тўпори ко-
фир деб ўйлаб эдингми? Эса-чи, билиб эдим, эса-чи.
Жигитларимга дарё ёқасида ангниб ётинглар, деб та-
йинлаб эдим.

— Жигитларинг энди қаерда қарайди?

— Қаерда бўларди — Худони бир ерида-да. Ҳали
йўлимизда Ҳайитқални жари келади. Анбарсой келади,
Қизилсув келади...

Қизиллар йўлларида давом эттишларини-да билмай-
ди, кишлокка қайтиб боришларини-да билмайди.

21

Отамиз ана шунда гап индаллосидан олади:

— Чанишев! — дейди. — Ўзи, мени қаёққа олиб
кетаяпсан?

— Юрчига.

— Ундан кейин-чи?
— Тошканга.
— Тошкандан кейин-чи?
— Ўрусияга.
— Ўрусияга олиб бориб нима қиласан?
— Ўрусияда суд бўласан.
— Чанишев! Суд-буд, деб ўтирма-да, жигити гапни айт: Шўро ҳукумати мени нима қилади?

— Нима қиларди, суд кесади.

— Нимани кесади?

— Қаллангни кесади!

Отамиз Чанишев гапидан рози бўлади.

«Жигити гап бўлди, — дея ўйлайди. — Бўлмаса ўз оёғи билан қассобхонага боражак молдай бўп кета берар эдим».

— Чанишев! — дейди отамиз. — Худодан-да ўтди, бандадан-да ўтди.

— Ўтди, Ақраб қўрбоши, бари ўтди.

— Худо билибми-билмайми, сен ўрисларни юрти-мизга ҳайдаб келди...

— Бари ўтди-кетди, Ақраб қўрбоши. Энди биз сенга тўнғич ака бўламиз. Сен эса бизга кенжа ука бўласан.

— Худо билибми-билмайми, биз мусулмонлар қўлига милтиқ берди. Ўрисларни от, деди.

— Бари ўтди, Ақраб қўрбоши, биз ака-ука бўламиз.

— Ака-ука бўласан? Чанишев! Ўзи, кофир ўз оти билан кофир экан-да! Мусулмон билан кофир қачон ака-ука бўлиб эди-да, энди бўлади?

— Бўлади, мана биз бўламиз. Шарқда яхши-яхши шарқона урф-одатлар бор. Масалан, Шарқда кичиклар катталарга итоат этади. Шундай экан, сен бизга итоат этасан.

— Чанишев! Ўлсам ўламан — лекин сен ўрисларга ука бўлмайман!

— Бўласан, шундай кун келади, бўласан. Ақаям гапми, ҳали Ленинни отам дейсан. Крупскаяни онам дейсан.

— Чанишев! Ўлсам ўламан — лекин сен ўрисларни акам демайман!

— Дейсан, шундай кун келади, дейсан. Дейиш ҳам гапми, ҳали каллаи саҳарлаб ассалом, катта акам, дея ашула айтиб салом берасан..

— Мусулмон билан кофир бу дунё тугул, у дунёда-да эл бўлмайди. Боиси, мусулмон мазорга кофирни

кўмиб бўлмайди, кофир мозорга муслмонни кўмиб бўлмайди. Шундай экан, муслмон билан кофир у дунёда-да ака-ука бўла олмайди.

- Бўлади, ўрток Ленин гоёлари шундай, бўлади.
- Унда, ўша Ленининг қушмия одам экан!
- Ўрток Ленинга тилингни теккизма, туземец!

22

— Чанишев! Айб сенда-да бўлмади, айб менда-да бўлмади. Бари Худодан бўлди! Чанишев! Сендан тилая-жак бир тилагим бор. Ана шу тилагимни бажо келтир. Ана шунда, сен-да бола-бақранг олдига борасан, мен-да бола-бақрам олдида қоламан.

— Айт, айт қани?

— Сен олдин, бажо келтираман, дея сўз бер. Ана ундан кейин айтаман.

— Сўз бераман! Ана, энди айт.

— Чанишев! Мени мана шу ерда от!

— Қаерда-қаерда?

Отамиз ўнг оёғи билан ер тепиб-ер тепиб айтади:

— Мана! Мана шу ерда от!

Қизиллар бир-бировига қараб-қараб олади. Қизиллар калла чайқаб-калла чайқаб олади.

— Чанишев! — дейди отамиз. — Мен ўзбакман, ўзбак! Ўзбак қаерда таваллуд топади — ана ўша ерда умр кечиради! Чанишев! Балиқ жаннатмакон соҳилда бўлса-да, ўлиб қолади. Балчикдан-балчиқ сув бўлса-да, ташлаб юборса бўлди — тагин тирилади-қолади. Чанишев! Ўзбак-да ана шундай! Ўзбакка жаннатмакон-да татимайди. Ўзбак жаннатмаконда-да ўз эл-юртини қўмсаб-қўмсаб адо бўлади. Ўзбак жаннатмакондан дўзахмакон пахтазорини қўмсаб-қўмсаб қайтиб келади.

— Хўп, борайлик қани.

— Чанишев! Ўзбак қаерда таваллуд топади — ана ўша ерда ўлади! Ўзбак ўз эл-юртида ўлади! Ўзбак ўз ўлан-тўшагида ўлади! Ўзбак — ана шундай ўзбак!

— Ўлимга маҳкум учун ерни фарқи нима, туземец, — дейди Успенский.

— Ўрис! Чин, сен учун фарқи йўқ, чин. Қаерда хушхаво табиат бўлади — ўша ер ўрис учун юрт бўлади. Қаерда қорни тўяди — ўша ер ўрис учун юрт бўлади. Ўрис — ана шундай ўрис!

— Эл-юрт, эл-юрт дейсан, ўзи, Ўзбакида сени кў-

миш учун эл-юрт колдими? — дея хиринг-хиринг кулади Успенский. — Икки миллион босмачи кириб ташланди, дейишаётиб эдими, Рудзутак?

— Шундай, икки миллион босмачи кириб ташланди, шундай, — дейди Рудзутак.

— Ана, икки милён эл-юртинг асфалософилинга сафар килибди.

— Топилади! — дейди отамиз. — Бир мени ўраб-чирмаб кўмажак эл топилади. Ўзбак элини кириб адо этолмайсан. Ўзбак эли — катта эл.

— Ҳали тагин қирамиз! — дейди Колесов.

— Асфалософилинда туркий туземецлар учун тагин милёнта жой тайинлаб қўйдик, — дейди Успенский,

— Ўрис! Сен ана шундай ўласан! Ўрис қаерда ўлади — ўлиги ўша ерда қолади. Ўрис учун улар ери мозор бўлади. Мозорига бир хоччўп қадаб кетади — бўлди! Ўрис! Ўзбак қаерда ўлади — ўлигини ўз эл-юртига олиб келади. Ўзбак ўлигини ўз қиблагохиға кўмади. Ўзбак ўлигини ўз бош-тожига кўмади. Шу боис, ўзбаки қабристон қиблагоҳда бўлади!

— Хўп, олдин борайлик, бир гап бўлар, — дейди Чанишев.

— Чанишев! Сен мени Ўрусияга олиб борасан-да — пакиллашиб отиб ташлайсан. Қайси бир ўрага кафансиз кўмиб ташлайсан. Ватан гадоси — кафан гадоси бўлиб ўламан. Кафансиз ўлигимни ким эл-юртимга олиб келиб кўмади? Кафансиз ўлигим ит ўлиқдайин Ўрусияда қолиб кетади! Ана ундан кейин, бола-бақрам мени қаерлардан йўқлаб йиғлайди? Бола-бақрам қаерларга бориб отамлаб йиғлайди? Бола-бақрам қайси мазорим бошига бориб йиғлайди? Бола-бақрам улур айём кунларда қайси мазоримга чирок қўяди? Шундай экан, отарман бўлсанг, мана, кўкрак — от! Лекин — ўз эл-юртимда от! Шаҳид бўлсам — ўз эл-юртимда шаҳид бўлайин! Шаҳидимни ўз эл-юртим кўмсин!

Ана шунда Чанишев отини қайиради. Отамиз билан муқобил бўлади. Чанишев мулзам бўлади!

— Ақраб кўрбоши, — дейди сокин-сокин. — Мен сени бир йўлтўсар деб эшитиб эдим. Бир каллакесар деб эшитиб эдим. Бир ваҳший деб эшитиб эдим. Инчунун, ўғриям деб эшитиб эдим! Сени мана энди билдим. Ақраб кўрбоши, сен асл жигит экансан, асл жигит!

Чанишев сукут олади.

— Акраб кўрбоши, — дейди. — Ихтиёр менда бўлса эди, мен сени ҳозирок озод этар эдим. Ихтиёр менда бўлса эди, мен сени ўзимга ўринбосар қилиб олар эдим. Минг афсус! Акраб кўрбоши, мен — полковник Чанишев, давлат арбоби Куйбишев олдида отдан тушмадим, мен — полковник Чанишев, буюк саркарда Фрунзе олдида отдан тушмадим. Акраб кўрбоши, мен — полковник Чанишев. Акраб жигит олдида отдан тушаман!

Чанишев шундай дея, вазмин-вазмин отдан тушади.

Бир қўлида юган Чанишев отамиз қошида бош эгиб-бош эгиб туради.

— Жигит!.. — дейди Чанишев.

— Чанишев! Бир қадам-да босмайман! Мен мана шу эл-юртда жон бераман!

— Жуда бўлмаса, Юрчигачайин борайлик, жигит?

— Чанишев! Ошингни еса-да, мард есин, бошингни еса-да, мард есин! Мана, кўкрак-ма!

23

Отамиз тиламиш тилак бажо бўлади.

Қизиллар шаҳид отамизни бугдойзорда ташлаб кетади.

24

Эл-юрт отамиз кони тўкилмиш тупрокни девор билан ўраб олади.

Эл-юрт отамиз жон бермиш тупрок узра оппоқ ялов қадаб олади.

Эл-юрт Акраб шаҳид пойидан ўта-ўта бир оёқ илиб олади.

Эл-юрт Акраб шаҳид учун фотиҳа ўқиб-ўқиб олади.

УЧИНЧИ БОБ

1

Тонг саҳарлаб кўчалайман.

Шахдам-шахдам қадамлайман.

— «Юр, туземец, юр!»

Кўлларимни узатиб-узатиб қадамлайман.

— «Ўчир, чурка, ўчир!»

Милтиқ пешлаб-милтиқ пешлаб қадамлайман.

Шунда, пешонамдан бир соя кела беради.

— Эб-эй, эб-эй, Дехконкул? — дейди соя. — Ай, Дехконкулмисан?

Милтиқ ўқталиб-ўқталиб бора бераман.

«Ўчир, туземец, ўчир! — дейман. — Сен — моча чурка! Юртинг — Чуркистон!»

Соя кимир этмай қолади.

Шу маҳал онамиз кетимдан қандай дохил бўлади — билмай қоламан. Кетимдан қандай кучоқлаб олади — билмай қоламан.

Қопимда қотмиш соя кўксига тупура-тупура калима қайтаради.

— Ай, Болхин ҳамсоя, — дейди соя. — Шугинангиз бир балога йўликкан-ов. Улжон фолчига фол очириб келсангиз бўларди.

— Фолчи нимаям дерди, Холдон ҳамсоя.

— Фолчи айтади-да, Болхин ҳамсоя, фолчи айтади.

— Ўзи — бўлган-бўлдиги шул, холаси.

— Бўлган-бўлдиги шул, бўлган-бўлдиги шул! Ўтакамни ёриб юборайин, деди! Бовужуд, бўйимда йўк — бўйимдан туширарди-қўярди!

— Болада не айб, холаси. Боваси шундай эди, отаси шундай эди, боласи-да шундай бўлади-да.

2

Директоримиз барчамизни улкан синфхонага солади.

— Майлис бўлади! — дейди.

Синфхона лик тўлади. Тик туриш учун жой қолмайди.

Директоримиз эшикни ичкаридан қулфлаб жория этади:

— Ўртоқлар, бешинчи синфдан бошлаб барча пахта фронтига сафарбар этилади!

Ўйнаб кўйай, бешинчидан, ўйнаб кўйай, дейман!

Тўртинчидан бешинчига кўчганларимга пушаймон бўламан.

Ўнинчи синф гап қайтаради:

— Ўқиш нима бўлади, домла, ўқиш нима бўлади?

Директоримиз шаходат бармоғини шипга нишлайди. Тантанавор-тантанавор нишлайди.

— Пахтазор — дафтаринг бўлади, фўзалар хусни-хатинг бўлади! — дейди.

Муаллимларимиз уйма-уй юради. Кийим-бошларимиз билан кўрпа-тўшакларимизни олдириб келади.

Мен онамиз бериб юбормиш бўхчани олиб қарайман: бўхчада иккита кўрпача бўлади. Иккита нон бўлади. Майиз бўлади, тўртта мояк бўлади.

Мен моякларни арчиб-арчиб еб оламан.

3

Эшик тушдан кейин очилади.

Директоримиз жуғрофия таёғини эшикка ниш этади.

— Ўртоқлар, биров-бировадан олға! — дейди.

Мен бўхчамни орқалаб ташқарилайман.

Мактабимиз дарвозаси олдида тўртта катта машина бўлади.

Муаллимларимиз мактабдан машинагачайин икки саф бўлиб туради.

Мен ана шу саф орасидан машина йўл оламан.

Катта синфлар бўхчаларини машина ичига отиб-отиб туширади.

Мен-да, бўхчамни отаман — бўхчам елкамга қайтиб келиб тушади. Тагин отаман — бўхчам кўксимга қайтиб келиб тушади.

Физика муаллимимиз бўхчамни машина ортиб беради. Оёғимдан олади-да, ўзимни-да ортади.

Жўна-жўна бўлади.

Ота-оналаримиз бот-бот тайинлаб қолади:

— Ариқдан сув ичма — пахтага дори сепайди!

— Самолёт дори сепайди берса — бекиниб ол!

— Қийналсанг — қочиб кела бер!

— Мабодо қочаман десанг — катта йўл четгинасидан юргин!

Машина охиста-охиста жилади.

Ота-оналаримиз қўл силкиб-қўл силкиб қолади. Биров кўзига ёш олади. Биров юпатади:

— Бўлди-е, болангиз фронтга кетаяптими!

— Ўз оти ўзи билан пахта fronti-да!

— Жобида бир машина ёрдамчи бола сойга ағнаб кетибди!

— Болалар кори ҳол бўлмабдими?

— Эб-эй, бола қолибдими!..

Йўлда болалар кўшиқ айтади. Ким қандайчикин кўшиқ билади — ана шу кўшиқни айтади.

Шунда, машина йўл четлаб оёқ илади.

Директоримиз кабинадан ташқарилайди. Кабина пиллапоясида тикка бўлади.

— Ўртоқлар, ўлан-лапарлар айтманглар! — дейди. — Партия-совет кўшиқларидан айтинглар!

4

Машина юради-юради — Сталин колхози мактаби олдида оёқ илади.

Мен бўхчамни гурсиллатиб ер ташлайман. Бўхчам кетидан ўзим осилиб тушаман.

Мактаб қоровули хувиллаб ётмиш синфхоналарни очиб-очиб беради.

Мен бўхчамни орқалаб ичкари лўкилламан.

Катта синф синфхона тўрини олади.

Майда синф остона олдида қолади.

Мен дераза остини оламан. Бўхчамни гупиллатиб ташлайман-да — устига узала тушиб ётиб оламан.

— Ўйнаб кўяй, дераза остидан, ўйнаб кўяй! — дейман.

Ўнинчи синф болалар гапимдан кулишиб-кулишиб гапиришадилар:

— Нега шу бола гапи ўролида ўйнаб кўяй, дейди?

— Одати-да.

— Нега ўйнаб кўяй, дейди?

— Ким билади. Зиёд дегичи гапи ўролида масалан, масалан, дейди. Шундай гап-да.

Шу вақт жой жанжали бўлади.

Биров-бировини бўхчасини нари суради. Биров-бировини бўхчасини нари отади. Биров-бирови билан олишиб қолади.

Деворда осиглик улкан битиктахта тарақ этиб тушади.

Битиктахтада қолмиш битикка кўзим тушади:

«5 сентябрь.

Сарлавҳа: Совет халқи 1980 йилда коммунизмда яшайди».

Болалар битикларни овоз чиқариб-овоз чиқариб ўқийди.

— Бечоралар! — дейди. — Бу йил хақидан бор-йўғи беш кун ўқибди-я!

— Қайтанга биз маза қилибмиз — бир ой ўқибмиз!

5

Ётарда тўшагимни ёйиб ётаман.

Биров гапиришиб ётади. Биров матал айтишиб ётади. Биров ухлаб ётади.

Шунда, кимё муаллимимиз кириб келади.

— Туринглар, директор келаяпти! — дейди.

Болалар мудраб-мудраб директоримиз йўлини қарайди.

Директоримиз қўли кетида кириб келади. Ўнгида журрофия муаллимимиз бўлади, чапида физика муаллимимиз бўлади.

Болалар жойларидан бир туриб олади.

Директоримиз теварак-бошга қайғули-қайғули назар солади.

— Ўртоқлар! — дейди. — Мен hozir марказдан — бюродан келдим! Вазият ёмон, ўртоқлар, ҳа, ёмон! Терим суст бормокда, ўртоқлар, терим суст бормокда! Ўртоқлар, қўлни қўлга бериб, жон-жаҳдимиз билан меҳнат қилиб, она сутидай оппок, халол «оқ олтин»имизни йиғиб-териб олайлик! Ўртоқлар, пахта бизнинг кўзимизни эмас, биз пахтанинг кўзини кўрқитайлик! Ўртоқлар, кўз кўрқок, қўл ботир, жасоратга биз қодир! Бюрода район партия комитети биринчи секретари, хаммамиз учун хурматли ва азиз ўртоқ Мавлонов ана шундай деди, ўртоқлар!

6

Директоримиз саҳарлаб наъра тортади:

— Подъём!

Мен сапчиб тураман. Уйку аралаш ташқарилайман. Карахт-карахт бет-қўл юваман.

— Стройся!

Мен бўйсира бўламан. Ўзимни бўйсирага созлайман.

— Смирно!

Мен таёқ бўлиб котаман.

Муаллимларимиз идиш-тобoк таркатади.

— Ўртоқлар, бир кунлик норма саксон кило! — дейди директоримиз.

Ўнинчи синф эътироз билдиради:

— Колхозчиларни бир кунлик нормаси олтмиш кило-ку, домла?

— Тўғри, олтмиш кило! Лекин сизлар ёрдамчисизлар! Ёрдамчилар колхоз ҳисобидан овқат ейди! Қўшимча йигирма кило ана шу кунлик овқат учун ушлаб қолинади! Тушунарлими? Қани, пахта fronti сари олға, ўртоқлар!

Ўнинчи синф олдинда боради. «Ўқувчи ёрдамчиларга алангали салoм!» дегич алвон кўтариб олади.

— Қўшиқ айтаман десаларинг, партия-совет кўшиқларидан айтинглар! — дейди директоримиз.

Аммо биров-да кўшиқ айтмайди.

— Фронт, фронт дейди, — дейди болалар, — фронт-да пулемёт беради, автомат беради.

7

Мен умримда илк бор... илк бор пахтазор дея аталмиш дала билан юзма-юз бўламан.

Мен умримда илк бор... илк бор ғўза дея аталмиш ниҳол билан юзма-юз бўламан.

Пахтазор бошида серрайиб қоламан. Этагимни қандай бойлашимни билмайман, ўнинчи синфдан сўрайман.

Ўнинчи синф жеркиб ташлайди.

Мен энди Адабиётга юз соламан.

Адабиёт этагим икки учини белимга айлантириб бойлайди. Тагин икки учини бўйнимга осиб тугади.

Мен умримда илк бор ғўза энқаяман.

«Эбо-эй, мунча пахта! — дея хаёлланаман. — Шуларни барини териб оламанми? Олдин қайси бирини оламан? Юқоридагини оламанми ё қуйидагини оламанми?»

Ғўза учида турмиш пахтани кўшқўллаб ушлайман. Кафтларим жикқа шудринг бўлади.

Бир чаноқ пахтани чўзиб-чўзиб тортаман. Кафтларимда уқалаб-уқалаб оламан. Пуфлаб-пуфлаб шудрингини қуритаман. Сўғин — этагимга соламан.

Этагимни ланг очиб қарайман — бир чаноқ пахта этагим бир бурчида оппоқ моякдай бўлиб туради. Аранг кўринади!

Этагимни кўтариб-кўтариб қарайман. Мунча чуқурни қайтиб тўлдираман, дея ўйлайман.

Ҳафсалаларим пир бўлади. Ғўзаларга эриниб-эриниб қарайман. Ўнг-чапларимга эриниб-эриниб қарайман.

Ўйнаб қўяй, пахталаридан, ўйнаб қўяй, шу пахта дегични ким ўйлаб чиқарди экан-а, дейман.

Болалар олдинлаб-олдинлаб боради. Бошлари пахта ичида кўриниб-кўринмай боради.

Белларим оғриб-оғриб қолади. Қўлларим толиб-толиб қолади.

Қаддимни кўтариб-кўтариб керишаман. Кетимга чалқайиб-чалқайиб керишаман.

Шунда, бир маза қиламан, бир маза қиламан!

8

Бир маҳал Физика қабатимдан келиб қараб туради. Мен бир қўлим билан ғўза учидан ушлаб тураман. Бир қўлим билан ғўза пахталарини биров-бировлаб териб оламан. Пахта чанг-ғуборларини пуфлаб-пуфлаб этагимга соламан.

Физика оғзини ушлаб-ушлаб кулади.

— Ай, Дехқонқул-а, Дехқонқул! Нимага кейинда қолаяпсан десам, гап буёқда экан-да, — дейди. — Ким айтади сени, оғироёқ боши билан хаммадан кўп пахта терган Болхин теримчининг боласи деб?

Физика чин айтади — катталар ўз вақтида онамизни ана шу Сталин колхозига пахтага ҳайдайди.

Онамиз оёқ тирайди, оғироёқман, дейди.

Катталар, пахта оғироёқни билмайди, дейди.

Онамиз тонгдан шомгача пахта теради. Мусобакада ғолиб бўлади. Байроқ олади. Сурати билан рўзномада чиқади.

Ой-куни бўлмаса-да, онамизни эгатда дард тутайди.

Онамиз эгатда ичларини ушлаб-ушлаб вой-войлайди.

«Эркаклар билан тенг ҳуқуқли бўлмай мен ўлайин-а! — дейди. — Шарқда машғал бўлмай мен ўлайин-а!»

Оппоқ далани чала чақалок овози олади...

Физика кўз-кўз этиб пахта теради.

— Ана, ана! — дейди. — Кўраяпсанми? Ғўзани ушлаб турма — ғўза кочиб кетмайди. Икки қўлинг ҳам чанокда бўлсин.

Мен Физика айтмишдайин тераман.

9

Кимё кийтиқда кафт карнай этади.

— Тушлик! — дея овоз беради.

Этагим тўлар-тўлмас бўлади. Тепкилай-тепкилай тарози орқалаб бораман.

— Уч кило! — дейди тарозибон.

Болалар гурр кулади.

Кийтиқда этак тўшайман.

Тўшагим-да этагим бўлади, дастурхоним-да этагим бўлади.

Нон билан чой тушлигим бўлади.

Тушдан кейин икки кило тераман.

10

Ётарда йўқлама бўлади.

Директоримиз кўп терувчиларни бир сафлаб улуглайди.

— Машъалларни кўринг — ҳавас қилинг! — дейди.

Оз терувчиларни бир сафлаб маззаллатлайди.

— Қолоқлардан ҳазар қилинг, ҳазар! — дейди.

Директоримиз шўро пахтасидан нималар олинишини бармоқлаб-бармоқлаб санаб беради:

— Бир тонна совет пахтасидан икки минг тўрт юз йигирма метр газлама, саксон олти кило мой, икки юз йигирма олти кило кунжара, ўн беш кило кир совун... олинади! Шу сабабдан ҳам совет пахтаси «оқ олтин» дейилади! Совет «оқ олтин»ини термаслик — жиноят!

Тикка тура бериб, оёқларим зирк-зирк толади. Ўзимни бир ўнг оёғимга ташлайман, бир чап оёғимга ташлайман.

— Эртага тайин бажараман, — дея қутуламан.

11

Эртаси — Физика ўргатмишдаин тераман. Жонжаҳдим билан тераман.

Ўн кило тераман — ўн кило.

— Ётарда тағин тикка тураман.

— Ўртоқлар, мен бугун бюрода бўлдим! — дейди директоримиз. — Шахсан ўртоқ Мавлонов олдида бўлдим! Ўртоқ Мавлонов машъалларга офаринлар айтди!

Директоримиз қулоғимдан чўзади.

— Сен аталаларни эса жазолансин, деди, ҳа, жазолансин, деди! — дейди. — Жазолайман, ҳа, жазолай-

ман! Бунн пахта фронти деб кўйибди! Пахта фронти жавобгарликка тортади! Пахта фронти қаматади!

Тикка тура бериб, уйқуларим келиб кетади.

— Эртаминан гайрат киламан, — дея сўз бераман.

12

Бир ҳафта ўтади, икки ҳафта ўтади.

Аззанча кучанмайин — ўз кучимдан зиёд теролмайман.

Ўн килодан ошиб ўтолмайман!

Холдан тойиб-тойиб қоламан. Эгат ичида ўтириб-ўтириб қоламан.

Жуғрофия дала бошини олиб туради. Кимё дала адоғини олиб туради. Бирорта бола кўринмай қолса бўлди — дарров бакиради:

— Ў-ў, Эгамов, тур! Ў-ў, Назирова, нимага рўмолинг кўринмай қолди?! Тур, кун кетаяпти!

Мен мудраб-мудраб ўтираман.

— Ў-ў, Жамолиддинов, кармисан — индамайсан?

Мен ўзимни эшитмасликка олиб ўтираман.

Кимё эгат оралаб келади.

— Ў-ў, Жамолиддинов, нима бало, ўлиб-пўлиб қолдингми? — дейди.

Мен шунда-да тура бермайман.

Шунда, Кимё хивич билан оёқларимга салади.

Мен тура солиб пахта тераман.

13

Теримчилар тера беради — теролмовчилар кучаниб юра беради.

Директоримиз ёнади.

— Еганинг бурнингдан чиққурлар! — дейди. — Мен сенлар учун бюрода гап эшитдим! Ўртоқ Мавлонов бюро аҳли олдида изза қилди! Йўқ, мен сенлар учун изза бўлмайман! Ё пахта тердираман, ё териларингни шилиб оламан!

Директоримиз бир кулочча гўзапоя тарашлаб келади.

Гўзапоя учи шода-шода кўсак бўлади. Гўзапоя учи кўк-кўк кўсак бўлади. Гўзапоя учи моякдай-моякдай кўсак бўлади.

Директоримиз сафбоши Зиёд билан муқобил бўлади. Зиёдни иягидан тутамлайди.

— Нима учун оз терасан?! — дея зуғумлайди. —

Айт, нима учун оз терасан?! Давлат сени нима учун ўқитаяпти?! Давлат сени нима учун боқаяпти?! Манави Қораев саксон-тўксон кило теради! Қораевдан қаеринг зиёд, айт, қаеринг зиёд?!

Зиёд қалт-қалт жавоб беради:

— Қораев ўнинчи синф, мен бешинчи синф, масалан.

— Жириллама! Бешинчи синф билан ўнинчи синф фарқи йўқ! Бари катта синф саналади! Айт, нормани бажарасанми йўқми — бажарасанми йўқми!..

Директоримиз ғўзапоя билан Зиёд елкалари оша уради. Зиёд беллари оралатиб уради.

Зиёд билаклари билан бет-бошини пана этади. Зиёд зориллаб-зориллаб йиғлаб қўя беради:

— Бажараман, масалан, бажараман!..

Директоримиз мушт дўлайтириб-мушт дўлайтириб дўклайди.

— Бажармай кўр — оёғингдан осаман! Бюро ана шундай деди!

14

Уйдан олиб келмиш бор кийимларимни етти қабат кийиб оламан. Телпагим кулоқларини тушириб оламан. Иягимни айлантириб бойлаб оламан.

Йўқламани ана шундай шайланиб қараб ўтираман!

Нихоят, директоримиз келади. Йўқлама бошлайди. Оз терувчилар отини айтади.

Оз терувчилар девор қоралаб саф бўлади.

Директоримиз оз терувчилар бировини лаб-лунжидан чўзади. Бировини телпаги билан бетига уради. Бировини пешонасидан кетига итариб ташлайди.

Директоримиз мен билан бетма-бет бўлади.

— Эй! — дея иягимдан кўтаради. — Жонинг борми ўзи?! Э, ўл-е, одам бўлганинг билан-е! Одам деган ўн килоям пахта терадими-а? Ўн кило-я?!

Мен, директоримиз мени камситаяпти, деб биламан. Мен, директоримиз бугунги муваффақиятимни кўриб-кўрмасликка олаяпти, деб биламан.

Боиси — бугун ўн бир кило терган бўламан, ўн бир кило!

Шу боис, ўзимни-ўзим оклайман:

— Ўн бир кило... — дея минғиллайман.

Директоримиз оғиз тўлдириб-оғиз тўлдириб ув-увлайди.

— У-у-у, ўн бир кило! — дейди. — Ўн бир кило-я, у-у-у! Бунча пахтани қандай қилиб тердинг-е? Қойил-е! Муаллимларимиз пик-пик кулади.

— Сичкон бир кунда инига йиккан пахта ўн бир кило бўлади! — бакиради директор. — Жасадингни қара! Жасадингдан эшак ҳурқади! Ўл-е, шу кунингга-е! Менга қара, қачон нормани бажарасан?! Айт, қачон, қачон, қачон!..

Ўзапоя елкаларим оралаб-оралаб тушади. Зарбли-зарбли тушади. Тарс-тарс тушади.

Иккита кўк кўсак елкаларимдан оёқларимга учиб тушади.

Уст-бошим етти қабатлигидан кўк кўсак таёк ўт-майди.

Кўк кўсак таёк энди қўлларим оралаб-қўлларим оралаб тушади.

Таёк ўтади — ана шунда ўтади!

— Энажон, ўлдим-е, энажон-е!.. — дея зор-зор йиғлайман.

— Бажараман де, бажараман де!..

— Бажараман, жон домла, бажараман!

Директоримиз бир оппоқ толани боши узра кўз-кўз этади.

— Ана, кўраяпсанми, ана! — дейди. — Пахта сиртидан ана шундай оппоқ бўлади!

Директоримиз толани чигитлайди. Ичидан чигитини олади.

Директоримиз қоп-қора чигитни кўз-кўз этади.

— Пахта аслида мана бундай ичи қора бўлади! — дейди. — Пахта — ичи қора мато! Пахта одамзотни индамай боплайди! У дунёю бу дунё ўнгарилмас қилади! Бюрода ўртоқ Мавлонов ана шундай деди!

Директоримиз ёқамдан чангаллайди. Ердан даст кўтариб олади. Тагин ер ташлайди.

— Пахта сен мафқураси бузукни кўзингни ўйиб олади! — дейди. — Биласанми, сен кимсан? Сен — босмачисан, босмачи!!!

Мен чинқириб-чинқириб йиғлаб қўя бераман. Мен ер тепиб-ер тепиб йиғлаб қўя бераман.

Мен жон-жаҳдим билан директоримизни тиззасига ёлишаман.

Мен директоримиз тиззасини таталаб-таталаб ташлайман. Мен директоримиз тиззасини тишлаб-тишлаб ташлайман.

Муаллимларимиз орача этади.

— Ана, кўряпсизларми, ўртоқлар? — дейди директоримиз. — Қазисан, қартасан, ахир наслингга тортасан! Буниг отаси Акраб босмачи эди! Совет тузуми душмани пахта терармиди!

15

Алп-алп одимлаб бораман.

«Кўлингни кўтар, босмачи!»

Милтиқ ўқталиб-ўқталиб бораман.

«Қимирлама, босмачи!»

Милтиқ тепкисини шарақ-шуруклатиб бораман.

«Отаман, босмачи, отаман!»

Бир кўл елкамдан ушлайди. Бетларимга шапатилайди.

— Кўзингни оч, Жамолиддинов, кўзингни оч! — дейди.

Ана шунда ўзимга келамап.

Тун қора бўлади.

Йўл чапи пахтазор бўлади, йўл ўнги ётоқ бўлади.

Мен йўл ўртасида бўламан.

Шу вақт тагин биров келади.

— Нима гап, Ҳамзаев? — дейди.

— Манави валдирвасар бўлиб кетиб бораяпти.

— Шабкўрдир-да.

Овозларни таниб оламан — бирови Жуғрофия бўлади, бирови Адабиёт бўлади.

Жуғрофия ўнг кўлимдан олиб келади, Адабиёт чап кўлимдан олиб келади.

Ётоқда болалар пиш-пиш қотади.

16

Ғўзапоя Зиёд елкаларида тарс-тарс этади.

Ғўзапоя кўк кўсақлари учиб-учиб тушади. Ғўзапояда битта-да кўсақ қолмайди.

— Сатторов! — дейди директоримиз. — Боринг, бошқа ғўзапоя олиб келинг!

Адабиёт чопқиллаб ташқарилайди. Бир ғўзапоя тарашлаб келади.

Ғўзани учлари кўсаксиз бўлади.

— Мен қоқчўп билан чилик ўйнайманми?! Боринг, кўсаклисидан олиб келинг!

Директоримиз шундай дея, ғўзапояни ташқари отади.

Адабиёт шода кўсак ғўзапоя олиб келади.

— Энди, ошпазни айтиб келинг!

Адабиёт ўнинчи синф қизни эргаштириб келади.

Директоримиз ошпаз қизга рўйхат узатади.

— Эломонова! — дейди. — Эртадан бошлаб манави текинтомоқларга ғўштсиз овқат берасан! Агар ушокдай ғўшт берсанг — кунингни кўрасан!

Шу-шу — косам ғўшт кўрмайди.

17

Жива қошиғимни йўқотиб кўяман.

Ошпаз киздан қошиқ сўрайин дейман — директоримизга айтади, дея кўрқаман.

Шу боис, Нуралини косасига кўшиламан.

Зиёд билан Мелиям кўшилади — улар-да қошиқ йўқотади.

Тўртовора бир коса бўламиз.

Қошиқ Нуралидан бошлаб айланади.

Нурали икков ичади — Мелига қошиқ ташлайди. Мели икков ичади — Зиёдга қошиқ ташлайди. Зиёд икков ичади — менга қошиқ ташлайди.

Гир-гир айланмиш қошиқдан кўз айирмай тураман.

Учов ичувчи бўлса — дарров билагидан кўшқўллаб ушлайман. Қўлидан қошиқни юлиб оламан.

— Учов ичдинг, учов! — дейман.

18

Ичим бураб-бураб қолади. Ичим қабз этиб-қабз этиб қолади.

Дардим ичимда бўлади.

Кундан-кун дармондан қоламан.

Мактаб футбол майдони бадрабхонамиз бўлади.

Каллаи сахарлаб футбол майдонига чопқиллайман.

Майдон дуч келмиш ерида ўтира қоламан.

Теварак-бошимга уйқусираб-уйқусираб аланглайман.

Теварагимда оёқ босар ер жуда-жуда кам бўлади.

Шунда, ажаб бир нималарни кўраман. Кўзларимни укалаб-укалаб кўраман.

Теварак-бошим кип-кизил кон бўлади! Теварак-бошим сап-сарик кон бўлади! Теварак-бошим тўда-тўда кон бўлади!

Кўрмайин дея, чаккамни кафтимга кўйиб оламан. Кўзларимни юмиб оламан.

Бир маҳал биров елкамдан туртади.

Мен сесканиб кўзимни очаман — бошимда Зиёд туради.

— Ухлама, ичбуруғ! — дейди.

Мен лик этиб тураман. Кетимга қарайман.

Футбол майдонда тагин бир тўда кон бино бўлади.

19

Тушлик чой қайнай бермайди.

Мен офтобда чой қайнашини қараб ётаман.

Шу маҳал дала йўлидан бир машина келади.

Машинадан шляпали одам тушади.

— Хорманглар, болаларим! — дейди.

Бригадир билан қўл бериб кўришади.

— Уф-ф, бир пиёла чой бер-е, барака топкур-е! — дейди.

— Чой энди қайнайди, — дейди бригадир.

Шляпали одам хирмон бағрида ёнбошлайди. Шляпасини хирмонга ташлайди.

Шу вақт тагин бир машина хирмон қоралаб келади.

Машинадан директоримиз тушади.

Директоримиз у ерда-бу ерда ётмиш болаларга бакиради:

— Бу нима ётиш?! — дейди. — Пахта fronti энангни уйими?! Мен ҳозир бюродан келдим! Сенларни деб ўрток Мавлоновдан эшитмаганларимни эшитиб келдим!

— Чой қайнасин, домла, чой қайнасин, — дейди ўнинчи синф.

— Сен тирранчаларга чойни ким қўйибди?! Ана, ариқ тўла сув — ариқдан ич!

Шунда, шляпали одам хирмондан бош кўтаради.

— Ў-ў, домла, берман хайданг! — дейди.

Директоримиз шляпали одамга қарайди-қарайди — таниёлмайди. Таниёлмаса-да, шляпали одам тараф юради.

Шляпали одам ёнбошлаб ётмиш қўйи қўл узатади.

— Камнамосиз, домла? — дейди.

Директоримиз қўл берайинми-қўл бермайинми зайлида қўл узатади.

— Ўзлари ким бўладилар? — дейди.

Шляпали одам кафтларини очиб айтади:

— Хашарчи. Мана шу болалардай бир хашарчи, — дейди. — Чойингиз қайнамади, домла. Энди сиз буюргандай, ариқдан ичамиз-да.

Шляпали одам шундай дея, машинаси тараф йўл олади.

Директоримиз шляпали одам кетидан караб туради-туради — бригадирга ўнгалади.

— Бу ким бўлди? — дейди.

— Танимаяпсидами? Райком-ку.

— Райком? Қандай райком?

— Қандай райком бўларди — Мавлонов бова-да.

— Ўртоқ Мавлоновми? У киши далада нима қилиб юрибди?

— Далага самолёт келаяпти. Самолётдан олдин далаларни караб юрибди.

— Ия, — дейди директоримиз. — Олдинроқ айтсангиз бўлмасмиди, ия.

20

Шу-шу — марказ, бюро, Мавлонов дегич гаплардан қутуламан.

Кейин-кейин биламан — директоримиз марказда пивоҳўр бўлиб-бўлиб қайтиб келиб юргич бўлади.

21

Кетма-кет уч ётар йўклама бўлмайди.

Кўк кўсак ғўзапоя бошим узра ўйнамайди.

Далада муаллимларимиз қадамимни санамайди.

Муаллимларимиз бири қўйиб бири жория этади:

— Мактабимиз социалистик мусобақада волиб келди!

— Мактаблар аро Кўчма Қизил Байроқни олди!

— Юздан зиёд ёрдамчи мактаблар орасида-я!

Мен хур бўламан. Мен хуррам бўламан.

— Энди пахта термаймиз-а, домла? — дейман.

— Пахта термайсан? Энди пахта терасан-да!

— Қизил Байроқ бор-йўғи бир ойлик ишимиз учун берилди!

— Қизил Байроқ кучимизга куч қўшади!

— Қизил Байроқ зафарларга чорлайди!

22

Болалар билан ётоқ олдида бўйсира бўламан.

Штаб дея аталмиш хонадан оппоқ сочли кекса одам чиқиб келади.

Кекса одам кетидан директоримиз билан муаллимларимиз қаторлашиб келади.

Директоримиз ютуқ-камчиликлардан сўзлайди.

Мен ичимни ушлаб-ушлаб кучанаман. Икки кўзим футбол майдонида бўлади.

Директоримиз бизни тагин-да юксак-юксак зафарлар сари чорлайди.

— Ўртоқлар, энди сўз район халк маорифи бўлими мудири, ҳаммамиз учун ҳурматли ва азиз ўртоқ Дадабоевга! — дейди.

Оппок соч одам лўнда-лўнда сўзлайди. Оппок соч одам мупис-мупис сўзлайди:

— Азиз ўқувчилар! Сизларни кутлашдан олдин ўртоқ директорларингизни алоҳида табриклаб қўймоқчи эдим. Боисиким — мана уч йилдирким, ўртоқ директорларингиз коммунистик партия сафига ўтолмай юриб эди. Куни кеча мактабларингиз Кўчма Қизил Байрокни қўлга киритиши биланок тегишли мутасадди ўртоқлар директорларингизни коммунистик партия сафига қабул қилди. Устига-устакким, айна шу кунларда ўртоқ директорларингиз эгизак қизалок кўрди, эгизак қизалок! Буни карангким — Кўчма Қизил Байрок — коммунистик партбилет — эгизак қизалок! Азиз ўқувчилар! Қелинлар, ўртоқ директорларингизни ана шу қўша-қўша зафарлар билан бир муборакбод этиб қўяйлик!

Оппок соч одам шундай дея чапак чалади.

Муаллимларимиз билан болалар-да қўшилиб чалади.

Мен ичимни ушлаб-ушлаб тура бераман.

— Қани, ўртоқ директор, — дейди оппок сочли одам. — Энди шу қора кўзларга қарата бир-икки оғиз дил сўзларингизни айтасиз. Сизнинг коммунистик партия сафига ўтишингиз учун бу қора кўзлар озмунча тер тўқдим!

Директоримиз бир одим олдинлайди. Ўнг қўлини кўксига қўяди. Ҳаволаниб-хаволаниб бош ирғайди.

— Ўртоқлар! — дейди. — Ҳақиқатан ҳам, ҳаммамиз учун ҳурматли ва азиз ўртоқ Дадабоев айтганларидай, коммунистик партия сафига қабул қилиниш шарафига эришишим осон бўлмади! Ўтган икки йил мобайнида мактабимиз ўқувчи-ёрдамчилари бирор марта ҳам Қизил Байрок олиш шарафига муяссар бўлолмади! Бунда, маълум маънода ўзим айбдор бўлдим! Пахта йиғим-теримига масъулият билан ёндашмадим! Қаттиққўл бўлмадим! Партиявий принципиаллик кўрсатмадим! Ўртоқлар, мен ана шу йўл қўйган хато-камчиликларимдан тегишли хулоса чиқариб олдим! Мана, маълум муваффақиятларга

эришдим! Мен бу муваффақиятга район халқ маорифи мудири, ҳаммамиз учун хурматли ва азиз ўртоқ Дадабоевнинг бевосита ва билвосита раҳнамолиги туфайли эришдим! Мен сиз, ўқувчи-ёрдамчилар номидан, қолаверса, ўзимнинг номидан, ана шу муваффақиятларим бош айбдори, ҳаммамиз учун хурматли ва азиз ўртоқ Дадабоевга миннатдорчилик билдираман!

Қарс-қарс қарсак бўлади.

Директоримиз кўли кўксига таъзим этади.

— Ўртоқлар! — дейди. — Эгизак фарзандларим оталари шонли коммунистик партия сафига қабул этилган улуғ айём кунларда дунёга келди! Мен шу улуғ санага бағишлаб, эгизак қизларимга шонли коммунистик партия асосчиларидан Роза Люксембург билан Клара Цеткин отларини кўяман! Бир қизимни Роза кўяман, бир қизимни Клара кўяман!

Чалп-чалп чапак бўлади.

Муаллимларимиз:

— Ура-а-а, ура-а-а! — дея чапак чалади.

Директоримиз хаминқадар хаволанади.

— Ишонаманки, — дейди, — эгизак қизларим Роза Люксембург ва Клара Цеткинлардай буюк марксистлар бўлиб етишадилар!

Оппоқ соч одам тантанали вазиятда директоримизга Қизил Байроқ топширади.

Оппоқ соч одам бўйсира бўйлаб юради. Олд саф болалар билан кўл бериб кўришади.

— Қутлайман, қутлайман! — дейди.

Оппоқ соч одам болалар кийим-бошларига разм солади. Болалар юз-кўзларига разм солади.

Ниҳоят, оппоқ соч одам мен билан муқобил бўлади. Менга кўл узатади.

Мен кўш кўлимни-да чўзаман. Оппоқ соч одам кўлини кўшқўллаб ушлаб оламан.

Оппоқ соч одам бош-адоғим бўйлаб қарайди. Билинар-билимас бош чайқайди.

— Кўлларингизни қаранг, кўлларингизни, — дейди. — Бу кўл эмас — косов бўлибди. Елкаларингизни қаранг, елкаларингизни. Бир елкангиз юқори, бир елкангиз қуйи. Бу елка эмас — кинғир-кийшиқ темир-терсак бўлибди. Куриб кетгур пахтадан нималар келмайди-я.

Оппоқ соч одам ранги ўчади. Қизил Байроқ олдига қайтиб боради.

Оппоқ соч одам болаларга ўйчан-ўйчан боқиб қолади.

— Болаларим... — дейди.

Оппоқ соч одам лабларини чўччайтириб-чўчжайтириб ўйлаб қолади.

— Болаларим... — дейди. — Мен сизларни бола дейишгаям тилим бормаяпти. Сизлар катталар ҳаётини бошдан кечираяпсиз. Сиз кўраётган кунлар болалик эмас — қарилик. Қачон боладай бўлиб кун кўрасиз — унисини пахтадан сўрайсиз.

Оппоқ соч одам директоримиздан Қизил Байроқни олади.

— Болаларим, манови Кўчма Қизил Байроқ. Ўз оти ўзи билан Кўчма, — дейди. — Кўчма Қизил Байроқ шу вақтгача бировга вафо қилмади — сизгаям вафо қилмайди. Бир кило кам терсангиз бўлди — қўлингиздан бошқа биров кўлига кўчиб ўтади-кетади. Шундай экан, Қизил Байроққа кўп сажда қила берманглар. Қизил Байроқни саклаб қоламан деб, кўп кучана берманглар. Қўлларингиздан келганича тера беринглар.

Оппоқ соч одам Қизил Байроқни директоримизга қайтиб беради. Қўлларини қорин қовуштириб-қорин қовуштириб туради.

— Болаларим, — дейди, — бизнинг юртга Амир Темурлар керак. Бизнинг юртга Бобурлар керак. Бизнинг юртга Улуғбеклар керак. Жуда, жуда керак! Аммо сизлар Темур бўлолмайсизлар, сизлар Бобур бўлолмайсизлар, сизлар Улуғбек бўлолмайсизлар. Лекин юртга тўрт мучали бус-бутун одамлар керак. Лекин юртга соғлом-соғлом одамлар керак. Шундай экан, ўзларингизни-ўзларингиз авайлангизлар, болаларим!

Ўнинчи синф ер тепиб-ер тепиб қарсак чалади.

23

Пахтакорлар ёрдамчиларга ўлигини ташлаб олади.

Далада нима иш бўлади — бригадир директоримизга келади.

— Пахта ортишга учта бола беринг.

— Пахта туширишга иккита бола беринг.

— Дори сепишга битта бола беринг, — дейди.

Бригадир айтмиш ишлар қийин ишлар бўлади.

Қийин бўлса-да, болалар мен борайин-мен борайин, дея талашади. Боиси — болалар бир кун бўлса-да, пахта теришдан қутулайин, дейди.

Директоримиз бундайчикин ишлар учун оз терувчиларни жўнатади.

Эрталаб бригадир тагин сарғаяди.

— Самолётга йўл кўрсатувчи беринг, — дейди.

Бу сафар катта болалар ўзларини олиб кочади. Талашиб-тортишмайди.

— Жамолиддинов! — дейди директоримиз. — Олға!

Мен бўйсирадан отилиб олдинлайман.

Директоримиз қалами учи билан мени бригадирга кўрсатади.

— Мана, манавини олинг! — дейди.

Бригадир мени бош-оёк қараб олади.

— Домла, бунингиз гўзалар ичида кўринмайди-ю? — дейди.

Бўйсира пиқ-пик кулади.

— Кўринади! — дейди директоримиз. — Байроқча дастасини узунроқ қиласиз — кўринади!

Бригадир мени улкан туткунда олдига эргаштириб боради.

Туткундада бир одам байроқ ясаб ўтиради.

— Сопини узунроқ қил, — дейди бригадир. — Манавини бўйига қараб қил.

Байроқчи одам бўй-бастимдан лаб буради.

— Жонлироғи йўқмиди? — дея тўнғиллайди.

Байроқчи калтароғини ташлайди. Узунроқ хода олади. Хода учига бир қулочлик чўпни қок белидан михлаб қоқади. Уч қаричча қуйироқдан тагин бир чўпни бел қилиб михлайди. Хода бир тарафига оппоқ сурп ёйиб тикади. Тагин бир тарафига кизил сурп ёйиб тикади.

Байроқ — қовунпалак қўриқловчи мисол бўлади.

Байроқчи байроқни олдимга дўкиллашиб кўяди.

— Ана, дафтар-қалам! — дейди.

Мен байроқни кўтариб-кўтариб кўраман. Бир қўлим билан кўтаролмай, қўшқўллаб аранг кўтараман.

«Оғир бўлса-да майли, — дейман. — Ўлиб пахта тергандан кўра, шуни кўтариб юра бераман».

Байроқчи мени далама-дала эргаштиради. Юражак йўлларимни тайинлайди. Туражак жойларимни тайинлайди. Бажаражак юмушларимни бот-бот баёнлайди.

Байроқчи ажи-бужи дорилар билан булғанмиш жанда чопон беради.

— Манави танапўш, — дейди. — Жайдари танапўш.

Танапўш чопон йиртиқ-йиртиқ бўлади. Танапўш чопон қўланса ис-қўланса ис бўлади.

Сахармардонда футбол майдон тараф чопаман.

Физика билагимдан ушлаб қолади.

— Далада... ўша далада... — дейди.

Ўша дала тараф чопаман.

Туткунда остидан байроқ билан жанда чопонни оламан.

Ўқариқ бўйлаб қадамлайман-қадамлайман — дала коқ бошида оёқ иламан.

Салқин саболар этимни увуштиради.

Шунда, элас-элас самолёт овози эшитилади.

Хиёл ўтади — самолёт ўзи келади. Самолёт дала узра бир айланиб қайтади.

Самолёт энди мени мўлжаллаб келади.

Мен апил-тапил жанда чопонни ёпинаман. Байроқни олдин елкамга оламан. Ундан бошим узра кўтараман.

Байроқ оғирлигидан далбанглаб-далбанглаб оламан.

Бор кучим билан кучанаман. Тишимни тишимга босаман. Ост лабимни тишлаб оламан. Юзларим лов-лов ёниб тураман.

Жанда чопон тешиқларидан мўралайман — самолёт мени нишонлаб келади.

Самолёт байроққа тегайин-тегайин дея учади. Самолёт тизз-тизз дори сепиб-сепиб учади.

Мен жанда чопон йиртиқларидан учувчини кўраман.

Самолёт кўтарила-кўтарила олислайди.

Мен жанда чопон ичидан калламни чиқараман.

Димоғим шундай бир захарда қолади, шундай захарда қолади!

Мен кучаниб-кучаниб ўқчийман. Томоғимдан бир нима ана отилиб чиқайин дейди, мана отилиб чиқайин дейди.

Ўқчий бериб-ўқчий бериб, кўз олдим қора бўлади...

Оҳиста-оҳиста ўзимга келаман. Теварак-бошимга назар соламан.

Жанда чопон сап-сарик бўлади. Ўқариқ бўйлари сап-сарик бўлади. Ғўза барглари сап-сарик бўлади.

Мен байроқчи баёнини карахт-карахт ёдлайман: ЯК-12 самолёт дори сепса — нақд саккиз қадам санаб ташланади. АН-2 самолёт дори сепса — нақд йигирма уч қадам санаб ташланади.

Мен чап тараф узун-узун қадамлайман. Санаб-санаб қадамлайман:

— Бир, икки, уч...

Роппа-роса йигирма учинчи кадамда оёк иламан.

Боиси — бизнинг самолёт АН-2 бўлади.

Мен йигирма учинчи кадамда байроқ кўтариб тура бераман.

Самолёт бошим узра тизз-тизз дори сепиб ўтади.

Мен охиста-охиста самолётга эл бўламан.

Мен энди қабатма-қабат далага ўтиб тураман.

Самолёт бир сидра тизиллатиб ўтади.

Куюк ғўзалик-куюк ғўзалик далаларда икки бор дори сепилади. Боиси — илк дори ғўза уст-уст баргларига қолади. Қайта дори эса ғўза ост-ост баргларигачайин тушиб боради.

Ушбу дала ана шундай дала бўлади.

Шу боис — мен жойимда кимир этмай тура берман.

Самолёт икки сидра дори сепиб ўтади.

Мен жанда чопонни силаб-силаб кўраман — кафтларим бинойидай хўл бўлмайди. Мен ғўза баргларини ушлаб-ушлаб кўраман — бармоқларим бинойидай хўл бўлмайди.

Шу боис, байроқ дастаси учидан ушлайман. Байроқни тўнтариб оламан. Байроқ оқ-қизилини оёқларим олдига тўнтариб тураман. Байроқдаста учини пешонамга теккизиб тураман.

Ушбу ҳолат мана бундай дейди:

«Самолёт бинойидай дори сеполмаяпти,

самолёт бинойидай дори сеполмаяпти!»

Учувчи байроқ тилини уқиб олади.

Самолёт бошим узра тагин бир сидра тизиллатиб ўтади.

Бу сафар бинойидай сепади.

Кун тутлар учини чалиб кетади. Нам салқиндан файз кетади.

Ғўза оралаб-ғўза оралаб келаман — уст-бошим шудринг бўлмайди. Барг сийпалаб-барг сийпалаб келаман — кафтларим шудринг бўлмайди.

Шу боис, байроқни бошим узра айлантираман. Чапдан ўнгга айлантираман. Доира сувратида айлантираман:

«Баргларда шудринг йўқ — дори сепманг,

баргларда шудринг йўқ — дори сепманг!»

Энди байроқни бошим узра бир чапимга чайқайман, бир ўнгимга чайқайман.

«Дори сепиш тамом бўлди, дори сепиш тамом бўлди!»

Учувчи байроқ тилини укиб олади. Учувчи самолёт қанотларини соллантириб чайқаб-соллантириб чайқаб олади:

«Англадим — дори сепиш тамом бўлди,
англадим — дори сепиш тамом бўлди!»

Учувчи ана шундай дея-дея, манзил-макони тараф равона бўлади.

Мен умримда биринчи бор самолётни ана шундай яқиндан кўраман. Мен умримда биринчи бор учувчини ана шундай яқинидан кўраман.

Мендан саодатманд бўлмайти!

25

Ётарда болалар ҳавас билан ҳол сўрайди.

— Қандай? — дейди.

Мен бошмалдоғимни нарра этиб кўрсатаман.

— Мана бундай! — дейман. — Мазза!

— Учувчини-да кўрдингми?

— Кўрмай нима! — дейман. — Учувчи менга мана бундай килиб қўл силкиди!

— Сенга-я?

— Эса-чи, менга бўлмай кимга — менга-да!

— Сен нима қилдинг?

— Нима килар эдим — қўл силкидим-да!

— Ёрил-е, уккавар-е, ёрил-е!

Илғор теримчилар куйиб-куйиб қолади.

— Учувчи-да шабкўр экан-да, — дейди. — Келиб-келиб, ўн бир килочига қўл силкийдими?

26

Тавин каллаи саҳарлаб этик кия-кия ташқарилайман. Зинага оёқ ташлайман...

Оҳиста кўз очаман. Кўз кириш билан ёнбошларимга қарайман.

Мен муаллимларимиз ётоғида ётмиш бўламан.

— Болани тезроқ турғазини керак, — дейди директоримиз.

— Қўйинг, ётсин, — дейди муаллим. — Бечора бола зинадан ёмон учиб тушди.

— Бовужуд, ёнбоши билан тушди.

— Боши билан тушса калласи ёриларди.

— У дорини бутифос деб қўйибди.

- Бутифос ёмон-е, ёмон!
- Ўрток директор, энди болани дори сепилувчи далага юбориб бўлмайди.
- Онасини биласиз — кимсан Болхин теримчи.
- Болхин теримчи бўлса нима бўпти? — дейди директоримиз.
- Болхин теримчи обрў-эйтиборли аёл. Болага бир нима бўлиб қолса, онасидан балога қоламиз.
- Унда, кимни юборамиз, айтинглар? — дейди директоримиз. — Фақат оз терадиганлардан бўлсин.
- Йўклама дафтарни ўқийман:
- Жалилов Хуррам? — Бўлмайди — отаси учига чиққан аризабоз.
- Бир гап бўлса Тошкангача ёзади.
- Ёзишни қўйинг, идорама-идора чопади.
- Оти катта бор — қабулига киради.
- Унда, бўлмайди. Қорабоев Абил?
- Абил мерганни ўғлими? Э-э, қўйинг-қўйинг.
- Нимага қўямиз?
- Абил мерганши билмайсиэми?
- Биламиз! — дейди директоримиз. — Мерган бўлса ким бўпти?
- Манави синф рахбаридан сўранг, айтиб беради.
- Буёқ чин айтаяпти, ўрток директор. Абил мерган одам эмас. Бир сафар боласини дарсда бир-икки туртиб эдим — отасига бориб айтибди. Бир маҳал Абил мерган уйимизга бостириб борса бўладими. Елкасида милтиқ!
- Милтиқ?
- Ҳа-да, милтиқ бўлгандаям — қўшоғиз милтиқ! Дарвозадан, қани жаллод деб бакиради-да. Аёлимиз уйда йўк, десаям кетмайди. Милтигини уйимизга пешлайди. Тепкисини шакур-шукурлатади. Ўша жаллод буёққа бир карасин, дейди.
- Қарадингизми?
- Қараб бўладими! Мерганга одам билан бўрини нима фарқи бор — пакиллатиб отади-қўяди-да. Шундан буён боласини чертолмай қолдим.
- Хавфли шахс, хавфли! — дея бош сараклайди директоримиз. — Чўлибоев Зиёд?
- Бир қари онаси бор.
- Директоримиз шаҳодат бармоғини нишлайди.
- Ана шу бўлади! — дейди.
- Муаллимларимиз ташқарилайди.

Мен тушларда ўзимга келаман.

Ошпаз қиз турғазиб олади.

— Тур, ўчокқа ўт ёк, — дейди. — Директор тайнлаб кетди.

Ўчок қошида чўк тушиб ўт ёкаман.

Қозонда билк-билк қайнамиш шўрва кўнглимни айнилади.

Мен ўкчиб-ўкчиб ўт ёкаман.

Йўқламада Зиёд йўк бўлади.

Директоримиз Физика билан Кимёни дориланувчи дала жўнатилади.

Муаллимларимиз хаяллаб-хаяллаб қолади.

Директоримиз бизни ухлатмай олиб ўтиради.

Ниҳоят, муаллимларимиз қайтиб келади.

Олдин Зиёд кириб келади. Остонада кўзларини укалаб-укалаб туради. Мудраб-мудраб туради. Гап йўк, сўз йўк — ўз тўшаги тараф юради. Ўзини тап этиб тўшакка ташлайди.

Директоримиз бармок ликиллади-бармок ликиллади ўзига имлайди.

— Эй, бери кел! — дейди. — Тур, бери кел!

Зиёд директоримиз олдига боради. Теварак-бошига аланглайди-аланглайди — ўзини хиёл ўнглайди. Аланглашидан — Зиёд теваракда ўтирмиш болаларни энди кўради.

Директоримиз Зиёдни лунжидан чўзади.

— Мастми дейман! — дейди. — Буни қаердан топдиларингиз-е?

— Даладан топдик, — дейди Физика. — Далада одамзот кораси йўк, лекин шу бор экан.

— Чўлибоев, Чўлибоев, деб қичкириб эдик, рўзалар ичидан шитир-шитир этиб чиқиб келди, — дейди Кимё.

— Қоронғида рўза ичида нима қилиб юрибди экан? — дейди директоримиз.

— Нима қилар эди, ухлаб қолибди-да.

— Ўл-е, шу кунингга-е! — дея бакиради директоримиз. — Дориланган рўза ичидаям ухлайсанми-а? Ухлаш учун бошқа жой қуриб қолганми-а?! Ўл-е, бор-е, ёт-е!!

Директоримиз Зиёдни кўксидан итариб юборади.

Зиёд кети билан гуп этиб тушади.

Зиёд шу ётишида кайтиб турмайди.

Эртаси-да турмайди. Индини-да турмайди.

Жойидан кимир этмайди. Кўз очмайди, туз тотмайди.

Мен Зиёдни оғзига чой совутиб тутаман.

— Чой ич, Зиёд ошна, чой ич, — дейман.

Зиёд лабларини олиб кочади.

Зиёд мумсик-мумсик кулимсинади.

Зиёд шундай кулимсинади, шундай кулимсинади — бешикдаги чакалоқдай кулимсинади!

— Туш кўрдим, Дехконкул ошна, туш кўрдим, — дея пичирлайди.

— Туш кўрдинг! Нима туш кўрдинг?

— Самолёт кўрдим, масалан.

— Эловрама, Зиёд ошна, эловрама. Сомолётни да-лада кўриб эдинг.

— Тушимда-да самолёт кўрдим, Дехконкул ошна, тушимда-да самолёт кўрдим. Мен тушимда самолёт ҳайдар эмишман, масалан. Ўзимиз пахта тераётган далани айланиб-айланиб ҳайдар эмишман. Болалар менга қўл силкиб-қўл силкиб кўяр эмиш. Мен қўл силкимас эмишман, масалан. Сабаби — қўлларим рулда эмиш-да. Дехконкул ошна, қўлларим рулда эмиш. Бор овозим билан ашула айтиб-айтиб самолёт ҳайдар эмишман. Директор кўк кўсак ғўзапоя ўйнатар эмиш... Эй, ичбуруғ, сенга самолёт ҳайдашни ким қўйибди, дер эмиш. Мен парво қилмас эмишман, масалан. Директор энди дағдага қилар эмиш... Туш самолётдан, дер эмиш. Мен ашула айтиб-айтиб самолёт ҳайдай берар эмишман. Самолётимни айлантириб-айлантириб футбол майдонга қўндирар эмишман. Футбол майдондан чўнкайиб-чўнкайиб ўтирган бери бешинчи синфни самолётимга миндириб олар эмишман. Мен бешинчи синфни миндириб уйимизга жўнар эмишман, масалан. Директор кетимиздан ғўзапоя ўйнатиб қола берар эмиш...

— Мениям самолётингга миндирасанми, Зиёд ошна?

— Миндираман, Дехконкул ошна, миндираман. Фақат директорни миндирмайман. Директор қўл кўтарса-да самолётимга миндирмайман, масалан...

Қош қорая бериб-қош қорая бериб, даладан қайтаман.

Ичкари хадаҳалайман — Зиёд ошнам холини сўрайин дейман.

Аммо Зиёд ошнам жойида йўқ бўлади.

Ташқариларни айланиб-айланиб қарайман — Зиёд ошнам йўқ бўлади.

Ошпаз қиз ўчоқ бошида хик-хик йиғлаб ўтиради.

— Зиёд кетди, — дейди. — Зиёд энди қайтиб келмайди...

Болалар бир бурчакда гуж бўлиб олади. Нима қилишларини билмайди.

— Нима қилиб турибсизлар? — дейди ошпаз қиз. — Косаларингни олиб келинглар, овқат сузиб бераман.

— Зиёд қани? — дейман.

— Зиёд кетди, деяпман-ку, Зиёд кетди...

— Зиёд қаёққа кетди?

— Зиёд... норасида кетди!

Болалар дувв-дувв йиғлайди. Болалар хўнг-хўнг йиғлайди.

Йиғламаган бола қолмайди.

Мен бари айбни ўзимдан кўраман.

— Ғўза ичида ухлама, деганимда, Зиёд ошнам кетмас эди... — дея йиғлайман.

31

Бир оёғим тўшакда бўлади, бир оёғим футбол майдонда бўлади.

Шунда, тимирскиланиб-тимирскиланиб юрмиш қизларга кўзим тушади.

Қизлар-да футбол майдонга қатнар бўлибди-да, дея ўйлайман.

Гап-сўзлардан билиб оламан — йўқ... ундай эмас бўлади.

Бугун чин арафа бўлади.

Қизлар бурчак-бурчакларда тўда-тўда бўлиб соч ювади.

Қизлар сахарда турнақатор далалайди.

Қизлар бир хушрўй бўлади, бир хушрўй бўлади!

Қизлар қошида кўк-кўк ўсма бўлади. Қизлар юзида ялт-ялт мой бўлади. Қизлар либосида бўй-бўй атир бўлади.

Айникса, ўнинчи синф Зулайходан хушбўй-хушбўй атир анқийди.

Мен беихтиёр Зулайхо кетидан эргашаман. Зулайхони тўйиб-тўйиб искайман.

Зулайхо эгат тушади.

Мен Зулайхо билан иргама-ирга эгат тушаман.

Мен бурнимни Зулайхо тарафга қаратиб-қаратиб пахта тераман. Қўлим чанокда бўлади, бурним Зулайхода бўлади.

Мен Зулайхони искаб-искаб пахта тераман!

32

Туш маҳал бир момо эшак миниб келади.

Мен момони дарров танийман — момо Зиёдни онаси бўлади.

Кўнглим бир орзикиб олади.

Зиёдни онаси эшагидан тушади. Теварак-бошга қарайди. Муаллимларимиз тараф юради.

Зиёдни онаси муаллимлар билан гапиришиб ўтиради.

Физика мени имлайди.

— Момони штабга олиб бор, — дейди.

Мен Зиёдни онаси оёғидан олиб юбораман.

Зиёдни онаси тўқимга жойлашиб ўтириб йўл олади.

Мен эшак қабатида бораман.

Йўлда Зиёдни онаси инкиллаб-инкиллаб боради. Бир оғиз-да гапирмай боради.

Мен эшакни ётоқ олди толга қантараман. Зиёдни онасини ётоқ эргаштираман.

Зиёдни онаси ётоққа бир сидра қараб олади.

— Улимнинг жойи қаерда? — дейди.

Мен Зиёдни жойини айтаман.

Зиёдни бўҳчаси ҳалиям жойида турмиш бўлади.

— Манави бўҳчаси, — дейман.

Зиёдни онаси бўҳчани олади. Бўҳча уёқ-буёғини қарайди.

— Ҳа, шу, — дейди. — Улимники...

Зиёдни онаси бўҳчани қўлтиқлаб ташқарилайди.

Зиёдни онаси тол остида бўҳчани очади. Ичидан Зиёдни кийим-кечагини олади. Икки тол ораси симга қоқиб-қоқиб ёяди.

Зиёдни онаси соялаб ўтиради. Билакларини тиззаларига қўйиб ўтиради. Зиёдни кийим-кечагига қараб ўтиради.

Зиёдни кийим-кечаги офтобиёрда сарғайиб-сарғайиб туради.

Зиёдни онаси бетини билакларига босади. Зиёдни онаси из-з-из-з йиғлайди. Зиёдни онаси юм-м-юм-м йиғлайди.

Мен Зиёдни онасига кўшилиб йиғлайман.

— Бари айб мендан бўлди, — дейман. — Ғўза ичида ухлама, деганимда, Зиёд ошнам кетмас эди...

Мен кўзларимни кўлим сирти билан артиб-артиб йиғлайман. Мен Зиёдни уст-бошига қараб-қараб йиғлайман.

Шунда, кўз олдим жимир-жимир этади. Жимир-жимирни офтоб зиё деб бўлмайди.

Мен тагин-да яқин бориб қарайман. Кўзларимни артиб-артиб қарайман.

Зиёдни уст-боши ғиж-ғиж... бит бўлади! Тикишлардан бит уради! Йиртиқлардан бит уради! Офтобиёрда ғимир-ғимир этади! Мисоли нур жимирламиш бўлади!

Юзларим лов-лов ёнади — Зиёд учун-да орланаман, ўзим учун-да орланаман!

Боиси — баданимда ғимирламиш битларим Зиёдни битларидан зиёд бўлса бўлади — кам бўлмайди!

Мен юзларимни чет бураман. Мен кўзларимни олиб қочаман.

Зиёдни онаси энди овоз бериб-овоз бериб йиғлайди.

Шунда, штабдан директоримиз чиқиб келади.

— Нима гап, ўртоқлар? — дейди.

Директоримиз Зиёдни онасини кўриб ранги ўчади.

— Бизда нима айб, момо, — дейди директоримиз. — Бизда нима айб. Буни ўз оти ўзи билан пахта fronti деб кўйибди. Фронт қурбонсиз бўлмайди.

Директоримиз Зиёдни онаси елкасига кўлини кўяди.

— Болани ўзи пахта ичида қолибди-да, — дейди директоримиз. — Ким билади, бирон нимага йўлиққанми. Сизлар эскичани яхши биласизлар-ку...

Мен директоримиз кўрмасин дея, Зиёдни уст-бошини симдан тортиб-тортиб оламан. Бўхчага солиб-солиб кўяман.

Директоримиз Зиёдни онасини қишлоғимизга қайтариб жўнатмоқчи бўлади.

Аммо Зиёдни онаси кўнмайди.

— Улим йўлиққан жойни кўрсатинглар! — дейди.

Директоримиз менга имо беради.

— Майли, олиб бор, — дейди. — Кейин, кишлок йўлига солиб юбор.

33

Мен Зиёдни онаси оёғидан олиб юбораман.

Ўзим эшак олдида бораман.

Зиёдни онаси Зиёдни йўқлайди.

— Зиёд кетишидан олдин бирон нима демаб эди-ми? — дейди.

— Деб эди, — дейман.

Зиёдни онаси бирдан сергакланади. Зиёдни онаси таққа нўхтани тортади.

— Нима деб эди? — дейди. — Айт, нима деб эди?

— Дехконкул ошна, сени самолётимга миндираман, деб эди.

— Тағин нима деб эди?

— Тағин, директорни самолётимга миндирмайман, деб эди.

Зиёдни онаси зарда билан эшак ниқталайди.

Мен дориланган дала бошида оёқ иламан.

Зиёдни онаси эшагидан имиллаб ерлайди. Ерда серрайиб қолади. Теварак-бош қарайди.

Зиёдни онаси тутлар орасида пайпанглаб аланглайди. Зиёдни онаси ўқарикларда пайпанглаб аланглайди.

Зиёдни онаси ғўзалар остида пайпанглаб аланглайди.

— Бу жойни оти нима? — дейди.

— Пахтазор, — дейман.

— Пахтазорда пахтадан бошқа нима бўлмаса, улим нимага йўлиқади?

Зиёдни онаси кафтини пешонаси соябонлаб қарайди. Бирон-бир нима топаманми, дейди — тополмайди.

Зиёдни онаси сукут олиб қулок солади. Бирон-бир нима эшитаманми, дейди — эшитолмайди.

Ана шунда Зиёдни онаси пахтазор қараб-пахтазор қараб чақиради:

— Зиёд-у-у-у!

Мен Зиёдни онаси қўлидан тортиб-тортиб йиғлаб қўя бераман.

— Юринг кетамиз, момо! — дейман. — Юринг кетамиз, ҳозир самолёт келади!

Зиёдни онаси гапимни корламайди. Энтикиб-энтикиб чақиради:

— Зиёд-у-у-у!

Зиѐдни онаси ўпкаси тўлиб-тўлиб чақиради.

— Зиѐд-у-у-у!

Мен бир амаллаб Зиѐдни онасини эшакка миндираман. Мен бир амаллаб эшак нўхтасидан етаклаб оламан.

Зиѐдни онаси пахтазорга боқиб-боқиб йиғлайди:

— Вой болам-ай, пахтага йўлиққан болам-ай!..

Зиѐдни онаси пахтазорга айтиб-айтиб йиғлайди:

— Вой болам-ай, пахта уриб кетган болам-ай!..

ТҰРТИНЧИ БОБ

1

Ер хайдасанг куз хайда, куз хайдамасанг юз хайда!

Ұйнаб кўяй! Мақолдан-да ұйнаб кўяй, шу мақолни айтмиш элдан-да ұйнаб кўяй!

Мен далаларимга темиртиш солдим. Далаларимни қирк сантим ұйиб хайдадим.

Қирк сантимдан чуқури ҳаво кўрмаган ер бўлади. Сув кўрмаган ер бўлади. Ұлик ер бўлади!

Ер чуқур хайдалса — ана шу ўлик ер юзалаб-юзалаб қолади.

Ұлик ерда чигит қийғос унмайди. Ұлик ерда гўза ўз вақтида етилмайди. Ұлик ерда пахта ҳаяллайди.

Мен темиртиш билан далаларимни ёнбошлаб-ёнбошлаб хайдадим. Мен темиртиш билан далаларимни палах-салаб-палахсалаб хайдадим.

Далаларим ости устун бўлди, далаларим усти остин бўлди.

Далаларимда кўрсичқонлар ўрмалаб чопди. Далаларимда кўрсичқонлар йўрғалаб чопди.

Ҳа, ұйнаб кўяй, бидир-бидир йўрғалашларингдан, ұйнаб кўяй, дедим.

Кўрсичқон ер ковлай беради, ер ковлай беради — далаларимни мулойимлайди-да. Кўрсичқон бир ер ости, бир ер усти бўйлаб бидирлай беради-бидирлай беради — ер ости ҳаво йўлларини очади-да. Кўрсичқон ер остини шамоллатиб-шамоллатиб туради-да.

Шу боисдан кўрсичқон бор дала семиз-семиз келади. Кўрсичқони бор дала унумли-унумли келади.

Далаларим ғимир-ғимир чувалчанг бўлди.

Мен тағин-да хушвақт бўлдим — чувалчанг бор дала даламисан-дала бўлади. Чувалчанг бор дала далалар гултожи бўлади. Чувалчанг бор дала далалар хўрози бўлади!

Боиси — чувалчанг ерда бор бўлмиш жами нимани чиритиб-чиритиб ўғит этади. Чувалчанг ерни қайта-қайта ишлайди. Чувалчанг ерни майин-майин сақлайди.

Далаларимда оппоқ-оппоқ қуртлар-да бўлди.

Темиртиш изидан қарғалар эргашди. Темиртиш изидан қушлар эргашди.

Қарғалар окқурт овлаб еди. Қушлар чувалчанг териб еди.

Мен қарғалар қилмишидан рози бўлдим — окқурт ҳашаротлар онаси бўлади. Катта бўлса, қанот олиб учади.

Қош қорайди.

Мен трактор чирокларини ёндирдим.

Чирок ёруғида тулкилар қора берди.

Тулкилар темиртиш кетидан эргашди. Тулкилар қўнғиз териб-қўнғиз териб еди.

Тулкилар қаердан келди, қачон келди — унисини ёлғиз товуклар билди.

2

Уйимизда нимамиздир йўқдай бўлди, уйимизда нимамиздир қандай бўлди.

Бола-бақраларимни қарадим — бари омон-эсон бўлди.

Мол-қолларимни санадим — бари тугал бўлди. Товукларимни санадим — товукларим-да тугал бўлди.

Унда кимим йўқ бўлди, унда нима йўқ бўлди?

Мен ўйлаб-ўйлаб топдим — айвонимиз шипида ҳаёт кечирувчи қалдирғочларимиз йўқ бўлди.

Қалдирғочларимиз қаёққа кетмиш бўлди?

Қаёққа бўларди — Афғонистонга-да. Амударё ўнг бети Афғонистон-да. Илиқ юрт оти бўлади — қалдирғочлар юрти бўлади-да.

Қалдирғочлар афғон юртга сафарлабди — куз охирлабди-да.

3

Бир далам қизи оппоқ-оппоқ бўлди.

Бу не бўлди? Эрта тушмиш қор бўлдимиз ё қиров бўлдимиз?

Бир вақтлар ана шу далам ғуж-ғуж қамишзор эди. Қирғовулзор эди.

Деновдан беш-олти қур келди. Қурлар ана шу қамишзорни теп-текислади. Пол-поллади. Шопиоя этди.

Қамишзорда шундаям шоли бўлмоқлик қилди, шундаям шоли бўлмоқлик қилди-е! Қурлар ўз шолисини ўзи ташиб ололмай қолди!

Шунда қурлар бизга-да бир халтадан гуруч берди.

Ана шунда қозонимиз гуруч кўргандай бўлди! Ана шунда қорнимиз палов егандай бўлди!

Аммо... катталар қурларни кўп кўрди.

— Ўзбекистон Курия эмас! — дея дўклади.

Шу-шу — қурлар қорасини қайтиб кўрсатмади.

Шолипоя пахтазор бўлди.

Мен мазкур даламни сувлаб эдим — ер усти суви ер остига қараб сингди-сингди — ер ости суви билан қўшилди. Шунда, ер ости суви тупроқ қил-қил нозик йўлларида ер бетилаб келди. Ер ости суви ер бетидан буғланди-буғланди — ҳаволаб учиб-учиб йўқолди.

Ер бетидан ана шу оппоқ-оппоқ тузлар қолди.

Мен ушбу даламни учта полладим. Полларни тизза бўй-тизза бўй марзаладим. Марзаларни бел юзи билан тарс-тарс уриб зичладим.

Полларни айлантириб ариқ қазидим. Ариқ энди бир кетмон энича бўлди. Ариқ чуқурлиги тизза бўйича бўлди.

Учта полни-да лаболаб-лаболаб сувладим. Кўллатиб-кўллатиб сувладим.

Кечаю кундуз пол айландим. Марзалаб бўйлаб-бўйлаб айландим.

Сув марзаларни уриб кета берди-уриб кета берди.

Мен сув уриб кетмиш жойларни кетмон билан битай бердим-битай бердим.

Сув кўллади-кўллади — далам шўрини остига босиб-босиб юбора берди. Далам шўрини ер ўлик қатламига чўктириб-чўктириб юбора берди.

Ер бетидан қолмиш шўрни эса сўриб-сўриб ола берди. Оқова сув бўлиб оқиб-оқиб кета берди.

Шўр даламни икки бор ана шундай кўллатиб-кўллатиб сувладим.

Шўр далам шўрдан фориф бўлди.

4

Далаларим узра мезонлар учмай қолди.

Далаларим узра сокин ҳам ғамгин бир ҳолат чўкди.

Далаларим мудраб-мудраб олди.

Далаларим кўз илиб-кўз илиб олди.

Далаларим уйқуга кетди.

Мен энди далаларимга қўл уришдан тийилдим.

5

Далаларимдан қор ариди.

Узун киш қорайиб-қорайиб ётмиш далаларим ерранг-ерранг бўлди.

Далаларимда омонат-омонат қотиб ётмиш кесаклар умалиб-умалиб тупрок бўлди.

Далаларим кўпчиб-кўпчиб қолди.

Далаларим тўлғонди.

Далаларимдан оппоқ-оппоқ ҳовур ҳаволанди. Далаларимдан элас-элас овоз ҳаволанди.

Овоз далаларим остидан келдими ё олислардан келдими — билиб бўлмади.

Далаларим хўрсинди.

Овозда ранг-рўй-да бўлмади, овозда бўй-баст-да бўлмади. Овоз дейин дедим — овозга менгзамади, овоз демайин дедим — овоз шундай пешонамдан келди.

Далаларим энтикди.

Далаларим уйғонди. Далаларим кўз очди.

Далам мени имлади, далам мени чорлади.

6

Бир тонна гўнгга йигирма кило калий аралаштирдим, йигирма кило фосфор аралаштирдим.

Далаларимга сепиб-сепиб тапладим.

Ер — хамир, ўғит — хамиртуруш бўлди.

Далаларимни такрор шудгорладим. Далаларим чет-четлари чала қолмасин учун чорсилаб-чорсилаб шудгорладим.

Шудгор кетидан Дилнавоз солдим.

Дилнавоз — динна базовой гридёр нож — 4, дегич техника. У ер текислайди. Узунлиги ўн кадамни олади. Тўрт оёғи билан тўрт қулоқлик кетмони бўлади.

Бундайчикин бир қулоқ отни айтиш учун менда тил қани? Бундайчикин отни айтиш учун менда вақт қани? Бундайчикин отни айтаман дегунимчайин кун кеч бўлади!

Шу боисдан мен уни Дилнавоз, дея атадим.

Мен ана шу Дилнавозим билан шудгорни кўндаланглаб-кўндаланглаб ҳайдадим. Шудгорни белидан қирқиб-белидан қирқиб ҳайдадим.

Дилнавозим билан шудгор хаворладим.

Қиш оладан, ёз моладан, дейдилар.

Бу демак — қишда ер сувласанг ола қолдирма, кўкламда ер ҳайдасанг бемола қолдирма, демақдир.

Боиси — кўклами шудгордан кейин ер оралари ҳавол-ҳавол бўлиб қолади. Ана шу ҳаволлардан шамол киради-киради — ер нами қочиб қолади. Ер намини сақлаб қолиш учун эса шудгорни бороналаш лозим бўлади.

Мен шудгорни бороналадим.

Далаларим қафтдай-қафтдай бўлди. Далаларим мойя кўйса кўринар бўлди.

Аммо бир боронани ўзи кифоя этмайди. Энди молалаш лозим бўлади. Мола ер намини ост қабатидан уст қабатига кўтариб беради. Мола ер юза кесакларни майдалаб-майдалаб беради.

Мен энди далаларимни молаладим.

Далаларим сумалакдай-сумалакдай бўлди.

Жўя олиб экилмиш ғўза ўн-ўн беш кун олдин етилади. Жўя олиб экилмиш ғўза ўн-ўн беш кун олдин очилади. Жўяда униб чикмиш ғўза офтоб тафтини тез олади.

Шу боис, трактор билан жўя олдим.

Далаларим кокилдай-кокилдай бўлди.

8

Чин, далаларим қиши билан қор сув ичди. Чин, далаларим қиши билан ёмғир сув ичди.

Аммо сув билан сув бор-да. Масалан, ҳовуз сув ғозсиз сув бўлади. Одам ҳовуз сувдан ичса — сув ичгандай бўлмайди.

Одам оқар сувдан ичса — бадани жимир-жимир этади. Бадани яйрайди!

Оқар сувдан мия тўлади. Оқар сувдан мия равшан тортади.

Оқар сувда жон бор-да!

Шу боис, далаларимга яхоб сув бердим.

Жўялардан жилдиратиб-жилдиратиб яхоб сув оқиздим.

Далаларим бир ҳафта яхоб сувлади. Далаларим бир ҳафта захлаб сувлади.

Ана энди далаларим донатор-донатор бўлади. Ана энди далаларим серкесак-серкесак бўлади.

Донатор дала намдор дала бўлади.

Сув ана шу доналар оралаб ер сингади. Ҳаво ана шу доналар оралаб ўтади.

9

Дала кўнгли нозик бўлади — вақт-бевақт оралай берса кўнглига олади.

Дала феъли инжиқ бўлади — бот-бот трактор сола берса айниб қолади.

Дала тепкиланиб қолади. Дала зичланиб қолади. Дала тош-метин бўлиб қолади.

Даладан тирик мавжудотлар қочади. Қочолмай қолмиш мавжудотлар ўлиб-ўлиб қолади.

Оқибат — ғўза эмин-эркин илдиз отмайди. Ғўза ором-ором ўсмайди.

Мен далаларимдан оёғимни тортдим.

10

Тукли чигит бўлади, туксиз чигит бўлади.

Туксиз чигит бўлали-бўлали бўлади. Туксиз чигит залворли-залворли бўлади.

Туксиз чигит бехато олади, туксиз чигит бехато кўкаради.

Далаларим учун ана шу туксиз уруғ чигит келди.

Мен омборимни шамоллатдим. Дорилаб ювдим. Оҳак билан оқладим.

Омборимга тахта тўшадим. Тахта устига чигит ёйдим.

Мен бош-адоқ танапўш кийдим. Резина этик кийдим. Кўлқоп кийдим. Кўзойнак тақдим.

Уруғ чигитни ҳовуз солдим. Формалин дегич қурук дори билан дориладим.

Бадбўйдан-бадбўй доридан ўкчиб-ўкчиб олдим.

Шийпон олдида бир қарич калин ёйдим. Устидан пуркагичда сув сепдим. Ёғоч курак билан остин-устун ағдардим. Бетиним сувладим.

Уруғ чигит сувдан тўйди.

Ивитилмиш чигитни тизза бўй тўпладим. Тағин сувладим.

Чигит томирига илдизкана киради. Томирни ейди-ейди — эгри-бугри яра этади. Чигит қорамтир-қорамтир бўлиб қолади.

Бундай чигит кўкармайди.

Ана шу илдизканани даф этиш учун чигитни гексахлоран билан дориладим.

Чигит униб қолмасин дея, шамоллатиб-шамоллатиб олдим.

11

Трактор кетига тўрт қутилик уруғсепгич такдим.

Бир қутига ўн беш килодан чигит солдим.

Бир вақтлар чигит билан гербицид аралаштирдим. Чигит ер кўрди — айни вақтда чигит билан гербицид-да ер кўрди.

Хлорфенидим дегич оч кулранг гербицид бир-икки паллали бегона ўтни ўн-ўн беш кун ер остида босиб турди. Дихлорфенидим дегич кулранг гербицид кўп паллали бегона ўтни ўн-ўн беш кун ер остида бош кўтартирмай турди.

Гербицид ер остида бир ярим ойча турди — аммо бегона ўтни тамоман йўқотолмади.

Ёмондан-ёмони — гербицид бегона ўт билан баробар ўн-ўн беш кун чигитни-да ундирмай турди. Гербицид пахтани ўн-ўн беш кун хаяллатди.

Шу боис, мен энди гербицид баҳридан ўтдим.

Катталардан лалми-лалми дўқлар эшитдим.

Аммо гапимни қайтиб олмадим.

12

Хаво билан ер харорати ўн даражадан остда чигит бўртади — аммо кўкармайди. Чигит бўртик-бўртиклигича чириб тамом бўлади.

Харорат ўн икки-ўн тўртда чигит экса бўлади.

Айни кунлар ана шундай кунлар бўлди!

Чин, далаларимда харорат ўлчагичим бўлмади. Ҳарорат ўлчагичга куним-да колмади.

Мен далаларим хароратини вужуд-вужудим билан билдим. Мен далаларим хароратини тан-жоним билан туйдим.

Мен далаларим хароратини ердан бир ховуч тупроқ олиб билдим.

Вужуд-вужудларим айтди, кафт-кафтларим айтди: ана энди эк, деди. Бугундан хаялласанг — дала бети куриб қолади, деди. Сўғин, чигит кеч униб чиқади, деди. Ундан сўғин, кўкартириш учун чигит сув бериш лозим бўлади, деди. Ундан-да сўғин, чигит сув далани котириб ташлайди, деди. Оқибат — чигит ёппа барака униб чиқмайди, деди. Ёмондан-ёмони — кеч экилмиш чигит камҳосил бўлади, деди.

Мен тракторни дала ўнгардим.

Уч сантиметдан саёз чигит экиб бўлмайди. Далабет дарров нам олдиради. Чигит намсиз бетда қолади.

Хадеганда кўкара бермайди. Кўкарса-да — ёппа бара-ка кўкармайди. Битта-битта кўкаради. Оқибат — ғўза сийрак-сийрак бўлиб қолади.

Беш сантиметдан чукурда экиб бўлмайди. Беш сантимет чукурга ҳарорат етмайди. Беш сантимет чукур оҳиста-оҳиста қизийди. Оқибат чигит-да оҳиста-оҳиста унади.

Беш сантимет чукурни ёриб чиқиш — чигит учун ит азоб бўлади!

Шу боис, мен тўрт сантимет чукурликда чигит экдим.

Бир қадам пуштага йигирма-йигирма бештадан чигит тушди.

Чигит нима учун билониҳоя-билониҳоя тушди?

Масалан, йил серёмғир келди. Дала сернам келди.

Бир-иккита чигит сернам даладан бўртиб чиқолмайди.

Бир-иккита чигит сернам даладан ёриб чиқолмайди. Чигит қуввати етмайди.

Ер оғир-да, ер оғир.

Масалан, зил-замбилни бир-иккита одам кўтароладими? Кўтаролмайди. Кўпчилик бўлса — даст кўтаради.

Чигит-да шундай-да! Чигит билониҳоя бўлса — ерни даст кўтаради. Чигит билониҳоя бўлса — ерни қувват билан ёриб чиқади.

Далаларимни чигит дори иси босди.

Мен ўқчиб-ўқчиб чигит экдим.

13

Дарвозамиздан ичкарилаб эдим — Ойсулук қизимиз пешвоз чолиб келди.

— Ота, суюнчи беринг, қалдирғочларимиз келди! — деди.

Даҳлизимиз шипига назар солдим — чини билан инда бир қалдирғоч бўлди. Тагин иккита қалдирғоч шиплар аро учиб юрди.

Кўзим қувонди.

— Ўйнаб қўяй, ўйнаб қўяй... — дея пичирладим.

Қалдирғочлар чиндан-да ўзимизни қалдирғочларми ё бегонами, дея синчиклаб-синчиклаб қарадим.

Қалдирғочларда улги-да бўлмади, тамға-да бўлмади.

Чин-да — қалдирғочлар кийим киймайдилар. Қалдирғочлар сўйламайдилар. Қалдирғочлар қулмайдилар.

Шундай бўлса-да, мен ич-ичимдан туйдим: уйимизни топиб келибди — ўзимизни қалдирғочлар бўлади-да.

Қалдирғочларимиз бошимиз узра учди. Чарх-чарх учди. Гир-гир учди.

Қалдирғочларимиз инларида қатор бўлиб ўтирди. Қалдирғочларимиз бизга мўралаб-мўралаб ўтирди. Қалдирғочларимиз бизга мўлт-мўлт ўтирди.

Мен ташқарилаётиб эдим — бир қалдирғочимиз бошим узра чирк-чирк айланди. Қалдирғоч қанотлари телпагимга тега-тега айланди.

Қалдирғочимиз мен билан салом-алик қилди-ёв!

Қалдирғоч қанотлар хавоси пешонамни силаб-сийпаб айланди.

Қалдирғочимиз мен билан ўпишиб-ўпишиб кўришди-ёв!

Мен кула-кула кўзларимни чирт юмдим. Мен кула-кула бетларимни чет бурдим.

— Хуш кўрдик, жониворлар, хуш кўрдик! — дедим.

14

Далаларимга вакил келар бўлди.

— Элбурутдан вакилга пишириб қўйибдим, — дедим. — Хали чигит экиб бўлмаган бўлсак.

— Энди, хўжалигимиз гуллаб-яшнайти! — деди раисимиз. — Район вакили ўзимиздан бўлди.

— Қани, эштайлик, қани? — дедим.

— Ўртоқ Клара Ходжаевна район партия комитети учинчи секретари бўлдилар. Айни вақтда хўжалигимизга вакила этиб тайинландилар.

— У киши ўзимизданми? — дедим.

— Ўзимиздан-да. Мактаб директори бор эди-ку, ўша директорни кизлари-да.

— Э, ха, бўлди! — дедим. — Раҳматлик мактаб директоримизни фарзандлари-да?

— Ха-а, каллангиздан! Ана ўша мактаб директорини кизлари!

— Раҳматлик мактаб директоримизни кизлари кўп эди, қайси бири бўлди?

— Ўртоқ Клара Ходжаевна! Роза Ходжаевна обкомда ишляптилар!

— Бўлди-бўлди, — дедим. — Эгизаклар-а? Эсладим-эсладим.

Раисимиз шийпон олдини саранжом-саришталатди.

— Эшаклар кўздан панага олинсин! — деди.

Дехконларимиз эшакларини Жарарикқа бойлаб келди.

Самад бобо кирчанги отини етаклаётди эди, раисимиз ўнг қўлини кўтарди.

— От турсин! От — маданий хайвон! — деди.

Шийпонимиз олдида машиналар қатор бўлди.

Олд машинадан бир аёл тушди.

Аёл келишимли-келишимли бўлди. Аёл турмаксоч-турмаксоч бўлди.

Аёл турмаксочлари қалдирғочларимиз уясидай-уясидай бўлди.

Аёл шийпонимиз теварак-бошига қараб-қараб олди.

— Нормально, нормально! — деди.

Аёл қўл узатиб кўришди-кўришди — мен билан муқобил бўлди.

Мен аёлни қизим-қизим, дейин дедим — катта одамни қизим дейиш учун тилим бўлмади.

Мен аёл отига хон ё гул қўшиб айтайин, дедим — фарғоначи бўлмадим.

Бўлдим-бўлдим, сурхони бўлдим — байча дейин-да.

— Қани, ё, бисмилло! — дея қўшқўллаб кўришдим. — Омонгинамисиз, Кларабайча? Вақтигинангиз хушми, Кларабайча? Ўйнаб-кулибгина юрибсизми, Кларабайча?..

— Нима-нима? Кларабайча?

Аёл лаб бурди. Аёл қош керди.

— Байча? Какая байча? — деди. — Мен Клара Ходжаевнаман!

Мен нима дейишимни билмадим. Мен кўз остимдан раисимизга қарадим.

Раисимиз узр сўра, дея қўлини кўксига қўйиб ишора берди.

Мен дарров ўнг қўлимни кўксимга қўйдим.

— Тавба қилдим, — дедим.

Аёл ана шунда юзимга тикилиб қаради.

Аёл сергакланди. Аёл қизариб-бўзарди. Аёл... ирганди!

Аёл кўзларини олиб кочди. Аёл далалар узра разм солди. Аёл оҳиста-оҳиста бош ирғади.

— Ўрток раис?.. — дея мажнунтоллар тараф йўл олди.

Раисимиз лаббайгўй бўлиб-лаббайгўй бўлиб борди.

Аёл мажнунтоллар остида одимлади.

Раисимиз аёл кетроғида одимлади. Аёл оғзига қараб-қараб одимлади.

Тагин, катталар чақирса эшитмай қолмайин дея, мажнунтоллар ортидан бориб турдим. Катталар йўталса

бўлди — чопкиллаб бораман дея, кулоғимни динг этиб турдим.

— Машғал бригадирингиз шуми, ўртоқ раис? — деди аёл.

— Шул-шул, — деди раисимиз. — Дехконкул шул!

— Дехконкул... классический от! Лекин шу...

— Чин, пича ўқимаган, чин.

— Гап ўқишда эмас, ўртоқ раис. Юқоридан партия-хукумат арбоблари таъриф буюриб, илғор пахтакорингизни кўрсатинг деса, қандай қилиб кўрсатамиз?

— Кўрсата берамиз, нима қипти?

— Институтда эстетикадан неча баҳо олгансиз? Тўғри, аввало меҳнат. Лекин меҳнат ўз йўлига. Илғор пахтакор учун ташқи кўриниш ҳам керак. Илғор пахтакор партия-совет арбоблари билан қўл олиб-қўл беради. Илғор пахтакор мажлисларда, матбуотда чиқишлар қилади. Бу кўриниш билан қандай қилиб чиқиш қилади?

— Бет-боши туппа-тузук-ку, Клара Ходжаевна?

— Илғор пахтакорингиз бетидан бузилган пес-ку? Кўнглимни айнитиб юборди-я!..

Раисимиз... бет-бошимни оқлади.

16

Ўзбекистон ўз оти ўзи билан жануб бўлди.

Бизнинг Сурхон жанубни жануби бўлди.

Сурхон жазирамаси жазирагани жазирамаси бўлди.

Сурхон саратони саратонни саратони бўлди.

Тошкент радиосида ҳарорат ўттиз бўлди, бизнинг Сурхонда кирк бўлди.

Тошкент ойнаи жаҳонида ҳарорат кирк бўлди, бизнинг Сурхонда элик беш бўлди.

Сурхон саратони кўз очирмади. Сурхон саратони киприк қоктирмади.

Кўз очмаса, тагин бўлмади — ғўза қараб турмади!

Ғўза кун санади! Ғўза учун ҳар бир кун ғанимат бўлди.

Мен кўзларимни қисиб-қисиб кетмон чопдим. Мен кўзларимни қисиб-қисиб ғўза ўтоқладим. Мен кўзларимни қисиб-қисиб пахта тердим.

Жазирама жингиртоб-жингиртоб кафасига олди.

Мен бор хол-қувватим билан кўз қисдим. Мен бор

диққат-эътиборим билан кўз қисдим. Мен бор ақл-фаросатим билан кўз қисдим.

Шунда, пешонамда чуқур-чуқур ажинлар чизик тортди. Шунда, ёнокларимда узун-узун ажинлар чизик тортди. Шунда, лабларимда майда-майда ажинлар чизик тортди.

Бутун бет-бошим биж-биж ажин бўлди. Бутун бет-бошим ғуж-ғуж ажин бўлди.

Бет-бошим бет-бош бўлмади – дарз-дарз ер бўлди. Бет-бошим бет-бош бўлмади – қакрок-қакрок ер бўлди. Бет-бошим бет-бош бўлмади – шўр-шўр ер бўлди!

Мен қирқ даража саратондан ана шу ажинларим остида кун кўрдим. Мен эллик даража жазирамадан ана шу ажинларим остида жон омонладим.

Мен чилла дея аталмиш дўзахдан ана шу ажинларим остида жон ховучладим.

Саратон куйдира берди-куйдира берди – ўлмаган ана шу ажинларим бўлди.

Мен соя-салқинда бет-бошимни бўш-бўш қўйдим. Мен соя-салқинда кўзларимни эмин-эмин очдим.

Ана шунда қоп-қора ажинларим ёйилди. Ана шунда қоп-қора ажинларим остида тилим-тилим йўллар кўриниш берди. Ана шунда қоп-қора ажинларим остида тарам-тарам йўллар кўриниш берди. Ана шунда қоп-қора ажинларим остида ҳалқа-ҳалқа йўллар кўриниш берди. Тилим-тилим йўллар кизғиш-кизғиш бўлди. Тарам-тарам йўллар оқиш-оқиш бўлди. Ҳалқа-ҳалқа йўллар оқимтил-оқимтил бўлди.

Илк бор кўрмиш одам бетидан бузилибди, дея ўйлади...

17

Аёл билан раисимиз олдин-кетин қайтиб келди.

— Молодец, машъал бригадир! — деди аёл. — Партия-хукуматимизга ана шундай куёшда тобланган пахтакорлар керак!

— Куллуқ, — дедим.

— Бизга қандай хизматлар бор?

— Хизмат йўқ. Бари нима тўкин-сочин.

— Ишларингизга муваффақият тилайман!

— Тагин бир куллуқ.

Аёл далаларимни каради. Оқтупроқ далам экувсиз эканини билиб қолди.

— Нега хозиргача чигит экилмаган? — деди.

Раисимиз киришиб йўталди. Баён этиш учун шайланди. Япа-тагин менга каради — ўзинг айт, деган бўлди. Мен нима дейин?

Раҳматлик мактаб директоримизни қизгинаси, чин, октупрок далам экувсиз ётибди, боиси — қуриб-қақшаб ётибди, оппок чангиб ётибди, дейинми? Октупрок далам мироб марҳаматини қараб ётибди, дейинми?

Мен миқ этмайин қараб тура бердим.

— Маза йўқ-ку, машғал бригадир? — деди аёл.

Энди нима дейин?

Ўйнаб қўяй, раҳматлик мактаб директоримизни қизгинаси, ўйнаб қўяй, октупрок даламга айни шу ҳолида чигит экайин — чигитим унмайди, дейинми? Чигитим унса-да, уч-тўрт қўсақликкина нимжон вўза бўлади, хосили бир теримдан ортмайди, дейинми?

— Бу даламиз октупрок дала... — дедим.

Ўйнаб қўяй, қалдирғочуя турмаккинанингиздан ўйнаб қўяй, мироб олдин сув берсин, мен олдин октупрок даламни сувлайин, кейин тоблайин — ана ундан кейин экайин, дейинми?

— О, тем более, октупрок! — деди аёл.

— Шундай, шундай, — дедим.

— Октупрок ерга биринчи бўлиб экиш керак! Экканда ҳам тивиз экин керак! Тўғрими, ўртоқлар?

— Доно фикр! — деди раисимиз. — Хикматли гап!

Мен нима дейишимни билмадим — тилим айланмай қолди.

Аёл ўнг қўл оппок қўлқопини суғурди. Ерга қўл узатди.

— Қани, кўрайлик-чи, — деди.

Аёл бир сиким тупрок олди. Юзлари олдига олиб келди. Синчиклаб тикилди.

— О, машғал бригадир! — деди. — Бу ер эмас асал, асал! Шундай асал ерни куттириб ўтирибсиз-а. Яхши эмас, машғал бригадир, яхши эмас.

— Экамиз, экамиз, — дедим.

— Экинг, кечиктирмай экинг! Анави турган трактор чигит экадими? Ўшани тез буёққа олиб келинг!

Мен энди нима дейин?

Ўйнаб қўяй, қалдирғочуя турмаккинанингиздан, ўйнаб қўяй, анави оппокқина кафтингидаги ер эмас, у, бир чанг, вўза чангда кўкармайди, вўза ерда кўкаради, дейинми?

Мени ҳамиша далаларим қўллайди. Мени ҳамиша далаларим қувватлайди. Мени ҳамиша далаларим ёқлайди.

Бу сафар-да далаларим қўллади: аёл октупрокни ташлаб эди — октупрок деярли ерга тушмади! Октупрок чангиб-чангиб учди!

Аёл бет бурди. Аёл бет ўгирди.

— Фу-у!.. — дея кафти билан чанг қувди.

Раисимиз тирсагимдан чет тортди.

— Чопинг, тракторни олиб келинг, — дея шивирлади.

Мен кетимга қараб-қараб йўл олдим. Мен умидланиб-умидланиб йўл олдим.

Аёл, майли, қўя беринг, дейдимикин, дея умидландим.

Трактордан садо чиқди — аёлдан садо чиқмади.

Октупрок даламга трактор солдим.

Аёл трактор кетидан мамнун-мамнун бош ирғаб қаради.

18

Намозшомда раисимиз дарвозасини олиб турдим.

Раисимиз келди. Раисимиз билан арок ҳиди-да келди.

— Шефни жўнатдим, — деди раисимиз. — Клара Ходжаевнани жўнатдим. Қани, бундайчикин турибсиз?

— Октупрок далани нима қиламиз, раис бова? — дедим.

— Нима қилардингиз — экинг! Шеф айтди — экинг!

— Эккан билан...

— Биладан! Лекин райком секретари оғзидан чиққан гап — қочун-да!

— Меҳнат қилган кираси эмас-да?

— Биладан! Лекин райком секретари буйрук берди-да! Экмай кўринг — эрта-индин райкомга устимиздан юмалоқ хат тушади!

Мени-да аёл зоти бино этди. Болхин теримчи онамиз айбимдан ўтсин — аёл аралашмиш иш расвои радди бало бўлади.

Мени-да аелим бор — у бир этак фарзанд туғиб берди. Бир этак фарзандларим онаси бўлмиш аелимиз, мен учун қўли косов аелимиз, мен учун сочи супурги аелимиз айбимдан ўтсин — аёл аралашмиш иш очик мазор бўлади.

Мени-да қизларим бор, қизларим гуноҳимдан ўтсинлар — аёл аралашмиш сиёсат юрт шўри бўлади, аёл аралашмиш сиёсат эл шўри бўлади.

19

Саккиз кун қарадим, тўқкиз кун қарадим, ўн кун қарадим — қани энди, октупрок даламда чигит бўртса, қани энди октупрок даламда чигит уч берса.

Октупрок далам кал қалладай ялтираб тура берди.

Охири тоқатим тоқ бўлди — октупрок даламни буздим.

Октупрок даламни сувладим. Октупрок даламни тобладим.

Қайта экдим.

20

Шу-шу — вакила аёл бир оёғи далаларимда бўлди.

— Ўзи, шу пошикастани касби нима? — дедим.

— Идеология! — деди раисимиз.

Шундан буён раҳматлик мактаб директоримизни қизини Идеология дегич бўлдим.

21

Тоғ чўққилари узра кўмир-кўмир булут тошди.

Далаларим бошида кўмир булут тугул оппок булут-да бўлмади.

Мен кўнглимни тўклаб уйга келдим.

Кечаси бир маҳал момақалдирок гулдуреди.

Мен ташқарилаб қарадим.

Қиблагоҳда сим-сим яшин ёнди. Кўндаланг ёнди.

Тикка ёнди.

Шаррос-шаррос ёмғир ёғди.

Мен қўлимга хитойи фонаримни олдим. Елкамга кетмонимни олдим. Жарарик йўл олдим.

Жарарик тўлиб сел оқди. Тошиб-тошиб оқди.

Мен дала бошини қарадим. Этларим бир увишиб олди.

Сел Жарарикдан тошди. Сел дала ариққа ўтди. Сел ариқ қуловини олди. Сел далаларим оралаб оқди.

Мен этикларимни суғурдим. Чолворимни липпа урдим. Сел ораладим.

Шу теваракда кесак бўлдим, тош бўлдим —

кулоққа олиб келиб босдим. Трактор темирларини олиб келиб босдим.

Сел барини ювиб-ювиб оқди.

Мен кетмон билан чим ўйиб-чим ўйиб босдим — сел чимларни-да ювиб оқди.

Тан-жоним тер бўлди. Ўнгирим билан бет артдим. Энтикиб нафас олдим.

— Бор-е! — дея кетмонимни отиб юбордим. Селга қараб ўтирдим. Сел остида қолажак далаларим кўз олдимга келди.

Мен иштончан бўлдим. Кўзимни чирт юмиб селга оёқ солдим.

Сел яхдай-яхдай бўлди.

Мен кулоқда тикка туриб сел балогардон бўлдим.

Сел белимга урди. Сел кўкрагимга урди.

Мен қулоч ёйиб-ёйиб сел балогардон бўлдим.

Сел дала ариққа деярли ўтмай қолди.

Сел ёғоч оқизиб келди — ёғоч кўкрагимга тегиб-тегмай ўтди. Сел шохча оқизиб келди — шохча кўкрагимга тегиб-тегиб ўтди.

Тан-жоним яхлади. Суякларим какшади. Тишларим тик-тик этди.

Бир маҳал тиззаларимга зилдай бир нима келиб урилди. Зил нима тиззаларимдан оёқларим юзига тушди. Оёқларим юзида оқмай қолди.

Оёқларим бир оғриди, бир оғриди!

Бақирайин дея оғиз очдим — овозим чиқмади.

Оёқларим бировини қўйиб бировини тортдим — зил нима остидан тортиб ололмадим.

Оёқ панжаларим танам учун бегона бўлиб туюлди. Панжаларимни кимирлатдим — панжаларим-да кимирламади.

Бошим айланди. Кўнглим озди. Кўзим тинди...

22

Кўзларимни очдим — бошимда оппоқ кийимлик кизгина ўтирди.

— Эб-ей, қаерга келиб қолдим, эб-ей! — дедим.

Адоғимда онамиз ўтирди.

— Очиқ мозорга келиб қолдинг! — деди онамиз. — Очиқ лаҳадга келиб қолдинг!

Идеология билан раисимиз кириб келди.

— Нима бўпти, Болхин момо? — деди раисимиз.

— Нима бўлгич эди, ана, кўргилигини кўриб ётибди! — деди онамиз. — Эл-халқ азонда Жарарик адоғидан топиб олибди. Мундай карасалар, балчикда бир мурда ётган эмиш.

— Ана қахрамон, мана қахрамон! — деди раисимиз.

— Матросов! — дея хитобланди Идеология. — Замоноамиз Матросови! Бундай қахрамонлар билан коммунизм курса бўлади!

Онамиз энги учи билан овзини ушлаб йиғламсиради.

— Селда-да ақл йўқ экан-да, — деди онамиз. — Биратўла очик мезорга олиб бориб ташламабди-да!

— Ундай деманг-е, Болхин момо! — деди раисимиз. — Дехқонқул ака табиий офат билан қахрамонларча олишган!

— Э, кирилиб қирғинни олдидан кетсин, бундайчикин қахрамон!

— Уртоқ Жамолиддинов табиий офатни кўкси билан тўсиб, Матросов жасоратини такрорлаган! — деди Идеология.

— Э, кафанини бичайин, бундайчикин Матросовни, кафангишасини бичайин!

— Бақирманг-е, эна... — дедим.

— Бақираман! — шанғиллади онамиз. — Ўлиб кетсанг, бола-бақрангни ким боқади?!

— Уф-ф, эна...

— Ха, фотиҳангга борайин, сендайчикин Матросовни, фотиҳагинангга борайин!

— Ха энди, пахта учун-да, Болхин момо, пахта учун! — деди раисимиз.

— Ха, пахталаринг қиёмат кетсин-а, пахталаринг китёматгина кетсин-а! Мен пахта деб нима бўлдим? Бир беланги бўлдим! Улапам ўттиз сўм пенсия бўлди!

— Сиз сиёсий хато қилмоқдасиз, момай! — деди Идеология. — Социалистик системамизнинг энг буюк афзаллиги шундаки, у меҳнаткашларни ўз тақдирининг хўжайини қилиб қўйиш билан инсоният тарихида биринчи марта оддий инсонни мисли кўрилмаган юксакликка кўтарди, капиталистик қуллик системаси эзиб келган миллион-миллион кишиларни актив ижодий фаолиятга жалб этди!..

— Эътибор берманг, Клара Ходжаевна, — деди раисимиз. — Момолар ўкимаган-да.

— Сиз момайлар гапига қулоқ солманг, ўртоқ Жа-

молиддинов! — деди Идеология. — Мехнатни ижтимоий иш деб, давлат аҳамиятига эга бўлган иш деб, шарафли иш деб билиш, мехнат унумдорлигини тинмай ошириш, социалистик мулкни авайлаб-асраш, совет кишисининг онглилигини, унинг олижаноб маънавий қиёфасини, унинг коммунизм ишига содиклигини кўрсатувчи энг асосий фазилатдир, мехнатни менсимаслик, паразитизм жамиятга зид ҳодисадир, одамнинг одам томонидан эксплуатация қилиниши тамомила йўқотилган ва мехнат ўзи учун қилинадиган, ўз бахти учун, ҳамманинг бахт-саодати учун, социалистик жамият фойдасига қилинадиган мехнат бўлиб қолган социализм шароитида эса бу ҳол — халққа бутунлай зид ҳолдир, бизнинг жамиятимизда текинхўрлар ва дангасаларга ўрин бўлмаслиги керак!..

Даволандим-даволандим — бинойидай туриб кетдим.

23

Мўлт-мўлт дала қарадим.

Жўялар сарғиш-сарғиш сел бўлди. Жўялар сақич-сақич сел бўлди.

Далаларимни юмшатайин дедим — жўялар ҳали лойқа бўлди. Далаларимни юмшатмайин дедим — лойқа қотиб қолар бўлди.

Лойқа қотса ёмон қотади. Дала қатқалоқ бўлади. Дала тош-метин бўлади.

Ичимши ит тирнади. Даламдан кўз узмадим.

Далаларим дарз-дарз ёрилди. Далаларим сарғайди.

Мен далаларимга трактор солдим.

Далаларим кафтдай-кафтдай кўчди. Далаларим муштдай-муштдай кўчди. Далаларим тошдай-тошдай кўчди.

Шунда, пушталар бўртиб-бўртиб қолди. Шунда, майсалар уч бериб-уч бериб қолди.

24

Кунботар тарафдан элас-элас гулдурос келди.

Кунботарда қоп-қора булут сузди. Кун булутда қолди. Беш тийинлик сариқ танга мисол қолди.

Булут кўпириб тошди. Булут кўпириб қорайди. Булут тоғни қоплади.

Азим-азим тоғдан ёнғокдай чўкки-да қолмади.

Булут ичра айқаш-айқаш нур ялт этди. Булут бағрини ёруғ-ёруғ йўллар тилди — тоғда ёмғир ёғди.

Булут тоғдан энди. Булут қоялади. Булут қирлади. Булут адирлади. Булут далалаб келди.

Дим-дим сукунат бўлди.

Дарахтлар тош қотди. Чумчуқлар ичига бўйин тортди.

Тоғ тарафдан фавқулодда шамол турди. Шамол мўрт дарахтлар баргини дув тўқди. Шамол тол шохчаларни кирс-кирс синдирди.

Дона-дона ёмғир томчилади.

Далаларим чўтир-чўтир бўлди. Кийимларим нуқта-нуқта бўлди.

Булут шарр-шарр ёғди.

Далаларим чангиб-чангиб қолди. Далаларимдан ёппа барака чанг ўрлади.

Хаводан ер хиди келди.

Булут энди жала ёғди.

Қиялаб-қиялаб жала ёғди. Нўхатдай-нўхатдай жала ёғди. Муздай-муздай жала ёғди.

Эндигина ниш урмиш ғўзани нимаси бўлади? Бировгина ёлғиз барги бўлади!

Жала ана шу ёлғиз баргни уриб кетди.

Норасида ғўзани нимаси бўлади? Игнадай танаси бўлади!

Жала ана шу игна танани уриб кетди.

Норасида болани ўзидан олдин қулоғи кўринади. Шу норасидани қулоқ-чаккасига тарсиллатиб уриб бўладими? Кўкрагида имони бор одам — норасидани урадими?

Норасида ғўза-да мисоли норасида — ўзидан олдин қулоқ-барги кўринади.

Хаво нима учун ана шу норасида ғўзаларимни ер-тепкилайди? Хаво нима учун ана шу норасидаларимни ерпоймоллайди?

Шундай вақтда Яратганни ўзига-да ха, демайман.

Ўйнаб қўяй, нотанти-нотанти қилиқларингдан, ўйнаб қўяй, дейман.

25

Далаларим селгиди.

Баллоноёқ трактор селги далани қотириб-қотириб ташлайди.

Занжироёқ трактор селги далани қотирмайди. Занжироёқ трактор занжирини тўшаб-тўшаб юради-да.

Мен занжироёқ тракторга кетма-кет учта «Зигзаг» сихмола уладим.

Далаларимга «Зигзаг» сихмола солдим. Далаларимни

энлатиб-энлатиб сихмола солдим. Далаларимни бўйлатиб-бўйлатиб сихмола солдим.

Сихмола кесакларни майдалади. Сихмола ғадир-будурларни текислади.

Далаларим тобга келди.

Далаларимга судрама арава солдим.

Олти ғўлалик судрама арава эзилмайман дегич кесакларни-да эзди. Бармоқдай-бармоқдай ўнта тишлик судрама арава кетмайман дегич катқалоқларни-да кетказди. Бир қулочлик йўғон-йўғон судрама арава далалар бетини равон-равонлади.

Далаларим киёмга келди.

Сихмола тегмай қолмиш чет-четларни кетмон билан хаворладим.

Судрама арава тегмай колмиш бурчак-бурчакларни хаскаш билан равонладим.

Далаларим куйрукдай-куйрукдай бўлди.

Иккинчи бор чигит экдим.

26

Ай, бир аёлимиз бор-да, ай, бир аёлимиз бор-да!

Бир вақтлар суксурдай-суксурдай киз эди! Бир вақтлар чиккабел-чиккабел қиз эди!

Мен кўнглим кетиб-кўнглим кетиб совчи кўйиб эдим.

Минг қилса-да, холамизни кизи-да — дарров ха, дея қолиб эди.

Мен мана бундай тўйнома тарқатиб-тарқатиб тўй қилиб эдим:

Атиргул ҳидлари оламга кетди,

Кувнок ёшлигимиз вояга етди.

Хатто тенгдир бўйимиз бўйга,

Сизларни таклиф этамиз тўйга!

Тўйимиздан буён аёлимиз уни олиб бер-буни олиб бер, демайди. Деса-да, бировни олдида демайди.

Тўшакда айтади! Қўйнимга кириб айтади!

Олдин, силаб-сийпалайди, Сўғин, суйиб-эркалайди.

— Ў-ўй, жухуди атлас олиб берсин, — дейди.

— Жухуди атлас отликқа йўғ-у.

— Бор экан. Чори мудир Душанбадан олиб келибди.

Уйида яшириб сотаётган эмиш.

— Бир жўраси қанчадан экан?

- Бир жўра атлас икки юз сўм экан.
 - Ўх-ў-ў...
 - Кўп энтикмасин, атлас қўлда ўзи шунча туради. Раис аёлига олиб берибди.
 - Раис ўз оти ўзи билан раис-да. Мен бир дехкон бўлсам.
 - Бу киши кимдан кам? Бригадир дегич оти бор. Бир жўра атласни кучай олмаса, бригадир бўп нима килиб юрибди?
 - Ўйнаб қўяй, бригадир дегич отдан, ўйнаб қўяй. Бригадир бир дехкон-да.
 - Шу, раисни аёли жухуди атлас киядиган аёл-ми? Бети қоп-қора — оташкуракдай! Шугина жухуди атлас кийганда, менга нима килибди?
 - Бўлди, кўп вингшима, болалар уйғониб кетади.
 - Олиб бермаса, олиб бермасин!..
- Аёлимиз шундай дея, чаппа бурилиб олди.
Бундай вақтда йўк деб бўладими?..

27

- Эртаси идора бордим.
- Икки юз сўм...
- Кассир бетимга қайрилиб-да бокмади. Кассир чўтдан кўз олмади.
- Пул йўк! — дея шиқ-шиқ чўт қокди.
 - Жуда зарил эди.
 - Шу, ўкимаганлигингга борасан-да, Дехконқул. Пул йўк деянман-ку. Мана, ишонмасанг пўлат сандиққа қара. Пўлат сандиқда пул бўлмагандан кейин, қаердан бераман?
 - Бутун бир бошли колхозда-я.
 - Бутун бошли колхозда пул заводи йўк, Дехконқул, пулни давлат беради. Давлат эса пул бермаяпти. Чеканка вақтида берамиз, деяпти.
 - Чеканка? Чеканкани пулга нима дахли бор?
 - Ўкимагансан-да, Дехконқул, ўкимагансан. Хозир далада иш қўкиган вақт. Давлат хозир пул берса, колхозчи кам-кўстимни тузатайин деб, бозорма-бозор чопади. Далада иш қолиб кетади. Чеканка вақтида эса чеканкадан бошқа иш бўлмайди. Тушундингми? Давлат анойи эмас.
 - Рўзғорчилик — йўқчилик-да.

— Шу гапингга ким ишонади, Дехқонқул? Азза-мазза бригадир! Уял-е, шундай дегани!

— Йўқчилик ёмон-да.

— Унда, ана, катталарнинг бирортасидан қарз сўра. Даҳлизда ўйлашиб қолдим. Кимдан сўрашимни билмадим.

Ўйладим-ўйладим — раисдан сўрайин, дедим.

Ҳамсоя деган отимиз бор, дедим.

Келим-кетимни кети узилиши билан оҳиста кириб бордим.

— Иш вақти идорада нима қилиб юрибсиз, Дехқонқул ака? — деди раисимиз.

— Зарил иш билан келиб эдим, раис бова.

— Зарил бўлса, кеча майлисида айтсангиз бўларди.

— Рўзғор иши, раис бова.

— Рўзғор иши бўлса, ана, ҳамсоямиз, девордан бўйлаб айтсангиз ҳам бўларди. Хўш, нима иш экан, айтинг қани, ҳамсоя.

— Шу... раис бова, бизга бир... икки юз сўмча зарил бўлиб қолди. Рўзғорчилик — йўқчилик-да.

— Садқаи суҳанингиз, ана, кассирга айтинг, беради.

— Айтдим, йўқ, деди. Сандиғини очиб кўрсатди, йўқ экан.

— Бўлмаса нима қиламиз, йўқ бўлса йўқ-да.

— Шу... шу, қарз бериб турсангиз дегандим, раис бова, пул тушганда узардим.

— Э-э, Дехқонқул ака, Дехқонқул ака. Менда пул нима қилади? У ойлигим бу ойлигимга аранг етади. Ўнта жонмиз. Тошкентда ўқийдиган Барот ўғлимиз келган, кўзингиз тушгандир. Шу ўғлимиз эрта-индин кетади. Ҳали, шунга поезд пулини ўйлаб ўтирибман.

— Хай, майли.

— Шу гап, Дехқонқул ака. Хафа бўлмайсиз. Пулим бўлса жоним билан берардим. Сиз ўзимизникисиз, ҳамсоямизсиз.

28

Уйда аёлимизга бор гапни айтиб бердим.

Аёлимиз олдин ишонмади.

Мен энди қасам ичиб айтдим.

Аёлимиз ана шунда ишонди. Ишонди-да — бир бошқа бўлди-қолди.

Аёлимиз эшик-орада донламиш товукларни қарғаб-қарғаб хайдади. Аёлимиз сатилни ер даранг-дурунглашиб

ташлади. Аёлимиз чойнакни дастурхон дўк-дўкилладиб қўйди.

Аёлимиз аёллар ашуласини бошлади:

— Дунёга келиб нима кўрдим... Киядиган кийимим йўк...

Мен иссиқ-иссиқ чой ичдим. Мен овзим куйиб-куйиб чой ичдим.

Мен ич-ичимдан хоксорландим. Мен ич-ичимдан хўрландим.

Падарига лаънат бундай дунёни, дедим.

Эътибор бериб кулоқ солдим — аёлимиз овози ўчиб қолди.

Худо инсоф берди-е, дея ташқариладим.

Аёлимиз қайрағоч остида бешик суяниб-бешик суяниб йиғлади. Аёлимиз бурун тортиб-бурун тортиб йиғлади. Аёлимиз пик-пик йиғлади.

Оғилда ётмиш қўй мени кўриб талпинди. Емиш умидвор бўлди. Тумшук чўзиб пих-пих этди.

Мен қўйга қараб қаҳримни сочдим:

— Пиқиллама-е-е, знағар! Нима, мен еб, сен курук қолдингми? Рўзғорчилик — йўкчилик-да!

Аёлимиз пиқилламай қолди.

БЕШИНЧИ БОБ

1

Мен қозикдан саратон телпагимни олдим.

Телпагимни тиззамга уриб-уриб қокдим.

Саратон телпагимдан оппоқ-оппоқ чанг қўкиди. Телпагимдан майда-майда жонивор тушди.

Жониворлар ғимир-ғимир ўрмалади. Жониворлар гилам остилаб-гилам остилаб паналади.

Саратон телпагим олачалпак жун-олачалпак жун бўлди — жунларини саратон тўкиб-тўкиб ташлади.

Саратон телпагим ғозсиз-ғозсиз бўлди — ғозларини саратон куйдириб-куйдириб ташлади.

Окибат — саратон телпагим яғир-яғир бўлиб қолди.

Мен ана шу саратон телпагимни босиб-босиб кийиб олдим.

2

Хаво мўътадил-мўътадил келди.

Далаларим бети таранг-таранг бўлди.

Далаларим ости билинар-билинамас ғимир-ғимир этди.

Далаларим остида кўрсичкон кимирламишдай бўлди.

Далаларим остида чувалчанг ўрмаламишдай бўлди.

Далаларим бети сочдай-сочдай ёрилди.

Далаларим... болалади! Тўққиз кун-у, тўққиз соатда болалади!

Пушталарда тўп-тўп майсалар ниш берди. Пушталарда кўк-кўк майсалар ниш берди.

Далаларим бағри тўлди. Далаларим бағри бутун бўлди.

Мени бағрим далаларимдан-да бутун бўлди.

3

Майсаларим ўн беш кунлик бўлди.

Ушбу кунда майсаларим чинбарг ёйди.

Чинбаргдан тобинан майсаларимни чин оти билан атар бўлдим.

Ғўза!

Ўзингникидан киз олма, демишлари ҳаққост чин бўлди.

Аёлимизга қаттиқ-қурук гапириб бўлмади. Гапирайин дедим — тилим бормади. Холамизни кизи-да — бўламиз-да!

Гапирмайин дедим — эркак эркак-да, тагин бўлмади. Бир овиз гапирдим — аёлимиз онамизни пинжигга тикилиб ўтириб олди. Онамиздан бери келмади.

Имо этсам-да келмади, ишора этсам-да келмади.

Овозимни баландлатдим — онамиздан гап эшитдим:

— Кекирдагингни кўп чўза берма, ошингни ейин!

Ўзиники-да, минг қилса-да ўзиники-да — опасини кизи-да!

Онамиздан паналатиб-паналатиб аёлимизга кўрмушт дўлайтирдим. Ҳали кўрасан, деган бўлдим.

Муомала отангни қулими, дейди. Муомала этдим — аёлимизни айланиб-ўргилдим. Далага олиб бориб айланиб-ўргилдим, даладан олиб келиб айланиб-ўргилдим.

Аёлимиз боришда-да мазам йўқ, деди, келишда-да мазам йўқ, деди.

Инчунин, аёлимиздан ранг кетди. Бет-боши захилдан захил бўлди.

Кўзлари сузилиб қолди. Дармондан қолди.

Кўнглим ҳадик олди. Эшагимни миндим-да, Расул дўхтирга бордим.

Расул дўхтир қутисини қовлади. Олдимга бир-иккита дори ташлади.

— Мана шуларни бир кунда уч мартадан ичирасиз, — деди, — уч кун ичса, ўзидан-ўзи яхши бўп кетади.

— Олдин ўзини бориб кўринг-да, дўхтир.

— Кўриш шарт эмас, кўрмасдан биламан.

— Нимани биласиз?

— Дардини биламан. Ҳозир кун қизияпти. Витамин етишмаётган-да, витамин.

— Витамин бор, дўхтир, витамин бор.

— Витамин етишмайди, витамин! Шундай кун тивида пахтада ишлашни ўзи бўлмайди. Ит азоб, ит азоб! Бари дард ана шундан.

— Ўйнаб қўяй, дўхтир, ўйнаб қўяй, витаминларингиздан. Ўзларимиз пахта ичида ўсдик. Худога шукур, мана, отдаймиз. Витамин тугул, ҳамма нарсамиз бор! Юзимизга қаранг, ким айтади, бизда витамин йўқ деб?

— Энди, сиз эркак одамсиз.

— Ўлманг, бир рўзгорда бир одамда витамин бўлса бўлди-да. Рўзгорбошида витамин бўлса бўлди-да. Юринг-е, дўхтир-е, аелимиз кўп ёмон бўп қолди-е!

— Хўп, бораман, қандай бориб келаман?

— Мана, эшагимда ғир этиб олиб бориб, ғир этиб олиб келиб қўяман.

— Хўп, унда юринг.

Расул дўхтирни мингаштириб келдим.

Шийпонда аелимизни овоз бериб чақирдим.

Далада тизилишиб кетмон чопмиш аёллар қад ростлади. Қўлларини қошларига соябонлаб қаради.

Мен қўлимни пешлаб, аелимизни кўрсатдим. Аелимизни айтиб юборинглар, деган бўлдим.

Кун кетди.

Осмон зигир гулдай-зигир гулдай бўлди.

Қиблагохда уч кунлик ой бўй-бўйлади. Ой ўроқдай бел-бел бўйлади.

Аелимиз даладан келди. Шийпон кетида ияк-чаккасини рўмоли билан ўраб турди. Менга караб ияк силтади — нима дейсиз, деган бўлди.

— Берман кел, — дедим. — Мана, дўхтир бовани олиб келдим, сени бир кўрсатайин, дедим.

Аелимиз рўмолини бўйнидан ошириб ўради, ерга қаради. Калиши учи билан ер чизди.

— Берман кел, дейман! — дедим.

Аелимиз бош силтади — бормайман, деган бўлди.

— Ай, сенга айтаялман! — дедим. — Дўхтир сени одам деб келди! Дўхтирни сендан бошқа-да ишлари мўл!

Аелимиз ердан кўз олмайин зайли шийпон ичкарилади.

Расул дўхтирдан ийманаяпти, дея ўйладим. Кетидан кириб бордим.

— Ай, нимадан уяласан, дўхтир ўзимизни Расулбойку, юр, — дедим.

Аелимиз шаходат бармоғини чаккасига нуқиб-нуқиб кўрсатди.

— Ҳа, калланг оғрияштимми? — дедим.

— Ў-ўй, бу кишида калла борми ўзи? — деди аелимиз.

— Бор, нима эди, бор?

— Калласи бўлса, дўхтир чақирадимми?

— Дардга дўхтир чақирмай, кимни чақиради?

Аелимиз тагин чаккасига бармоқ нуқиб кўрсатди.

— Бўлмаса, дардингни менга айт, — дедим. — Мен Расул дўхтирга бориб айтаман. Дўхтир, шундай-шундай экан, дейман.

Аёлимиз бош чайқаб кулди. Аёлимиз ерга қараб кулди. Аёлимиз оғиз ушлаб кулди.

Аёлимиз деразадан уч кунлик ойга ишора берди...

5

Ғўзаларим йигирма кунлик бўлди.

Мен ғўзаларимни яганалар бўлдим.

Жўя чўнкайиб ўтирдим. Силжиб-силжиб ғўза яганаладим.

Мен суғуриб-суғуриб ғўза яганаламадим — суғурилмиш ғўза қабатида қолажак ғўза томирлари жойидан кўчиб-кўчиб қолади.

Мен чимдиб-чимдиб ғўза яганаладим. Мен кўшқўллаб-кўшқўллаб ғўза яганаладим.

Бир қадамда йигирма-йигирма бештадан ғўза бўлди.

Бир ғўзам танаси оқимтил бўлди — ғўзам томиридан зил кетди. Демак, ғўзам энди одам бўлмади.

Мен ана шу ғўзамни чимдиб ташладим.

Бир ғўзамни бир барги бор бўлди, бир барги йўк бўлди. Яккабарг бўлди. Яккабарг ғўза — чала ғўза!

Мен яккабарг ғўзамни чимдиб ташладим.

Бир ғўзам барглари илма-тешик бўлди. Донача-донача бўлди. Демак, ғўзам элбурутдан дардманд бўлди.

Мен дардманд ғўзамни чимдиб ташладим — соғлом ғўзаларимга дарди юкмасин, дедим.

Бир ғўзам пушта ёнбошида бўлди. Бир ғўзам жўя ичида бўлди. Иккови-да соғлом-соғлом ғўза бўлди. Аммо зиёди ғўзалар бўлди. Боиси — ўз жойида кўкармаган ғўзалар бўлди.

Мен — икковини-да чимдиб-чимдиб ташладим.

Нимжон-нимжон ғўзаларни чимдиб-чимдиб ташладим. Майиб-майиб ғўзаларни чимдиб-чимдиб ташладим.

Кесаклар орасида қолмиш ғўзаларимни силаб-сийпаб ростладим. Кесакларни қафтларимда уматиб-уматиб сочдим.

Бармоқларимни ер ботириб-ер ботириб ғўзаларим ост-устини мулойимладим.

Бир қадамда тўккиз-ўн тупдан соғлом-соғлом ғўза қолдирдим.

Бир ҳафтадан кейин иккинчи бор яганаладим.

Бу сафар олти-етти тупдан ғўза қолдирдим.

6

Оқшом вақти кизимиз илиқ сув куйди.

Мен кўлларимни олқиндилаб-олқиндилаб ювдим.
Бот-бот ювдим.

Кафтларимда рўза кўки билан иси ўтириб қолди.

Тирноқларим ораси қоп-қора бўлиб қолди.

Мен тирноқларим орасини тирноқ тикиб қовладим.

Мен тирноқларим орасини гугуртқўп тикиб қовладим.

Ментирноқларим орасини жуводдиз тикиб қовладим.

Тирноқ учларим қоп-қоралигича қолди.

Тирноқ учларим кир-кирлигича қолди.

7

Уйқумда биров йиғлади.

Мен олдин тушим, дея ўйладим.

Йиғи ҳаминқадар зўрайди.

Шунда, уйқум қочди. Нимкала кўз очдим. Уйқули қарадим.

Бешикдаги чақалоғимиз йиғлади.

Мен аёлимизни узала туртдим.

Аёлимиз инг-инг эта жимиб қолди.

Мен энди аёлимиз биқинидан нуқиладим.

— Ай, тур, боланг йиғлаяпти, — дедим.

Аёлимиз тўлғонди. Аёлимиз уйқусиради.

— У-у-у... — деди.

Ётмиш зайли бешикка қўл узатди. Бешик тебратиб-тебратиб ухлади.

Чақалоғимиз узмади. Чақалоғимиз мижжа қоктирмади. Чақалоғимиз қулоқ-мияни еди!

Мен зада-зада туриб ўтирдим. Аёлимизни тебратдим.

— Ай, жонинг борми? Анави йиғлаяпти деяпман! — дедим.

Аёлимиз даст туриб ўтирди.

Бешик пардани очди. Бешик тебратгичда осилмиш ўйинчоқларни шалдирадди.

— Ҳа, жоним?! — деди. — Нима дейсан, жоним?!
Ўчир, бўлди, ўчир!

Чақалоғимиз шунда-да ўчирмади. Бигф-бигф йиғлай берди.

Аёлимиз ёмон қилиқ қилди-ёв — чақалоғимиз энди чирр-чирр йиғлади.

Аёлимиз чимчилаб олди-ёв!

Мен хит-хит бўлдим — аёлимиз елкасидан итариб ташладим.

Аёлимиз бир мункиб олди.

— Ҳа?!— деди. — Нимага уради?!

— Нимага болани урасан?

— Ким ураяпти?!

— Сен ураяпсан.

— Урмадим!

— Урдинг. Бўлмаса, бола бундайин чинқириб йиғламайди.

— Урмадим деяпман-ку!

— Урмаган бўлсанг, чимчиладинг.

— Бўлмаса, нима қил, дейди?!

— Болани чимчилама, йиғлоки бўп ўсади. Эркалат, суй!

— Майли, бўлдими, майлими?!

Аёлимиз бешик тебратди.

— Ўчир дейман, ўчир!— деди аёлимиз. — Сенлардан қачон қутуламан-а, қачон қутуламан!

Тагин чақалогимизга бўлишдим. Тагин чақалогимиз тарафини олдим.

— Болани жеркма, — дедим.

— Нима қилайин, ҳадеб бўкира берса?!

— Эмчак бер.

— Оғзига эмчак тутсам, олмаса нима қилайин?! Бўлмаса, ўзи келиб эмчак берсин?!

— Бир эмчак бериш кўлингдан келмаса, аёл бўп нима қилиб юрибсан?

— Уф-ф, ўчир! Ма, эм! Ўчир, эм! Уф-ф, сенлардан ўлсам қутуламанми-а, ўлсам қутуламанми!..

Аёлимиз захар билан-захар билан бешик тебратди.

Бешик йўрға гурс-гурс бориб келди. Бешик йўрға дўк-дўк бориб келди.

Сағал ўтди — чақалогимиз тинди.

Кўзим кетди.

Тушимда нимадир... нимадир бир нима йўк бўлди, Ялт этиб уйғондим. Даст туриб ўтирдим.

Чин, қабатимда аёлимиз йўк бўлди.

Аёлимиз бешик осилиб ухлади. Аёлимиз пиш-пиш ухлади.

Бир кўнглим — уйғот, деди. Бир кўнглим — қўй, ухласин, ҳадемай тонг отади, деди.

Ётдим-ётдим — аёлимизга раҳмим келди. Тагин, уйқу-сида ағнаб тушмасин дея, сочларидан охиста тортдим.

— Ай, тур, жойингга ёт, тур, — дедим.

Аёлимиз бир сесканиб тушди.

Аёлимиз чақалогим йиғлаяпти дея, гурс-гурс бешик тебратди. Аёлимиз чақалогим йиғлаяпти дея, айтиб-айтиб бешик тебратди:

— Уф-ф, сенлардан ўлсам кутуламанми-а, ўлсам кутуламанми!..

8

Тулки қизига тўй берди.

Кун қиялаб-қиялаб нур тўкди. Кун сариқ-сариқ нур тўкди.

Кун бетини кўриб бўлмади. Кун нурига қараб бўлмади.

Олам илик-илик бўлди. Олам сариқ-сариқ бўлди.

Хавода оппоқ-оппоқ бир нималар учди. Хавола-хавола учди. Айлана-айлана учди. Бурала-бурала учди.

Осмон мисоли ун элакламиш-ун элакламиш бўлди.

Оппоқ булутлар орасидан кун нурлари тўкилиб-тўкилиб турди. Қор лайлаклаб-лайлаклаб ёғди. Қор ерга тушиб-тушмас ёғди.

Лайлакқор таққа тинди.

Ерда қор тугул, нам-да бўлмади. Қор хавоси-да бўлмади.

Ўйнаб кўяй, бундайин хавони оти нима бўлди?

Қор ёғмади, дейин дедим — хавода лайлаклаб қор ўйнади.

Лайлаклаб қор ёғди, дейин дедим — ерда қордан нишона бўлмади.

Дехкон бундай хавони:

— Тулки қизига тўй берди, — дейди.

Кечаси йиғилишда раисимиз кунлик яганани сўради. Йўл-йўриқлар берди.

Шунда, раисимиз олдида турмиш телефон жиринглади.

Раисимиз телефонда салом-алик бўлди.

Гап-сўзидан билдим — раисимиз Идеология билан гапиришди. Об-хавони гапиришди. Чайнаб-чайнаб гапиришди.

Раисимиз шарақлатиб телефон даста ташлади. Деразага қараб лаб бурди.

— Тавба, — деди. — Ажаб вакиламиз бор-да. Колхозларингизда қор ёккан эмиш, ғўза нима бўлди, дейди. Қор ёккан йўк, тулки қизига тўй берди, десам, тулкиям тўй қиладими, дейди...

Далаларимга хонқизи дегич ҳашарот айланди.

Биз сурхонилар хонқизини гуллигич деймиз.

Гуллигич сариқ қўнғиздай келади. Тумшуғи қора бўлади. Танасида қора-қора доначалари-да бўлади! Оқ-оқ доначалари-да бўлади. Учса, қанотлари катта-катта ёйилиб учади.

Болалар гуллигич ушлаб ўйнади. Болалар гуллигич хайдаб ўйнади.

Болалар:

Хол-хол,
Отанг ўлди,
Онанг ўлди,
Бориб хабар олмайсанми? —

дея, дирр-дирр қўйиб чопди.

Гуллигич болалар кафтида юрди. Гуллигич болалар қўл-қозида юрди, гуллигич болалар енгида юрди.

Гуллигич ўрмалаб юришдан қолмади — болалар дирр-дирр қўйиб апула айтишдан қолмади:

Хол-хол,
Отанг дарёга оқди,
Онанг дарёга оқди,
Кетмон олиб чоп-чоп,
Кетмон олиб чоп-чоп!

Гуллигич сурбет бўлди. Гуллигич кетмади.

Гуллигич кетмаса тағин бўлмади — гуллигич ҳашаротлар бош бобоси бўлди. Гуллигич минг-минглаб болалар бўлди.

Мен далаларимни гуллигичофат билан дориларим — «Б-58» дегич захар дори сепдим.

Захардан бир ҳафта дала йўлай олмадим.

10

Ўқарик олдим.

Нима учун ўқарик деймиз?

Бундай қаралса — ер равон-равон кўринади. Бундай қаралса — ер текис-текис кўринади.

Шундай-шундай ариқ олса бўлди — сув бир зайлда оқа берадигандай бўлади.

Аслида ундай бўлмайди.

Ерни ўз тоби бўлади. Ерни ўз ўнг-чапи бўлади. Ерни ўз тош-тарозиси бўлди.

Ана шу тобни туймагич дехқон ўқарик олиб юрмасин. У олмиш ўқарик кўча-кўйги жайдари арик бўлади. У олмиш ўқарикда сув равон-равон окмайди.

Ана шу ўнг-чапни илғолмагич дехқон ўқарик олиб юрмасин. У олмиш ўқарикда сув кўллаб-кўллаб қолади. У олмиш ўқарикда сув уриб-уриб оқади.

Ана шу тош-тарозини билмагич дехқон ўқарик олиб юрмасин. Сув у олмиш ўқарик охиригачайин окиб-окиб бормайди.

Дехқони кўз тарози бўлади, дехқони кўнгил кози бўлади!

Ўқарикни ана шу дехқон олсин!

Ана шу дехқон олмиш ўқарик ўқдай бўлади.

Сув ана шу ўқарикдан ўқдай оқади.

11

Деразага ранг кирди.

Аёлимизни уйқули туртдим.

— Ай, тур, тонг отди, — дедим.

— Э-э-э...

Аёлимиз ингиллади. Қўлимни суриб ташлади. Тағин бир маромда пишиллади.

Бор-е, менга нима, дедим-да, чаппа бурилиб ётиб олдим.

Дераза тарафдан хўроз кичкирди. Хўроз чўзиб-чўзиб кичкирди.

Кўз очмаганларимга-да қўймади.

Дераза оқарди. Оппок пардадай бўлди.

Мен энди аёлимиз сочидан торткиладим.

— Ай, тонг отди, деяпман.

— Э-э-э...

Аёлимиз туриб ўтирди. Юз-кўзини уқалади. Деразага қаради. Болишига қаради. Тағин тўшакка ташлади.

Бу сафар биллагидан чимчилаб олдим.

Аёлимиз сапчиб турди. Қўлимга тарсиллатиб бир урди.

— Ўлсам қутуламанми шундан, ўлсам қутуламанми?! — деди.

Рўмолини бошига ила-ила ташқарилади.

Мен хиёлдан кейин турдим. Рўйи хушим бўлмади.

Тандир четида чўнқайиб ўтирдим. Кўзларимни уқаладим. Керишиб эснадим.

Онамиз том кетилаб обтова кўтариб ўтди.

Аёлимиз қўлювгичда юз-қўл ювган бўлди. Наридан-бери артинган бўлди.

Бузоғини етаклаб келиб молини эмизди. Нўхта тортиб-нўхта тортиб эмизди.

Бузоқни тагин қозик қантарди.

Ошхонадан кади олиб келди, сигир остида чўнқайди. Тиззалари орасига кади олди.

Аёлимиз сигир соғди.

Сигир аёлимизни думи билан уриб-уриб турди.

Тагин бузоқни қўйберди. Бузоқ онаси елинига ёпишди.

Аёлимиз ошхонада докадан сут ўтказди. Ўчокка сут осди.

Бир кучоқ йўнғичка ўриб келиб молга ташлади.

Итялоқка ёвғон саркит солди.

Товуқларга дон сочди.

Қозонда кўпириб тошмиш сутни лўкиллаб бориб олди.

Мол остини каради.

Эшик-орага сув сепди. Супуриб-сидирди.

Ичкаридан бирин-кетин болалар чиқиб келди. Бирови юз-қўлини ювди, бирови юз-қўлини ювмади.

Аёлимиз юз-қўл ювмагичларни қўлювгич остига етаклаб борди.

Болалар сувдан сесканди. Болалар сувдан бет бурди. Болалар вой-войлади.

Аёлимиз қулоқ солмади. Барини юз-қўлини ювди. Иштон киймагичларига иштон кийгизди.

Ташқи сўрига гилам тўшади. Кўрпача солди. Дастурхон ёйди. Чой дамлади.

Ичкаридан шиптирдан-шиптир кўрпачалар олиб келди. Симга ёйиб-ёйиб осди.

Ўчоқдан кул олиб келди. Шиптирларга ховучлаб-ховучлаб сепди.

Чақаловимиз тувагини тўкиб келди.

Мактаб боргич болаларни кийинтирди. Қўлига китоб-дафтар берди. Елкасига сумка осди.

Қизлари сочига қизил тасма тақди.

Ўғиллари оёқ либосларини кийдирди. Пайдарпай-пайдарпай киймишларини ўнг-ўнг кийдирди. Ипларини бойлади.

Барини кўчалатиб хайдаб борди. Барини мактаб хайдаб солди.

Қодир ўғлини дастёрликка олиб қолди.

Онағимиз мункиллаб-мункиллаб сўри келди.

Мен чойимни ичиб бўлдим. Кафтларимни юзимга сурта-сурта сўридан тушдим.

Аёлимиз қатик уютди: сутга бир қошиқ томизғи қатик солди. Қадини жанда чопон ўраб-ўраб қўйди.

Молни бўшатди. Қодир ўғли олдиға солиб берди.

— Подаға қўш-да, шундан шуёкка мактабға жўна! — деди.

Сўри теваарак-гирдини айланди. Болалар ташламиниш ушоқларни териб-териб олди.

— Эна, невараларингиз ўқишдан келса, кўз айирманг, тагин кўчаға чиқиб кетмасин, — деди.

— Ха, эр-хотин етимларингни топдиларинг! — тўнвиллади онағимиз.

— Ундай деманг, эна, ундай деманг, бари ўзингизни болаларингиз.

— Бола, бола! Умрим бола боқиб ўтди! Отасини боққанам камдай, энди боласиниям боқаман!

— Боламни тўйгунимча боқаман, неварамни ўлгу-нимча боқаман, деганлари шу-да, эна, — деди аёлимиз. — Кўкрагимдагини ташлаб кетмаганимга шукур қилинг.

— Ха, энди кўкрагиндагиниям ташлаб кет, ха! Бир камим неварга эмизиш қолиб эди! Оёғимни узатиб, эмин-эркин ўлганиям қўйманглар!

— Хали эрта, эна...

— Хали эрта, эрта! Бу дунёни ишидан мазорға кириб қутулмасам, қутулмайман!

Мен эшагимга тушлик солинимиш хуржунимни ташладим. Аёлимизга тайинладим:

— Далаға эртароқ бор, — дедим.

12

Техника ой билан бўйлашса-да, кетмонсиз дала — дала бўлмайди.

Мен трактор кетига тўрт қатор тиш уладим. Хар қатор орасида иккитадан пичоқ қўйдим. Хар қатор орасида биттадан ўксимон панжа қўйдим.

Ғўзаларим остили ҳайдадим. Ғўзатомир қирқилмасин ё лат емасин дея, олти-етти сантимет чуқурликда ҳайдадим.

Тиш ғўза бўғзига тегмай-тегмай юрди.

Тиш эгат тупроғини ғўза бўғзига уюб-уюб юрди.

Оқибат — ғўза бўғиз кўмилиб қолди. Ғўза бўғиз қотиб қолди. Ғўза бўғиз нафас ололмай қолди.

Шу боис, далаларимга кетмон солдим.

Ботириб кетмон солайин, дедим — ғўзатомир қир-қилажак бўлди.

Саёз кетмон солайин, дедим — ғўзатомир оstdа қолажак бўлди.

Мен кетмонимга эрк бермайин-эрк бермайин кетмон солдим.

13

Ғўзаларим бир ойлик бўлди.

Ана шунда бир шамол турди, бир шамол турди!

Афғон шамоли дейин дедим — шамол Ҳисор тарафдан эсди.

Шамол ғўзаларимни бир чапга қайирди, бир ўннга қайирди.

Ғўзаларим айқаш-уйқаш бўлиб қолди. Ғўзаларим букчайиб-букчайиб қолди. Ғўзаларим ётиб-ётиб қолди.

Пушталарда тизилмиш кўклар ғўза бўлдимиз ё бошқа бир майса бўлдимиз — билиб бўлмади қолди.

Мен наҳор-наҳорлаб далаларим бошида чўк тушдим.

Ётиб-ётиб қолмиш ғўзаларимни кўшқўллаб-кўшқўллаб ростладим.

Айқаш-уйқаш ғўзаларимни кафтлаб-кафтлаб тарадим.

Ғўзаларим тагин бўй-бўйлади.

14

Мажлис қариди.

— Сиз билан биз ҳали-ҳамон дотацияда яшаймиз, ўртоқлар! — дея яқунлади раисимиз. — Дотациядан қутулиш учун қўлни қўлга бериб меҳнат қилмасак бўлмайди! Дотациядан қутулайлик, ана ундан кейин одамдай яшасак бўлади!

Қабатимда ўтирмиш бригадир қулоғига шивирладим:

— Қаерда яшаймиз, дейди? — дедим.

— Дотацияда, — дейди.

— У қаерда?

Бригадир товони билан ер тепиб кўрсатди.

— Шу ерда, — деди. — Мана, мана шу ерда. Шуниям билмайсанми, ҳе, кўрсавод.

Гапимизга тагин бир бригадир қўшилди.

— Дотацияда яшаймиз дегани, муттаҳамларча яшаймиз, дегани-да?

— Унчалик эмас-е, ҳе, гапинг курсин.

— Бўлмаса, нима дегани? Ё, текинхўрларча яшаймиз, деганими?

— Ундай ҳам эмас. Нима десам экан, дотация дегани... давлат қарамовида яшаймиз, дегани. Йўқ, буям ундай тўғри бўлмайди. Дотация дегани... қарз бўлиб яшаймиз, дегани.

— Шунча ишлаб-а?— дедим.— Йил ўн икки ой тонгдан шомгача ишлаб-а?

— Тонгдан шомгача ишласанг, ишлаб ётаберасан-да. Пахтанг арпага увок ҳам бўлмайди..

Мажлисдан кейин эшагимни қичаб-қичаб ҳайдадим. Ўйлаб-ўйлаб ҳайдадим.

Аёлимиз бирдай бригадирлигимни гапиради, мажлисимизни гапиради. Худони берган кечаси нимани мажлис қиласизлар, дейди. Аёлимиз одамни ё майна этади, ё китифимга тегмакчи бўлади.

Ана, мажлисда нимани гапирамиз! Дотация, дотация!

Аёлимизни ана энди боплайман! Дотация, дегич катталарбоп гаплардан гапираман. Аёлимизни лол-лол қолдираман.

Аёлимиз оғзи очилиб-очилиб қолади. Бригадирлигим билан мажлисимизни майна этмагич бўлади.

Чин-да — бригадир ўз оти ўзи билан бригадир-да. Катта, катта! Бригадир мажлисларда иштирок этади. Бригадир раислар билан гап олиб, гап беради. Дотация, дегич гаплардан гапиришади!

Йўл-йўлакай дотация-дотация... дея пичир-пичир этиб келдим. Эсимдан чиқиб кетмасин, дедим-да.

Эшагим бир ўнқир-чўнқирдан хуркди. Чаппа бурилиб тувлади.

Мени ерга шундай олиб урди, шундай олиб урди! Хушим бошимдан учди. Хушим билан кўшилиб дотация, дегич гап-да учди. Дотация эсимдан чиқди-кетди!

Уйда бот-бот ўйладим — аммо эслай олмадим. Бор-е, дедим-да, ётиб олдим.

Азонда ўйлаб-ўйлаб топдим. Тағин эсимдан чиқмасин дея, ичимда дотация-дотация... дея ўтирдим.

Бир аёлимизга қарадим, бир болаларимизга қарадим, бир онамизга қарадим. Гап очайин дея, бахона қидирдим.

Бирови-да дастурхондан бош кўтармади. Худди чўлдан келмишдайин хур-хур чой ичди.

Бирови-да дотация билан иши бўлмади!

Шу тобда аёлдан-да хафа бўлдим, болалардан-да хафа бўлдим.

Ичимда дотация-дотация... дея ўтира бердим.

Бахона кидирдим — буёғимга қарадим, бахона кидирдим — уёғимга қарадим. Охири топдим!

Ойсулув кизимиз чойга иккита-учталаб қанд солди.

Мен пасихатомуз гап очдим.

— Қандни битта-битталаб энглар, дотацияда яшаймиз, — дедим.

— У нима дегани? — деди аёлимиз.

Ана шунда жоним кирди!

Кафтларимни тиззаларим тирадим, кўкрагимни кўтардим. Бошимни ғоз тутдим.

— Хали, дотацияни билмайсанми? — дедим. — Дотацияни-я? Ай, кўрсавод-е, ай, кўрсавод-е!

Қириниб-қириниб томок кирдим. Донишманд-донишманд сўзладим:

— Мактабни неча билан битириб эдинг? Ай, кўрсавод-е! Дотация, бу... хў-ўш... муттаҳамларча яшаш... йўқ, давлат қарамоғида яшаш... йўқ, қарз бўлиб яшаш демакдир, ха!

— Қирилиб адо бўлгур, бизни раисимиз-да шундай деярд эди, — деди онамиз.

— Йўғ-е! — дедим.

— Эса-чи. Мен ҳам бор... оти нима эди?

— Дотация.

— Ана шундай гап-да бор!

Ўйнаб қўяй, ота-боболаримиз-да дотацияда яшабди-да?

Отанга сўйилган кал улоқ — сенга-да бўлади шул улоқ, бўлибди-да?

15

Ғўзаларим томири гирдида аччиғ зах бино бўлди. Аччиғ зах ғўзага эл бўлмайди. Аччиғ зах ғўза томирини чиритиб-чиритиб ташлайди.

Мен дарҳол ғўзаларимга сув бердим.

Аччиғ захни сув билан қувиб-қувиб хайдадим.

Ғўзаларим томири озод-озод нафас олди. Ғўзаларим томири ёйилиб-ёйилиб роҳат олди.

16

Қош қорайди.

Ғўза билан ёввойи ўт фаркига бориб бўлмай қолди.

Ана шунда аёлларга жавоб бердим
Аёллар бирин-кетин кишлок йўл олди.

— Эртага кун чикмай келинглар, салкинда иш унади! — дедим.

— Эртага бозор-ку! — деди биров.

— Ўйнаб кўяй, пахта бозорни биладими!

— Бу дунёдан дам нималигини билмай ўтамизми энди.

— Дам оласан, пенсияга чиқ, пенсияни жарақ-жарақ олиб, еб ётасан! — дедим.

Аёлимиз шийпондан боласини олиб келиб узатди.

— Ў-ўй, манавини олдига ўнгариб кетсин, оёгимда оёқ колмади, — деди.

— Бор-е, мен ҳозир идорага кетаман, — дедим.

Аёлимиз боласини қайтиб олди. Жеркий-жеркий бағир босди.

Аёлимиз боши узра гумбаз тугун кўндирди. Аёлимиз бағри аро кўшқўллаб бола кучди.

Аёлимиз кишлок йўл олди.

Кўл-химосиз гумбаз ҳавода сузиб юрмиш шар мисол кишлоклади.

Кўл-химосиз гумбаз тугун оҳиста тебрана кишлоклади.

Аёлимиз кўшқўллаб-кўшқўллаб бола куча-куча кишлоклади.

Аёлимиз аёллар ашуласини айта-айта кишлоклади:

— Кўрган куним курсин...

17

Идорадан бир маҳалда қайтдим.

Эшагимни қантардим. Тўқимини олмадим.

Пичадан сўгин тонг отади — ишни кўпайтириб ўтираинми, дедим.

Ичкарида ойнаи жаҳон кўрсатмай қолибди.

Болалар бурабди-бурабди — ойнаи жаҳон бурагичини синдириб ташлабди.

Мен омбордан билакдай омбир топиб келдим.

Омбир билан ойнаи жаҳон бурадим. Ўнглай-ўнглай бурадим. Чаппалай-чаппалай бурадим. КиRR-киRR бурадим.

Ойнаи жаҳон пир-пир этди, ойнаи жаҳон бижир-бижир этди — аммо кўрсатмади.

Мен болаларни уришиб-уришиб ташладим. Бирини кўйиб, бирини сўкиб ташладим.

— Отангни илигига!.. — дедим. — Дуппа-дуруст ойнаи жахонни бузган отангни илигига!..

Болалар бир-бирига солди:

— Мен эмас, Кодир бузди.

— Биринчи Ойсулув буради.

— Э, баринг бир гўр! — дедим.

Мен девор соат қарадим — соат ўн иккидан ошибди. Ойнаи жахон кўрсатувлари тамом бўлибди.

Шундай бўлса-да, болалар олдида сир бой бермадим.

— Боринглар, ётинглар, — дедим. — Яхши ўқисаларинг эртага тузатиб бераман.

Мен ана қарадим-мана қарадим — таомдан дарак бўлмади.

— Ай, вақт бемаҳал бўлди! — дея овоз бердим.

— Бемаҳал бўлса нима қилайин? — деди аёлимиз.

— Бирон ниманг борми?

— Бор, энди пишади.

— Ҳалиям пишмадими-е?

— Шу вақтгача ўйнаб ўтирганим йўқ. Қозондан бошқаям тирикчилигим кўп. Ҳамир кордим...

Сағал ўтди — аёлимиз бир қорсон пиёва олиб келди.

— Гўшти йўқ, гўшт тамом бўлди, — деди.

— Бизга бўлаберади, — дедим. — Қозон ўзимизники, қорин ўзимизники. Қорин тўйса бўлди-да.

— Энди, гўштни қайтади?

— Жума бозор куни Норин қассоб мол сўяди дейишяпти, шундан оламиз-да.

Пиёвадан сўгин чой ичдим.

Ёнбошлаб ётдим-ётдим — кўзим илинди. Қанча ётдим билмадим.

Бир маҳал кўзимни очдим — ҳовлида ловв-ловв олов ўрлади.

— Ай! — дея сапчиб турдим.

Аёлимиз зардоб-зардоб овоз берди.

— Жоним, жоним?!

— Ай, нима қилаяпсан?

— Тандир қизитаяпман, нима эди?

Шундагина нима гаплигини билдим. Нима дейишимни билмадим.

— Ётар вақтиям нон ёпадими? — дедим.

— Ётарда нон ёпмаса, гўрда ёпадими?!

18

Курук беда егич мол гўнги аъло-аъло гўнг бўлади!
Курук беда егич мол пешоби серазот-серазот бўлади!

Мен улкан ўрага ана шундай гўнг тўдаладим. Ўра бет-бошини синчлаб-синчлаб тупроқладим.

Ўрада қолмиш жониворлар ғимир-ғимир болалади. Бир жонивор бир соатда ўн беш-йигирма болалади. Бир жонивор бир кунда миллион-миллион болалади.

Ана шу жониворлар ғимир-ғимиридан гўнг ич-ичлари аро ҳаво кириб-чикиб турди. Ана шу жониворлар ғимир-ғимиридан гўнг чириб-чириб турди.

Ўрадан шиптир анкиб-шиптир анкиб қолди.

Мен ана шунда хазинамни очдим!

Шиптир гўнг билан тупроқ аралантирдим. Пешма-пеш дала ташидим.

Далаларимни шиптир гўнгладим.

Димоғимда шиптир ис ўтириб-ўтириб қолди.

Бир қадамда бир тупуриб кун кўрдим.

19

Шоберди бахши чўзиб-чўзиб дoston айтди.

Ё радиода айтаяпти, ё ойнаи жаҳонда айтаяпти, дея ўйладим. Қулоғимни дингладим.

— Ҳа, жо-он, жуфт бўлсин! — деди одамлар.

Билдим — Шоберди шу теваракда айтаяпти. Оҳиста аёлимиздан сўрадим.

— Раисни қизига совчи келди, — деди аёлимиз.

— Ўйнаб қўяй, қизи бўйи етдими-е?

— Эса-чи, қиз бола шайтон бўлади.

— Ўйнаб қўяй, ўйнаб қўяй, қаердан совчи келди-е?

— Дехқонободдаги уруғларидан келди.

— Раис бова мени айтмадими-е?

— Сўратди, улдан сўратди.

— Дали-ғули раисимиз бор-да!

Шундай деб ичкариладим. Сандикдан оҳорли кийимларимни қоқиб-қоқиб кийиб олдим. Тахлоқлик оладўппимни ёйиб-ёйиб кийиб олдим.

Ана энди кечаси билан Шоберди эшитасан, Дехқон-қул, Шоберди эшитасан, дедим.

Ташқарилаб соқолимни уқаладим.

— Ай, соқолим ўсган йўқми? — дедим.

— Кечасига бўла беради, — деди аёлимиз.

Корним тўйиб қолмасин, дея оз-оздан чой ичдим.

— Раис бовани кизи бўй етдими-а? — дедим. — Киз бола шайтон дегани чин-да-а? Ўзи кизи қандай киз бўлди?

— Пича шаллакирок.

— Э-э-э, ундай дема-е, уккағарни аёли, ундай дема!

Раисни қизиниям шундай дейдими? Раисни қизини-я!

— Раис бўлса бўпти-да. Билганимни айтаман-да.

— Билсанг-да айтма! Ён қўшнинг — жон қўшнинг!

— Унда нимага сўрайди?

— Ҳали гап очилса айтаман-да. Оғзимга толқон солиб ўтирмайман-да.

— Ҳа-а, мақтаб қўя берсин-да.

— Нима деб мактайин, сен айт-да? Эркак одам умри далада ўтади, нимани билади?

— Тавба-е, аёл одамни умриям уйда ўтаётган йўк!

— Ишқилиб, аёл аёл-да, қиз болани яхши билади.

— Нима деб макгарди, қизимиз унча-мунча кизлардан эмас, дейди-да. Камгап, пазанда, чевар дейди-да.

— Бизни қизимиз дейин-а?

— Дейди-да, ўзини кизлари билан билла ўйнаб катта бўлгандан кейин, дейди-да.

— Чин, катта бўлибди, билмай қолибман, чин.

— Ўзини қизидай гап-да.

— Чин, ўзимни қизимдай гап, чин.

— Ишқилиб, мактайди-да.

— Мактайман-да, қизимизни мактайман-да. Ё ширим, энди мен борайин, айтган жойдан қолма, дейдилар.

Сўридан кўча йўл олдим.

Раиси дарвоза олдида майда машина мўл бўлди — демак, раисимиз даврани катта олди.

Мен раиси дарвозани жонли-жонли такиллатдим.

Дарвозани раисимизни ўғли очди.

Мени чакирибсизлар дея, ичкарига кириб кета берайин дедим — бетим бўлмади.

— Раис бова борми? — дедим.

— Бор-бор, айтиб келайин.

Раисимиз чайқала-чайқала келди.

— Э-э, Дехқонқул ака, тинчликми? — деди.

— Тинчлик, раис бова, тинчлик, — дедим. — Ҳорманг, раис бова?

— Саломат, саломат...

Шоберди бахши эшиб-эшиб дўмбира чалди.

- Ха, нима гап?
- Хеч гап йўк, раис бова.
- Тракторларинг бузилиб қолибди, деб эшитдим?
- Созладик, раис бова, созладик.
- Файрат қилинг, тракторни тўхтатманг!
- Шоберди бахши эзиб-эзиб дoston айтди.
- Ха-а, раис бова... кизимизга... одам келибди...
- Қизингизга одам келибди? Йўғ-е, қизингиз ҳали гўдак шекилли?
- Йўк ... кизимиз... қизингизга дейман.
- Ха-а, мешинг кизимни айтаяпсизми? Келди, келди, ҳали-ҳозирча эскичасига нон синдириб қўйдик.
- Нон синдирдиларингизми?
- Ха-да, ўйлаб ўтираемизми. Синдирдик-қўйдик.
- Бинойи бўпти, хўп бинойи бўпти, – дедим. – Ха-а, чақирган экансиз, раис бова?
- Чақирибман? Қачон? Э, ха-а, бугун деҳқонободи куда бўлмишлар иккита фотиҳа қўй ташлаб кетиб эди. Шу қўйни бировини сўйиб, район катталарини чақирайин, дедим. Чой ичиб кетинг, этайин, дедим. Уёққа бола юбордим, бу ёққа одам юбордим, қўй сўйгич одам тополмадим.
- Ўзимга айтинг эди, даладан вақтлироқ келиб сўйиб берар эдим.
- Бўлди-бўлди, Клара Ходжаевнани шопирига сўйдирдим. Ўзимиз сўйиб, ўзимиз еб ётибмиз.
- Қандай, этли-сулли қўй эканми?
- Ха, энди, деҳқонободи қўй бўлгандан кейин, этли-сулли қўй бўлади-да.
- Шоберди бахши бўғилиб-бўғилиб дoston айтди.
- Бўпти, Деҳқонкул ака, – деди раисимиз, – тракторингиз тагин бузилса, дарров хабар беринг. Ана, ичкарида район техника бошқармаси пири ўтирибди. Бир овиз айтаемиз, исталган эҳтиёт қисмларни етказиб беради.
- Кетимга қайрилдим.
- Дарвозамиздан ичкариладим.
- Сўри бошида серрайиб-серрайиб қолдим.
- Аёлимиз ажабланмиш бўлди.
- Ха, вақтли қайтибди? – деди.
- Кўп ўтирмадим, – дедим. – Катталар маст-аласт. Ит эгасини тапимайди...

Мен бегона ўт учун гўнг солиб эдимми?

Мен бегона ўт учун сув бериб эдимми?

Далаларимни шундай ўт босди, шундай ўт босди.

Ғўзаларим бегона ўт остида қолди. Ғўзаларим бегона ўт чангалида қолди.

Далаларимда етмиш хилдан зиёд бегона ўт ўсди!

Далаларим пахтапайкал бўлмади – далаларим ўтпайкал бўлди.

Ғўзаларим нозик даврида бўлди. Ғўзаларим сер томирламади. Ғўзаларим ботин ерламади.

Бундай вақтда далага трактор солиб бўлмайди. Трактор ерни парча-парча кўчириб ташлайди.

Ғўзаларим ерпарчалар билан кўчиб-кўчиб қолади. Ғўзаларим қуриб-қуриб қолади.

Айни вақтда ғўзаларимга кетмон солиб-да бўлмайди. Ғўзаларимга кетмон-да зиён беради.

Бирдан-бир йўлим – бегона ўтларни битта-битталаб юлиб ташлаш бўлди.

Айни вақтда униб чиқмиш бегона ўтларни юлиб ташлаш мушкул бўлмади. Булар бир йиллик бегона ўтлар бўлди. Бир йиллик бегона ўт томири ер остида кетмайди. Шундай ер юзасида бўлади.

Боиси – бир йиллик бегона ўт дондан болалайди.

Дастлаб қўлим тегмиш ўт такасоқол бўлди.

Такасоқол ингичкабарг ўт бўлди. Узун-узун ўт бўлди.

Оппок танли ўт бўлди.

Оёқларим уюшиб-уюшиб қолди. Тиззаларим шол-шол бўлиб қолди.

Кун қоқ миямдан уриб турди.

Мен тизза суяниб қад ростладим.

Тиззамдан пастим қакшаб-қакшаб олди...

Чўнқайиб ўтиришдан оёқларим безиллаб қолди.

Энди ерга икки букилдим – тўрт оёқ бўлдим.

Белим баландда бўлди. Икки оёғим эгатда бўлди.

Икки қўлим пуштада бўлди.

Бир нозик танали бегона ўтни ушладим.

Бу печак ўт бўлди. Оппок гуллик. Нўхатсимон донлик. Донлари бир юз қирқ мингтача болалагич ўт.

Мен печак ўтни томири билан суғуриб ташладим.

Мен энди бориб турмиш зарарқунанда ажрикка дуч келдим.

Ажрик ғўза кўкариб чиқмасдан олдин кўкаради.

Боиси – ажрик томирдан кўкаради.

Ўзга бегона ўтлар ғўза билан иши бўлмайди. Боши етганичайин ўз хавосида ўсиб ёта беради.

Ажрик ғўза бўғзидан олади. Ажрик ғўза белидан олади.

Ажрик ғўзани томир орттирмайин ўраб-чирмаб босади.

Ажрикни йўқотиб бўлмайди!

Эмишки, лайлак юксақдан-юксақ бир қояда уя қўйибди. Лайлак уясига хас-чўп ташибди. Хас-чўп орасида бир қовжирокдан-қовжирок ажрик хас-да бўлибди.

Куз ўтибди, киш ўтибди, баҳор ўтибди, саратон ўтибди.

Бир йилдан кейин шамол ана шу ажрик хасни уядан ерга қўчириб туширибди.

Лайлак уясидан тушмиш хасни кўриб қолибди. Лайлак ўз маконига содиқ қуш-да – макони бир ғишти бўлмиш хасни олиб жойига қўйиш учун қуйи шўнғибди.

Лайлак хасни тумшуғи билан тортқилабди – бўлмабди. Лайлак хасни тумшуғи билан юлқилабди – бўлмабди.

Боиси – ажрик хас ерда аллақачон томир отиб қолибди!

Мен бармоқларимни ер ботириб-ер ботириб ажрик томир қовладим.

Кўз олдим қоронғи бўлди. Қўшқўллаб ер суяндим. Қаддимни кўтарайин дедим – кўтаролмадим. Белим қотиб қолди.

Бир қўлимни белимга тираб қаддимни кўтардим.

– Ай, белим-е, белим! – дедим.

Дардимни кимга айтдим – ўзим-да билмадим.

Қабатимда ўтоқ қилмиш дехқонлар ўз дарди ўзи билан бўлди.

Тағин икки букилдим.

Бир қўлим билан ғўза ушлаб турдим. Бир қўлим билан бегона ўт юлдим.

Шундай қилмасам бўлмайди – ғўзаларим бегона ўт билан қўшилиб юлиниб қолади. Ғўзаларим ости кўчиб-кўчиб қолади.

Далаларим адоғигачайин ана шундай икки букилиб бора бердим.

Далаларим адоғигачайин ана шундай қад кўтармай бора бердим.

Қаддимни кўтарсам бўлмайди – тағин букилолмай қоламан.

Қоронғи номозшомда иссиқ сувлаб-иссиқ сувлаб қўл ювдим.

Олқиндилаб-олқиндилаб қўл ювдим.

Бегона ўт кўклари кетмади.

Кафтларим кўкмак-кўкмак бўлиб қолди.

Кафтларим кора-кора чизик бўлиб қолди.

Аёлимиз кенжадан тўнғичимизни остонага қўйди.

– Бор отага, бор! – деди.

Кенжадан тўнғичимиз мийиқ кулиб қаради. Кенжадан тўнғичимиз бармоқ сўриб қаради.

– Ҳа? – дедим. – Кел, қани, кел!

Мен кенжадан тўнғичимизни бармоқларим билан ўзимга имладим.

Кенжадан тўнғичимиз қулоч очди. Бидирлаб-бидирлаб келди. Бўйнимдан кучоклаб олди.

Мен кенжадан тўнғичимизни бағримга олдим. Ўзимни кетим билан болиш ташладим.

Кенжадан тўнғичимиз кўксимда миниб ўтирди.

Мен кенжадан тўнғичимиз... булбулини ўйнадим.

– Ўйнаб қўяй, чулдилингдан, ўйнаб қўяй! – дедим. – Чулдилингдан-да, чулдилингдан-да!... Чулдир катта бўлса, бир аёл олиб берамиз-да!..

Кенжадан тўнғичимиз бет-бошимда бармоқ юритди. Кенжадан тўнғичимиз ажинларимни санади.

– Бир, икки, уч...

– Кенжадан тўнғичимиздан тўнғич-тўнғичимизгачайин ажинларимни санаб-санаб катта бўлди.

Бирови олтмиш-етмиш санади!

Тағин бирови... юздан ошириб санади!

Эмиш-эмиш – бир ажин бир қайғуни билдирар эмиш.

Эмиш-эмиш – бир ажин бир дардни билдирар эмиш.

Эмиш-эмиш – бир ажин бир армонни билдирар эмиш.

ОЛТИНЧИ БОБ

1

– Барча уй-уйига, қапа куйига! – дея мажлис тарқатди раисимиз. – Дехқонқул ака, сиз бир майдон оёк илинг!

Нима гап деминдай раисимиз юзига тикилдим. Бирон аломат англамадим.

Жойимга қайтиб ўтирдим.

Фаоллар кетиб бўлди.

Раисимиз идорани маҳкам ёшиб келди.

– Айтган-бойлаганларингизни чиқара беринг, – деди раисимиз. – Мукофотга мотоцикл олиб бераман.

Мен хазил дея ўйладим. Калла ирғаб-калла ирғаб кулдим.

– Ўйнаб кўяй, мотоциклларидан, ўйнаб кўяй, – дедим.

– Нимага каллапойчага ўхшаб ишшайасиз? Мен сизга ўнақай гапни айтаяпман!..

Раисимиз гапи қорнидан кўпол бўлди, қорни гапидан кўпол бўлди.

Мен гап чинлигини билдим. Сергак бўлдим. Бармоқларимни қирс-қирс этдим.

– Хали-ҳозир бировга билдирмай тулинг, – деди раисимиз. – Мукофот ўз оти ўзи билан мукофот-да.

Идорадан теримга сизмайин кайтдим.

Мотоцикл мукофот олайн-у, ичимда ютайинми?

Мотоциклдай учқур техникани ичда ютиб бўладими? Майдароқ бир нима бўлса экан!

Айтмайман-а, айтмайман!

Бола-бақрамни қатор ўтирғизиб мақтандим!

– Мехнат – мехнатни таги роҳат, ўртоқлар! – дедим. – Мана энди мотоцикл минамиз, ха! Яхши ўқисаларинг, мактабга мотоциклда олиб бориб, мотоциклда олиб келаман. Йўк, олиб келолмас эканман, ўзларинг пиёда келар экансизлар. Мен кечқурун мотоциклда майлисга борар эканман.

Аёлимиз дастурхондан кўз узмади.

– Мотоциклни пулга беради-да, – дея мингиллади.

– Йўк, мукофотга олаяпман. Раис ўз тили билан ўзи айтди, мукофотга бераман, деди.

Хужраси тарафдан онамиз кела берди.

– Ха-а, келин? – деди онамиз. – Анави ошингни сйин Матросов нима деяпти?

Аёлимиз пиқ-пиқ кулди.

– Мотоцикл олаётган эмиш, – деди.

– Эб-эй, қайси битига олар эмиш?

– Мукофотга олар эмиш.

– Ха-а, давлат тентак бўпти-да, текиндан-текин мотоцикл бериб!

– Давлатни ундай деманг, эна, – дедим. – Идеология келса, айтиб бермайин, тагин?

– Айта бер! – деди онамиз. Айта бер, Идеология суюнчисига иштонини ечиб беради!

Онамиз икки бармоғини энлаб-энлаб кўрсатди.

– Идеология суюнчисига манавиндай иштонини ечиб беради! – деди.

Аёлимиз оғиз ушлаб-оғиз ушлаб кулди.

2

Қари билгични пари билмайди, дегичлари чин бўлди.

Раисимиз хужжат кўрди.

– Энди, пулни чўзинг, – деди.

– Қандай пул? – дедим.

– Қандай пул бўларди, мотоциклни пулини-да.

– Ўзингиз... мукофотга бераман, дедингиз-ку, раис бова?

Раисимиз кет чалқайиб-кет чалқайиб кулди. Раисимиз қорин билқиллатиб-қорин билқиллатиб кулди.

Кула-кула масалани баён этди.

Мен ўйлаб ўйимга етолмадим: буни нимаси мукофот? Хеч курса, ярим пулига берсалар-да майли эди. Мукофот дейишга тил борар эди. Кўнгил таскин олар эди.

Мен бунча пулни қаердан оламан? Бозорда бир кило гўшт тўккиз сўм. Ўн кун бўлди қозонимиз гўшт кўрмади.

– Раис бова, – дедим. – Худога шукур, эшагим бор, бемалол етиб-ортиб турибди.

– Оласиз, мотоцикл оласиз.

– Колхозда нима кўп, аризабоз кўп. Мотоцикл мукофоти берсангиз, аризабозлар ёзади. Оч қорним, тинч қулоғим, раис бова.

– Сиз сара дехқонимизсиз. Сиз мотоцикл мукофот олсангиз, аризабозлар... қолади!

Мен тиззамга шартиллатиб бир урдим. Бўлар гапни айтдим.

– Хуллас калом... пул йўк! Ана бўлмаса! – дедим.

Раисимиз пинагини-да бузмади.

– Биламан, сиз айтмасангиз ҳам биламан, – деди. – Дехқонда пул... ейдими? Дехқон – бағри қон, дейди! Мотоцикл пулини колхоз тўлайди. Кейин йиллик даромадингиздан ушлаб қолади.

3

Мен тумандан мотоцикл миниб келдим.

Мотоциклимни ҳовли нақд киндигида тикка тирадим. Олд оёғини қибла қаратиб қўтардим.

Мен мотоциклимни гир айланиб-гир айланиб томоша этдим.

Мотоциклим қибла тараф ана учайин-мана учайин, дегич... ракета мисол туюлди.

Мен ошхонада ивирсимиш аёлимизга овоз бердим.

– Ай, аканг қарағайни мотоциклини кўриб кўй! – дедим. – Бу мотоцикл эмас, ракета, ракета!

– Бу киши қачон одам бўлади, – деди аёлимиз.

– Эб-эй, бизга нима қилибди? – дедим. – Ракетани кара, ракетани!

Аёлимиз деразадан кўринмиш ойнаи жаҳонга ишора берди.

– Бу кишида анави одамлардай бўп, бундайгина, шляпа кийиб юрса бўлмайдими, – деди.

– Қайси, ойнаи жаҳондагиларми? Энди, улар катта одамлар. Биз хали у даражага етганимиз йўк.

– Нимаси катта, улар-да шу кишидай одам.

– Йўк, сен билмайсан, улар катта одам. Катта одам бўлмаса, ойнаи жаҳонга чиқармиди?

– Катта бўлган билан уларни мотоцикли йўк, бу кишиники бор.

– Бу гапинг чин! Лекин қўй, одам уялади, шляпа кийсам, биров-ярим, раис келаяпти, деб ўйлайди.

– Амирбойни аёли бу киши мотоцикл олаётганини эшитиб, мотоцикл олгандан кўра, калласига бир нима олиб кийса бўларди, калласидаги телпаги типратиконни ўлигига ўхшайди, дебди.

– Типратиконни ўлиги? Манави телпагим-а? Ҳай, энағарни аёли-я! Шу аёл қизлигида-да, мендан кир

кидирарди! Фаним – фаним экан-да. Эртага тонг отсин, шляпа кийганим бўлсин. Фанимлар куйиб кул бўлсин.

4

Ўзбаки – зўраки, дейди.

Эртаси эрталаб дала ишларимни бир ёкли этдим.

Мотоциклимни миниб Денов йўл олдим.

Шляпа ололмаймаман-а, шляпа ололмаймаман, мотоцикл олмиш жоним, шляпани ололмаймаманми, дея йўл олдим.

Мотоциклимни йўл гирдида колдирдим.

Кўш кават дўконлаб кўтарилдим. Шляпа сотгич жойни топдим. Шляпаларга назар солдим.

Ок шляпа, кўк шляпа, сарик шляпа... бари тешик-тешик шляпа!

Бурчакда иккита киз ойна кўриб-ойна кўриб ўтирди. Хириинг-хириинг кулишиб ўтирди.

Мен кизларга қараб турдим-турдим – кизлар отинг нима демади!

– Ў-ў, кизларим-ов! – дея овоз бердим.

Кизлар ияк силтади.

– Ҳа, нима? – деди.

Мен кафтим билан бери келинлар, ишорасини бердим.

Кизлар бир-бировига қараб олди. Бирови юзини ушлаб кулди. Бирови бошини кетига ташлаб кулди. Бирови мен тараф юрди. Олдимга келар-келмас тагин ияк силтади.

– Ҳа, нима керак? – деди.

Киз қошимда тойчоқдай лик-лик этди. Киз пештахта чертиб-чертиб ўйнади.

Киз уст-бошимга қаради. Киз бетимга қаради... киз афт бурди. Киз бурчак қаради.

– Бўлинг, давай, бўлинг! – деди.

Мен нимадан гап бошлашимни билмадим. Бир шляпа бер, дейин дедим – эп бўлмади. Тилим бормади!

Тагин турган туришинг шу, сенга шляпани ким куйибди, дейдими, дея ўйладим.

Киз бурчак тикилиб ликиллашидан – бизга ўхшагичларга шляпа бергич киз бўлмади.

Бир кўнглим – обрўйимни борида қайтиб кета берайин, дедим.

Бир кўнглим – элан-қаран келдим, энди сўрайин, дедим.

Оғзимни шунча жуфтладим – шляпа деёлмадим!

– Анавиндан бер, – дедим.

– Шляпа? Размер, размер?

– Размер деб ўтирасанми, бировини бер-да кўй-да.

Қиз олдимга бир даста шляпа ташлади.

Мен ойна олдида битта-биттадан шляпа кийиб кўрдим.

Ўйнаб кўяй-ўйнаб кўяй, жигитни каранглар-ай, жигитни-е, дедим.

Мен ўзимни ўзим танимадим. Мен ўзимга ўзим беш кетдим!

Қиз бурчакдан кўз олмади.

Қиз ер остидан калламга кўз қир ташлади.

Қиз бурун жийирди. Қиз пешона тириштирди.

Охир-окибат бир шляпа калламга чиппа ёпишди.

– Шуни нархини айт, – дедим.

Қиз юзимга қайрилиб-да карамади.

– Беш сўм!– деди.

– Ўзи тешик-тешик бўлса, яна-тагин офтобдан сақламаса, буни нимаси беш сўм? – дедим.

Қиз жавоб бермади. Бурчак қараб тура берди.

Мен беш сўм узатдим.

Қиз бурчак карамиш зайли пул олди. Ғийкиллаатиб ғаладон очди. Пулни ғаладон ташлади. Тагин ғийкиллаатиб ғаладон ёпди.

Шунда, пештахтада тахлоқлик бахмалга кўзим тушди. Гулдор бахмал кўзимни ўйнатди. Олмасам-да сўраб-суриштиргим келди.

– Бахмал қанчадан бўлди? – дедим.

– Олмасангиз нима қиласиз? – деди қиз.

– Ўйнаб кўяй, бахмалларингдан, ўйнаб кўяй, оламан десам, оламан.

– Беш сўмлик шляпани кўриб юрагингиз ёрилиб кетди-ю.

– Ёрилган йўк, қизим, ёрилган йўк, ундай дема.

– Сўзана қиммат, эллик сўм, – деди қиз.

– Юз сўм турса-да, бер қани, бир кўрайин қани.

Қиз бахмални зарда билан олдимга ташлади. Ўзи бир бурчидан ушлаб турди. Мен гўё олар одамдай бахмални силкиб-силкиб ёйдим.

Шунда бахмал бурчи қиз кўлидан чиқиб кетди.

Қиз кўлини белига тиради. Қиз уччосини чиқарди.

Қиз кафти билан бетига шамол этди.

– Уф-ф-ф... кўриб бўлдингизми? – деди.

Мен бир кизга карадим, бир бахмалга карадим, бир ёнимга карадим.

Ёнимда пул бўлди. Аёлимиз ун оласиз, дея бермиш пул бўлди. Пул бир хафтадан буён ёнимда юрди. Мен ёнимни ковлдим. Ана шу пулни олдим.

Мен бармоқ тупуклаб-бармоқ тупуклаб пул санадим. Мен киз қулоғига қуйиб-қуйиб пул санадим:

— Бир сўм, икки сўм, уч сўм.. Эллик сўм! Ана, эллик сўм! Энди, шу бахмалингни берман бер!

Қиз пештахтадан пулни олди. Санаб-санаб галадон солди.

Қиз бахмал ўраб бошлади.

— Ўрама, шундай бер! — дедим.

Қиз бахмални олдимга сурди.

Мен бахмални олиб бурчак бордим. Ер жойлашиб ўтирдим. Этикларимни бирин-кетин суғурдим.

Бахмални тирр-тирр икки бўлдим.

Бир бўлагини бу оёғим ўрадим, бир бўлагини у оёғим ўрадим.

Этикларимни тортиб-тортиб кийиб олдим. Этикларимни ер тепиб-ер тепиб кийиб олдим. Дўконда юрмишлар ажаблана-ажаблана қараб-қараб ўтди.

Қиз... кўрдим демади! Қиз мижжа қокмади!

Қиз ойна қараб қош силади. Қиз ойна қараб зулф тоблади.

— Бахмал сўзана... — дея минг-минг этди.

— Далага бўла беради, — дедим. — Бизни далага бахмал сўзанаям бўла беради!

Қиз... эшитдим демади! Қиз... кулоқ қокмади!

Мен телпагимни қўлтиғимга боса-боса эшик равона бўлдим.

— Бозорим бароридан келди, — дедим. — Шляпа билан пайтава қидириб келиб эдим, икковини-да топдим!

— Гуля, — дея, хамкасабаси тараф юрди қиз. — Гуличка, уйдан голландский сир олиб келганман, обед қилмаймизми?

5

Остимда мотоцикл, бошимда шляпа — гармселдай-гармселдай елдим.

Шляпамни ойна солиб-ойна солиб елдим.

Ёрил-е, Дехқонқул-е, ёрил-е, дедим.

Бир-икки чақирим елдим — шляпамни ойна солдим.

Тагин бир-икки чақирим елдим — тагин шляпамни ойна солдим.

Раис бўлиб кет-е. Дехқонкул-е, раис бўлиб кет-е, дедим.

Шунда, хиёл ўйлаб қолдим. Ўзимни ер урмишдай бўлдим. Паст кетмишдай бўлдим.

Чин-да, раис ким бўпти? Шляпаси бўлган билан... мотоцикли йўқ! Давлатни машинасига куни қолган.

Унда... райком бўлиб кет-е, дедим. Шунда, ўзимни ўзим билмишдай бўлдим.

Раис билан райком ўртаси бўлиб кет-е, дедим.

6

Уйда шляпа кийиб ойнаи жаҳон кўрдим.

Ойнаи жаҳонда АҚШ президенти шляпасини ер олиб қўйди.

Сиз-да, шляпангизни олинг, Дехқонкулбой, дедим.

Мен шляпамни олиб қўйдим.

АҚШ президенти шляпасини кийди.

Шляпангизни кийинг, Дехқонкулбой, дедим.

Мен-да шляпамни кийдим.

АҚШ президенти шляпасини мен тараф силкитди.

Мен-да шляпамни ойнаи жаҳон тараф силкидим.

АҚШ президенти шляпасини бошига қўндирди. Самолётга кириб кетди.

Мен-да шляпамни бошимга қўндирдим. Болиш ён-бошладим.

Хуриллатиб-хуриллатиб чой ичдим. Ай, шляпангизни киркувидан-да, Дехқонкулбой, шляпангизни киркувидан-да, дедим.

Аmmo... бош кийим кўрдим — шляпадай беқилигини кўрмадим!

Калламни қашилайин дея қўл узатдим — қўлим ўз-ўзидан шляпа киркувига тегиб кетди.

Шляпа ер тегиб-тегмай юмалаб-юмалаб жўнади. Уй бурчагига бориб тўхтади,

Мен ўрмалаб бориб шляпамни олиб келдим.

Тагин шляпа кийиб чой ичдим. Қўлим тагин шляпа киркувига тегиб кетди.

Шляпа юмалаб-юмалаб жўнади.

Ўйнаб қўяй, сендайчикин бош кийимдан, ўйнаб қўяй, дедим.

Бош кийим бўлса — киройи телпақдай бўлса-да. Телпақ вазмин-вазмин, собит-собит бош кийим.

Телнак тап этиб ер тушдими, бўлди — жойида кимир этмай тура беради. Шляпадайин юмалаб, одамни ўрмалатиб юрмайди.

Шляпам ер тушиб, бурчак юмалашини кўймади — мен ушлаб келиб, калламга кўндиришимни кўймадим.

Мен теваракка кам билан раисона-раисона, кўпи билан райкомона-райкомона қарадим.

7

Аёлимиз даладан келиши билан ҳаволаниб-ҳаволаниб пешвоз бордим.

— Қандай? — дедим.

Аёлимиз шляпамни айланиб қаради. Аёлимиз шляпамни хушвақтланиб қаради.

— Бинойидай. Куллуқ бўлсин, — деди.

— Жигит-да, жигит! — дедим.

Аёлимизга қараб турдим-турдим:

— Эллиқ сўм... Оллоҳу акбар! — дедим.

Аёлимиз бўзрайиб-бўзрайиб қолди. Аёлимиз ёмон-ёмон қараб қолди.

Билдим — эллиқ сўм ун пулни ё йўлда йўқотиб келди, ё ҳавойидан-ҳавойи сарфлаб келди, дея ўйлади.

— Энди, унни қайтаман? — деди. — Энди, тандирга елками ёпаманми?..

Аёлимиз овози қалт-қалт этди. Аёлимиз лаблари пир-пир этди. Аёлимиз... йиғламоқдан бери бўлди.

Мен кечмишимни окизмай-томизмай баён этиб бердим.

Аёлимиз шляпамга тикилиб хаёлланди.

— Мудир аёл эдими? — деди.

— Аёл эди-да, аёл!

Аёлимиз юзига ранг оралади. Аёлимиз рангига кулгич оралади.

— Ўхшатибди! Ўхшатса-да, улай-булай ўхшатмабди! — деди. — Ўхшатса-да, кўнглимдагидай ўхшатибди!

8

Ғўзаларим қирқ кунлик бўлди..

Ғўзаларим қирқида сувсади.

Ғўзаларим сувсаганини қандай билдим?

Бир қарич ер остидан бир сиқим тупроқ олдим. Тупроқни маҳкам-маҳкам сиқимладим.

Тупроқ бир-бири билан қовушмади. Тупроқ чочилиб-чочилиб турди.

Демак — ғўзаларим сувсади.

Чиртиллатиб бир барг узиб олдим. Баргни қўшқўллаб бир букладим.

Барг коқ ўртасидан ўтмиш йўғон томир кирс этиб синмади.

Демак — ғўзаларим сувсади.

Мен ғўзаларимни сувладим.

9

Далаларимда ассаломалайкум билан чирмовик тошди.

Мен йигирма кило пентахлор-фенол билан беш юз кило сув аралаштирдим.

Бир гектар даламга йигирма килолаб сепдим.

Бўлмади — ассаломалайкум билан чирмовикка бас келмади.

Бир дихлорпропинат дегич дори бор. Мен уни далапон дори дейман.

Саккиз кило ана шу далапон дори билан беш юз кило сув аралаштирдим.

Далаларимни уч бора далапон дориладим.

Ассаломалайкум билан чирмовикни уйи куйди!

10

Ўйнаб қўяй, янги техникаларидан, ўйнаб қўяй!

Ким қанча йилдирким, хўжалигимизда КХУ-4 дегич янги техника бор отангга бўлади, бор онангга бўлади.

Боридан йўғи яхши бўлади!

Боиси — ғўза остини ишлагич мазкур техника кети бир рамалик. У баланд шатакка тақилади. Натижада трактордан хийла кейинда туради. Шу боис, ердан рисоладагидай кўтарилмайди.

Оқибат — тўрт-беш кадам дала бош-адоқ ғўзани қиркиб-қиркиб бурилади. Оқибат — тўрт-беш кадам дала бош-адоқ оппоқ пахтани нобудлаб-нобудлаб бурилади.

Мен ё тўрт-беш кадам дала бош-адоқ ғўзамни экмаслигим лозим бўлди, ё эксам-да, тўрт-беш кадам ғўзамни ўриб-ўриб ташлашим лозим бўлди, ё... ана шу янги техникадан кечишим лозим бўлди.

Мен янги техника баҳридан ўтдим.

Чин-да, янги техника дея аталмиш гўрсўхтани нима қиламан? Чин-да, дала бош-адоқ ғўзаларимни кунпаякун этиб нима қиламан?

Эскиси трактор бортовойига тақилади. Трактор бал-

лонлари оралигига такилади. Шу боисдан-да эскисини ердан кўтариб олиш ғоят ўнғай бўлади. Эскисини буриб олиш ғоят кулай бўлади.

Эскиси битта-да ғўзамни қиркмайди. Эскиси битта-да ғўзамга зиён бермайди.

Мен ҳар йил ана шу эски техника туфайли далаларим бош-адоғидан йигирма тонна оппоқ пахтамини омон олиб қоламан.

Йигирма тонна оппоқ-оппоқ пахта!

Айтишга осон — оғиз бир четидан чиқади-кетади.

Аслида — йигирма тонна оппоқ пахта эл-юрт учун оламжаҳон-оламжаҳон наф бўлади.

Мен катталардан нордон-нордон гаплар эшитдим.

Аммо далаларимга эскисини солдим. Ғўзаларим остини хайдадим.

Трактор тишлари тегмайин ўтмиш ғўза уя оралари кўп-кўп қолди.

Ғўза уя оралари ана шундайин кола берса — ҳосил чўғсиз-чўғсиз бўлади.

Мен ғўза уя ораларини кетмоним билан юмшатиб-юмшатиб олдим.

Пушта тупроқни эгатлаб туширдим. Эгат тупроқни пушталаб олдим.

Оқибат — пуштада тўпланиб-тўпланиб ётмиш озиқ моддалар ғўзаларим остига тушди.

Ғўзаларим авж-авж ўсди.

11

Оғилимизни бирёғи қийшайиб қолди.

Мен қараб-қараб қўйдим. Бу йил қишни ўтказар, дея ўйладим. Аммо мен ўйламишдай бўлмади.

Қийшаймиш девор белидан ағнаб тушди.

Табиатим тирриқ бўлди.

Оғил олдилаб сим чироқ судраб бордим. Тут айри-сига чироқ илдим.

Оғилхона ёп-ёруғ бўлди.

Ағнамиш деворни кетмон билан майдаладим — лойхона этдим.

Ётар вақти-ётар вақти ариқ ёқалаб бордим.

Сув бошида қулоқчи йўқ бўлди.

Пахтага бормиш сувдан ўғирлаб келдим.

Сув мен билан баравар лойхоналаб келди.

Чолворимни тиззалаб липпа урдим. Кафтларимни тупуклаб хўлладим. Кетмон олиб лой кирдим.

Девор кесакларни тепиб-тепиб лой этдим. Кетмон билан уриб-уриб лой этдим. Тепкилаб-тепкилаб пиштидим. Устидан сув сепдим.

Сахарда вақтлироқ туриб девор ураман, дея ниятландим.

Аммо сахарда ухлаб қолдим.

Эснаб-эснаб лойхона келдим. Лой қарадим-лой қарадим — нима қилишимни билмадим. Девор урайин дедим — дала қолиб кетар бўлди, дала борайин дедим — лой қотиб қолар бўлди.

Ўйладим-ўйладим — тагин ариқ ёқалаб сув боши бордим.

Бу сафар кулокчи бўлди.

Ундай дедим, бундай дедим — кулокчи қўнмади.

— Йўқ, беролмайман, сув пахтага бораяпти, — деди.

Ёпишиб олдим, куйиниб олдим.

— Молхонамизни ярми йўқ! — дедим.

— Йўқ бўлса нима қилаймин? Мол зарилми, пахта зарилми? — Пахта зарил!

— Отангизга балли, пахтани олдида мол нима деган гап!

Нима дейишимни билмадим. Келгич изимдан қайтиб келабердим.

Уйдан катта бидон олиб келдим.

Бидон билан елкамда сув ташидим. Беш-олти марта қатнадим.

Лой сувладим. Лой юзи килкиллаб-килкиллаб қолди.

Мотоциклимни миниб дала йўл олдим.

Кун бўйи лойдан алағда бўлдим.

Кун ботиши билан аёлимизга жавоб бердим.

— Бор-да, лойга сув сепиб тур, қотиб қолмасин, — дедим.

Оқшом тунар-оқшом тунарда уйимизлаб келдим.

Тут айрисида чирок ёниб-ёниб турди.

Лозимини тиззалаб-тиззалаб туриб-туриб олмиш аёлимиз... лой тепди.

Аёлимиз сочлари лой тегмасин учун соч турмаклаб-соч турмаклаб лой тепди.

Аёлимиз рўмоли билан бел бойлаб-бел бойлаб лой тепди.

Аёлимиз кўйлак этаклари лой ботмасин учун кўшқўллаб этак кўтариб-кўшқўллаб этак кўтариб лой тепди.

Аёлимиз харсиллади!

Аёлимиз лойдан илла-илла оёк кўтариб олди.

— Бекор лой кирибсан-да,— дедим.— Мен сенга сув сепиб тур, деб эдим-ку?

— Сув сепдим, қотиб қопти.

— Болаларни лой солсанг бўларди.

— Болалар зарра бошидан корасон бўлсинми энди.

Болалар майда-майда сатилларда сув ташиди.

— Бўлди, лойдан чик,— дедим.— Бор, мол-холингга кара, козон-тобоғингга кара.

Аёлимиз лойдан чиқаман деди — чиқолмади, чиқаман деди — чиқолмади. Оёғини лойдан тортиб ололмади!

Мен аёлимизни кўлтиқларидан олиб, лойдан чиқариб кўйдим.

Болалар хиринг-хиринг кулди.

Мен кетмон билан кўзғаб-кўзғаб лой тепдим. Мен сувлаб-сувлаб лой тепдим.

Лой пишиди. Лой тобга келди.

Мен офилхона деворини миниб аёлимизни чақирдим.

Аёлимиз қозонини онамизга қолдириб келди.

Лой уриш осон, лой олиб бериш қийин.

Аммо аёл зоти девор уролмади-да.

Шу боис — аёлимиз лой олиб берди, мен девор урдим.

Аёлимиз белдаста суяна дам олиб-белдаста суяна дам олиб лой олиб берди.

Аёлимиз лой соб бўлгуничайин лой олиб берди.

12

Ётар вақти аёлимиз ўнг оёғи бошмалдоғини ушлаб-ушлаб вой-войлади.

Аёлимиз бошмалдоғини онамизга тутди.

Онамиз ёруққа солиб каради.

— Эб-э-й! — деди.— Тирнок кўчибди, бошмалдоғингни тирноғи кўчибди. Тирноғингни олиб юрсанг ўласанми, қирилиб кетгур!

— Тирнокқа қарайдиган вақтми,— деди аёлимиз. Мен ишонмайин қарадим.

Чин, тирнок четлар конталаш-конталаш бўлибди. Чин, тирнок учлар кўтарилиб-кўтарилиб турибди.

— Дехқонкул, бор, қайчини олиб кел, — деди онамиз.

Мен қайчини олиб келдим.

Онамиз кўчган тирноқни кирт-киртиллашиб олиб ташлади.

Аёлимиз инграб юборди

— У-у-ух!.. — деди.

Онамиз қайчини аёлимизга узатди.

— Ма, тирноқларингни ол, — деди. Аёлимиз қайчини қўли билан қайирди.

— Дардим тирноқми, — деди. — Ўзи, уйқум келиб, ўлиб бораяпман.

— Кел, унда ўзим олиб кўяйин.

Онамиз аёлимиз оёқларини тиззасига олди. Тирноқларига қайчи солди.

Аёлимизни оёқлари... турли-туман бўлди!

Бebilчагидан юқориси осма ковундайин тўр-тўр қора бўлди.

Калишдан ташқари юргич жойи ана шундай тўрлама-тўрлама бўлди.

Бebilчагидан пасти қуйруқдайин оппоқ-оппоқ бўлди.

Калиш ичида юргич жойи ана шундай қуйруқ-қуйруқ бўлди.

Аёлимиз товонлари... қоп-қора бўлди!

Аёлимиз товонлари... тилим-тилим ёриқ бўлди!

Қақроқ ердай-қақроқ ердай тарам-тарам ёриқ бўлди!

Субҳи содиққачайин зим-зиё уйимизни ох олди.

— О-о-ох, оёғим!.. — дея уйқусиради аёлимиз. — О-о-ох, оёққинам-а!.. — дея ох урди аёлимиз.

13

Тағин далаларимни бегона ўт босди.

Қадамимда семизўт ёйилиб ётди.

Семизўт ўз оти ўзи билан йўғон-йўғон ўт бўлди.

Бармоқдай танаси тўла сув ўт бўлди.

Семизўт ерда бор бўлмиш намни сўриб-сўриб олди.

Семизўт ерда бор бўлмиш гумусни шимиб-шимиб олди.

Ғумайларни тағ-томири билан кўпориб тўдаладим.

Жарарикка олиб бориб қўмиб ташладим.

Филкулок баргли иткулок юлдим.

Икки-уч баргли шалпангкулок юлдим.

Шўраўт торткилай бериб қўлларим сасиб-сасиб қолди. Шўраўт торткилай бериб димоғларим аксириб-аксириб қолди.

Бир хушрўй баргли ўт билан рўбарў бўлдим.

Ўт бир барги нопармон бўлди, ўт бир барги кип-

кизил бўлди. Ўт учида попуги-да бўлди. Попугида
ғуж-ғуж доналари-да бўлди.

Бегона ўт кўзимни олди. Бегона ўт кўнглимни олди.
Бегона ўт завқ-шавқимни олди.

Ёввойи тожихўроз ана шундай ўт бўлди.

Тожихўроз дони шамолда учса — беш минггачайин
болалайди. Тожихўроз дони сувда окса — беш юз
минггачайин болалайди.

Эркак қамиш ичида оппоқ похолдайин пўпаги бў-
лади. Шу пўпагидан ичи мўрт бўлади. Бир қайириб
синдирса бўлади.

Урғочи қамиш юлиш ит азоб бўлди! Урғочи қамишни
тортдим — юлинмади. Урғочи қамишни қайирдим —
синмади.

Шу чайирлиги учун-да урғочи қамишдан бўйра
қиладилар!

Урғочи қамиш барги кафтларимни тилди. Урғочи
қамиш барги бармоқларимни тилди. Мисоли олмос билан
кесмишдай тилди!

Тиликларимдан кип-кизил кон кўпирди.

Мен тиликларимни лабларим билан сўрдим. Мен
тиликларимни тупугим билан намладим. Мен тиликла-
римни қурук тупроқ босиб дорилладим.

Қоним қолди. Аммо тиликларим ачишиб-ачишиб
оғрий берди.

Мен қоп-қора нўхат ҳосилли итузум юлдим.

Мен ҳандалак ҳидли зарпечак юлдим.

Қирқбўғин ғўзаларимни ёпиб-ёпиб ўсди. Қирқбўғин
ғўзаларимни ўраб-ўраб ўсди. Қирқбўғин ғўзаларимни
бўғиб-бўғиб ўсди.

Далаларимда кўк чирмовиқ-да сероб бўлди, сарик
чирмовиқ-да сероб бўлди.

Чирмовиқлар ғўзаларим танини ўраб-ўраб олди.
Чирмовиқлар ғўзаларим жонини сиқиб-сиқиб олди.

Мен қирқбўғинларни чангаллаб-чангаллаб юлиб
ташладим.

Мен чирмовиқларни тирноқлаб-тирноқлаб юлиб
ташладим.

Ётардан олдин кўлларимни олқиндилаб-олқиндилаб ювдим.

Кафтларимни қайроқтош билан кирдим. Бармоқларимни қайроқтош билан ишқаладим.

Кафтларим ажи-бужи кир бўлиб қолди. Бармоқларим чизик-чизик қора бўлиб қолди.

Идоралаб бориб эдим, раисимиз остонада олдимни олди. Ичкаридан қоғоз ўроғлиқ бир нима олиб келди.

— Манавини бизникига олиб бориб беринг, Дехкон-кул ака, — деди.

— Бу нима? — дедим.

— Кўй гўшт. Аёлга айтинг, катталарбоп овқат қилсин. Юқоридан одам бор. Тағин бера солиб қочманг, гўштни майдалаб беринг.

— Майлис нима бўлади, раис бова?

— Ўша ўзингиз билган майлис-да, боринг.

— Тағин қайтиб келайинми?

— Келиб юрманг, аёлга қарашинг, боринг.

Мотоциклимни раисимиз дарвозаси олдида тўхтатдим.

Ўзимизни уйга кирмадим — болалар кўлимдаги гўштни кўрса томоғи тушади, дея ўйладим.

Раисимиз аёлига гўштни бердим. Бор гапни айтдим.

— Нима кўп, ёмон қовунни уруғи кўп, нима кўп, катта кўп... — дея мингиллади раисимиз аёли.

— Ундай деманг-е, ҳамсоя, — дедим.

— Нимага демайман, дейман! Умрим катталарга қозон қайнатиб ўтди! Яна-тағин, қирилгурлар ундай-бундай таомни емайди! Бола-бақрага бошқа қозон, катталарга бошқа қозон қайнатаман. Билмайман, катталар осмондан тушганми!

— Ха энди, катта бўлгандан кейин, нозиктаб бўлади-да.

— Ха, куйдирги чиксин, нозик таъбига, куйдиргигина чиксин! Яна-тағин, майлис пойлаб қозон қайнатаман. Майлиси ўлгур бўлса, ярим кечаси тамом бўлади!

Мен раиси сўрида жойлашиб ўтирдим. Пичоқни қайроқтош чархлаб олдим. Гўшт майдалаб бошладим.

Мен ойнаи жаҳон қараб-қараб гўшт майдаладим.

Ойнаи жаҳон бор — раисимизда бор-да! Раисбоп

ойнаи жаҳон! Рангли-рангли ойнаи жаҳон! Қизилини кизил, кўкини кўк кўрсатгич ойнаи жаҳон!

Масковдан гўзаллар мусобақаси бўлдим ё гўзаллар намойиши бўлдим, ишқилиб — ажаб бир синоат бўлди.

Ўнг ёқдан бир гўзал келди, чап ёқдан бир гўзал келди — ойнаи жаҳон гўзалга тўлди!

Сарвакд гўзаллар, чиккабел гўзаллар, садафтиш гўзаллар бўлди!

Гўзаллар керила-керила қадамлади. Гўзаллар ирғала-ирғала қадамлади. Гўзаллар соллана-соллана қадамлади. Гўзаллар нозлана-нозлана қадамлади.

Ай, бир қизлар бўлди, ай, бир қизлар бўлди! Пахтадай оппоқ қизлар бўлди. Қоп-киприги қоп-қора қизлар бўлди. Лаблари пахта гулидай кип-кизил қизлар бўлди. Айби... яланғоч қизлар бўлди!

Мен махлиё бўлиб ўтирдим-ўтирдим... ўз-ўзимдан уялдим. Юзларим кизиди. Йўқ, ловв-ловв ёнди. Кўзларим пир-пир этди.

Мен ойнаи жаҳондан кўзларимни олдим. Бошимни кирт-кирт қашидим. Раисимизни аёли қараётган бўлса-я, дея кўз қирим билан ошхона тараф қарадим.

Раисимизни аёли қозони билан ҳаманкара бўлди. Дуюм-дуюм ойнаи жаҳон-да қараб-қараб қўйди.

Раисимизни аёли мана мундай демишдай бўлди:

«Мунча кўзингни лўқ этиб қарайсан? Нима, умринг-да яланғоч аёл кўрганинг йўқми?»

Юзларим ҳаминқадар лов-ловуллади.

Бошимни тагин-да қуйи эгдим. Дастурхон эгдим. Дастурхон букдим.

Мен мана мундай демиш бўлдим:

«Мен яланғоч аёлларга қараётганим йўқ. Мана, дастурхон қараб ўтирибман».

Эси дардим эса... гўзалларда бўлди! Кўз остимдан қараб-қараб олдим...

Турк гўзали босайинми-босмайинми, дея одимлади. Октерак бел-октерак бел оппоқ сонларини ирғаб-ирғаб одимлади...

Мен ич-ичимдан мириқдим. Мен қилт-қилт ютиндим...

Тагин ошхона тараф кўз қиримни ташладим. Раисимизни аёли қозондан юзини олди. Ойнаи жаҳон қаради. Бир кўзи қозонда бўлди, бир кўзи ойнаи жаҳонда бўлди.

Раисимизни аёли мана шундай демишдай бўлди:
«Эркак бўлмай ўл-а. Яланғоч аёлга қарамай кўзинг
ўйилсин-а».

Мен бир-икки йўталиб-йўталиб олдим. Бошим узра
шиғил-шиғил пишиб ётмиш хусайни узумларга бош
кўтариб қардим.

Бет-бошим узумларда бўлди, кўз қирим гўзалларда
бўлди.

— Манави хусайни-я, ҳамсоя? — дедим.

— Хусайни, нима эди?

— Мен жовузмикин, дебман...

Мен мана мундай демиш бўлдим:

«Мен яланғоч аёлларга қараётганим йўк. Мана,
хусайни узумларга қараб ўтирибман».

Аслида... бет-бошим узумларда бўлди, кўз қирим
гўзалларда бўлди.

Баданларим ваража-ваража этди.

Оғзимдан сувим оқди.

16

Катталар бир маҳалда келди.

Кўлювгичда қўл чайди. Бирин-кетин ичкарилади.

Мен остонадан егуликлар узатиб турдим. Раисимиз
кўшқўллаб олиб дастурхон қўйиб турди.

Мен остонада турдим.

— Энди нима қилайин, раис бова? — дедим.

Раисимиз эшик балдоғидан ушлади.

— Бўпти, энди қайта қолинг, — деди. — Эрта дала
боргич одамсиэ.

— Эса-чи, — дедим. — Дала бормай, қаер бораман?

Раисимиз эшикни ичидан ёпди.

17

Мотоциклимни ошхонамиз девори суядим.

Оҳиста-оҳиста ичкариладим.

Тимирскиланиб тўшак топдим. Уст-бошимни ёнбош
қўйдим. Оёқларимни узатиб керишдим. Кўзларимни
юмиб-юмиб ётдим.

Аммо уйқум келмади. Бояги гўзаллар кўз олдимдан
кетмади...

Аёлимиз тараф оҳиста қўл узатдим. Тўшак силадим.
Тўшак бош-адоғини пайпасладим.

Аёлимиз жойида бўлмади.

Аелимизда болаларни нарёғига ўтиб ётиб олиш одати бор эди. Ё, шундай этдимикин, дедим.

— Ай... — дедим оҳиста.

Овоз бўлмади.

Мен оҳиста турдим. Кафтларимни гилам тираб, тўрт оёк бўлдим. Болаларни боши тарафдан ўрмалаб бордим. Юзимни болалар юзига тутиб қарадим. Бирин-бирин қарадим.

Аелимиз бўлмади.

Тўшакни энг чеккасини — аелимиз мендан безор бўлиб бориб ётиб олгич чеккасини қарадим.

Аелимиз у ерда-да бўлмади.

— Ай, қаердасан? — дедим.

Шунда, чиндан-да аелимиз уйда йўқлигини билдим.

Оёғимда тик турдим. Серрайиб қолдим. Бир-бир босиб даҳлиз чикдим. Ундан меҳмонхона ўтдим. Чирокни ёқдим.

Аелимиз меҳмонхона тўрида ётди.

Ўртада дастурхон ёйиклик бўлди. Дастурхонда бир қорсон таом бўлди. Таом усти нон билан ёпирғик бўлди.

Чироқ ёниши билан аелимиз болишдан бош олди. Тирсак суяниб ўтирди. Кафтини пешонасилаб соябон этди.

— Қаёқда юрибди?.. — дея минғиллади.

— Юкоридан катталар келди, — дедим. — Катталар билан ўтириб қолдим.

— Унда, қорни тўқдир-да?

— Кўча-кўйда қачон қорин тўйиб эди-да, энди тўяди. Болаларни овлоқ қолдириб, сен буёқда нима қилиб ётибсан?

— Бу кишини хўрагини қўриб ётиб-ётиб, ухлаб қолибман. Ана, анави хўрагини есин.

Аелимиз шундай дея, тагин ёстикқа бош ташлади.

Мен кўрпача жойлашиб ўтирдим. Қошиқ билан таом кўзгадим.

Таомда тагин гўшт йўқ бўлди!

Мен аелимизга бир захримни сочайин, дедим-дедим — тагин индамадим. Чин-да, гўшт бўлмаса аелимизда нима айб?

Мен таомга нон тўғрадим. Қорсон нон билан тўлди. Гўшт ўрнини нон босди.

Кўнглим тортиб-тортмай қавшандим. Теварак аланглаб-аланглаб қавшандим.

Узала ётмиш аёлимизга тикилдим.

Аёлимиз пиш-пиш ухлади. Аёлимиз хур-хур ухлади. Аёлимиз ўнг қўлини белидан бошига олиб қўйиб ухлади.

Шунда, аёлимиз ўнг қўлиғи остига кўзим тушди.

Оғзимдаги оғзимда қолди, бўғзимдаги бўғзимда қолди. Бир нафас кавшанмай қолдим. Аёлимиз қўлтиғига тикилиб қолдим.

Аёлимиз кўйлаги кизил бўлди, қўлтиқ ости олачалпак оқ бўлди.

Кўзим адашаяптимикин дея, тикилиб-тикилиб қарадим. Аёлимиз билиб-билмай кизил кўйлагини оқ билан ямаб олдимикин дея, бор эътиборим билан қарадим.

Йўқ, оқариб турмиш олачалпак ямоқ бўлмади. Олачалпак... тер бўлди, қотиб қолмиш тер бўлди. Чанг аралаш, кир аралаш, жун аралаш тер бўлди...

Аёлимиз олачалпак қўлтиғи... шўр даламиз бетидай — шўр даламиз бетидай бўлди.

Кўнглим айниди. Таомни таъбим тортмади.

Қошиқни таом ташладим. Юзимни чет олдим. Теварак-бош алангладим. Бўлмади — қорним очлигидан таом ичдим, ўлмайинни кунидан таом ичдим.

Таом ича-ича аёлимизга разм солдим.

Бечора далада-да бир кўйлақда юради, уйда-да бир кўйлақда юради.

Бечора кунда-да бир кўйлақ кияди, тунда-да бир кўйлақ кияди.

Бечора ҳафталаб бир кўйлақ кияди, ойлаб бир кўйлақ кияди.

Кўйлақ алмантираини демайди. Кўйлақ тугул, қўлтиқ тугул — ойна қарамайди.

Ойна қараш учун вақт тополмайди — қўлтиқ қарайдими, қўлтиқ эслайдими...

Оғзим таомда бўлди, кўзим аёлимизда бўлди. Тикилиб-тикилиб таом едим.

Шунда... шунда... гўзаллар ҳаёлимдан бир-бир ўтди. Ҳаёлимда — гўзаллар бўлди, кўз олдимда аёлимиз бўлди.

Мен ўйлаб-ўйлаб қолдим...

Бу зот... бу зот... гўзаллар намоишида иштирок этса... нечанчи ўринни... нечанчи совринни олар бўлди?

Мен болиш ёнбошладим.

Болишимни аелимиз болишига кўндим.

Кўлимни аелимиз бўйни остидан оширдим. Бошини билагимга олдим. Пешонамни пешонасига теккиздим. Кўзларимни юмиб ётдим.

Шунда... аелимиз сочларидан... аелимиз сочларидан... бутифос... бутифос хиди келди!

Кўзларим ялт этиб очилди.

«Ё, пирим-е, ҳали далага бутифос сепмадик, бутифос хиди қаердан бино бўлди? — дея ўйлай-ўйлай топдим. — Аелимиз Жарарикдан молга ўт олиб келади. Ўтқи бошида кўтариб келади. Бу хид ўтган йили сепилиб, ҳалиям ўтларда ётмиш бутифос хиди бўлди».

Мен кўзларимни чирт юмдим. Мен бутифос хидини билиб-билмасликка олдим. Мен бутифос хидини кўриб-кўрмасликка олдим.

Аелимиз елкаларини силаб-сийпадим.

Аелимиз силаб-сийповларимни ўзича ўйлади... Аелимиз силаб-сийповларимни ўзича йўйди...

— Сидирға ётсин, — деди. — Сув совуқ...

Кўлимни елкасидан олиб ташлади.

Кўнглим увишди. Кўнглим эзилди. Кўнглим ўйилди!

Мен болишимни аелимиз болишидан холисрок олдим.

«Энди... бу зот-да... аёл-да? — дея кўнглим куйди. — Аёлдир-да, ана, ноз этаяпти-ку? Аёлдир-да, ана, нозланаяпти-ку?»

Мен юзларимни болиш босдим.

«Ким бўлса-да... болаларимни онаси, — дея кўнглим ийди. — Ким бўлса-да... пушти камаримдан бўлмиш болагиналаримни онагинаси», — дея кўнглим ийди.

Шунда, яғринларим аелимиз тафти нафасини туйди.

— Ў-ўй? — деди аелимиз. — Ў-ўй?..

Аелимиз қапишиб-қапишиб келди. Мен ўзимни ухламиш олдим.

— Бирдай шундай этади, — дея ёрилди аелимиз. — Дардимни айтайин дейман, чаппа бурилиб ётиб олади...

— Нима дардинг бор, айта бер.

— Ў-ўй, аёллар Хўжаи Обигармга томошага бора-япти экан.

— Ха-а.

- Бари эркаги билаи бораяпти экан.
- Ха-а.
- Хўжанов муаллим аёли билан бош бўлаяпти экан.
- Ха-а.
- Бир ҳафта ётиб келар экан.
- Бир ҳафта? Пахта нима бўлади?
- Аёлимиз айтиб-айтиб йиғлади:
- Шундай дейишини билиб эдим. Мен бечора ишни остида чириб кетаман...
- Энди, сен ўзингни Хўжановни аёлига тенг этма-да. Хўжанов муаллим, аёли магазин мудир. Уларда бирёғи пул катта, бирёғи дам олиш кунни деган гаплари бор. Сен билан бизда нима бор? На пул бор, на дам олиш кун бор, ўз отимиз ўзимиз билан колхозмиз.
- Мен бечора ишни остида ўлиб кетаман...

19

Чилла ловуллади!
 Кун бук бўлди.
 Кун дим бўлди.
 Қилт этмиш шабада эсмади.
 Ғўзабоп-ғўзабоп хаво бўлди.

20

Дала юзасида кўз билан кўриб бўлмас зах бўлади.
 Дала юзасида қўл билан ушлаб бўлмас нам бўлади.
 Ана шу зах ғўзани ушлаб-ушлаб туради.
 Ана шу нам ғўзани тортиб-тортиб туради.

21

Чилла ана шу юза захни ер остилатиб-ер остилатиб чўктирди.
 Чилла ана шу юза намни ер остилатиб-ер остилатиб эндирди.
 Чилла ер ғўза остидан кўтарди.
 Чилла қуёш ғўза учидан тортди.
 Ғўза гур-гур ўсди.

Ер хансиради.

Ғўзаларим барги оч-оч яшил туслана берди.

Ғўзаларим барги кўнғир-кўнғир доғ бўла берди.

Ғўзаларим барги буришиб-буришиб кола берди.

Ғўзаларим очкади!

Мен ғўзаларимга босиб-босиб азот бердим.

Мен ғўзаларимга босиб-босиб фосфор бердим.

Мен ғўзаларимга босиб-босиб калий бердим.

23

Кун ғўзаларим учида илашиб-илашиб қолди.

Мен омборхонадан бир орка дорихалта оркалаб келдим.

Дорихалталарни парр-парр йиртдим. Бўлак-бўлак этдим. Кафтдай-кафтдай этдим.

Ўқарик билан эгат кулоққа дорикоғоз қўйдим. Шаршарасимон-шаршарасимон этиб қўйдим. Кулоққа босиб-босиб қўйдим.

Бош-адоқ ўқарикни ана шу мақомда дорикоғозладим.

Миробдан сув хайдаб келдим.

Сув ўқариклаб-ўқариклаб оқди.

Малла чумчук сув пишениб-сув пишениб ўйнади. Кулранг чумчук қанот тараб-қанот тараб ўйнади.

Кун сўлиди-сўлиди – оқ билан қорани фарқлаб бўлмайн қолди.

Мен бир қўйин дорикоғоз олиб олдим.

Фонус ёқиб ўқарик ёқаладим.

Ўқарик оҳиста-оҳиста тўлди.

Сув дорикоғоз шаршаралаб келди. Сув дорикоғоз шаршарадан тошди. Сув ширр-ширр эгат тушди.

Мен ўқарик ёқалаб қадамладим. Дорикоғозларга фонус тутиб-фонус тутиб қадамладим.

Дорикоғоз тушиб кетмиш кулоқлар бўлди.

Мен эгатда тушиб ётмиш дорикоғозни олиб кулоққа қўйдим. Кулоқ теварагини лойлаб-лойлаб шиббаладим.

Дорикоғоз оқиб кетмиш кулоқлар-да бўлди.

Мен бундайин кулоқларга қўйнимдан бошқа дорикоғоз олиб қўйдим.

Дорикоғоз қийшайиб-қийшайиб қолмиш кулоқлар бўлди. Мен ана шу дорикоғозларни созлаб-созлаб қадамладим.

Чилла тунлар оппоқ юзли-оппоқ юзли бўлди.

Чилла юлдузлар болалади.

Чигирткалар чирр-чирр этди.

Фонусимни турли-туман хашаротлар ўраб-ўраб айланди. Фонусимни хашаротлар гир-гир айланди. Фонусимни хашаротлар чирт-чирт чертиб айланди.

Хашаротлар бирин-кетин ўлиб-ўлиб айланди!

Ўқарикда сув уриб кетмиш жойлар бўлди.

Мен сув уриб кетмиш жойларни қўлим билан битаб-битаб кадамладим.

Ўқарик бир жойини ёмон-ёмон сув урди. Сув эгатлар оша шилдир-шилдир тошди. Сув эгатлар оша варақ-варақ тошди.

Мен билакларимни турдим. Сув уриб кетмиш ёрикка қўл тикдим. Ёрикка кесак тикдим. Ёрикни нукилаб-нукилаб муштладим.

Сув ҳамон булоқ бўлиб тоша берди.

Мен ўқарик остидан лой олиб тикайин, дея қўл узатдим. Бир чангал лой тортиб ола-ола – кўксим билан сувга тушиб кетдим.

Мен шилта бўлмиш уст-бошимни ташладим. Иштончан бўлдим. Яланг оёқ бўлдим.

Мен иштончан бўлиб сув битадим. Мен яланг оёқ бўлиб сув битадим.

Бир кўнглим иштончан бўлиб сув тарай берайин, дедим. Яна-тагин, пашшадан кўрқдим.

Шилтадан-шилта уст-бошимни сиқиб-сиқиб кийиб олдим.

Мен ўқарик бош-адоқлаб бориб кела бердим.

Ғўзаларим жилдир-жилдир сув ичди.

Ғўзаларим мириқиб-мириқиб сув ича берди. Ғўзаларим тиниқиб-тиниқиб сув ича берди. Ғўзаларим қониб-қониб сув ича берди.

Чилла сув – тилла сув бўлди!

Тун қайтди. Ой оғди.

Оёқ-қўлим бўшашиб-бўшашиб қолди. Кўзларим кетиб-кетиб қолди.

Ўқарик бошида оёқ илдим. Фонусимни қабатимлатиб кўйдим.

Ўқарик бўйида майдарок калладай бир кесак бўлди.

Мен ана шу кесакка ёнбошладим. Ёнбошдан чалқанча ётдим.

Кесак бошимга ботиб-ботиб ётдим.

Осмон кўриб-осмон кўриб ётдим.

Чилла юлдузлар сўлғин-сўлғин бўлди.
Кўзим илинди.

24

Момик-момик окликдан кўзларимни очдим.
Тонг тўрқади.
Дунё таги оқариб-оқариб кела берди.

25

Ғўзаларим шонага ўтирди.
Ғўзаларим битта-биттадан шоналади.
Азоншомда бир шона тугди.
Намозшомда бир шона тугди.
Шунда, октупрок далам сувсади.
Октупрок ғўзаларим салкинда тирилди, офтобда сўлиди.

Ич-ичимдан киринди ўтди. Дардим ичимда бўлди.
Тишим тишимда бўлди. Шона вакти дала сувсаса ёмон – хаминқадар ёмон!

Сув таралса – ғўза гуриллаб-гуриллаб ўсади. Ғўза ғовлаб-ғовлаб ўсади.

Сув тараб бўлмайти – шонага ўтирмиш ғўза шоналамай қўяди. Ғўза шонадан қолади.

Мен энди сув тараш тугул дала ораламадим.

Ғўзага ўнгир тегса бўлди – энди таг олмиш шона лип этиб учиб тушади. Ғўза бир силкинса бўлди – энди уч бермиш шона жалб этиб учиб тушади.

Бир туп ғўзадан иккита шона тўқилса – бир гектар даладан икки юз кило ҳосил камаяди!

26

Мен далаларимни айланиб-айланиб қардим.

Мен шоналарини кўзим билан санаб-санаб қардим.

Ғўзаларим етти-саккизтадан шона тугди.

Ана шунда далаларимга бир сув жилдириб-бир сув жилдириб олдим.

Шона вакти ботин сувлаб бўлмайти – шонага зиён беради.

27

Ғўзаларим шифил-шифил шоналади.

Ана шунда ғўзаларим азотга ерик бўлди! Ғўзаларим азотхўр бўлди!

Мен бир гектар ғўзамга йигирма беш килодан азот бердим.

Ғўзаларим тагин-да юз очди. Ғўзаларим тагин-да ранг олди.

28

Ғўзаларим ўттиз-кирктадан шоналади.

Мен тагин бир сув жилдириб олдим.

29

Ғўзаларим саксон-тўксонтадан шоналади...

Қани эди – шу шоналар гул бўлиб кўсак тугса эди!

Қани эди – шу кўсаклар пахта бўлиб очилса эди!

Афсус, ғўза билониҳоя шонани кучай олмайди, афсус!

Шоналар ўз-ўзидан куриб-ковжиради. Шоналар ўз-ўзидан тўкилиб-чочилди.

Бир туп ғўзада ўттиз-кирктадан шона қолди.

30

Мен энди ғўзаларимни сувдан омонладим – кўп сув шона тўқади.

Мен энди ғўзаларим умрини чилладан тиладим – ўткир жазирама шона тўқади.

31

Ғўзаларим гуногун-гуногун гуллади.

Ғўзаларим ост-остидан гулга кирди.

Илк ҳосилшоҳ айрилиш бўғинидан илк гулини очди.

Мен ғўзаларимга бир сув ичириб олдим.

Иккинчи қават ҳосилшоҳ айрилиш бўғинидан гуллади.

Мен ғўзаларимга икки сув ичириб олдим.

Учинчи қават ҳосилшоҳ гул берди.

Мен учинчи бор сув ичирдим.

Ғўзаларим гуллай берди-гуллай берди – мен сув ичириб гул салом эта бердим-сув ичириб гул салом эта бердим!

32

Ғўзаларим нопармон-нопармон гуллади.

Мен ғўзаларим гулини искаб-искаб кўрдим.

Ғўзаларим гулидан... қорақошгул иси келди.

Мен гўзаларим гулини тагин бир бор искаб кўрдим.

Гўзаларим гулидан... ис келмади.

Гўзагул иссиз-иссиз гул бўлди!

33

Гўзаларим қирмиз-қирмиз гуллади.

Қирмиз-қирмиз гулларимга капалак дориди.

Капалак қорамтир-сарик бўлди. Узун-узун қанот бўлди. Қанотлари учида ёйма тўк тасма бўлди. Қанотлари ўртасида иккита кўнғир доғ бўлди. Бир доғ буйраксимон бўлди, бир доғ ойсимон бўлди.

Капалак кундуз кунда бир жойда биқиниб ётди.

Капалак кора тунда бўйдор-бўйдор гўзалар аро учди. Гулларга мояк кўйиб-кўйиб учди.

Капалак мояги гумбаэсимон бўлди. Йигирма олти-йигирма саккиз кобирғали бўлди. Сарғиш-оқ рангли бўлди.

Мояк уч-тўрт кунда очди. Ичидан чорак энлик қурт ёриб чиқди. Қурт қорамтир-яшил бўлди. Қурт устлари ҳамда ёнларида кўнғир-кўнғир йўллари бўлди. Йўллар тўлқинсимон-тўлқинсимон бўлди. Йўлларда сийрак туклар бўлди, тўкранг холлар бўлди.

Кўсакқурт ана шу бўлди!

Кўсакқурт олдин уст куртакларни кемирди. Уст гулларни кемирди.

Кўсакқурт тўлишди-тўлишди – гўза ост шохларига эниб тушди. Хосилдор гуллар ичига кириб олди.

Кўсакқурт гул ич-ичидан қуригуничайин гул еди.

Кўсакқурт гул чириб-чириб тўкилгуничайин гул еди.

Кўсакқурт тишлари ўтмасланиб колгуничайин гул еди.

Индамайин – капалак қирк кун умр суради. Қирк кунда уч-тўрт минггачайин мояк кўяди.

Индамайин – кўсакқурт йигирма дона хосилгул ейди.

Йигирма дона хосилгул демак – ўн икки-ўн беш фоиз пахта кўсакқуртда кетди, демакдир.

34

Мен бир гектар гўзамни ўн беш кило кальций арсенат билан чангладим.

Беш кундан кейин эфирсульфонатли хлорофос билан пуркадим.

Ғўзаларим сариқ-сариқ гуллади.

Гулён баргларда мояксимон-мояксимон ўргимчаккана инлади. Гулён баргларда бўғиноёқ-бўғиноёқ ўргимчаккана маконлади.

Ўргимчаккана барглар кетини ингичка-ингичка ўргимчакип билан ўраб-ўраб олди. Ўргимчаккана барглар кетини кулранг-кулранг ўргимчакип билан қоплаб-қоплаб олди.

Ўргимчаккана гулён барг ялади! Барг ялаб-барг ялаб кета берди!

Оқибат – барглар илма-тешик бўлди. Барглар усти хол-хол кизил бўлди. Бора-бора кора-кора тус олди. Охири қовжираб-қовжираб тўкилди.

Мен барини кўриб-билиб турдим. Аммо не иложим бўлди?

Ўргимчаккана бино бўлгуничайин дала дорилаб бўлмайди. Ўргимчаккана бино бўлгач-да дала дорилаб бўлмайди.

Ўргимчаккана жами барг беш фоизини еганидан кейин дала дориланади. Ана шунда дори самарали бўлади.

Ўргимчаккана билан бир вақтда... қандала бино бўлди. Қўнғиз бино бўлди. Олтинкўз бино бўлди.

Қандала... ўргимчаккана териб еди. Қўнғиз... ўргимчаккана босиб еди. Олтинкўз... ўргимчаккана билан тирикчилик этди.

Мен ўргимчаккана қачон беш фоиз барг еб бўлади, дея куним ўтди — қандала билан олтинкўз ўргимчаккана териб еб куни ўтди.

Бу дунё тесқари дунё, демишлари чин бўлди.

36

Ниҳоят — далаларимга эфирсульфонатли хлорофос сепдим.

37

Ғўзаларим оқ-оқ гуллади. Оқ гул ёмон, оқ гул ёмон! Танасида сув камчил ғўза оқ гуллайди. Тагида ўвит тахчил ғўза оқ гуллайди. Дардчил-дардчил ғўза оқ гуллайди. Оқ гул кўсак тугмайди. Тугса-да — майда-майда кўсак тугади.

Бечиринди гўнг — бесамар гўнг. Бечиринди гўнг — беокибат гўнг.

Бечиринди гўнг бегона ўт уйи бўлади. Бечиринди гўнг турли-туман дард ини бўлади.

Мен фермадан бермиш бечиринди гўнгни олмадим.

Кўча-кўйдан бўлса-да, чиринди гўнг топиб келдим.

Пилла кўювчилар уйидан ипакғумбак олиб келдим.

Товуқ фермадан паррандатежак олиб келдим. Барини ўқарик боши ҳовуз солдим. Устидан сув тўлдирдим.

Ҳовузни кураклаб-кураклаб қовладим. Азонда бир қовладим. Тушда бир қовладим. Шомда бир қовладим.

Икки кун ана шундай ҳовуз қовладим.

Учинчи кун ҳовуз бошидан бир арик олдим, ҳовуз адоғидан бир арик олдим.

Ҳовузбоши ариқдан сув ҳайдаб келдим.

Ҳовуз сув билан лаболаб-лаболаб тўлди.

Сув ҳовузда шарбат бўлиб адоқ ариқлади.

Сув ариқда шарбат бўлиб ўқариклади.

Сув ўқарикда шарбат бўлиб далалади.

Далаларимда шира-шарбат сув оқди.

Шира-шарбат сув ғўзаларимни гул ташлашдан омон-омонлади.

Шарбат сув — шакар сув бўлди!

39

Кўсакларим бўзболадай-бўзболадай тўлиша берди.

Мен бот-бот сув кўя бердим.

Сув қанда бўлса — кўсак ўз кунидан олдин очилади.

Сув ариса — ҳосил тош беғоз бўлади. Ҳосил бе-фазилат бўлади.

Чала бино бўлмиш чақалоқ қандай бўлади? Кўсак-да шундай-да!

40

Ғўзаларимга кўсакқурт тушди.

Кўсакқурт содда-муғамбир бўлади!

Кўсакқурт кундуз кун нам тупроқ орасини макон этади. Ғўзатана остини макон этади. Шонабарг орасини макон этади.

Кўсакқурт кушандаси чумчуқ бўлади!

Чумчуқ тунда учмайди. Чумчуқ тунда толшоҳда ухлайди.

Чумчук кундузда учади. Чумчук кундузда кўсаккурт териб ейди. Кўсаккурт ана шуни билади!

Шу боис, кўсаккурт маконидан тунда ташқарилайди.

Кўсаккурт болдан-бол таом бўлса-да, қайрилиб бокмайди. Фақат кўсак излаб ўрмалайди. Фақат кўсак топиб ўрмалайди.

Кўсаккурт кўсак тешади. Кўсаккурт кўсак говак этади.

Кўсаккурт ана шу говакдан ичкари кириб олади. Ичкарида сув-сув чигит кемиради. Ичкарида мулойим-мулойим чигит кемиради.

Бир кўсаккурт йигирмата кўсак нобудлайди. Йигирмата кўсак ўн икки-ўн беш фоиз ҳосил, демакдир.

Муғамбирдан-муғамбир кўсаккурт ундай-бундай доридан ўлмайди.

Шу боис, далаларимга метилмеркаптофос дори бердим.

Мен билгич дорилар орасида сассикдан-сассиғи ана шу метилмеркаптофос бўлди!

Далаларимни қўланса-қўланса ис олди.

Мен икки кун туз тотайин дедим — тотолмадим.

Томоғимдан туз тугул, сув ўтмади.

Қайтанга — ичимда бори-да томоғимга қайтиб-қайтиб кела берди.

41

Чилла куйди!

Олам тандир тафт-тандир тафт бўлди.

Сонсиз ажинларим-да дош беролмади.

Саратон телпагим-да дош беролмади.

Мен лабларим ёрилиб-лабларим ёрилиб далаладим.

Мен бурним қонаб-бурним қонаб далаладим.

Мен каллам қайнаб-каллам қайнаб далаладим.

42

Ғузаларим бўй-бўй ўсди.

Ғўза бўйлаб ўсса ғўза бўлмайди — дароз-дароз бўлиб қолади. Ғовлаб-ғовлаб қолади.

Ғўза ёнлаб-ёнлаб ўсса ғўза бўлади. Ғўза энлаб-энлаб ўсса ғўза бўлади.

Шу боис ғўзаларимни чилпир бўлдим.

Бўйнимга этак осиб олдим. Дала бошидан ораладим.

Дароз-дароз ғўзаларим учини бармоқларим билан

чирт-чирт чимдиб олдим. Пешма-пеш этак солдим. Ри-
солада ўсмиш ғўзаларим учини чилпимадим.

Инсоф билан ўсмиш ғўзаларим учини-да чимдимадим.
Майли, униб-ўссин, дедим.

Энлаб-энлаб ўсмиш ғўзаларимни билакларим билан
қўзғаб-қўзғаб қўйдим. Кафтларим билан силаб-силаб
қўйдим.

Этагим ғўзауч билан тўлди.

Ғўзаучлар бодрок-бодрок бўлди. Ғўзаучлар таом
кўкат-таом кўкатдай бўлди.

Ғўзаучлар аззанча бодрок бўлсин — ғўзаучларни
эгатга ташлаб бўлмайди.

Ҳашаротлар ана шу ғўзаучларда болалайди!

Масалан, кўсаккурт ана шу ғўзаучларда мояк қўяди.
Мояк ғўзаучда бола очади. Курт бўлиб ўрмалайди.

Ғўзаучлар мулойим бўлади-да, ғўзаучлар офтобиёр
бўлади-да!

Ғўзаучлар аззанча кўкатсимон бўлсин — ғўзаучларни
мол-холга-да бериб бўлмайди.

Ғўзаучлар дорихалта бўлади! Ғўзага сепилмиш жами
дори ана шу ғўзаучларда жамланмиш бўлади!

Мен бари ғўзаучларни Жарарикқа олиб бориб
қўйдим. Тепкилаб-тепкилаб қўйдим.

43

Бир ҳафтадан сўгин тагин бир бор чилпидим. Ғўза-
ларим бўйдан қолди. Ғўзаларим энди кўсакка зўр берди.

44

Ўн кўсакли ғўзам гектаридан йигирма центнердан
ҳосил беради!

Йигирма кўсакли ғўзам гектаридан қирк центнердан
ҳосил беради!

Йигирма беш-ўттиз кўсакли ғўзам гектаридан қирк
беш-эллик центнердан ҳосил беради!

ЕТТИНЧИ БОБ

1

Оқ тупрок далам кўсаклари уч-учидан ёрилди.
Октупрок далам кўсаклари уч-учидан очилди.

Октупрок даламга оқ оралади.

Бемаврид оқ оралади!

Октупрок нозик-нозик ер бўлади. Октупрок ориқ-ориқ ер бўлади.

Шу боис, октупрок ер булайга силласи қуриб қолади.
Октупрок ер булайга дармонсиз бўлиб қолади.

Окибат — октупрок ғўза элдан бурун пишади.

Октупрок ғўза элбурутдан очилади.

Оппок-оппок раққоса қизлар бўлади. Ялт-юлт раққоса қизлар бўлади.

Раққоса қизлар кўзни олади. Раққоса қизлар эс-хушни олади.

Аммо... раққоса қизлар пахта теролмайди. Раққоса қизлар хамир қоролмайди. Раққоса қизлар қозон қайна-толмайди.

Октупрок ана шу раққоса қизлардай бўлади!

Октупрок син-синбат бўлади, октупрокда кут-баракот бўлмайди!

2

Ғўзаларим бошидан кун урди, остидан нам урди.

Окибат — ғўзаларим ора-оралари дим-дим бўлди.
Ғўзаларим ора-оралари бук-бук бўлди.

Бундай вақтда трактор билан ғўза оралаб бўлмайди.

Трактор очилмиш пахталаримни чувалатиб-чувалатиб ташлайди. Трактор очилажак пахталаримни тўзғитиб-тўзғитиб ташлайди. Трактор кўсакларимни эзиб-эзиб ташлайди.

Ғўзаларим орасини шамоллатмасам — тагин бўлмайди.

Кўсакларим димда понгсиб-понгсиб қолади. Кўсакларим букда чириб-чириб қолади. Омон қолмиш кўсакларим очилмай-очилмай қолади.

Мен ана шунда бирдан-бир йўлдан бордим — бор дехқонларим билан сочилиб-социлиб ғўза ораладим.

Ғўзаларимни қимирлатиб-қимирлатиб ораладим. Ғўзаларимни туртиб-туртиб ораладим.

Ғўзаларим шамоллади — қўсақларим ҳаво олди.

3

— Сизни Тошканга уч кунлик кўриққа жўнатаман, Дехқонқул ака, — деди раисимиз. — Бир кўнгилни черини ёйиб келасиз.

— Қандай кўриқ? — дедим.

— Пахта тергич машиналар кўриғи бўлар эмиш.

— Далада иш қўқиб ётган бир вақтда-я?

— Энди, сиёсат-да, Дехқонқул ака, сиёсат.

— Унда, ўзингиз бориб кела қолинг, раис бова?

— Қани эди, бир сайрлаб келар эдим. Катталар механизатор-бригадир боради, деяпти-да.

— Бир одамни икки бўладиган кунда-я?

— Бари колхоздан бировдан илғор борапти.

— Мен боролмайман, раис бова, боролмайман.

— Дўппингизни осмонга отсангиз-чи, Дехқонқул ака! Тошканни айланиб келасиз! Йўл харажатларингизни колхоз тўлайди!

Ана шунда жоним кирди!

— Майлингиз, раис бова, — дедим. — Кўп қўймадингиз, майлингиз.

— Хў-ўш, қайта-қайта чўмилинг... Яхшилаб кийининг. Тошкан ўз оти ўзи билан Тошкан. Уст-бош бордир?

— Бор, йўқ эмас, бор. Лекин барини оҳори тўкилиб ётибди. Шу теварақда кийса бўлади.

— Унда, бўлмайди. Сиз республика анжуманига бораёсиз. Шу, парткомда фасон-фасон кийимлар кўп. Бир сидрасини олиб бераман. Уч кунга ейилиб кетмайди.

Мен эрталаб партком уйилаб бордим. Дардимни айтдим.

— Хабарим бор, раис айтиб эди, — деда партком. — Фақат, гард юқтирмай қайтариб келасиз!

Партком шундай дея, ичкаридан бир камзул-чолвор билан бир кўйлак олиб келди.

— Манавиларни кийинг, қани, — деди.

Мен барини бир бошидан кийиб олдим. Ўзимни тошойна солдим.

Ўйнаб қўяй, партком бўл-е, дедим, ўйнабгина қўяй, парткомгина бўл-е, дедим.

Партком бўйнимга гулдор-гулдор бўйинбоғ такиб бошлади.

Мен партком қўлини шунча ушладим — бўлмади.

— Тек ўтиринг! — деди партком. — Сиз пойтахтга томошага бораётганингиз йўқ, сиз республика кўригига бораясиз! Кўрикда катта одамлар бўлади. Сизни кўриб кулади. Галстуги йўқ — колоқ экан, дейди, маданиятсиз экан, дейди.

Бўйинбоғ бўйнимни бўғди.

Мен охиста-охиста их-их, дедим. Нафасим хир-хир этди. Нафасим бўйинбоғ тугунида тўхтаб колмишдай бўлди.

Мен тоқат этолмадим. Бўйинбоғ учини қўшқўллаб-қўшқўллаб тортдим. Узиб олиб отайин, дедим.

— Нимага мунча типирчилайсиз? — деди партком.

— Манави... бўлмайди, партком бова.

— Нимаси бўлмайди, михдай-ку?

— Иштонбокқа ўхшаб шалвираяпти.

— Э, ундай деманг! Маданиятли гапиринг!

— Қўйни нўхтасига ўхшаяпти, партком бова.

— Э, бир иштонбоғ дейсиз, бир нўхта дейсиз! Бу галстук, югославский галстук! Отлиққа топилмайди!

— Буюрсин, партком бова, буюрсин. Лекин шуни бўйнимдан олинг.

— Кўп гапирманг, мана бўлмаса!

Партком шундай дея, бўйинбоғни тортиб-тортиб кўйди.

Шунда, бўйним пича озод бўлди. Эмин нафас олдим.

Жўна-жўна куни бўйинбоғни ташлаб кетаман дея, ниятландим.

Бўлмади — раисимиз уришиб-уришиб такиб кўйди.

Раисимиз мен Тошкентда ўзимни қандай тутишимни бот-бот тушунтирди. Мени машинада Денов жўнатди.

Туман кишлок хўжалик бошқармаси бошлиғи ўтоғамиз бўлди.

Ўтоға бизни бош-адоқ қараб кўрди. Бир-бир қараб кўрди.

— Бўлади! — дея бош ирғади.

Ўтоға бўйинбоғимга гумонсираб-гумонсираб қаради. Бир кўзларимга қаради, бир бўйинбоғимга қаради.

Мен илкис-илкис ҳолда қолдим.

Ўтоға ана энди бўйинбоғимни сўрайди, дедим. Ўтоға ана энди сен бундай бўйинбоғни қаердан топдинг, дейди, дедим.

Мен апил-тапил олдини олдим.

— Бу меники эмас! — дея, бўйинбогимни торткилаб-торткилаб кўрсатдим. — Йўк, меники эмас! Бу парткомимизники!

Ўтоға тотли-тотли кулимсиди. Кулимсиб-кулимсиб бош ирғади.

— Биладан, Жамолиддинов, биладан, — деди. — Буни парткомларингиз таваллуд кунда мен ҳады этиб эдим. Кўзимга иссиқ кўринганидан қараяпман.

4

Мен Тошкентда ўтоға билан ўртоқ Ленин хайкали пойига гулчамбар қўйдим.

Кўрик бўлгич идора бордим.

Келим-кетим мўл бўлди, ўтинг-ўтинг ундан-да мўл бўлди.

Мен бир бурчакни олиб ўтирдим. Қўл ковуштириб ўтирдим. Тўрга қараб ўтирдим.

Тўрдагилар чапак чалса, мен-да чалдим. Тўрдагилар оёққа турса, мен-да турдим.

Мен тўрдан кўз узмай ўтирдим.

Шунда, тўримда ўтирмиш бир катта кўзларини бет-бошим лўк этди.

Мен юзларимни девор буриб ўтирдим.

Сағалдан сўғин кўз қиримда қарадим.

Катта ҳамон бетимдан кўз олмади.

Мен ёмон ҳолда қолдим. Бошимни тиззам эгдим. Оёқларим учига бокдим.

Мен шу қўйи тағин охиста кўз остимлаб-кўз остимлаб қарадим. Катта, кўзи ўлган қўйни кўзидай-ўлган қўйни кўзидай бокди.

Мен, жойимдан туриб кетайин, дедим. Тағин, қўй, дедим. Катталар олдида қокилиб кетиб шарманда бўлма, дедим.

Катталар бири қўйиб, бири сўзлади.

Бир катта бир нима ўқиб-ўқиб берди.

Бир катта қўл пешлаб-қўл пешлаб эътироз билдирди.

Бир катта ёмон бўлиб қолди — кўксини чангаллаб-чангаллаб ташқарилади.

Бир катта араз уриб-араз уриб жўнаб қолди.

Ўликкўз катта ҳамон бет-бошимдан кўз айирмади.

Ўйнаб қўяй, кўзларингдан ўйнаб қўяй, мен Сур-

хондай олисдан келдим, қўй, пича одамдай ўтирайин, дедим.

Қани эди, катта лўқ кўзларини бет-бошимдан олса, кани эди!

Мен музтар бўлиб-музтар бўлиб анжуман каритдим.

5

Жойнишинда:

— Нималар бўлаяпти-а, катта? — дедим.

Ўтоғамиз қўл силтади.

— Бари даккиюнусдан қолган гаплар, деди. — Мен ҳам бор, шу гаплар ҳам бор. Булар ўзи беш-олти гуруҳ. Беш-олтовиям олғир гуруҳ. Бир-бирини ейман дейди. Аслида, биринчи сўзлаганларни гапи жуфт гап. Ўшаларни машинасини далага чиқарса бўлади. Аммо иккинчи гуруҳ йўл бермайди. Чунки иккинчи гуруҳни илмий раҳбари мартабаси баланд одам, ўзим бўлсам дейди. Бошқаларни бўлишини хохламайди. Нимаики янгилик бор, кашфиёт бор — шунга шерик бўлгиси келади. Аслида, қўлини совуқ сувгаям урмайди. Аммо ҳамма ишда, ҳамма рўйхатда номим бўлса, дейди. Тайёр ошга эғалик қилгиси келади. Шу сабаб, тиш-тирноғи билан қаршилик қилади. Илмда нима кўп — камчилик кўп, бўлмаса — топади! Кейин, гапида туриб олади. Бирида илм зўр, бирида мартаба зўр, бирида орқа зўр. Булар дунёдан ана шундай бир-бирини еб ўтиб кетади. Ўртада ўлган-ўлган — дехқон ўлган!

6

Эрталаб меҳмонхона олдида узун бир автобус бел бўлди.

Автобус бизни шаҳардан олис тажриба даласи олиб борди.

Анжуманда сўзламиш катталар-да келди.

Мен ўликкўз катта назари тушмасин дея, ўзимни чет-чет олдим.

Бир катта дала бошида турмиш пахта териш машинаси олдида гап очди.

— Кўриқдан мақсад, — деди катта, — келажаги бор машиналарни аниқлаш, сўнгра уларни оммавий ишлаб чиқаришга тавсия этишдир. Бу жуда мураккаб масала, етти ўлчаб бир кесадиган масаладир. Бунда асосан қуйидаги уч нарсага эътибор берилади. Биринчи — толани чанокда қолдирмай териш, иккинчи — кўрак

фоизи, учинчи — толани мосламалар орқали пахтаи-дишга бориб тушишидир. Фақат мана шу талабларга жавоб бера олган техникагина агротехника талабларига биноан оммавий равишда ишлаб чиқарилади. Аввало тарихдан бир саҳифа. Маълумки, биринчи пахта териш машинаси 1947 йилда яратилган. Шундан буён тўқсондан зиёд пахта териш машинаси яратилиб, синаб кўрилди. Аммо биронтасиям ҳамон талабга жавоб бермайди. Шундан буён изланаяпмиз, илмий ишлар қилаяпмиз, синаб кўраяпмиз. Аммо бирон-бир ижобий натижага эриша олмаёпмиз. Интилганга толе ёр, дейди халқимиз. Шундай экан, илмий изланишда, синовда давом этамиз. Сизларни ишонтириб айтамызки, биз олимлар сизларга ижобий натижалар берадиган пахта териш машиналари яратиб беришга ваъда берамиз! Мана, бугун навбатдаги янги ишлаб чиқарилган машиналарни синаб кўрамиз, улар жами ўн еттита. Лекин биз сиз азиз деҳқонларнинг вақтларингизни олмаймиз. Шунинг учун шу ўн еттита машинанинг тўрттасини синаб кўрамиз.

Синовчи механизатор биринчи турмиш машинани эгат солди.

Янги машина тозалаб терди. Ғўзани шипшийдамлаб терди. Чаноғида қолдирмай терди.

Аммо хом кўсақларни чайнаб-чайнаб ташлади. Юлиб-юлиб ташлади. Ғўзапояларни ғажиб-ғажиб ташлади. Толани кўк барглар билан булғаб-булғаб ташлади.

Катта чайнаб ташланмиш кўсақларни олди.

— Янги машинани ана шу иши агротехника қоидаларига мос келмайди, — деди катта. — Олимларни эндиги вазифаси бунга ўйлаб кўриб, бартараф этишдир. Олимлар мазкур машина устида ишлаётганларига мана, йигирма йил бўлмоқда. Бу олимларни иши шундан иборатки, улар шу вақтгача ишлатилиб келинаётган пахта териш машиналаридаги урчук барабанларидан воз кечиш йўлидаги уринишлардир. Бу лойиҳани афзаллиги шундаки, унда тик тайёкчалар ўрнатилган бўлиб, тайёкчаларга қатор лаппаклар жойлаштирилгандир. Худди ана шулар ғўза теваарағида айланиб, толани тортиб олади. Та-ак, энди навбатдаги янги машинани синовдан ўтказамиз. Бу машина ижодқори машинада ўтирган олимдир. У киши ҳозир ўз машинасида ўзи механизаторлик қилади. Бу машинага ҳам худди ҳалигидай лаппаклар ўрнатилган бўлиб, аммо буниси бир оз фарқ қилади. Бу машина жуда нозик, аниқроғи, жуда бўш. Яъни, пахтани

бирчаноқ қилиб териб кетади. Толалар чанокда чувалиб, дала опнок бўлиб қолади. Аниқроғи, бу машина чала теради. Аммо бу машинанинг ҳам афзал томонлари бор. Масалан, уни ишлатиш осон, қулай. Бошқа машиналардек, унинг урчукларини хадеб ювавермайсиэ. Мазкур машина лаппакларини алмаштириб, кўрак теринида ҳам фойдаланса бўлади.

Хавокуч ёрдамида пахта тергич машина синаб кўрилди.

Хавокутгич мосламада пахта тергич машина синови бўлди.

— Кўриб турибсизки, — деди катта, — янги машиналарни биронтаси ҳам шу кунларда далада пахта тераётган машиналарга тенглаша олмайди. Ўша машиналардан колманглар!

Катталар давра олиб талашиб-тортишди. Гўё, кимўзар ўйнади.

Билсам — қирқинчи йилларни ўрталарида Розенблом дегич ихтирочи машинага урчук қўйиб, пахта теришни ўйлаб топибди. Шундан буён урчук билан пахта териш жорий бўлибди. Шундан буён пахтани шу урчуқлар терар экан. Шу вақт мобайнида урчуқлардан бир неча марта воз кечмоқчи бўлибди. Аммо урчук ўрнини боса оладиган техника топа олмабди. Юздан зиёд... пахта териш машинаси хақида юздан зиёд диссертация яратилибди! Тўксон киши фан номзоди бўлиб, тўққиз киши фан доктори бўлибди! Иккита академик сайланибди. Аммо машина ҳамон ўша-ўша — қирқинчи йилларда Розенблом яратган машина эмиш! Яна-тагин — бари диссертациялар айна ана шу урчуқлар хақида эмиш. Катталар уялмай-нетмай айтиб ўтирибди:

— Урчук эскириб колди.

— Аммо бошқа техника йўқ-да.

— Кўяверинг, америкаликлар ҳам урчуқлар билан пахта термоқда.

— Тўғри, аммо улар пахта териш машиналарини йил сайин такомиллаштириб бормоқда. Масалан, Американинг «Жон Дир» фирмасида ишлаб чиқиляётган пахта териш машиналари кейинги йигирма йил мобайнида ўзининг пахтани кўп ва тез териш хусусияти билан бизни машиналардан бир ярим баравар ўзиб кетди.

— Бизда эса пахта ҳамон қўлда терилмоқда.

Пахта тергич машина яратгич катталар нима фикрга келдилар?

— Биз яратган машиналар ёмон ишлаётгани учун энг аввало нав яратувчилар айбдор! — деди бир катта. — Нав яратувчилар бизнинг машиналарбоп пахта нави яратиб бермаяптилар. Янги машина керакми? Демак, янги пахта нави ҳам керак. Янги пахта нави қандай бўлмоғи керак? Янги пахта ўрта бўйли, хипчадан келган бўлмоғи керак!

7

Автобусда мехмонхона келгунимчайин ўйладим.

Одамзот Гагарин бўлиб Ой учди. Одамзот Ойдан тош олиб келди.

Аммо... дехкон оғирини енгил қилажак пахта териш машинаси яратилмади!

Одамзот юраги жойига ўзга юрак жойлаштирилди. Одамзот юраги алмаштирилди!

Аммо... урчук алмашмади! Шугина урчук ўрни учун бир техника ўйлаб топиб бўлмади!

Дехкон кўнглидагидай бир пахта тергич машина яратилмади!

8

Автобус бизни катта йўл четида ташлаб кетди.

Мен ўнгимга аланг-жаланг лўкилладим. Мен чапимга аланг-жаланг лўкилладим.

— Маданият уйи қаерда-қаерда?.. — дедим.

— Шатта-шатта! — деди бир йўловчи чол.

Чол кўрсатмиш иморатни кўзлаб бордим. Иморат чиндан-да маданият уйи бўлди.

Мен тагин лўкилладим. Охир маданият уйини топдим. Ичим илиди.

— Худога шукур-е, хақиқат бор экан-е! — дедим. Йўл-йўлакай қайишимни ечиб-ечиб ичкариладим.

Шундай ичкарилашимни биламан — бир кий-чув бўлди, бир кий-чув бўлди-е!

Мисоли ердан чикмишдай беш-олтита аёл бўй берди! Бари аёл кўзикорин мисол оппоқ-оппоқ бўлди!

— Что за баран?! — дея бакирди.

Мен бир қўлим билан қайишимни ушладим, бир қўлим билан бетимни ушладим,

— Ай, ўлдим-ай! — дея шахд бурилдим.

Кетимдан бир малласоч аёл кувиб келди. Халтачаси билан елкам оралатиб урди.

— Ух, ты баран! — дея урди.

Бир тарафдан эркаклар чиқиб келди. Эркаклар орасида бир мелиса-да бўлди.

— Кўз борми, ока? — деди мелиса.

— Бор-бор! — дедим.

— Кўз бўлса шундай қиласизми? Ана — «М», «Ж», деб ёзиб кўйибди-ю? Ё, хат-савод йўқми? Ана энди эллик сўм жарима тўлайсиз!

Билдим — иш чаток бўлди. Бир бефаросат кадамим туфайли эллик сўм кетар бўлди.

Эллик сўм-а, эллик сўм!

Бир меҳнат куни уч сўм ўттиз етти тийин туради. Эллик сўм топишим учун ўн беш меҳнат куни бажаришим лозим бўлади.

Энди, бола-бакрани насибасини омон олиб борайин. Эллик сўмга ким канча қозон қайнайди?

— Хат-савод бор! — дедим. — Ана шу «М», «Ж»ларни ўқиб кўриб кирдим! Мана шундай келиб ўқидим: «М» — маржаларники бўлди. «Ж» — жигитларники бўлди. Худога шукур, жигитман! Жигитларникига кириб кета бердим!

— Ёпирай, ёпирай! — дея ёқа ушлади мелиса.

— Ёпирайи бўптими! — дедим. — Шаҳарда бор хат-савод, қишлоқда-да бор!

Мен бетимни қалини — жонимни ҳузури, дея сур бўлиб-сур бўлиб тура бердим.

Мелиса ё, олачипор бетимни кўриб раҳми келди, ё, шу кўрсавод билан айтишиб ўтираманми, деди.

— Э, боринг-е! — дея жеркиб ташлади. — Қаттан келган бўлсайиз, ўшатга гумдон бўлинг-е!

— Гумдон бўламиз! — дея кўкрак кўтардим. — Биз шаҳрингизга мусофирмиз! Гумдон бўл, десангиз — бўла берамиз!

Малласоч аёл сувдан қурук чиқишимни билиб қолди. Тагин халтачаси билан уриб қолди.

Мен лик этиб мелисани кетига ўтиб олдим. Мелисани елкаси оша қарадим.

— Ў-ў, маржа! — дедим. — Советни бадрабхонасини кўп қизғана берма! Советни бадрабхонаси сенга-да етади, менга-да етади!

Аёллар олдида мен ҳақ-мен ҳақ, мақомда кадамладим. Зафарона-зафарона кадамладим.

Аёллардан папа бўлишим билан юлдуз учмишдай-юлдуз учмишдай чопиб-чопиб қўя бердим!

— Отингни сот, молингни сот, машъал бўл-да! — деди раисимиз.

— Ўйнаб кўяй, ўйнаб кўяй! — дедим мен. — Тагин ким келаяпти?

Раисимиз шаҳодат бармоғини юксак кўтарди.

— Шоирлар! — дея хитобланди. — Ана энди репортаж бўласиз, очерк бўласиз!

— Ўйнаб кўяй, меҳмондан, ўйнаб кўяй!

— Кассирдан пул олиб бозорланг. Бир кўй, уч-тўртта арок...

Шоирлар чошгоҳда келди.

Шоирлар ўқариқ ёқалаб охиста-охиста одимлади. Шоирлар далалар узра назар ташлаб-назар ташлаб одимлади. Шоирлар далалар узра қўл шоп қилиб-қўл шоп қилиб одимлади.

— Пахтазор — чаккон кўлларга интизор! — дея хитобланиб одимлади.

— Пахтазор — пахта фронтининг механизациялашган кўшинларига интизор! — дея хитобланиб одимлади

Идеология билан раисимиз шоирлар кетидан эргашиб юрди.

Шоирлар ўқариқ адоғида оёк илди.

Шоирлар оёқлибос қокди. Шоирлар чолвор қокди. Шоирлар кўйлак пуфлади.

Шоирлар бизникига йўл олди.

Кайф-сафо авж олди.

Шоирлар ўзларини ўзлари мактаб ичди. Шоирлар ўзларини ўзлари улуглаб ичди.

Косагул шоир пиёла тўла арокни бир кўтаришда ютди. Газагига ана шу пиёлани чертиб-чертиб хиргойи этди:

Юртим шундай бир диёрки,
Нурхонаю — нурхона,
Дурхонаю — дурхона,
Гулхонаю — гулхона...

— Ўрток Дехқоний! — деб қолди бир маҳал.

Мен сергак бўлдим. Мен аланг-жалапг бўлдим. Мен ўз-ўзимдан уялдим.

— Ундай деманг-е, домла, ундай деманг-е, — дедим.

— Ия, нега демайман? Дехқонни Дехқоний дейди-да!

— Мен шоир бўлсам экан — шундайчикин десангиз.

Мен бир дехқон одам бўлсам. Шундай экап, Дехқонкул дея беринг.

— Кул? Шўро замонида кул йўқ! Бўлиши ҳам мумкин эмас! Улуғ Октябрь социалистик революцияси барча кулликларга барҳам берган!

— Ха! — дея кесак олиб берди Идеология. — Улуғ Октябрь социалистик революцияси планетамизнинг социал-сиёсий қиёфасини тубдан ўзгартириб юборди, кишининг киши томонидан эзилишига ва эксплуатация қилинишига асосланган бутун жаҳон системасига 1917 йил октябрида қашатқич зарба берилди, жаҳонда биринчи социалистик давлатнинг ташкил топиши жаҳон тарихининг янги даврини бошлаб берди, чор Россиясида аҳолининг тўртдан уч қисми қишлоқ хўжалигида банд эди, эндиликда меҳнатга қобилиятли аҳолининг учдан бир қисмидан камроғи қишлоқ хўжалигида меҳнат қилмоқда, ўтмишда саводсиз бўлган, помешчик томонидан хўрланиб келган дехқон эндиликда ўз хўжалигининг озод эгаси бўлиб олди, абадий фойдаланиш учун колхозларга бериб қўйилган ерларда меҳнат қилмоқда, кооперативнинг бошқа аъзолари билан биргаликда коллектив меҳнат самараларини тақсимлаб олмоқда, унинг оила аъзолари социалистик тузум берган барча маданият нёъматларидан баҳраманд бўлмоқда, Совет ҳокимияти йиллари мобайнида дехқонларнинг реал даромадлари ошмоқда...

— Энди, домла, ота-энамиз шундайин от қўйиб эди-да.

— Домла? Қанақа домла? — деди косагул шоир. — Домла мачит-мадрасаларда бўлади! Биз социалистик халқ шоирларимиз!

— Тавба қилдим! — дея қўлимни кўксимга қўйдим. — Майли, билганингиздай дея беринг.

— Ха, ана, бу бошқа гап! — деди косагул шоир. — Ана шундай кетсангиз, шубҳасиз, ўсасиз! Хў-ўш, ўрток Дехқоний, мана бу ёнимдаги зотни танияпсизми?

— Йўқ, — дея бош чайқадим.

— Бу зотни танимабсиз — дунёни танимабсиз! Бу зот замонамизнинг буюк адиби бўладилар. «Бўри изидан» деган романи ўқигандирсиз?

— «Бўри изидан», «Бўри изидан»...

Мен шундай дея, чапимга қараб кўз пирпиратдим. Мен шундай дея, ўнгимга қараб кўз пирпиратдим. Мен шундай дея, осмонга қараб кўз пирпиратдим.

Мен ўқидим, дейин дедим — ёлғон бўлди. Мен ўқимадим, дейин дедим—Идеология кўз қисди.

Идеология ўқидим, деб айт-ўқидим, деб айт, дея кўз қиса берди.

— «Бўри изидан», «Бўри изидан»,— дея тагин минг-минг этдим. — Э, ха, ов хақида эди-а?

Ана шунда буюк адибни ўзлари гап берди.

— Да, ов хақида! — деди хокимона. — Қашқир ови хақида!

— Эсладим-эсладим! — дея бош ирғадим. — Энди эсладим. Пича хаёлимдан кўтарилибди. Овга қизикмагандан кейин шу-да.

— Ну-у, овга қизикмайдиган одам ҳам бўладими?

— Қизикқаним билан, даламизда бўри йўқ-да, ов қилайин десам.

— Ну-ну, бўри йўқ!.. Бир вақтлар бу далалар бўрилар макони эди, бўрилар макони!

— Бўрилар макони? — дея анграйдим.

— Да, бу далалар бўрилар макони эди!

Мен далаларимда илон кўрдим, чаён кўрдим, тулки кўрдим. Аммо бўри кўрмадим.

— Мана шу далалар-а? — дедим.

— Да, бу далалар бўрилар уяси эди, бўрилар уяси!

— Шунда-я? — дедим.

— Да-да, бу далаларда бўри галалари тўда-тўда бўлиб изғиб юрар эди!

— Йўғ-е? — дедим.

— Да-да, бу далаларда йирткич бўрилар увиллаб-увиллаб дайдиб юрар эди!

Мен нима дейишимни билмадим.

— Бўри ўз уясидан олислаб кетмайди, дейишади, — дедим. — Унда гала-гала бўри қаёққа кетади?

— Шўро ҳукумати кириб ташлади! Мана бундай пақ-пақ отиб кириб ташлади! Шўро ҳукумати икки миллионтача йирткич бўрини ана шундай кириб ташлади! О-о-о, Шўро ҳукумати бўлмаса, бу далаларда дехқончилик қилиш қаёқда эди? О-о-о, Шўро ҳукумати бўлмаса, бу далаларда дехқон қаёқда эди?

— Ха! — дея яна кесак олиб берди Идеология. — Совет Иттифоқида социализмнинг галаба қилиши натижасида эксплуататор синфлар тугатилди ва кишининг киши томонидан эксплуатация қилинишига барҳам берилди, ишсизлик ва қашшоқлик йўқ қилинди, меҳнат-қашларнинг моддий ва маданий фаровонлиги йил са-

йин ўсиб борди, миллий зулмни келтириб чиқарган ва халқлар орасида бир-бирига ишонмасликни кучайтириб келган эксплуататор синфларнинг тугатилиши, Совет ҳокимияти томонидан СССРдаги барча халқлар ўртасида ҳақиқий тенгликни юзага чиқаришга қаратилган ленинча миллий сиёсатнинг амалга оширилаётганлиги, айрим миллатларнинг хўжалик, сиёсий ва маданий жиҳатдан ўтмишдан мерос бўлиб қолган қолоқлигини йўқ қилишда рус халқининг системали суратда ёрдам бериб келаётганлиги натижасида совет кишлоғи ҳаётида жуда катта ўзгаришлар юз берди, социалистик қишлоқ хўжалигининг экономикасини мустаҳкамлаш негизида колхозчи деҳқонларнинг моддий фаровонлиги ошди, қишлоқ ҳаёти шаҳар ҳаёти билан тенглашди, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги тафовут йўқолди...

— Мана бу ёнимда ўтирган зот барча даврлар ва барча халқлар адибидир, — деди қосагул шоир. — «Самарқанд осмонида юлдузлар» романи муаллифи бўлади.

— «Самарқанд осмонида юлдузлар»...

Буюк адиб гапимни илиб олди.

— «Самарқанд осмонида юлдузлар» романида ҳам йирткич қашқирлар ҳаёти қаламга олинади, — деди. — Фақат унда қадим-қадимги қашқирлар тасвирланади. Фарқимиз — у киши нуқул тарихий қашқирлар... нуқул тарихий қашқирлар ҳаётига мурожаат қилади, холос...

Шоирлар жўна-жўна бўлди.

— Сиз идорагача юринг, иш бор, — деди раисимиз. Шоирлар машина кет ўриндиғида жойлашди.

Мен раисимиз имоси билан ҳайдовчи кабатидан жой олдим.

Машина Сайрак қишлоғи ёқалаб юрди-юрди — Акраб шаҳид қоралаб келди.

Ҳайдовчи машинани оҳисталатди. Чап қўлида машина бошқарди. Ўнг қўлини юзлари аро кўтарди. Акраб шаҳидга қараб пичир-пичир фотиҳа ўқиди. Ўнг кафтини юзларига суртди.

Мен ҳайдовчига қўшилиб фотиҳа ўқидим.

— Танҳо мазорда ётган зот ким бўлди? — деди буюк адиб.

Мен: отамиз, дейиш учун оғиз жуфтлаб эдим — раисимиз оғзимдан гапимни илиб олди.

— У зот уруш қахрамони! — деди раисимиз.

— Уруш қахрамони? Қанака уруш? — деди барча халқлар адиби.

— Улуғ Ватан уруши қахрамони! — деди раисимиз.
— О-о-о, Улуғ Ватан уруши қахрамони! — дея хитобланди буюк адиб. — Очерк ёзиб, номини абадийлаштириш керак эди!

— Хали ҳам кеч эмас, — деди барча халқлар адиби. — Адхам Раҳматга айтамыз, келиб ёзиб кетади.

— Адхам Раҳмат бўлиши шарт эмас, — деди раисимиз. — Тошканда қахрамонни ёзувчи жияни бор. Шу жияни ёзса-да бўлади.

— Ёзувчи? Ким дейди? — деди косагул шоир.

— Тоғай Мурод, дейди.

— Тоғай Мурод? Тоғай Муродни биламиз! — деди косагул шоир. — О-о, Тоғай Мурод худони балоси у, худогинани балоси у!

— Жиян тоғага тортади-да! — деди раисимиз.

Идеология керма кош бўлди. Идеология лаб бурди.

— Улуғ Ватан уруши қахрамони... Улуғ Ватан уруши қахрамони... — дея ўйланди Идеология. — Шундай одам вафот этади, нега мен билмайман, ўртоқ раис? Бу воқеа қачон бўлиб ўтди?

— Ўтган беш йилликларда бўлиб ўтиб кетди, — деди раисимиз.

— А-а, вот как! — деди Идеология. — Мен унда Москвада ўқишда эдим!

10

Бир ҳафтадан кейин супрадай бир рўзномада мана бундай мақола ўқидим:

ЁЗУВЧИЛАР ПАХТА ДАЛАЛАРИДА

ОППОК ТОНГ ЮЛДУЗЛАРИ

Тонг киприк қоқмоқда. Боботоғ чўққилари-ла осмон оқариб кўринмоқда. Она қуёш дастлаб қалдирғоч қанотига ўхшаб кўринади-да, зум ўтмай тоғнинг ясси чўққисидида қип-қизил мис товоқдай товланиб, воҳага ажиб бир зар тўқади. Хур, бахтиёр кун бошланади.

Шу лаҳзада Хурсандой билан Норгулой сўқмоқ ёқалаб боришмоқда. Улар бугун Жарарик анҳор бўйида «оқ олтин» теришади. Сўлим, сулув Жарарик анҳори! Анҳор бўйида «оқ олтин» териш нақадар гаштли! Яна-тагин ўн кунликнинг охири. Бир юз қирқ уч ки-

лограмдан пахта теришса, жами беш тоннага етади. Дугоналар кеча оқшом маслаҳатлашиб олишган. Хурсандой биринчи эгатга тушади. Норгулой уни ёнлаб тушади.

Пахта юзини шудринг босган, қўл тегса, ёмғир ёққандай дув этиб тўкилади, қўл жиққа хўл бўлади.

— Хурсандой, шудрингнинг ялтирашини қара, худди ёмғир ёққандай-а, — деди Норгулой.

— Баҳор, мисоли сўлим баҳор!

Хурсандой шундай деб, Норгулойга бар нима узатди.

— Дугонажон, манави атирдан сепиб олинг, чивин чақмайди.

— Вой, бу нима?

— Француз атири.

— Раҳмат, дугонажон, раҳмат, далага француз атириям бўлаверади.

Бригадир Деҳқонқул ака бизнинг илтимосимизга биноан иккита дала юлдузини, иккита тонг юлдузини бир-икки дақиқага олиб қолди. Биз дала юлдузлари балан суҳбатда бўлдик.

— Ҳорманг энди, она қизларим!

— Саломат бўлинг, — жавоб берди дала юлдузлари лабларида табассум ўйнаб.

— О, яхши, яхши! Турмуш шароитларингиз қалай, қийналмаяпсизларми ўзи?

— Қийналиш қаёқда, ҳамма нарса етарли. Уйлари-мизда газ, радио, телевизор бор. Ҳар куни кечқурун колхоз клубида кино кўриб турамиз. Биз пахтакорлар учун ҳамма нарса муҳайё! — деди қизлар бахтиёрларча.

— Пахта териш қийин эмасми?

Қизлар юзларида бахт ва шодлик ўйнаб, ўзларининг дил сўзларини изҳор этди:

— Пахта теришининг нимаси қийин? Пахта териш гул теришдай гап! «Оқ олтин»лар лўппи-лўппи бўлиб, бизга табассум билан термулиб туради. Биз авайлабгина олиб, этагимизга соламиз!

— О, поэзия, поэзия!

— Пахта териш гул теришдан осон! Гулнинг тикани бор, авайламаса бўлмайди. Пахтанинг эса тикани йўқ, шундайгина кафтимизга олиб, этакка соламиз-қўямиз, вассалом. Қайтанга кафтимизга момиққина тегиб, жонимизга ҳузур бағишлайди, роҳат бағишлайди.

— Кафтимизга момиққина тегиб... Ана ўхшатиш!
Шоир бўлиб кетинг-е!

— Биз пахтани яйраб, ҳавас билан, завқ-шавқ билан терамиз! Чунки пахта ифтихоримиз!

— Офарин, қизим, офарин! Ана фалсафа-ю, мана фалсафа! Биз фалсафани сиз қўли гул дала юлдузларидан ўрганишимиз керак! Хўп, она қизларим, ишларингизга муваффақиятлар тилаймиз! Вақтларингизни олганимиз учун кечирим сўраймиз!

Дала юлдузлари дала сари елиб кетди. Ҳа, юлдузлар шошилмоқда, ҳа, оптоқ далага талпинмоқда.

Дала юлдузлари тушгача юз килодан ошириб «оқ олтин» териб хирмонга тўкиб, толзор оғушидаги дала шийпонига келди. Юлдузлар тушлик қилиб, маданий ҳордиқ чиқарди.

— Далада юрганлар тушлик қилмайдими? — сўрадик биз бригадирдан.

— Улар мана бу маданий ҳордиқ чиқараётган илгорлар билан социалистик мусобақа ўйнаган, — деди бригадир гурур билан. — Илгорларга етиб олайлик деб, туш вақтидаям пахта теради, илгорларнинг дам олиб ўтирганидан фойдаланади. Тадбиркор, сергурур қизлар-да! Рўмолларининг учида нони бор, шуни йўл-йўлакай тишлаб еб, пахта тераверади.

— О, ана буни чинакам меҳнатсеварлик деса бўлади!

— Дала меҳри!

— Пахта ишқи!

— Ватанга фидокорлик!

Шу пайт колхоз агитмашинаси шийпон олдига келиб тўхтади. Радиокарнайдан колхоз агитатори Жавлонбой аканинг жарангдор овози янгради:

— Терим илгорларига шон-шарафлар! Азиз теримчилар, ярим кунда юз килограммдан «оқ олтин» териб, эл хирмонига тўккан Хурсандой билан Норгулойга тенглашингиз! Ҳозир эшиттириладиган «Бахт яллasi» ана шу икки илгор дугонанинг бугунги ютуғига бизнинг олқишимиз бўлади! Диққат, «Бахт яллasi»!

Бахтиёрлар ўлкаси бу — яйрашинг, ўйнанг, кулинг,
Булбулигўё бўлиб, хўп сайрашинг, қувнанг, кулинг,
Тер тўкиб сизлар шу юртда бунданам бахтли

бўлинг...

Бахт ялласидан ҳорғин кўзлар тиниқлашди, белларга, қўлларга қувват кирди, оёқларга дармон кирди.

Дала юлдузлари «Бахт ялласи» қанотида яна далалар сари елиб кетди.

Биз улкан тўйхонани эслатувчи пахтазор қўйнидан олам-олам завқ ила, қувонч ила қайтар эканмиз, қулоқларимиз остида ҳамон «Бахт ялласи» жаранглаб турди:

Бахтиёрлар ўлкаси бу...

Уфқда порлоқ келажакдан дарак бериб, қуёш қизариб ботмоқда...

**Сергей БОРОДИН,
Михаил ШЕВЕРДИН,
Комил ЯШИН.**

11

Умрда шундай кун бўлади: одам бирдан айниб қолади!

Кўнгилга қил сирмайди. Кўнгил бир хижил бўлади, бир ланж бўлади.

Кўнгилни нимадир бир нима бармоқ ботириб-бармоқ ботириб тирнайди.

Кўнгилни бир хадик босиб келади. Кўнгил туб-туби нимадир бир нима бўлади, дейди.

Ҳадик юзларга ўтади. Ҳадик қобокларга ўтади.

Чап қобок пир-пир учади.

Кафт чап қобок силаб-сийпайди.

Лаблар қобок силамиш кафтни чўлп-чўлп ўпади.

— Кет, бор, кет!..

Одам ўзича ана шундай хадик қувмиш бўлади.

12

Кўзимга дала-да кўринмади. Кўзимга пахта-да кўринмади.

Мотоциклим билан қишлоқ учдим. Дарвозамиздан елиб ичкариладим. Шунда, димоғимга қўланса бир ис келди. Ҳовли юзида сатиллар думалаб ётди. Бидонлар юмалаб ётди.

Майда-майда кўлмак сувлар йилт-йилт этди. Қоп-қора куялар сочила-сочила ўйнади. Қўланса ис ҳаминқадар анкиди. Бир ерда латта куяяпти, дея ўйладим.

— Ай!.. — дедим.

Ичкаридан Ойсулув қизимиз чиқиб келди.

— Сен эмас, энанг қани? — дедим.

Қизимиз хўнгиллаб йиғлади. Юмалаб ётмиш бидон ўтириб йиғлади. Юзларини кафтлари билан яшириб йиғлади.

Хадахалаб қизимиз олдига бордим. Юзипи ўзимга қаратдим.

— Нима қилди, айт? — дедим. — Энанг қани?

Қизимиз гапирмади, кўли билан туман тарафни кўрсатди.

Аччиқ билан қизимизни елкаларидан даст кўтариб олдим.

— Сенга айтаяпман, тилинг борми?! Энанг қани, деяпман?!

Қизимиз ўпкасини босолмайин айтди:

— Энам ўзига ўт кўйиб юборди.

— Нима-нима?! Қаерда-қаерда?!

— Туман олиб кетди.

— Момонг қани?!

— Момом энам билан кетди.

13

Мен мотоциклимни йўл-йўлакай ўт олдириб учдим. Тезликни охиригача босдим.

Мен қандай етиб келдим — Худо билмаса, мен билмадим.

Мотоциклимни касалхона дарвозаси олдида қолдирдим. Ичкарилаб чопдим.

Қабулхонада одам мўл бўлди. Биров касалхона кийимида бўлди. Биров кўча-кўй кийимида бўлди.

Мен дардимни туйнукдан айтдим.

Оқ халатли йигит бош ирғади.

— Биладан, олиб келди, биладан, — деди.

— Ичкари кираман, — дедим.

— Йўқ, мумкин эмас.

— Мен... мен хўжайини бўламан.

— Қатъий назар, беморга ҳозир тез ёрдам кўрсатилмоқда.

У дедим, бўлмади, бу дедим, бўлмади.

— Бўлмаса, момони чакириб беринг? — дедим.

— У ким?

— Бизни энамиз.

— Ха-ха, ёнида бир кампир бор эди, ўша-да? Бу мумкин!

Қабулхонада бари-бари менга қаради.

Биров ачиниб қаради. Биров қайғуриб қаради.

Биров бош чайқади. Биров бош ирғади.

Қабулхонада пичир-пичир бошланди.

— Эркаги экан, шўрпешонани эркаги экан.

— Хай, бечора-е, бечора.

— Э, тавба-е, туманда бир ойда тўртта шундай кўргилик бўлди-а?

— Тўртов бўлди-а?

— Эса-чи. Жобида биров, Мўминкулда биров, Сайракда биров, буниси билан тўртов.

— Қандай замон бўлди-а?

— Олдинлариям кўн бўлиб эди, билдиришмади.

Энди билдиришаяпти.

— Кўрасиз, хали шуниям босди-босди этадилар.

— У-ку, чин. Олдинги тўрттасиниям босди-босди этдилар.

— Ойдаи-кундай кўриниб турган куйикни қайтиб босди-босди этадилар?

— Эб-е, жўкчи деса, жўкчи дегуликсан-да, эб-е. Катталарни олдида окни қора дейиш нима деган гап...

Оқ халатли йигит телефонда биров билан гап-ришди.

— Бир четга? Бўпти, бир четга, бўпти, — деди.

Йигит билагимдан ушлаб ховли етаклади. Қўли билан бир четни — қуюк дарахтлар остини кўрсатди.

— Ана ўша ўтирғичга бориб ўтириб тулинг, кампирни хозир юбораман, — деди. — Шовкин-сурон қилмай, тинчгина ўтиринглар.

— Ким шовкин қилаяпти?

— Сиз эмас, кампир шундай экан. Кампир келганда шундай бақириб-чакирди, шундай шовкин-сурон қилди, касалхонани бошига кўтарди! Шунга, бош врачимиз шовкин қилмасин, четроқда гаплашсин, деяпти. Энди сиз эркак одамсиз, кампирга айтиб қўясиз-да.

Мен йигит айтмиш хилват бориб ўтирдим. Оёк узатиб ўтирдим.

14

Сағал ўтди — онамиз пайпанглай-пайпанглай келди.

Онамиз рангида ранг бўлмади. Онамиз кўзлари шиш-шиш бўлди. Онамиз бурунлари окиб-окиб ётди.

Онамиз қабатимдан жой олди. Дока рўмоли билан овзини ушлаб... сел-себор йиғлади.

- Кўргилигинг кўп бўлсин, сендайчикин эркакни! — деди.
- Эб-е, мен сизга нима қилдим?
- Қичқирганимдан чопа келсанг, ўларминдиг!
- Қачон? Эшитганим йўқ, Худо урсин агар, эшитганим йўқ!
- Қанча қичқирдим, том-тошни бошимга кўтардим, ҳовлини бошимга кўтардим. Дехконкул-а, кела бер-чи кела бер, деб қичқирдим.
- Эшитганим йўқ, ит бўлайин агар, эшитганим йўқ!
- Эл-халқим, кела бер-чи кела бер, деб бақирдим. Қани, бировгина жонзот овоз берса, отинг нима деса!
- Бари менга ўхшаб далада юрган-да?
- Ха, даланг билан қўшилиб чалпак бўлгин, чалпаккина бўлгин! Ха, даланг билан қўшилиб қўшмозор бўлгин, қўшмозоргина бўлгин! Шу аёлга бир нима бўлсин қани, мен сени нима қиламан экан!
- Ўзи, нима бўлди, айтинг қаникайин?
- Очик мозор бўлди, очик лаҳад бўлди!
- Кўп бақирманг-е, эна, теварак-бошидан-да уятдир.
- Ичкарида жондайгина келиним қуйиб ётади-да, мен бақирмай ким бақиради?!
- Хўп, нима бўлди ўзи? Бир бошидан айтинг қаникайин?
- Бир қарадим: келин ичкарида бешикка бағрини бериб ўтирди. Боласига эмчак берди. Пешонасини бешик тебратгич қўйиб ухлади. Ай, келин, бўл, дедим. Майли, ҳозир, деди. Сўгин хужрамга кириб кетдим. Келиндан ҳадеганда дарак бўла бермади. Икки қарадим: ай, келин, бўл, дедим. Майли, манавини эмизиб бўлайин, майли, деди. Бир оғиз каттиқ-курук гапирган бўлсам, ўлайин агар, ўлибгина кетайин, агар! Қарадим-қарадим: келин қимирламади. Бор-е, дедим, бу дунёмдан у дунём яқин бўлса, менга нима, дедим. Хужрамга кириб ётиб олдим. Ётиб-ётиб, кўзим кетди. Бир маҳал, ойнадан биров қаради. Мен кўзимни билинар-билимас очиб турдим. Келин ойнадан мўралади. Кафтларини ойна тутиб мўралади. Мен ўзимни ухламишга олиб ётдим. Келин ойнадан мўралади-мўралади... кетди. Энди далага хаяллаб-хаяллаб боради, эридан кўр бўлиб гап эшитади, дедим. Келин шу кетишида ошхонага борибди. Гап йўқ, сўз йўқ, бурчакда турган ермойини олибди-да, елкасидан қуйибди.
- Елкасидан қуйибди? Ермойини-я?

— Ермойини-да, елкасидан-да! Сўғин, кўйлаги эта-
гидан гугурт чакибди.

— Ўзи чакибдими?

— Бўлмаса ким чақади, ўзи-да.

— Чопиб бормадингизми?

— Эб-е, туш билибманми ўт кўйишини!

— Ё, тавба, ё, тавбагдан...

— Бир маҳал, чириллаган овоз эшитдим. Аввал-аввал, нима эмиш, дедим. Шу яқинда биров-яримни эри ураяпти-ёв, дедим. Хадахалаб жойимдан турдим. Ойнадан ташқари қарадим. Карасам: ховлида бир ўт ёнаяпти. Ўт бўлиб ўт эмас, кун бўлиб кун эмас! Ўт, дейин дедим — шу вақтда ўт нима қилади, дедим. Келин тандир қизитаяпти, дейин дедим — кеча тандир қизитиб, нон ёпиб олиб эди-ку, дедим. Бир маҳал ўт чинқириб кўя берди! Тавба дедим, ўт хам чинқирадими, дедим. Умрим ўтиб, чинқириб ёнгич ўт кўрмаб эдим-ку, дедим. Бир маҳал, ўт ховлини айланиб чопди! Мен ташқари отилиб чиқдим. Қараб турдим: ўт ховлида зир-зир айланиб чопди! Ўт чинқириб-чинқириб чопди. Ўт буралиб-буралиб чопди! Ўт ўйнаб-ўйнаб чопди! Ўт эшилиб-эшилиб чопди! Мен овоз кўйиб чирик бердим. Сени йўқлаб чирик бердим. Эл-халқим кела бер, деб чақирик бердим. Чирик бера-чирик бера — ўтни олдимга солиб қувиб кўя бердим! Ховлини айлантириб ўт қуваман-ўт қуваман — қани энди, етолсам! Ўтни етолмадим! Бир-икки марта етаман-етаман дедим, ағнаб тушдим. Белларим зирқираб оғриди. Жойимдан туролмай қолдим, ётган еримда: эл-халқим, қаердасан, эл-халқим, кела бер, деб бакира бердим! Бир боло қилиб жойимдан тўрқадим. Тағин ўт қувиб кетдим. Ўт ўзини девор олиб бориб урди! Ўт ўзини дарахт олиб бориб урди! Сўғин, ўт ўзини... бузукни остига отди! Бузоқ қозик айланиб-қозик; айланиб қочди. Маъраб-маъраб қочди. Ўт лоп этиб тўрқади. Ўт энди бурчакда уюғли қумга қараб чопди. Ўт ўзини қумга урди. Ўт қумга ағнаб-ағнаб чинқирди. Ўт қумга юмалаб-юмалаб чинқирди. Ўт тағин ховлини гир-гир айланиб-айланиб чопди. Мен бечора ўт қуваман деб, тағин ағнаб тушдим. Мен жойимдан туролмай-туролмай чирилладим. Мен қўлларимни чўзиб-чўзиб чирилладим. Бовужуд, кўчадан ўтқинчи-кетқинчилар чошиб келди.

— Улар-да ўчиролмадими-а...

— Ўчиргани шу-да, тирик қолди, ўчиргани шу-да! Бўлмаса, келинимни суягиям қолмас эди! Кўп кўп-да — ўтни етиб олиб, қумга босиб-босиб турди. Ўтга сатиллаб-сатиллаб сув сепиб турди. Гиламни хўллаб-хўллаб, ўтга ёпиб-ёпиб турди.

Мен тиззамга тарс-тарс уриб йиғладим. Мен ўкириб-ўкириб йиғладим. Мен айтиб-айтиб йиғладим.

— Ай, дала-дала демай мен ўлайн-а, ай, эрқак бўлмай мен ўлайн-а!..

— Бебоққина келиним-а!..

— Ай, пешонам курсин-а, дунёга келмай мен ўлайн-а!..

— Қўли косов, сочи супурги келиним-а!..

— Дарров кийимларини ечиб олмабсизлар-да, эна!..

— Кийим кимни эсига кепти, дейсан...

— Дарров кийимларини ечиб олса бўлди эди, одам ёнмас эди!

— Одам ёнмас эди? Эб-е, одам ёнмаганини кўрибсан! Одам ёнсин-да! Одам гуриллаб-гуриллаб ёнди! Ҳамсоя-қўллар кийимларини юлиб олди. Барибир одам ёнди! Одам танаси ёнди! Одам гур-гур ёнди!

— Қўйинг-е, эна, одам ҳам ёнадими! Ўзларинг бўш-баёв бўлиб ўчиролмагансизлар!

— Эб-е, эб-е, одам ёнсин экан-да! Одам ёнар экан-да! Хўл кундани ёнганини кўриб эдингми? Одам ана шу кундадай ёнар экан! Одам баданлари пиш-пиш этиб ёнар экан! Одам баданларидан сув чиқиб-сув чиқиб ёнар экан! Одам баданларидан сув оқиб-сув оқиб ёнар экан! Одам бадбўйдан-бадбўй хид чиқариб-хид чиқариб ёнар экан!..

15

Касалхона дарвозасидан учта машина кириб келди.

Машина йўлак четида оёқ илди.

Машиналардан катталар тушди.

Катталар машиналари олдида гапириб-гапиришиб турди.

Раисимиз биз тарафлади.

Раисимиз бизни қошимизда бош эгиб турди. Бош чайқаб турди.

— Хай-хай, фалокат-да, — деди. — Фалокат. Қалай ўзи, тилга келдимиз?

— Гўрда тилга келадими! — деди онамиз. — Кўзини очолмайди, гўрда тилга келадими!

— Фалокат оёк остида дегани шу-да. Сиз энди, момо, олдига боринг-да, кўз-қулоқ бўлиб туринг, боринг.

Онамиз ичкарилаб жўнади.

Раисимиз менга қаради. Зим-зимдан қаради. Бир нима дейиш учун оғиз жуфтлади. Тағин, индамади.

Раисимиз ер сингалаб-ер сингалаб катталар тараф кетди.

16

Каллам... каллам елкамдан босиб-босиб келди. Каллам катталик қилди. Каллам оғирлик қилди.

Ўтирғич киррасига тирсакладим. Калламга қўлимни тирадим. Калламни кафтимга олдим.

17

Куйди-куйди — аёлимни таши куйди.

Куйди-куйди — мени бағрим куйди.

Куйди-куйди — болаларимни шўри куйди.

18

Куйди-куйди — катталарни нимаси куйди?

Катталарни, оёғи куйди!

Катталар питирлаб қолди. Катталар зириллаб қолди. Катталар вос-вос бўп қолди!

Катталарга бир бўлак кун тувди.

Катталар тўда-тўда бўлиб гапиришди. Катталар қўлларини бигиз этиб гапиришди. Катталар қўлларини шоп этиб гапиришди. Катталар қўлларини мушт этиб гапиришди. Катталар ер тупуриб-ер тупуриб гапиришди.

Катталар катор бўлишиб келди.

Мен жойимдан кўзғолдим.

Идеология кайғудошлик ҳам меҳрибонлик билан елкамга қўлини кўйди.

— Ўтиринг, кимирламанг, ўтиринг, — деди. Мен тағин жойимга чўқдим.

Иккита катта ўнгим ўтирди. Иккита катта чапим ўтирди. Тағин иккита катта пешонамда тик турди.

Идеология қўл ковуштирди. Идеология бош ирғади. Идеология хўрсинди.

— Фалокат, фалокат, — деди. — Ўрток бригадир, Дехқонқулова... касал эдими?

— Йўқ, соғлом эди, — дедим. — Аёлимиз умри меҳнат билан ўтди.

— Балки... ёшлигида касал-пасал бўлгандир?
— Аёлини ёшлигини бу каердан билади, — деди бир катта.

— Нимага билмайман, биламан. Холамизни қизини билмайманми, биламан.

— Дехқонқулова уйда каттиқ йиқилган жойи бор эдими? — деди Идеология.

— Йўқ.

— Мабодо... бошини тасодифан девор-пewорга уриб олиб эдими?

— Йўқ.

— Балки далада пахта ичида ухлаб қолгандир? Яхшилаб эсланг?

— Йўқ, ундай бўлган йўқ.

— Ёнғокни остида ҳам ухлар эдими?

— Йўқ, уйимизда ёнғок йўқ.

— Гапирганда, гап-сўзларидан адашар эдими?

— Йўқ, гаплари туппа-тузук эди.

— Авлодида эси... эси эмас, нима десак экан... авлодида эси бундайроқлари бор эдими?

— Йўқ, аёлимиз етти пуштигачайин палаги тоза аёл!

Идеология теварак-бош қараб-қараб олди. Идеология овозини бир парда кўтарди.

— Унда... нимага ўзига ўзи ўт кўяди? — деди.

Мен бармоқларимга йиғлаб-йиғлаб кўя бердим.

— Энди... кўргилик-да, катта, кўргилик! — дедим Бармоқларим орасидан дардларим дув-дув тўкилди.

Раисимиз дув-дув дардларимни илиб-илиб олди:

— Дехқонқул ака чин айтади, Клара Ходжаевна, — деди. — Бу кўпга келган кўргилик. Ўзбекистон республикамиз бўйича шу охириг икки йилда етти юз эллик уч хотин-қиз ўзига ўзи ўт кўйибди!

— Бу абсурд!

— Етти юз эллик уч хотин-қиз ўзини ўзи ёкибди-я!

— Абсурд, абсурд!

— Худо урсин агар, Клара Ходжаевна, Худо урсин агар! Бу ҳақда матбуотда неча марталаб айтди. Қайси бир шоир ғазал ҳам битди.

Идеология пешонамда тик турмиш йигитдан сўради:

— Ким экан у шоир, ўртоқ Мелиев?

— Михаил Дудин, — деди Мелиев.

— Дудин? Оти айтиб турибди — буржуа мафкурачиси!

— Буржуа мафкурачиси эмас, — деди Мелиев.

— Буржуа мафкурачиси бўлмаса, тирнок орасидан кир излайдими? Шеър ёзаман деса, ана, қанчадан-қанча активистка хотин-қизларимиз бор! Хотин-қизларимиз орасидан иккита космонавт етишиб чикди. Даже, АҚШ-да ҳам иккита космонавт хотин-қиз йўқ!

— Йўқ, Дудин ленинградлик шоир, — деди Мелиев.

— Ленинградлик шоир? Ленинградлик шоир Ўзбекистонда хотин-қизлар ёнаётгани билан нима иши бор? Биламиз, совет адабиётида ҳали ҳам ана шундай диссидентлар учраб туради! Диссидент Солженицин каби бадарға этсак, биларди!..

— Дудин катта шоир, Клара Ходжаевна, — деди Мелиев. — Социалистик Меҳнат Қаҳрамони...

— Социалистик Меҳнат Қаҳрамони? Нима деб ёзибди? Эсингизда борми?

Мелиев ён чўнтагидан бир даста рўзнома олди. Бир супрадай-супрадайини ёйиб ўқиди:

*Аёллар ёнмоқда Ўзбекистонда,
Бу ҳақда ёзилмас бизлар томонда,
У қандай оғриқдир, шўрлик гулларни
Оловга йўллаган, ёққан гулханни?
Уларга аёндир мен билмаган сир:
Не сабаб оловга бўлдилар асир?
Бу ҳақда ёзилмас, айтилмас сўзлар,
Кул устида қанот қоқмас қақнуслар.
Тутун-ла қовушиб ўрлайди ҳарён,
Мангуга тарк этар танадаги жон.
Исёндир бу, сохта ҳаёт қаърида,
Чимилдиқ кўрмаган келин бағрида,
Оналар ёшидан чақнаган ўтдир...
...Дунё-чи, бепарво кўз юмиб ўтди...
Оламни босмоқда шомнинг шарпаси,
Қолмади жаҳонда шодлик нафаси,
Дам сайин тугилар менда ҳам шуки —
Бу ёруғ оловда покланиш эрки.
Бу ҳақда ёзилмас бизлар томонда,
Аёллар ёнмоқда Ўзбекистонда!
Бор дунё соқовдир, сўз демас Худо,
Инсон келажаги ёнар даҳр аро!*

— Иносказательства! — деди Идеология. — Бу иносказательства! Социалистик реализм методига ёт асар!

Социалистик маданиятни барпо этиш ва меҳнаткашларни коммунистик руҳда тарбиялаш — реакцион буржуа идеологиясига, шунингдек, ўнг ва сўл оппортунизм идеологиясига қарши, буржуазиянинг реакцион маданияти ва капиталистик турмуш тарзи олдида тиз чўкиб сажда килувчиларга қарши, совет идеологиясига душман бўлган миллатчилик ва космополитлик руҳидаги бузғунчиликларга қарши адабиётда, санъатда ва илм-фанда сиёсатдан қочиш ва ғоясизликка қарши ҳужум қилиш, демакдир!

— Ким билади, Клара Ходжаевна, — дея мингиллади Мелиев.

— Бу асар райономиз хотин-қизларига тегишли эмас! — деди Идеология. — Райономиз хотин-қизлари морально устойчивая!

— Райономизда...

— Район номидан гапирманг, ўртоқ раис! Сиз бор-йўғи раиссиз, ўзингизни билинг! Район номидан биз раҳбарлар гапирамиз!

— Ўзбекистон бўйича етти юз эллик уч хотин-қиз, район бўйича...

— Яна район, яна район! Райономиз хотин-қизлари морально устойчивая!

Идеология шаходат бармоқни пешонаси нукиди. Идеология сўзни калин-калин айтди:

— Хуллас, Дехқонкулова... манавиндай!

Идеология аёл одам. Эркак бўлса — ўзим билар эдим!

Шундай бўлса-да — айтгичимни айтдим.

— Катта, — дедим. — Эси борми-йўқми, ишқилиб, кўз очиб дунё кўргандан буён далада халол меҳнат қилди. Этак-этак фарзанд кўрди. Эси бордир-да.

Идеология гапимни корламади.

— Эси бўлса... ўзига ўзи ўт қўядими? — деди. — Шундай бахт-саодатли замонда-я?

— Катта...

— Шундай хур замонда-я? Тўқликка шўхлик бу!

— Катта...

— Тўқликка шўхлик бу! Хотин-қизлар эркаклар билан тенг ҳуқуқли бўлса! Эркаклар билан тенгма-тенг меҳнат қилса! Билмайман, хотин-қизларга нима етишмаяпти!

— Катта...

— Капиталистик жамиятдагина одамлар ўз жонига

ўзи қасд қилади! Бу бизнинг жамиятимиз учун иллат!
Мафкурамиз учун ёт!

— Катта, у бечора ажал билан олишиб ётибди. Ҳали, одам бўладими-йўқми, билмайман. Шундай экан, нима қиласиз, бир бечорани ёмонотлиқ қилиб...

Идеология гапимни корламади.

— Эси бўлса... ўзига ўзи ўт қўядими? — дея тўти бўлди.

— Эси бордирки, ўзига ўзи ўт қўйибди! Эси йўк одам ўз жонига ўзи қасд қиладими? Қилмайди, катта, қилмайди! Боиси — шунга ақли етмайди!

— Ия, ўртоқ Мелиев, бу қандай фалсафа бўлди?

— Гапни у жигитдан сўраманг, менам сўранг, катта! Гапни мен гапирдим! Мен фалсафа айтмадим. Мен жигити гап айтдим, жигити! Чин-да, эси кам одамни дунё билан нима иши бор? Эси кам одамни ўз жони билан ўзини нима иши бор? Эси кам одам оғзини очиб юра беради-да, дунё ўзи шундай бўлар экан, деб!

— Хуллас, Дехқонқулова... шизофреничка! Гап тамом!

— Ким-ким? — дедим.

— Шизофреничка! Ўртоқ Мелиев, шизофреничка дехқончасига қандай бўлади?

— Псих!

— Йўк, далачаси-далачаси?

— Телба!..

Тан-жоним кизиди. Қўлларим қалт-қалт этди. Лабларим пир-пир учди.

Жоним ҳалқумимга келди!

Бисотимда бор ёмон сўзларим билан катталарни тутиб сўкайин, дедим.

— Кет, баринг кет! — дея бақирдим.

Катталар қотиб қолди. Катталар бир-бирига қаради.

— Ия! — деди Идеология. — Эрида ҳам борми дейман, ўртоқ Мелиев?

— Ха, менда-да бор! Аёлимиз билан лойимиз бир ердан олинган! Бўлдими? Кўнглинг жойига тушдими? Энди, кет!

— Мени сенсираманг, ўртоқ бригадир, мени сенсираманг!

— Кетмайсанми, кетмайсанми?

Теварагим алангладим — бирон нима изладим. Қўлимга маккажўхори пояси илашди.

Катталар жойидан туриб кетди.

Раисимиз қўлимдаги маккапояга ёпишди.

— Дехқонқул ака, ай, Дехқонқул ака! — деди. — Тентак бўлманг!

— Шулардай катта бўлгандан кўра, тентак бўлганим яхши!

— Дехқонқул ака, эсингизни йиғинг!

— Ушламанг қўлимни, ушламанг дейман!..

Раисимиз қўлларимни кетимга қайирди. Мени ўтиргичга босиб турди.

Катталар кетига қарай-қарай ичкари кириб кетди.

Раисимиз шундан кейингина мени қўйберди. Қўлимдан маккапояни тортиб олди. Холисга отиб юборди.

Раисимиз-да катталар кетидан ичкарилади.

19

Мен пешонамни тиззам қўйдим. Энтикиб нафас олдим.

Қаҳримдан қайтдим. Ҳовуримдан тушдим.

20

Ичкаридан катта дўхтир ташқарилаб келди.

Мен бир вақтлар яхшилик кўрдим — шу одамдан кўрдим. Яхши гап эшитдим — шу одамдан эшитдим.

Шу боис — лик этиб жойимдан турдим. Қўлларимни ковуштириб турдим.

Катта дўхтир елкамга кафт қўйди. Мени жойимга ўтиргизди.

Ўзи-да — кабатим ўтирди. Қўлини қўлим қўйди.

Дўхтир — дўхтирдай дилтанг-дилтанг бўлиб ўтирди

Ўтирди-ўтирди — қайғудош хамроз бўлди:

— Дехқонқул, — деди. — Тағин, мендан ўпка-гинадор бўлма. Мен бир фақир дўхтирман. Энди... касалингни олиб кетадиган бўлдинг.

— Аёлимизними? Қаёққа олиб кетаман?

— Билмасам, қаёққа олиб кетасан.

— Ё, тузалиб қолдими?

— Қаёқда тузалади, энди келди-ю...

— Унда, қаёққа олиб бораман?

— Ўзинг биласан. Биз биринчи ёрдамни кўрсатиб бўлдик. Энди, касални даволаш керак. Биз даволай олмаймиз. Бизнинг касалхонамиз куйганларни даволамайди.

— Куйганларни каерда даволайди?

— Куйганлар учун алоҳида касалхоналар бор. Тошкентда бор. Москвада бор, яқин йўл десанг, Душанбадаям бор. Касалигни олиб кет, биз бошқа саклаб туrolмаймиз. Фақат, тезрок олиб кет, бўлмаса, кеч бўлади...

— Эб-е, у нима деганингиз? Қаёққа олиб кетаман? Қандай олиб кетаман?

— Билмадим, Дехконқул, билмадим.

— Буёғи ура-ура пахта вақти бўлса. Пахта нима бўлади? Ўзи, бу кимдан чиққан аҳмоқлик?

— Уёғини катталардан сўрайсан. Мен бир дўхтирман.

— Қани ўша... катталар?

Забт билан ичкари жўнадим.

Катта дўхтир қўрқиб колди. Кўзлари катта-катта бўлди. Белимдан қўшқўллаб кучоклаб олди.

— Ҳай, Дехконқул, хай! — деди. — Эсингни йиғ! Барака топ, ўтир!

Катта дўхтир мени жойимга қайтариб ўтирғизди. Ҳарсиллаб-ҳарсиллаб нафас олди.

— Ёмон экансан, Дехконқул, ёмон экансан, — деди.

— Ўзингиз айтдингиз-ку, катталардан сўрайсан, деб!

— Айтдим-қўйдим-да! Катталарни олдида нима қиласан?..

— Каллапойча қиламан!

Катта дўхтир сесканиб тушди.

— Нима қиласан? — деди.

— Катталарни каллапойча қиламан! Этини бирёқлик қиламан, суягини бирёқлик қиламан!..

Дўхтир кўзлари катта-катта бўлди. Қорачиғи камайди — оқи кўпайди!

— Ўйлаб гапираяпсанми, ука? — деди. — Эсингни йиғ, ука, эсингни йиғ!

— Эсимни йиғсам-йиғмасам!..

— Камбағал катталарда нима айб? Дунёда туядан катта филлар бор.

— Бўлмаса, нимага бундай қилади? Ўзига ўт кўйгич бизни аёлимиз бўлса — катталарга нима?

— Сен сиёсатни тушунмайсан, Дехконқул, сиёсатни тушунмайсан. Қандай даврда яшаяпмиз — билмайсан...

— Худо берган даврда яшаяпмиз-да, қандай даврда яшардик!

— Ана, айтдим-ку, Дехконқул. Ўз отинг ўзинг билан дехконсан, дехкон. Сен шундай дейсан. Катталар

эса ундай демайди. Ўз жонига қасд қилиш — исён!
Ўз жонига қасд қилиш — даврдан норозилик! Ана,
катталар нима дейди!

— Бир бегуноҳ бечорани псих, деди, индамадим.
Тентак, деди, индамадим. Энди, касалхонадан чиқариб
юбораман, деяптими?!

— Ҳа-да, чиқариб юбор, деяпти-да? Шизофренич-
ка, деб диагноз қўйиб чиқариб юбор, деяпти-да? Мен
айтдим, инсоф қилинглар, ахир, дедим. Мен бу аёлни
ғўдақлигидан биламан, дедим.

— Ўзига ўт қўйгич аёлимиз бўлса, катталар нима-
дан кўркади?

— Катталарга амал керак, Дехқонқул! Сенинг аёлинг
керак эмас! Катталарга мансаб керак! Сенинг аёлинг
катталарни газгага дори эмас! Аёллар ўз жонига қасд
қилаберса, катталарни тинч қўймайди! Ишдан олади,
партиядан ўчиради! Сенинг аёлингни деб, катталар ман-
сабидан айриладими? Айрилмайди, ўлсаям айрилмайди.
Йўлини қилади... Тентакка чиқар, деб буюради. Касал-
хонага қабул қилма, деб буюради. Бажармайин, мени
ишдан ҳайдайди, партиядан ўчиради. Катталар дастидан
кун кўролмаيمان. Мен нима, мен бир дўхтир-да. Чин,
қасам ичиб эдим. Лекин туманга катталар хўжайин.
Катталар гапи билан иш қилсам... аёлинг-ку, аёлинг...
бола-бакраларинг ҳам рухий касалга чиқиб кетади. Она-
сида бор эди, дейди. Аждоддан авлодга ўтади, дейди.
Шизофрения деган тамға ёмон тамға, Дехқонқул. Шу-
нинг учун, кел, сенга бир акалик қилайин. Бир йўли
бор. Бундай қиламиз: аёлинг ўзига ўт қўйганини фало-
катга йўямиз. Айтайлик, аёлинг газни ёкмокчи бўлади.
Газ бирдан лоп этиб, аёлингни енгига ёпишади.

— Газ? Бизда газ нима қилади?

— Газимиз бор, ана, Обишир кишлоғи адоғидан
кувурда ўтиб ётибди.

— Кувурда ўтиб ётса, қайси бир мамлакатга ўтиб
кетаяпти-да.

— Ишқилиб, газинг борми, бор-да. Шу газ бизники-
да. Қайси бир мамлакатга кетса-да, ишқилиб, бизнинг
газимиз-да. Хеч бўлмаса, баллон газинг бордир?

— Ўтин бор, таппи бор.

— Хўп, уёғини қўя бер. Газинг бор, деб фараз қила-
миз. Кейин... аёл киши эмасми, енгини ўчириш ўрнига,
кўрқиб қолади. Эсини йиғиб олгунича ўт ёқасига қараб
ўрлайди. Дод деб бақиради. Додини хеч ким эшитмайди.

Сабаби, ҳамма далада бўлади-да... Бўлди, шу билан катталар тинчийди-қолади. Катталар тинч — олам тинч!

— Майли, нима десангиз майли. Менга аёлимизни тузатиб берсангиз бўлди.

— Мана, мен борман! — дея кўкрак урди дўхтир. — Ўзим даволайман! Аёлинг бор-йўғи олтмиш фоиз куйибди, олтмиш фоизгина! Яхши бўп кетади!

Болаларим кўз ўнгимга келди. Кўнглим бузилди.

— Ишқилиб, болаларимни пешонасига яхши бўп кетса бўлди... — дедим.

Мен кафтларимга йиғладим.

Дардларим кафтларимдан селоба-селоба бўлиб окди.

— Отдай бўлиб кетади! — деди дўхтир. — Олтмиш фоиз куйик ундай қалтис эмас...

Дўхтир елкам қоқа-қоқа кетди. Мен ўнгирларимга йиғладим.

21

Аёлимиз... одам бўлмади....

22

Субҳи содиқда аёлимиз бошига бордим.

Мозор пойида тизза бўлдим.

Мозорни охиста-охиста туртдим — аёлимизни уйғотдим...

— Ай, мен келдим? — дедим.

Бир сиқим мозор олдим — аёлимиз сочларини ушладим...

— Ай, сенга айтаман? — дедим. Томовим тўлиб-тўлиб келди...

23

Уй бурчида турмиш бешикбеллик кўзимга ёмон-ёмон кўринди.

Мен энди бешикни нима қилайин? Мен энди бешикка ўзимни белайинми?

Мен бешик қараб турдим-турдим.

Шунда бешик... шунда бешик аёлимиз тобути бўлиб кўринди!

Ичида... аёлимиз ётмишдай бўлди! Баданлари олтмиш фоиз куйиб-куйиб ётмишдай бўлди!

Аёлимиз пичир-пичир мени йўкламишдай бўлди!

— Ха, нима дейсан? — дедим.

Бешикдан жавоб бўлмади.

— Айт, айтгичингни? — дедим.

Бешик — тобут деса тобут дегудай сукут этди.

Мен охиста-охиста бешик олдилаб бордим. Энкайиб кўлларимни тиззаларим тирадим. Ўнг кулоғимни бешик тутдим.

Бешикдан овоз бўлмади.

Бешикёпғич бурчидан охиста ушладим. Хиёл-хиёл кўтардим. Бешик ичи мўраладим.

Бешикда жон зоти бўлмади.

Бешик кўзимга ёмондан-ёмон кўринди.

Бешикни кўрмайин-да, куймайин-да дедим.

Бешикни даст кўтариб ташқариладим.

Нарвондан бешик кўлтиқлаб томладим. Бешикни фўзапоя уюми усти ташладим.

Бешик фўзапоя ботиб-фўзапоя ботиб қолди.

Шунда, бешикёпғич шамолда хилп-хилп этди. Хилп-хилп эта-эта бешик кетилаб учиб тушди.

Бешикёпғич бир учи бешикқушда илашиб-бешик қушда илашиб қолди.

Бовужуд, бешикқуш борлик бўлди — бешикёпғич ер учиб тушарман-ер учиб тушарман бўлди.

Мен бешикдан ковузни олдим. Оқўрагични олдим. Тагпўшни олдим.

Сумакни олдим. Тувакни олдим.

Барини бешикёпғич солдим.

Шунда, димоғим гуп-гуп шиптир иси туйди.

Мен бешиктебратгичда осилиб турмиш кўзтумор билан тўққизкўз мунчокни узиб-узиб олдим.

Кўзтумор билан тўққизкўз мунчокни-да бешикёпғич солдим.

Бешикёпғични ўраб-ўраб бешик жойладим.

Бешик кунда очилиб-очилиб қолди.

Шунда, бешикдаги сонсиз жимжималарга кўзим тушди.

Кўзларим кунда камашди.

Бешик гуллари бўлса бордир, дея ўйладим.

Тикилиброқ-тикилиброқ қарадим.

Бешикдаги жимжималар бир арабий хуснихат бўлиб кўринди, бир жимжимадор гуллар бўлиб кўринди. Бешикда бундайчикин охангжамолар йўқ эди — қаердан бино бўлди?

Шу вақт онамиз хужрасидан ташқарилади. Кафтини

пешонаси соябонлади. Кун қаради. Кун вақтини билмок бўлди.

Шунда, мени кўрди.

— Бешиқни нимага томга олиб чиқдинг, ерчилим бўлгур? — деди.

Мен миқ этмадим.

Онамиз кафтини пешонаси соябонлаб қарашини қўймади.

Мен айтмасам бўлмади:

— Энди бешиқ нима керак... — дедим.

— Нимага бешиқ керак эмас?

— Энди... бўлди, — дедим. — Бешиқ бўлди...

— Шу гапингга номаъқулни нонини ебсан! Олиб туш пастга!

— Энди... бешиқни ким тебратади?

— Болаларимни майда энаси кетган бўлса, мана, катта энаси бор! Мана мен — момоси бор! Олиб туш — ўзим бешиқ тебратаман! Аллалаб-аллалаб бешиқ тебратаман!

— Майли, олиб тушаман, бора беринг, олиб тушаман.

Мен бешиктебратгичдаги жимжималар тикилдим. Жимжималар нима билан битилмиш бўлди, дедим.

Шаходат бармоғим учини хўллаб-хўллаб артиб кўрдим.

Бир жимжима кўкара-кўкара ёйилди.

Билдим — жимжималар кўккалам билан битилмиш бўлди.

Қош-кўз бўягич кўккалам бўлса бордир?

24

Аёлимиз бешиқка бағир берди. Боласига кўкрак берди.

Боласи чўлп-чўлп эмди.

Аёлимиз боласи бошидан майдагина ойна олди, тўмтоққина қалам олди.

Ойнани бешиқ узра тутди. Лаби билан қалам учини хўллади.

Аёлимиз қошига қалам суртди. Бир у қошига суртди, бир бу қошига суртди.

Бешиқдаги боласи миқ-миқ эмди.

Аёлимиз турайин деди — бешиқдаги боласи кўкрагини қўйбермади. Аёлимиз бешиқ михланиб-бешиқ

михланиб колди. Аёлимиз пешонасини билаклари кўйди.
Аёлимиз билакларини бешиктебратгич кўйди.

Аёлимиз бешиктебратгич битди:

«Ў-ўй, ичим куяяпти, ичим ёнаяпти».

«Ичимда бир нима кимирляяпти».

«Ў-ўй, бошим айланаяпти».

«Дунё кўзимга қирмиз-қирмиз бўлиб кўринаяпти».

«Қирмиз-қирмиз... думалок-думалок»...

«Ў-ўй, эртага даладан жавоб берса бўлмайди-ми?»

«Бошимни ювиб олсам деб эдим».

Аёлимиз иккиқат бўлди.

Бешикдаги боласи сутдан қолмайин иккиқат бўлди!

Аёлимиз ипақдайин майин бўлди. Аёлимиз ипақдайин сузик бўлди.

Кечалари бир ўнг ёнига ўнгарилди, бир чап ёнига ўнгарилди.

Аёлимиз кун санади. Аёлимиз тун санади. Санай-санай тонглар оқлади.

25

Кун ёнгандан-ёнди.

Дала кундан-да ёнди.

Кун калла қайнатди, кун товош куйдирди.

Аёлимиз даладан бош олиб кетайин, деди — кетолмади.

Бола азиз бўлди, вўза боладан-да азиз бўлди!

Аёлимиз шийпон деворига елка бериб ўтирди. Юзларини осмон тутди. Кўзларини юмди. Оғзини каппа-каппа очди.

Мен елкасидан охиста туртдим.

«Ай, нима бўлди?» — дедим.

Аёлимиз кўзларини очди. Тиззаларини ёпди.

«Бошим айланаяпти, — деди. — Қоним кам».

«Унда, сув ич».

Аёлимиз далалар узра жимир-жимир этмиш хилга термулди.

«Қирмиз-қирмиз... Думалок-думалок»... — деди.

Мен қўлимда ўйнаб юрмиш вўза гулини аёлимизга узатдим.

«Мана! — дедим. — Қирмиз-қирмиз.. думалок-думалок... гул!»

Аёлимиз қўлимни қайтариб ташлади.

«Бундайчикин эмас», — деди.

«Бўлмаса, қандайчикин? Шу гул яхши-да. Идора

олдидаги атиргуллар бўлмайди! Хиди бўлган билан — махсулоти йўқ! Ғўзагул махсулдор гул — хосил беради!»

«Одамни қўп майна этмасин».

«Майна этаётганим йўқ.. Ойнаи жаҳон билан киноларда-да аёлига гул беради-ку?»

«Ойнаи жаҳон билан кинолардаги одамлар корни тўқ одамлар. Гул корни тўқларни эрмаги. Гулни еб бўлмайди»...

«Бўлмаса, қирмизи думаловинг ниманг?»

Мен жўрттага шундай дедим.

Билдим — аёлимиз қирмизи олма, деди. Билдим — аёлимиз қирмизи олмага ерик бўлди!

Далада қирмизи олма нима қилади? Қирмизи олма Денов бозорида бўлади! Денов бозори эса қирк чақиримча келади! Қачон бораман, қачон келаман?

26

Бешикбелликдаги битиклар салмоқли-салмоқли бўлди.

Боиси — беллик текис ҳам энлик бўлди. «Ўй-ўй, Ҳоликов иктисодчи аёлини Тошкан олиб бориб келибди».

«Метро дегич автобусга минибди».

«Метро дегич автобус узун-узун эмиш».

«Ер остидан юрар эмиш».

«Ичи доим салқин эмиш».

Беллик пастламиш сайин битиклар қинғир-қийшиқ бўлиб борди.

«Ў-ўй, Темиров агрономни аёллари Самарқандга бориб келибди».

«Ҳай бир мадрасалар, ҳай бир мачитлар бор эмиш».

«Мадрасалар баланд-баланд эмиш, қараб бўлмас эмиш».

«Қарайин, дегичларни рўмоли бошидан тушиб кетар эмиш».

«Рўмолим бошимдан тушиб кетсин дегичлар мадраса баландига қарасин эмиш».

«Темиров агрономни аёли қарайин деса, рўмоли бошидан тушиб кетибди».

«Рўмоли сувга учиб бориб тушибди».

«Шунда-да билмабди».

«Бир одам, ай хола, рўмолингиз сувга тушиб кетди, дебди».

«Шундагина бошида рўмоли йўқлигини билибди».

«Вой, дебди-да, бошини кўллари билан яширибди».

«Мениям рўмолим сувга тушиб кетса экан...»

«Мадраса пойида рўмолим бировгина... бировгина бошимдан учиб тушса экан»...

Тагтахтадаги битиклар майда-майда бўлди. Чумоли из-чумоли из бўлди.

«Ў-ўй, болаларни нафақасини йўқлаб келса бўлмай-дими?»

«Кодир — 4 сўм туради. Ханифа — 6 сўм туради. Халима — 7 сўм 50 тийин туради».

«Аёл бошим билан икки марта бордим».

«Бир сўрадим — пул йўк деди, икки сўрадим — пул йўк, деди».

«Сўғин — бормадим ҳам, сўрамадим ҳам».

«Одамга бет ҳам керак-да».

«Бу киши бўлса, нафақани сен сўра — сен энаси-сан» дейди».

«Шу 4 сўмни сўрагани бетим чидамайди, дейди».

«Эркак бўп туриб, бу кишини бети чидамаганда, аёл бошим билан мени бетим чидайдими?»

«Аёлга-да бет керак».

«Бу киши айтади — ўнинчи болага 12 сум 50 тийин нафақа беради, дейди».

«Бу киши айтади — ўнинчи боладан кейин бораман, дейди».

«Бу киши айтади — 12 сўм нафақа бер, дейишга тил боради дейди, бет чидайди, дейди».

«Мен ўнинчи болани қаердан оламан?».

«Бола беш ёш бўлса — шуниям бермайди, эмиш».

«Унда... бола беш ёшдан кейин нима сйди?»

Тагтахта адоғидаги беш-олтита битикни ўкиб бўлмади.

Аёлимиз адоқ битикларни битаётиб кўзи кетдимикин? Ё, кенжамиз аёлимиз кўкрагини ёмон-ёмон тортдимикин?..

Таг-тамал битикларни ўкиб бўлди:

«Дунёга келиб нима кўрдим?»

«Бешик кўрдим».

«Дунё кўриб нени кўрдим?»

«Ғўза кўрдим, пахта кўрдим».

«Кун кўрдим — ғўза кўрдим».

«Тун кўрдим — бешик кўрдим».

«Бешик мазорим бўлди, дала мазористоним бўлди».

САККИЗИНЧИ БОБ

1

Ғўзаларим ост-остларидан очилди.

Ғўза нима учун ердан чиқмиш бўғзи олдидан очилади?

Ғўза ер озиқ-қувватини ғўзаучлаб-ғўзаучлаб тортади. Ғўза ер қуввати қудратини қуёшлаб-қуёшлаб кўтаради.

Окибат — ғўза ост-ост шохлари озиқсиз қолади. Ғўза ост-ост шохлари қувватсиз қолади.

Охир-окибат — ғўза айнан ана шу ост-ост шохидан очилади. Майда-майда очилади. Ғозсиз-ғозсиз очилади.

2

Ғўзаларим уч-учларидан очилди.

Ғўзауч пахталар-да остшоҳ пахталардай бебарокат-бебарокат пахта бўлади.

Ғўзауч пахталар-да остшоҳ пахталардай бебарор-бебарор пахта бўлади.

Боиси — қоқбел кўсаклар уч-уч кўсакларга оз-оз ер озиқ қияди. Қоқбел кўсаклар уч-уч кўсакларга кам-кам ер қувват қияди.

3

Ғўзаларим қоқ белидан-қоқ белидан очилди.

Қоқбел кўсак ерда бор озиқ-қувватни тортиб олади. Қоқбел кўсак ерда бор куч-қурбни ўзида олиб қолади.

Шу боисдан қоқбел кўсак пахтамысан-пахта бўлади!

Қоқбел кўсак барорли-барорли пахта бўлади. Қоқбел кўсак тарози босажак-тарози босажак пахта бўлади. Дехқон кунига-да ана шу қоқбел кўсак ярайди!

Шу боисдан-да, қоқбел кўсакни дехқонкўсак, дейдилар!

4

Ғўзабарг сарик-сарик бўлса, дори рисоладагидай барг тўкмайди.

Ғўзабарг қурук-қурук бўлса, дори бинойидай барг тўкмайди.

Шу боис, миробдан сув сўрадим.

— Оқар сув тамом бўлди, — деди мироб. — Энди, сув омбордан сув бераман-да.

Сув омборда сув йиллаб кўллаб-кўллаб ётади. Йил мобайнида лойқа сув остилаб чўкиб-чўкиб қолади.

Сувни сув этгич ана шу лойқа бўлади.

Ана шу лойқасиз сув билан суғорилгич ғўза йигирма кун ҳаяллайди.

Ана шу лойқасиз сув билан суғорилгич ҳосил ўттиз-қирқ фоиз камаяди.

Ғўзаларим у даврдан ўтди — ғўзаларимга энди оти сув бўлса бўлди.

Мен далаларимни омборсув билан оқар-оқмас сувлаб олдим.

5

Дориланмиш ғўза тагин қайтиб кўсак тугмайди. Ёмондан-ёмон дори бор кўсакларни-да ковуриб-ковуриб ташлайди.

6

Мен кўсакларим мўл-кўл очилишини қарадим.

Ниҳоят — олтмиш фоиз кўсагим очилиб бўлди.

7

Тонг саҳарда трактор кетига ўн тўртинчи тўртбурчак ускуна тақдим.

Ускунада иккита юм-юмалок идиш бўлди.

Мен ҳар идишга юз эллик кило-юз эллик килодан уч юз кило дори солдим.

Дорилашдан олдин сут ичиб олишим қарз ҳам фарз бўлди.

Молимиз илла бир кади сут беради — шуни-да мен ичиб олсам, болалар нимани ичади?

Мен сут ўрнида яхдай сув ичиб олдим.

Коржома кийдим. Кўзойнак тақдим. Оғиз-бурнимга захарниқоб тақдим. Қўлқоп кийдим.

Трактор кабинасини маҳкамлаб-маҳкамлаб ёпдим.

Тракторни биринчи тезликда ҳайдадим.

Мен саҳармардонда далаларимга захар бердим.

Мен тонглай-тонглай далаларимни захарладим.

Пуркагич насосларни ўнглаб-ўнглаб дала захарладим.

Пуркагичлар бирваракай йигирма-йигирма тўрт эгатта сарик-сарик захар пуркади,

Цилиндри олтинчи ракамга кўйиб-кўйиб дала захарладим.

Насос босимини ошириб-ошириб дала захарладим.

Мен бир гектар даламга тўрт кило қўлансадан-қўланса захар бердим. Аччиқдан-аччиқ захар бердим.

8

Тонг тўркади.

Боботов узра кун шафақланди. Тонг-тонг шудринглар ол-ол шафақларда кетди. Мен дала захарлашдан тийила колдим — бешудринг барг захарни тан олмайди!

9

Кун олис бошим айланди.

Кун олис кўзим ёшланди.

Кун олис ичак-қорним томоғимда бўлди.

Ғарра-ғарра қусишдан армоним колмади.

10

Салқинтоб-салқинтоб окшом қўнди.

Мен тагин дала захарладим.

Ғўзаларим туси ўчди.

Ғўзаларим сап-сарик бўлди.

Ғўзаларим энтикди.

Ғўзаларим хансиради.

11

Бутифос барг қовжиратиб-барг қовжиратиб ташлади.

Бутифос барг қовуриб-барг қовуриб ташлади.

Бутифос чала-чала барг тўкиб бошлади.

Бутифосда бор-йўғи битта хосият бўлди — бутифос хом кўсакка зиён бермади.

Хом кўсак бодраб-бодраб очила берди.

12

Захар-заққум бутифосдан ўзга дори куриб қолиб эдими?

Бутифосдан ўзга-да барг тўкажак дорилар мўл-кўл бўлди.

Масалан, кальций цианимид дегич зиён-заҳматсиз дори бўлди. Магний хлорат дегич ҳид-бўйсиз дори бўлди.

Магний хлорат бутифосдан самарали-самарали барг тўкади. Магний хлорат бутифосдан авло-авло барг тўкади.

Аммо магний хлорат хом кўсакка зиён беради.

Магний хлорат зиён бермиш хом кўсак учлари қизил бўлиб қизил бўлмайди, сариқ бўлиб сариқ бўлмайди.

Гулоби-гулоби ранг бўлади!

Гулоби ранглари ббшидан қолсин — тўрт мискол кўсак икки мискол бўлиб қолади! Серфазилат тола бефазилат бўлиб қолади!

Магний хлорат бутифосдан арзон-да тушади.

Бир тонна магний хлорат икки юз тўқсон сўм туради.

Бир тонна бутифос икки минг эллик сўм туради!

Унда, катталар нима учун захар-заққум бутифос сеп, дейди?

Бутифос хом кўсакни омонлайди, магний хлорат хом кўсакни заволлайди!

Ё, эл-юрт, ё, кирим!

Катталар бот-бот кўсак очилишни ўйлади.

Катталар қайта-қайта пахта терилишни ўйлади.

Катталар қишгачайин пахта терилишни ўйлади!

Ё, эл-юрт, ё, кирим!

Катталар киримни танлади!

13

Одам тонг сахарда арок ичса нима бўлади?

Одам пиёниста бўлади.

Далаларим-да ана шу одам мисол пиёниста бўлиб қолди.

Одам толтушда тамаки чекса нима бўлади?

Одам банги бўлади.

Далаларим-да ана шу одам мисол банги бўлиб қолди.

Одам намозшомда наша чекса нима бўлади?

Одам нашаванд бўлади.

Далаларим-да ана шу одам мисол нашаванд бўлиб қолди.

Энди, ана шу оғулар барини бир одам танаввул этса нима бўлади?

Одам пушти куйиб кул бўлади. Одам насл-насабсиз бўлади.

Далаларим-да ана шу одамдай бўлиб қолди!

14

Баданда жон бор — қилмиш-қидирмиш бор.

Қилмиш-қидирмиш бор — жиний модда бор.

Одам бирон иморатга зиён берса — фалон моддага биноан жавобгарликка тортилади. Одам бирон техникага зиён берса — фалон модда бўйича қаматилади. Одам бировни урса — фалон моддага биноан кесилади.

Нима учун одам ерни захар дорилайди — аммо жавобгарликка тортилмайди?

Нима учун одам ерни захарлаб хўрлайди — аммо жавобгарликка тортилмайди?

Дунёда кўп-кўп эмиш-эмиш эшитдим. Аммо ер захарлаб жавобгар бўлибди, дегич эмиш эшитмадим.

Ер қариди. Ер пушти куйиб захар-заққум бўлди. Ер кўкси куйиб кул бўлди — ер тақдир пешонасидан кўриб ёта берди.

Ер ўз дардини айтайин деди — ерда тил бўлмади.

15

Бозорни яхши кўраман!

Ноз-неъматлар товлана-товлана туради. Ширин-шакарлар боллана-боллана туради. Аччик-чучуклар бўйлана-бўйлана туради.

Ноз-неъматлардан кўзим тўяди. Ширин-шакарлардан кўнглим тўяди.

Бозорда еганим олдимда бўлади, емаганим кетимда бўлади!

Мен бозорда беҳиштда юрмишдай-беҳиштда юрмишдай бўламан.

Мен олмасам-да — нарх-навони сўраб-суриштираман. Мен емасам-да — қирмизи олмани кафтимда салмоқлаб-салмоқлаб кўраман. Искаб-искаб кўраман.

Қирмизи олмадан кафтларим роҳатланади. Қирмизи олмадан димоғларим ҳузурланади.

Мен дунёда борлигимдан шуқурланаман!

16

Аммо бозорда бир айб бўлди.

Бозор айби... нарх-навоси ёмон бўлди! Ў-ў-ў, ёмон-ёмон бўлди!

Боботғ пистаси ўн беш сўм бўлди. Ваҳшивор ёнғоғи тўққиз сўм бўлди. Дашнобод анори беш сўм бўлди.

Тошдан қиммат-тошдан қиммат нарх-наво бўлди!

Нима бўлса бўлди — баридан бир килодан олдим.

Икки дона анор бир кило келди.

Мен анор салмоқлаб-анор салмоқлаб ўйладим: дас-

турхонга иккитагина анор кўйса бўлмайди. Катта меҳмонлар нозиктаъб бўлади. Ўл-е, бор-йўғи иккита анор кўйибди-е, дейди.

Шу боис, тагин бир кило анор олдим. Жами тўртта катта-катта анор бўлди.

Дастурхонда тўрт бурч бўлади. Ана шу тўрт бурчига биттадан тўртта анор қўяман.

Дастурхоним бинойидай-бинойидай дастурхон бўлади!

Мен анор пулини санадим. Ич-ичимдан киринди ўтди. Бармоқларим қалт-қалт этди.

Бир пул қарадим, бир анор қарадим — тўртовгина анор учун ўн сўм келмади.

Қўлларим қалт-қалтини билинтирмайин дея, анор пулини кўшқўллаб ушладим. Анорчига кўшқўллаб узатдим.

Аммо анорчи билди — мийиғида кулди.

— Дашнободи анор, пулингиз ўзингиз билан кетади, — деди.

— Яхши анорликка яхши анор...

Мен бир анор бир меҳнат кунига тушаяпти-да, дегим келди — деёлмадим. Анорчини олдида паст кетгим келмади.

— Дашнободи анорлиги учун олдим-да, — дедим.

Анорчи кўлини кўкси кўйди.

— Қуллук, ош бўлсин! — деди.

Анорга мени оғзим тегармиди? Теккан билан анор ош бўлармиди?..

Шунда, кишлокдошимиз Қаюм қоровул келиб қолди.

— Қани, Дехқонкул, бозорлабсан-да? — деди.

— Ҳа, тирикчилик.

Қаюм қоровул бир тўрхалта бозорлигимга сер солди. Хиёл кўз олайтди. Бир менга қаради, бир бозорлигимга қаради.

— Тинчликми, Дехқонкул? — деди.

— Тинчлик, осойишталик.

— Мабодо кайфинг йўқми?

— Умримда оғзимга олмаганман, Қаюм ака. Нима эди?

— Бозорлигингни кўриб айтаман-да. Кайфи йўқ одам ҳам шундай бозорлик қиладими?

— Дастурхонни ободи-да, Қаюм ака.

— Дастурхон ободи учун ол, эви билан ол-да. Бундайин бозорлик учун мендайин дехкон бир ой терлайди!

Ўзимдайин дехкон-да шу, Каюм ака, ўзимиздайин дехкон-да шу.

— Манави пистами? Ўн беш сўм-а? Ё, пирим-е, ё, пирим-е! Нарх-навони Худо урмади — мен кутулмадим! Ҳали шу яқинда писта чакқанимни эслай олмайман. Шу кишдаги бир тўйда беш-олтита чакиб эдимми, билмайман.

— Сиз шу кишда чакибсиз экан, мен қачон писта чакқанимниям билмайман. Энди, меҳмон атоғи худо, Каюм ака. Ўзбакчилик — ўзбакчилик.

— Ўлма! Шу гапдан колма, Дехконкул, кам бўлмайсан!

— Шу теваракни меҳмони бўлса гўрга эди. Масковдан меҳмон келаяпти, Масковдан. Бари нозик меҳмон. Раисимиз айтди.

— Меҳмон келган уйдан барака аримайди, Дехконкул, барака аримайди. Меҳмон ризки ўзидан олдин келади, дейди. Масковчи меҳмон бўлса, унда, бундай қил: бозорга хурмо кирибди. Ҳай, анави ерда сотаяпти, хайла!

— Қани-қани?

— Хайла-хайла, қозоншляпа савдолашаяпти. Ана шу хурмодан бир-икки кило ол. Масков ёқларда хурмо ўсмайди. Меҳмон ош деб келмайди. Меҳмон меҳмон-да — хавасаки ейди-да.

Каюм коровул айтмиш қатор-қатор хурмолар олди-лаб бордим.

— Хурмо қанчадан бўлди? — дедим.

— Уч сўмдан, — деди.

Хурмоларни ушлаб-ушлаб кўрдим.

— Хурмо қаерники? — дедим.

— Субтропикники, — деди.

— Суптропикникидан бир кило тортинг қани.

Субтропик боғ шундай олдимизда. Даламиздан йигирма чакирим келади.

Бозор дарвоза олдидан икки чўнтак майдаписта олдим.

Тўлиб-тошиб уй келдим.

Бозорлигимни ошхона кўйдим.

Болалар бозорлик ёпирилди. Болалар бозорлик гирдини олди.

— Олма, ота, олма!

— Ота, анор беринг!

— Узум беринг, узум!

Бирови олмага қўл узатди. Бирови анорга қўл узатди. Бирови узумга қўл узатди.

Болаларни қўлини уриб-уриб ташладим.

— Торт кўлингни, торт! — дедим.

Болалар кетига қўл бекитди. Болалар қўлтиғига қўл тикди. Болалар оғзига қўл солди.

Болалар мўлт-мўлт каради. Болалар илтижо-илтижо каради.

Мен бошим билан бозорликка имо бердим.

— Буларни еб бўлмайди, қ-ха! — дедим. — Ха, қ-ха, қ-ха!

Мен афт буриштирдим. Мен бош сарак-сарак эгдим.

— Ични оғритади, қ-ха! Ични кеткизади, қ-ха! — дедим. — Қара, пуф-е, сассик узум экан, пуф-е!

— Менга нима олиб келдингиз, ота?

— Сенгами, сенга бир нима олиб келдим! Қани, кўлингни бер. Ана, кўрдингми?

Бир-иккита майдаписта чақиб кўрсатдим.

— Ана шундай чак! — дедим. — Қирсиллатиб-қирсиллатиб чак, тишинг бақувват бўлади! Қани, баринг кўлингни тут!

Болаларга майдаписта бўлиб бердим.

— Ана энди, бориб ўйнанглар! — дедим. — Боринглар!

Болалар таркалди.

Фақат Қулмат ўғлимиз колди.

Камбағалга кет, деёлмадим — кўнглим бормади.

Камбағал Қулмат — дардманд!

Дўхтир кўриб, витамин етишмайди, деди. Бир даста дори битиб берди.

Денов дорихонасидагилар битикларни кўрди-кўрди — биттасиям йўқ, лекин бўп туради, тез-тез хабар олиб туринг, деди.

Мен айтдим: витамин фўза эдимидики — тез-тез хабар олиб тураман, дедим.

Тағин кайтиб бормадим.

Дардманд Кулматимиз ингиллади:

— Ота, помидор беринг! — деди.

Мен хайронландим — тўрхалтада помидор йўқ бўлди.

— Помидор? Қани помидор? — дедим.

Кулматимиз кўли билан хурмони кўрсатди.

Э, тавба-е, ўғлимиз хурмони танимади!

Э, тавбангдан-е, ўғлимиз хурмони таниёлмади!

Мен палағдарок бир хурмо олиб бердим.

— Ма, бу помидор эмас, — дедим. — Бу хурмо, ха, хурмо!

Деразадан Денов тарафни кўрсатдим.

— Хай, анави қуюқ дарахтзор бор-ку, ана шу субтропик боғ, — дедим. — Субтропик боғда хурмо ўсади, бизни далада гўза ўсади!

Ошхона занжирлаб ташкариладим.

Оғилхона айланиб қарадим.

Ўзи, бисотимда учовгина қўйим бўлди. Иккови совлик бўлди. Бирови сўйиб сотиш учун боқилиб ётмиш кўй бўлди.

Ана шу қўй масковчиларга насиб этажак бўлди.

Мен масковчи меҳмонларга сўйилажак қўйимни қарадим. Думбасини чангаллаб-чангаллаб қарадим.

Қўйим орик бўлди, сўйишга арзигич гўшт қилмагич бўлди.

18

Оғилхона олдида кафтимни пешонам соябонлаб кун қарадим.

Шунда, ошхона деразасидан бир нима лип этиб тушди.

Ё, қовоз, ё, латта учиб тушди, дея ўйладим.

Лип этиб тушмиш нима чопиб кетди.

Мушук бўлса керак-ов дея, тикилиб-тикилиб қарадим:

Нодир ўғлимиз пириллаб чопиб бораяпти.

Билдим — ошхонадан бир нима олиб қочди.

— Ў-ў-ў, қайт! — дея бакирдим.

Нодир ўғлимиз қайтмади. Қуюндай-қуюндай чопди.

Мен изидан қувиб кетдим.

Бола бола-да — дарров ҳолдан тойиб қолди.

Мен етиб олиб елкасидан ушладим.

Ўғлимиз елкасини силкиб олиб чопаман дея, бети билан йиқилиб тушди. Тупроқда юзтубан ётиб олди.

Ўғлимиз бир нимани бағрига босиб йиғлади. Оёқларини типирчилатиб йиғлади. Ер тепиниб йиғлади.

Тупрок чангиб-чангиб колди.

Ўғлимиз йиғлай-йиғлай — охири холдан тойди. Ўп-касани босолмай ҳик-ҳик нафас олди.

Ўғлимиз калт-калт этди. Елкалари пир-пир учди. Боши сарак-сарак бўлди.

Бола кўрқди!

Кўзини охиста очди.

— Тур, уйга юр, — дедим.

Ўғлимиз ингиллади. Кўзини тағин юмди. Юзини ер кўйди.

Ўғлимизни бир ёнига ағдардим. Нима экан дея, бағрига қаралдим.

Ўғлимизни бағрида икки дона хурмо бўлди.

Ўғлимиз хурмоларни тағин-да бағир босди. Ер тепиб-ер тепиб йиғлади.

— Бермайман, йўқ, бермайман! — деди.

Ўғлимизни даст кўтариб қўлтиқлаб олдим.

Ўғлимиз қўлтиғимда тепкилаб йиғлади. Билакларимни тишлаб йиғлади.

Ёш болани тиши ёмон-да — билакларим ачишиб оғриди.

Бир амаллаб ичкари олиб кирдим. Оғзига тарс эткизиб бир урдим.

Жони ёмон-ёмон оғриди шекилли — оғзини ушлаб-ушлаб йиғлади.

Ана шунда хурмолар ер тушди. Хурмолар юмалаб-юмалаб жўнади.

Мен хурмоларни ушлаб-ушлаб келдим.

Ҳамсоя-қўлларниқидан онамиз келди. Оғзини ушлаб ётмиш ўғлимизни ердан кўтариб олди.

Шунда, ўғлимизни оғиз-бурнида қип-қизил қон кўрдим.

Онамиз ўғлимизни ер энкайтирди. Кафти билан оғиз-бурнини артди.

— Ҳа, қўлинг синсин-а, шугина норасидани урган қўлгинанг синсин-а! — деди.

Онамиз теварак аланглади. Тандир олдида ётмиш темир косовни олиб отди.

Мен энкайиб қолдим — косов устимдан ўтиб кетди.

Онамиз ердан бир сиким тупроқ олди. Ўғлимизни оғзи бурнини артди. Дока рўмоли учидан йиртиш олди. Йиртишни юмалоқлаб ўғлимизни бурнига тикди.

— Бола сенга нима қилди-а, норасида бола сенга нима қилди-а? — деди.

Мен кўлимдаги хурмоларни кўрсатдим.

— Манавини қаранг, шуни олиб кочди! — дедим.

— Шугина учун норасида болани оғзи бурнини қон қиласанми, ерпарчин бўлгур?

— Ҳўнаб қўяй шугинадан, шугинани килоси уч сўм туради!

— Шу икковгина хурмога-я? Ҳа, қирчинингдан қийилгин, қирчингинангдан қийилгин!

— Икковгина бўлган билан салкам бир кило келлади!

— Бир кило келса нима бўпти? Ҳа, хурмоларинг бошингдан қолсин, бошгинангдан қолсин!

— Эртага меҳмон келса, олдига нима қўяман? Бировини буниси еса, бировини униси еса, меҳмонлар нимани ейди?

— Нима, меҳмонлардан хурмо қарзинг борми, ерчим бўлгур?

— Қарзим йўқ, эна, қарзим йўқ. Лекин меҳмон атоғи Ҳудо-да. Меҳмон отадан улуг-да. Меҳмонлар олдида ким деган одам бўламиз?

— Унда, мўлроқ ол эди...

— Хурмони пулга беради. Энам айтди деган билан бермайди.

— Бола бола-да, кўнгли кетади...

— Катта меҳмонлар инсофли бўлади, эна. Назари тўқ одамлар бўлади. Барини еб қўймайди! Дастурхонда қолдиради! Меҳмонлардан қолса — болалар ейди-да!

Ҳали маъқул бўлди шекилли — онамиз ўғлимизни ичкари етаклаб кетди.

Мен хурмоларни енгим билан артиб-артиб олдим. Жойига олиб бориб қўйдим.

Жовуз доналарига қараб ўтириб-ўтириб, оғзимни суви кочди! Беихтиёр қўл узатдим.

Узумдан беш-олти дона олсам — узумбош лош-лош бўлиб қолади. Узумбош чумчук чўқилаб ташламишдай-чумчук чўқилаб ташламишдай бўлиб қолади.

Оқибат — меҳмонлар олдига қўяр холи қолмайди.

Мен узумдан қўл тортдим.

Ошхонани ташқаридан қулфладим.

Очиқ деразадан ичкари мўраладим.

Ўғлимиз уйкуда бўлди. Бурунлари тикиғлик оппоқ дока кип-қизил бўлди.

Ўғлимиз оғзини каппа-каппа очиб энтикди. Бир чапи

ўнгарилди, бир ўнги ўнгарилди. Кўрпасини тепкилаб-тепкилаб туширди.

— Хурмо, ота, хурмо!.. — дея уйқутиради.

19

— Шу... меҳмонлар неча киши ўзи, раис бова? — дедим.

— Ҳозир санаймиз-да. Битта режиссёр, иккита оператор, битта комментатор. Жами бир машина. Аммо одатимизни биласиз: юқоридан бир машина катта келса, пастдан икки машина катта ҳамроҳ бўлиб келади.

— Ўйнаб қўяй, меҳмондан, ўйнаб қўяй. Масаласи осон экан. Шу... бозордан қўй гўшт олсам бўлмайдами, раис бова?

— Ажаб одамсиз-да, Дехконкул ака. Киночилар бизни олдимизга очидан ўлиб келаётгани йўқ. Меҳмон ош деб келмайди. Қўй обрўй-да. Кимсан — катта бир хўжалиқни машғал бригадири! Семизликни қўй кўтаради, Дехконкул ака.

— Чин — қўй кўтаради. Чин — мен кўтараман.

— Сиз ҳам семизликни кўтаринг-да.

— Кўтараман, раис бова, кўтараман. Семизликни — қўй кўтаради. Семизликни — мен кўтараман.

— Ҳа, бали! Қўй нима деган гап?

— Чин, қўй қўй-да. Шу, болаларни қишга уст-боши йўқ эди, раис бова. Борлари-да йиртик-ямоқ эди. Шу қўйни боқиб-боқиб, болаларга уст-бош олиб берсам деб эдим. Қўйда ҳали сўйгулик ҳол йўқ.

— Майли, майли! Қўй сўйилди оти бор, қўй сўйилди! Болаларга уст-бошни эса... давлат пахта терим учун мана-мана пул бераман, деяпти. Ана шундан олиб берасиз.

— Майли, раис бова, майли. Қўй бўлса қўй-да.

— Ҳа, яшанг! Ким айтади сизни ўзбак деб? Ўзбак ўзи емайди, ўзи ичмайди — бор топганини меҳмони олдиға қўяди!

— Майли, қўй бўлса қўй-да, майли.

— Авлод-аждодлар... урф-одатлар... ўзбакчилик... дегандай. Ўзбакни қониқиб меҳмон кутгани — подшо бўлгани!

— Хўп, раис бова, хўп.

— Кино бўласиз, кино! Тарихда қоласиз, тарихда!

— Тавба қилдим, раис бова, тавба қилдим.

- Ўзбакни қониқиб меҳмон кутгани — подшо бўлгани! Бир подшо бўлинг, Дехқонкул ака!
- Шундай бўлайин, раис бова, шундай бўлайин!

20

Норбой чавандоз отини олиб келди. Ховлимиз юзаси арқонлаб кетди.

Чори магазин мудир «Волга» машинасини олиб келди. Бўсағамиз қўйиб кетди.

Онамиз сув сеп а ховли супурди.

— Энди... болаларни уст-бошини қайтасан? — деди.

— Давлат пахта терим учун ана-ана пул берарман эмиш. Шу пулни оламан-у, уст-бош учун Денов чопаман.

— Шу, каллапойча қилайин қўйни эртароқ пулла, дедим...

— Қўя беринг, эна, қўя беринг. Бу кунлар ўтадикетади — кино бўлганимиз ёнимизга қолади!

Онамиз мол-холни кўз кўринарли ер қантарди.

— Уямас-да-буямас — тақдир-пешона! — деди.

— Эб-е, тақдир-пешонамизга нима қилибди, эб-е? Мана, кино бўлиб тарихда қолаянимиз! Бу кунлар ўтадикетади — тарихда қолганимиз ёнимизга қолади!

— Қарғиш урган одамни пешонаси ана шундай бўлади.

— Энани қарғиши болага урмайди. Эна, энани қарғиши болага урмайди. Оғзингизни тўлдириб қарғай беринг — барибир қарғишингиз менга ўтмайди!

Онамиз товуклар кўз кўриниб донласин учун — сўри гирдилатиб дон сочи.

— Сени мен эмас — сени Худо қарғаган.

— Худо қарғаган? Эб-е, мен Худога нима ёмонлик қилдим-е? Худо нима деб қарғаган-е?

— Худо, илойим, шу ўзбак дегични топгани азиз меҳмонига буюрсин, деб қарғаган!

21

Кун кўтарилди.

Дарвозамиз олдида узундан-узун автобус бел бўлди.

Автобусдан уч-тўртта бўзбола тушди.

Бўзболалар пахмоқсоч бўлди. Қора кўзойнакли бўлди. Соқолдор бўлди.

Бўзболалар дарвозамиз олдида аппарат жойлаштирди. Аппаратларини ховлимиз қаратди.

Остонада Идеология билан раисимиз кора берди.

Мен бор бисотимни кийиб пешвоз бордим. Онамиз Сталин замонида теримчилиги учун олган кўйлагини кийиб пешвоз келди.

Мен улар билан қўл бериб кўришдим. Кучоғимни катта очиб:

— Қани, марҳамат, хуш келибсизлар! — дедим.

Идеология билан раисимиз эгилиб-эгилиб кўришди. Тантанавор-тантанавор кўришди.

Аппаратлар шир-шир сурат олиб турди.

Мен меҳмонларни эргаширдим. Бутун ҳовли юзини кўз-кўз этдим.

Сўри олдида оёк илдим. Кулимсидим. Қўлимни кўксим кўйдим. Меҳмонларга тавозе этдим.

Микрофон судраб юрмиш жингаласоч бўзбола ўртани олиб гап бошлади:

— Ўзбек хонадони! Бу сўзда олам-олам маъно бор! Ўзбек хонадони демак — «Волга» машина демакдир! Ўзбек хонадони демак — қорабайир от демакдир! Ўзбек хонадони демак — сурув-сурув қўй-қўзи демак, мол-бузоқ етти хазинанинг бири демакдир! Шундай эмасми, раис бобо?

— Ха, — деди раисимиз, — хўжалигимизда уч мингдан зиёд хонадон бор! Ҳаммаси худди мана шу кўриб турганингиздай тўк, фаровон хонадонлар! Хонадонларимизда етти хазинадан тортиб машинагача — ҳамма-ҳамма нарса мухайё!

— Дехқонкул ака, мана, сиз шу хонадон соҳиби экансиз, ноўрин саволим учун афв этасиз: иш вақтида уйда нима қилиб ўтирибсиз?

— Соат эндигина саккиз ярим бўлди, — дедим. — Иш бошланишига ҳали ярим соат бор.

— Демак, ишларингиз тўққизда бошланар экан-да?

— Ха, ишимиз роппа-роса тўққизда бошланиб, роппа-роса олтида тамом бўлади.

— Демак, ҳозир...

— Ҳозир оила аъзоларимиз билан маданий хордиқ чиқариб ўтирибмиз.

— Далага бораверсак ҳам бўлар, боргунимизча иш вақти ҳам бўлиб қолар?

— Иш вақтига ҳали ярим соатча бор-у, майли, бир марта эртароқ борсак борибмиз-да!

Аппаратлар дарвозадан чиққунимизга қадар сурат олди.

Машиналар далалаб келди.

Онамиз қалб амри билан пахтакорларга ёрдам бергич онахон бўлиб сурат тушар бўлди.

Режиссёр онамиз билан хўп ҳам кўп машқ олди.

Онамиз кўрак тергич онахон бўлиб йўл белида турди.

Жингаласоч чучуксўз-чучуксўз бўлди:

— Субҳидам!.. Оппоқ сочлари ўзига ярашган мунис онахон йўл бўйлаб келмоқда. Бўйнига этак боғлаб олган. Энгашиб, тупроқдан бир нималарни олади, пуф-пуфлаб, хас-чўплардан, чанг-ғуборлардан тозалайди. Сўнг, онахонларга хос бир меҳрибонлик ила этагига авайлабгина солади.

— Ассалому алайкум, онахон! Йўл бўлсин, онахон?

Мунис онахон она ердан, она тупроқдан бир дам бўлса-да, кўзларини узмади. Етмишни коралаган, аммо чарчаш нималигини билмаган кадди-коматини кўтарди. Енги ила юзларидаги ҳалол меҳнат терини артди. Меҳнат гаштидан теваракка завқ ила боқди. Мунис кўзлари порлади.

— «Оқ олтин» тераяпман!

Мунис онахон ғурур ва фахр ила шундай деди-да, яна йўлдаги трактор изларини титкилади, тупроқ ковлади.

— Онахон, исми шарифингиз, касб-корингиз?

Онахон камтарлик ила жавоб берди:

— Исми шарифим — Пахтахон! Пахтаой десангиз ҳам бўлади! Касб-корим — пахтакор!

— Пахтахон! Пахтакор! Мунис онахон бу гапи ила ўзини жисман ҳам, исман ҳам — пахтаман, демоқчи! Нақалар доно ўхшатиш!

Пахтакор онахон жиддий бўлиб қўшиб қўйди:

— «Оқ олтин» нондек табаррукдир. Нон ушовини ерда қолдирмаганимдек — бир тола «оқ олтин»ни ҳам ерда қолдирмайман!

Режиссёр ўнгён чўнтагимлаб «Правда» солди, чапён чўнтагимлаб «Совет Ўзбекистони» солди. Рўзнома номларини кўз кўринарли-кўз кўринарли этиб жойлади.

Режиссёр тап-тап елкам қоқди.

— Барра калла, барра калла! — деди.

Елкамдан гуп-гуп чанг ўрлади. Елкамдан оппок-оппок чанг ўрлади.

Режиссёр афт бурди, режиссёр кафт билан чанг кувди.

— Фу, фу!.. — деди.

Режиссёр чанг каердан ўрлади демишдай — бир ўнгимдан каради, бир чапимдан каради, бир ер каради.

— Елкасидан чанг кўтарилди, елкасидан! — деди раисимиз кула-кула.

— Елка? — анграйди режиссёр.

— Ҳа, елка! — деди раисимиз. — Ер нима — дехкон елкаси нима?

Режиссёр тагин елкам қоқди.

— Барра калла, барра калла! — деди.

Режиссёр елкам қоқа-қоқа мени машина тараф жўнатди.

Мен йўл-йўлакай раисимиздан сўрадим:

— Раис бова, режиссёр нима деяпти?

— Баракалла деяпти, баракалла.

— Баракаллани шундай дейдими?

— Ҳа, энди... улар ВГИКда ўқиган-да, ВГИКда.

— Ўшанда шундай ўқитадими?

— Ҳа, энди... ВГИКни битирган-да, ВГИКни.

24

Мен дала бошида турмиш тўрт қаторли машинани згат солдим. Режиссёрга қаратиб хайдадим. Аппаратлар мен тараф пешланди.

— Дўстлар! — дея пешвоз юрди Жингаласоч. — Келинг, аввало ўтмишга бир саёҳат қилайлик!

Жингаласоч шундай дея, бир оппок чанок узиб олди. Пешонаси узра кўз-кўз этди. Чанок тикилиб-чанок тикилиб ваъз айтди:

— Пахта! Пахта мальвовлар оиласига мансуб бўлиб, госсипиумлар аждодидандир! Госсипиум — лотинча сўз бўлиб, пахта берувчи дарахт демақдир! 1670 йилда подшо Алексей Михайловичнинг буйруғига биноан Москва шаҳрида ҳам пахта экилди. Уни сарой боғбони Аносов экиди. Москвада Измайлов маданият ва истироҳат боғи бор. Ана шу хушманзара ерда пахта даласи барпо бўлди. Измайлов даласи яхши ҳосил берди! Мамлакатимизнинг Одесса ва Херсон ўлкаларида ҳам Америка

«сиайленд» пахтаси экилди. Хосилдор пахта бўлди. У ерликлар пахтани бир териб олди. Уч кундан кейин... тагин очилиб турди! Куз охирлагунича очилди! Охири — у ерлик маҳаллий халқ пахтадан кечишга қарор қилди. Бизга ҳосилини бир териб оладиган ўсимлик керак, дедилар. Ундай пахта эса йўқ эди! У ерликлар пахта машаққатига, пахта азобига... бардош беролмади! Аммо жафокаш ўзбек халқи, жафокаш ўзбек ери бардош берди! Ўзбек халқи, ўзбек тупроғи умрини пахтага бахшида этди. Киш демади, ёз демади — пахта, деди. Тун демади, кун демади — пахта деди. Шундайми, Дехқонкул ака?

Жингаласоч микрофонини чўзди. Мен машинадан микрофон энкайдим.

— Ҳа, шундай, — дедим. — Бизнинг «пахтаой» пичагина нозиктаъб, бизнинг «оқ олтин» пичагина куй-дирамажон!

— Кечирасиз, ҳол-аҳвол ҳам сўрамабмиз, бу... иш қалай?

— Муваффақиятли!

— Иш шароитларингиз қалай?

— Қулай!

— Бўш вақтларингизда қандай дам олмоқдасиз?

— Кўнгилдагидай!

— Қанақа дам олмоқдасиз?

— Маданий!

— Иш жараёнида аҳён-аҳёнда учраб турадиган кийинчиликларни қандай енгмоқдасиз?

— Мардонавор!

— Хали-хамон кўзга ташланиб турадиган камчиликларни қандай бартараф этмоқдасиз?

— Аёвсиз!

— Бу йилги режаларингиз қандай?

— Юксак!

— Доно партиямиз белгилаб берган йўл-йўриқларга қандай амал қилмоқдасиз?

— Оғишмай!

Режиссёр чапак чалиб юборди.

— Браво, браво! — деди. — Вот, советский дехқон!

25

Осмонда паға-паға оқ булут сузди.

Кун булут ортида қолди.

Далалар хира тортди.

Киночилар кун ангниди.

Жингаласоч Хурсандой билан Норгулойга «Пахта ишки» дегич кўшиқ машқ эттирди.

Кун булутлар ортидан чиқиб келди.

Далалар кундай ёруғ бўлди.

Ўқариқ бўйида аёл-қизлар сафланди. Этак бойлаб терим шайланди.

Идеология аёл-қизларни бир-бир кўздан кечирди. Маъкул, дея бош ирғади.

Режиссёр беш-олти одим берида турди. Оёк керди. Кўлларини бел тиради.

Режиссёр тишлари орасидан чирт-чирт тупурди. Тупути ўзи билан теримчилар ўртаси бориб тушди.

Режиссёр бир ёнидан папирос олди, бир ёнидан гугурт олди. Теримчилардан кўз узмай папирос ззғилади. Чирсиллатиб гугурт чакди. Бўйин қийшайтириб папирос тутатди. Гугуртчўпни елкаси оша отди.

Юрагим шувв этди.

Гугуртчўп тушмиш ер хадахалаб бордим. Гугуртчўпни босиб-босиб ташладим.

«Катта, далада папирос чекмайди — пахта ўт олиб кетади», дейин-дейин дедим.

Бир Идеология қарадим, бир раисимиз қарадим.

Раис билан Идеология билиб-билмасликка олди.

Режиссёр бурқситиб-бурқситиб папирос тутатди.

Режиссёр тутунлар орасидан аёл-қизлар қаради. Папиросини лаби у бурчидан-бу бурчи суриб қаради. Лабларини дўрдайтириб-дўрдайтириб қаради.

Режиссёр мисоли кучук имламишдай — шаҳодат бармоғини ликиллата Жингаласоч чақирди.

Жингаласоч лик-лик эта келди. Режиссёр гирдида елпатак-елпатак бўлди.

Режиссёр кафтини коса этиб-этиб гапирди. Қўлини бигиз этиб-этиб гапирди, бармоғини пешонаси нуқиб-нуқиб гапирди.

Жингаласоч бош ирғаб-бош ирғаб эшитди. Бош ирғай-ирғай теримчилар олдилаб келди. Хурсандой билан Норгулойга бошдан-оёқ разм солди.

Теримчилар ийманиб ер қаради. Рўмоли учини қайирди. Рўмолини пешоналари сурди. Тер ялтирамиш бўйинлари билан ёрик-ёрик лабларини яширди.

Теримчилар кўйлак этакларини тортиб-тортиб қўйди.

— Бўлмайти! — деди Жингаласоч. — Бу атлас бўлмайти!

— Яхши атлас-ку, — деди Идеология.

— Яхши, ёмон эмас, яхши! Аммо бу сарик атлас-да. Сарик атлас экранда сап-сарик читга ўхшаб кўринади. Чунки лентамиз рангли лента-да.

— Унда, қандай атлас яхши бўлади?

— Жухуди атлас яхши бўлади! Экранда турли ранг-да товланиб кўринади. Жухуди атлас ранг-баранг-да.

— Еврейский атласларингиз борми, Хурсандой ва Норгулой? — деди Идеология.

Теримчилар ердан кўз олмади. Калиши учи билан ер титкилади. Бош ирғади — йўк ишорасини билдирди.

— Ўзларида бўлмаса, бошқаларда бордир? — деди Жингаласоч. — Шундай катта колхозда жухуди атлас топилмайдими?

— Еврейский атлас топиш қийин. Бу атлас ҳам яхши-ку? — деди Идеология.

— Тўғри, яхши атлас. Аммо гап бошқа ёқда. Биласиз, фильмимиз Иттифокка чиқади, Иттифокка! Ундан чет элларга! Фильмимизни бутун жаҳон кўради, бутун жаҳон! Экранда сап-сарик чит кўйлакни кўрганлар нима дейди? Қараглар, бечора ўзбек совет хотин-қизлари чит кўйлак кийиб пахта тераяпти, демайдими? Дейди! Ўзбек совет хотин-қизлари кийгани кийимга зор экан, демайдими? Дейди!

Идеология афтодаҳол-афтодаҳол бўлди.

— Виноват, виноват... — деди.

— Ахир, чет элларда Боймирза Ҳайит, Вали Каюмхон, Булоқбоши каби буржуа-мафкуравий душманларимиз қадамимизни сааб юрибди! Буржуа-мафкурачиларимиз экранда чит кўйлак кийган ўзбек совет хотин-қизларини кўрса нима дейди? Совет Ўзбекистони оч-юпун, демайдими? Дейди! Ана, ўзбек совет хотин-қизлари чит кўйлак кийиб пахта термоқда, демайдими? Дейди!

Идеология бенаво-бенаво бўлди.

— Биз... атлас... — дея вулдур-вулдур этди. — Биз еврейский атлас деганда — ўзбек хотин-қизларини тушунамиз, ўзбек хотин-қизлари деганда — еврейский атласни тушунамиз!..

Раисимиз Идеология жонига ора кирди.

— Мунча теримчига жухуди атласни қаердан топамиз? — деди раисимиз.

— Хаммасига эмас, — деди Жингаласоч. — Мана шу икковига бўлса бўлади. Шу иккови йирик план-да кўринади! Колганлари шунчаки — фонда кўринади!

— Ҳа-а, иккита денг, иккита топилади, — деди раисимиз. — Кани Хурсандой, Норгулой, буёққа юринглар, кани. Холиқул, машинани ўт олди!

Раисимиз Хурсандой билан Норгулойни машинасига миндирди. Пичир-пичир тайинлади.

— Зув этиб бориб-зув этиб келинглар! — дея эшик ёпди. — Раис айтди, десаларинг, бизни аёл ҳам, Чори мудирни аёли ҳам йўқ демайди!

26

Режиссёр тишлари орасидан чирт-чирт тушурди.

Режиссёр папиросини тутатиб бўлди. Папирос колдигини чертиб ташлади.

Шундай чертди-шундай чертди — кўзим илашмай колди! Папирос қаерга тушди — билолмай колдим!

Шундай бўлса-да — папирос учмиш ёқ алағда бўлиб бордим. Эгат оралаб қардим — тополмадим. Кафтларимни тиззаларим тираб қардим — тутун пайкамадим. Ҳали ўчмагандир дея, ҳаво искадим — ҳид олмадим.

Ғўзаларни бир-бир қардим. Шохларини қайриб қардим. Баргларини кўтариб қардим. Папирос бир оппоқ чанокда илашиб турди. Билинар-билимас тутаб турди.

Мен апил-тапил ғўза учидан силкидим — папирос эгат тушди.

Папиросни товоним билан эзгилаб-эзгилаб ташладим. Ер кўмиб-ер кўмиб ташладим.

Ана шунда кўнглим жойлашди.

27

Машина келди.

Хурсандой билан Норгулой жухуди атлас кийиб келди.

— Ана атлас, мана атлас! — деди Идеология. — Қалай, ўрток режиссёр?

Режиссёр бошмалдок наррайтириб кўрсатди.

— Браво! — деди.

— Ана, ўзбек совет хотин-қизлари! — деди Идеология. — Ана энди буржуа-мафкурачиларимизни боппаймиз. Ана энди Боймирза Ҳайит, Вали Қажумхонлар экранда ўзбек совет хотин-қизлари образини кўриб, овзига урган итдай бўлиб қолади!

Режиссёр лабига бармоқ юритиб-бармоқ юритиб кўрсатди.

Теримчилар тушунмади.

— Лолаб деяпти, — деди раисимиз.

— Ха, яшанг, раис ака! Лолаб, лолаб! — деди Жингаласоч, — помидорранг бўлса, экранда яхши кўринади.

— Колхозимиз пири бадавлат колхоз! — деди раисимиз. — Лекин шу... лолаб йўр-а!

— Лолаб минерал ўғит эмас, раис ака! Лолаб колхозда бўлмайди! — деди Жингаласоч. — Лолаб хотин-қизларда бўлади!

— Биламан, биламан, — деди раисимиз. — Колхозимизда лолаб қўйгич хотин-қизни ўзи йўк-да?

— Бор, — деди Хурсандой. — Битта бор. Мактабда ўрис тили муаллими лолаб қўяди.

— Ана, бор экан-ку, раис ака?

— Энди... мактаб бор эдими...

Раисимиз латтачайнар бўлди. Бир кун қаради, бир ер қаради.

Энди Идеология раисимиз жонига ора кирди.

Идеология сумкасидан бармоқдай бир нимани олди. Теримчиларни машина тараф имлади.

— Келинглар! — деди.

Теримчилар машина пана бўлди.

— Хайрият-е! — дея кафт ишқади Жингаласоч. — Колхоз бўйича битта замонавий аёл бор экан!

— Уям райком... — мингиллади раисимиз.

28

Хурсандой биринчи эгатдан тушиди, Норгулой иккинчи эгатдан тушиди.

— Бўлди! — деди Жингаласоч. — Йирик планда шу иккита теримчи бўлади. Уёғида ким қандай тушса тушаверсин — уёғи шунчаки фонда кўринади!

— Ўзиям, йирик-йирик кўрингулик теримчиларда! — деди раисимиз. — Ҳар бирови мавсум охиригача саккиз тоннадан ошириб «оқ олтин» териш мажбуриятини олган!

— Машина бўл-е! — деди Жингаласоч. — Деярли машина!

— Буларни олдида машина нима деган гап! — деди раисимиз. — Машина бузилади, отказ қилади. Булар на бузилади, на отказ қилади!

Идеология иккита лўппи чанок узиб олди. Пуф-пуфлади. Силаб-сийпади. Норгулой билан Хурсандойни кулоклари устига қистириб қўйди.

Идеология Норгулой билан Хурсандойни ўрим-ўрим сочини елкасидан олиб кўксига тушириб кўйди.

Идеология бошқа теримчиларга-да кўз-кўз этди.

— Сизлар ҳам ана шундай қилинглар! — деди.

Бошқа теримчилар-да кулоқларига чанок такди. Бошқа теримчилар-да ўрим сочларини кўксилари туширди.

Идеология Хурсандой қабатини олди.

Жингаласоч Норгулой қабатини олди.

Аппаратлар шир-шир сурат олиб бошлади.

29

— Она табиатимизда неча хил ранг бўлса, барча-барчаси пахтазорда мужассамдир! — деди Жингаласоч. — Ҳа, пахтазорда камалак рангларнинг жамики жилолари жамулжам! Пахтазорда хотин-қизларнинг пиёла жарапидек шўх кулгиси янграйди! Сўнг, лапарлар, аскиялар, кўшиқлар эшитилади!

Жингаласоч Хурсандой билан Норгулойга микрофон тутди.

Хурсандой билан Норгулой юзларида табассум ўйнади. Тишларини оқини кўрсатиб жилмайди.

«Пахта ишки» ашуласини айтиб-айтиб пахта терди:

Тун демай, кундуз демай, бошингда мен парвонаман,
Соғиниб қолдим, очил, кулсин, севинсин хар томон...

— Ҳа, далада хуркак тоғ охусидек хотин-қизлар турнақатор бўлишиб пахта термоқда! Бири кўйиб бири кўшиқ айтади, бошқалари жўр бўлади:

Кўкдаги сайёралардек — очил, оппогим, чаман,
Кеч кириб то субҳидам ишкинда минг тўлғонаман...

— Стоп!

Режиссёр шундай дея, кўл кўтарди. Эгат оралаб келди.

— Хурсандай и Наргулай! — деди режиссёр. — Сизники пахтани севади? Севади! Сизники севги билан пахта теради? Теради! Бизники кино қилади!

Режиссёр пахта териб-териб кўрсатди.

— Вот так, вот! — дея пахта терди. — Сизники вот так муҳаббат билан пахта теради? Теради! Бизники Москвага байроқ қилади!

Гап Жингаласочда кетди:

— Хурсандой ва Норгулой! — деди. — Пахтани

чаноқдан суғуриб олаётганингизда гўзаларга, айниқса чаноқларга ўзгача бир меҳр-муҳаббат билан қаранг! Ахир, сиз пахтани севасиз-ку! Шундайми? Пахтага ишқингиз тушган-ку! Тўғрими? Қўшиқнинг мазмуниям шу, номиям шу — «Пахта ишқи»!

Режиссёр тишлари орасидан чирт-чирт тупурди. Режиссёр папирос тутатди.

— Хурсандой! — деди Жингаласоч. — Хўжайинингизни севиб колганингизда қандай қилиб муҳаббат изҳор қилгансиз?

Хурсандой ер бокди. Хурсандой овиз ушлаб-овиз ушлаб уялди.

— Ундай деманг-е... — деди.

— Ия, ундай деманги бўлтими? Тасаввур қиламан: хўжайинигизни юзларига севги тўла кўзларингиз билан боққансиз... сочларини муҳаббат билан силагансиз... қўлларини ўзгача бир меҳр-муҳаббат билан ушлагансиз... шундайми? Айтмаяпсиз — шундай! Пахтага ҳам ана шундай муносабатда бўлинг! Қаранг, мана бундай!

Жингаласоч пахта териб-териб кўрсатди:

— Пахтани чаноқдан мана бундай қилиб муҳаббат билан оласиз! Кейин — кафтингизда вафо билан мана бундай қилиб ушлайсиз! Ундан кейин — садоқат билан мана бундай қилиб этакка соласиз!

Жингаласоч термиш пахтасини Хурсандойни этагига ташлади.

— Тушундингизми? — деди. — Нигоҳларингизда муҳаббат, вафо, садоқат балкиб турсин! Боқишларингизда пахта ишқи барк уриб турсин!

30

Аппаратлар шир-шир сурат олди. Дала бошида турмиш агитмашина ашула айтди. Теримчилар «Пахта ишқи»ни айта-айта пахта терди:

Кўк рўмолинг, оқ юзинг, бизларни шайдо айламиш,
Сен билан биз зскидан севги-муҳаббатдек таниш.

— Хотин-қизлар кўшиқ айтмоқда! — деди Жингаласоч. — Қўллари эса «оқ олтин»да! Гўзага бир эгилади, бир қаддини ростлайди! Чаноқлардан мени ол-ол, деб турган оппоқ пахталарни ўзгача бир чиройли ҳаракат билан чаққонгина олади! Чангларини авайлабгина пуфлаб қоқади, кўзига суртгудек бўлади! Меҳр-муҳаббат билан

силаб-сийпаб, кўкракларига тutilган этакка — қалбига солади! Қалби эса «оқ олтин»га тўлиб боради. .

Нукраи гул-гул жамолинг, бир ўпай, очил, кумуш!

Сен чиқиб Эухро каби — кулсанг хавасга қонаман...

— Сахий куз офтоби бахтиёр ўзбек хотин-қизларининг бахтиёр меҳнатларини табассум ила ёритиб туради. Бахтиёр ўзбек хотин-қизлари... мана, район партия комитети идеология котибаси, район хотин-қизлар совети раисаси Клара Ходжаевнанинг қалб сўзлари:

— Бизнинг мамлакатимизда давлатни идора қилишга хотин-қизларни жалб этиш ленинча принципи оғишмай амалга оширилмоқда! — деди Идеология. — Чор Россиясида хотин-қизлар сайлов ҳуқуқидан фойдаланмас эдилар. Октябрь революцияси хотин-қизларнинг ҳуқуқсиз аҳволини йўқотиб, уларга давлат, хўжалик, ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётнинг барча соҳаларида эркаклар билан тенг ҳуқуқ бериб қўйди, капиталистик мамлакатларда бундай аҳволни мутлақо кўрмайсиз, капитализмда хотин-қизлар ҳақ-ҳуқуқдан маҳрумдирлар!

Агитмашина «меҳнат ва зафар қўшиқлари»дан айтди:

Мунча ширин экан бу — Совет даврони,

Мамнун яшар ҳар инсон — йўқдир армони.

— Кечирасиз, Клара Ходжаевна, гапингизни бўламан, Клара Ходжаевна! — деди Жингаласоч. — Мана, колхоз агитатори Жавлонбой аканинг агитмашинаси ялла айтмоқда, бу қандай ялла?

— Бу — «Бахт ялласи»!

— Сиз район хотин-қизлари сардори сифатида бахт деганда нимани тушунасиз?

— Мен бахт деганда ўзбек хотин-қизларини тушунаман, ўзбек хотин-қизлари деганда бахтни тушунаман!

Мунча ширин экан бу — Совет даврони,

Мамнун яшар ҳар инсон — йўқдир армони.

— Ҳа, — деди Жингаласоч. — Шоирлар «Бахтим бор деб эсади еллар», деб куйлаганидек, оппоқ далалар узра «Бахт ялласи» янграмоқда! Далалар — уйғок! Далалар — хур-бахтиёр!

— Ҳа, — деди Идеология. — Бахт — ўзбек хотин-қизларининг таржимаи ҳолига айланиб қолди!

Мунча ширин экан бу — Совет даврони,
Мамнун яшар ҳар инсон — йўқдир армони.

31

Мен далаларимни машина терим учун шайладим.
Ўқариқ хаворладим.
Кўндаланг кулок хаворладим.
Ўнқир-чўнқир хаворладим.
Якка-ёлғиз бегона ўтларни юлиб-юлиб ташладим.
Эгилиб-эгилиб колмиш фўзаларим қаддини адл-адл
ростладим.

32

Йўл бўйида ўсмиш фўза куни курсин!
Ўнгдан бир машина келди — йўлбўй фўзаларимга
гупиллатиб чанг уриб ўтди. Чапдан бир машина келди —
йўлбўй фўзаларимга гупиллатиб чанг уриб ўтди.
Майда-чуйда техникалар чангитиб ўтди. От-улоқлар
чангитиб ўтди. Пиёдалар чангитиб ўтди.
Бари чанг йўлбўй фўзаларимга гуп-гуп ёпишди. Чанг
шудринг билан қорилди-қолди — фўзаларимда чайирдай
ёпишиб-ёпишиб қолди.
Йўлбўй фўзаларим ерранг-ерранг бўлиб қолди. Йўлбўй
фўзаларим тупроқранг-тупроқранг бўлиб қолди.
Барг қайси бўлди, кўсак қайси бўлди, тола қайси
бўлди — билиб бўлмади қолди.
Фўзаларимни қоқиб-да бўлмади — фўзаларим кирс-
кирс синади, кўсакларим дув-дув тўкилади.
Аммо... чайир чанг тўкилмайди!
Чайир чангдан қутулишни бирдан-бир йўли бўл-
ди: авж тушда фўза бўшашиб қолади. Авж тушда фўза
шалпайиб қолади. Авж туш тафтида чанг илла фўза
ёпишиб туради.
Авжи туш тафтида фўзаларни силкаб-силкиб олса —
чанг тўкилади.
Мен авжи туш тафтида йўлбўй фўзаларим ораладим.
Фўзаларим учидан ушлаб қоқиб-қоқиб олдим. Фўзаларим
учидан ушлаб силкиб-силкиб олдим.
Саккиз эгат йўлбўй фўзамни ана шундай қоқиб-қоқиб
олдим.
Йўлбўй фўзаларим фўзасинбат-фўзасинбат бўлди.

33

Далаларимни келиндай-келиндай созладим.

Раисимиз далаларимни айланиб-ўргилиб қаради.

— Далаларингиз дала бўлмабди, далаларингиз ўнг ёкдаги келин бўлибди! — деди раисимиз. — Дехқонқул ака, мен келин кўрди учун бир қўй айтдим! Эртага биринчи теримда сўясиз!

34

Далаларим чаман-чаман бўлди.

Чаманлар кўзимни олайн-олайн, деди.

Мен тонглай-тонглай ана шу чаманларни териб-териб оламан.

Ўзаларим озорланмасин учун машина билан пилдирак олдига тўскич ўрнатаман.

Ўзаларим жуфт-жуфт барабанлар оралигидан кетмакет ўтади. Барабанлар ўзаларимни айланиб-айланиб қисади. Барабанлар ўзаларимни қамраб-қамраб қисади. Урчуқлар тескари-тескари айланади. Урчуқ тишлари ана шу чаман-чаман пахталаримни ўзига ўраб-ўраб териб олади.

Биринчи терим пахтаманни ана шундай териб оламан.

Биринчи терим пахтаман аъло нав-аъло нав пахта бўлади. Эшимли-эшимли пахта бўлади. Бўлали-бўлали пахта бўлади. Момик-момик пахта бўлади. Яккачигит-яккачигит пахта бўлади. Хиёл сарғиш товлангич пахта бўлади.

35

Далаларим лўппи-лўппи бўлди.

Лўппи-лўппи момиклар чаноклардан тошайин-тошайин деди.

Урчуқлар айланади-айланади — ана шу лўппи-лўппи момикларни илиб олгич чўткали барабанларга рўбарў бўлади. Барабанлар тескари тараф айланади-айланади — пахталаримни қабул гумбазхонасига улоқтиради. Қабул гумбазхонаси шамолпаррак ёрдамида пахталаримни хаво билан сўради-сўради — ичковакдан машина пахта идишига олиб бориб тўқади.

Иккинчи терим пахтаманни ана шундай териб оламан!

Иккинчи терим пахтаман биринчи терим пахтаман майдарок бўлади. Тўлик пишиб етилмаган бўлади.

Сийрак-сийрак пахта бўлади. Кам эшим-кам эшим пахта бўлади. Кам момик-кам момик пахта бўлади. Момик ич-таши тўлқин-тўлқин пахта бўлади. Оқ-сарғиш пахта бўлади. Сарик-сарик доғли пахта бўлади.

36

Мен адл-адл ғўзаларим пахтасини териб олиш учун барабанлар оралиғини кенг-кенг оламан.

Мен ўртабўй-ўртабўй ҳам калтабўй-калтабўй ғўзаларим пахтасини териб олиш учун барабанлар оралиғини тор-тор оламан.

Мен урчукли барабанлар кетига ҳавоютгич мослама ўрнатиб пахта тераман.

Ҳавоютгич мослама ғўзаларим остилаб тушмиш пахталаримни сўриб-сўриб олади.

Ҳавоютгич мослама эгатлаб тўкилмиш пахталаримни ютиб-ютиб олади.

37

Учинчи терим пахтамини қўлда тераман.

Бир ҳисса қўл терим олтмиш кило бўлади.

Бир кило пахта териш учун икки юз эллик дона чанок тозалайман.

Олтмиш кило пахта териш учун ўн беш минг бор чанок эгилиб-чанок эгилиб тураман. Олтмиш кило пахта териш учун ўн беш минг бор ер энкайиб-ер энкайиб тураман.

Учинчи теримда осмон айниб қолади.

Ҳаво совиб-совиб олади.

Ёмғир савалаб-савалаб олади.

Учинчи терим пахтамини чала-чала очилмиш кўсақдан териб оламан.

Учинчи терим пахтамини тиржайиб-тиржайиб қолмиш кўсақдан териб оламан.

Шу боис, учинчи терим пахта син-синбати кўсақ-синбат-кўсақсинбат бўлади.

Учинчи терим пахта об-ҳаво мисол хира-хираранг бўлади. Айнима осмон мисол тунд-тундранг бўлади.

Учинчи терим пахта сап-сарик доғли бўлади. Қўнғир-қўнғир доғли бўлади.

Учинчи терим пахта чириманда-чириманда пахта бўлади. Эшимсиз-эшимсиз пахта бўлади. Ғозсиз-ғозсиз пахта бўлади.

Олти мисколлик пахта учинчи теримда уч мискол бўлиб қолади!

38

Мен ана шунда олибсотар бўламан-коламан!

Олибсотар ориқдан-ориқ қўй боқади. Олибсотар то-
зидан-този қўй боқади.

Эрта бозорда ана шу този қўй ошиғи устидан те-
шади.

Олибсотар ана шу тешикка оғиз қўйиб пуфлайди.
Лунж шишириб-лунж шишириб пуфлайди. Чираниб-чи-
раниб пуфлайди.

Қўй бир ўлиб тирилади. Қўй бир ўлимдан колади.

Қўй бир кечада семиради. Қўй пуфланмиш шар
мисол таранг бўлади.

Олибсотар азонлаб қўйни бозор солади.

Молбозорда молжаллоб дегич кимса бўлади. Мол-
жаллоб учун кирим бўлса бўлди — бузокни ҳўкиз дея
сотиб беради. Молжаллоб учун кирим бўлса бўлди —
эчкини қўй дея пуллаб беради.

Ана шу молжаллоб қўйни мактаб-мактаб пуллаб бе-
ради. Далаларим ана шу қўй бўлиб-бўлиб колади!

Катталар ана шу молжаллоб бўлиб-бўлиб колади!

Мен ана шу олибсотар бўлиб-бўлиб коламан!

39

Тўртинчи теримда кор ёғади.

Хаводан киш нафаси келади.

Кечалари ҳалқоб сувлар музлайди.

Далаларим билч-билч лой бўлади.

Мен шилт-шилт лой ботиб кўсак тераман.

Мен қунишиб-қунишиб кўсак тераман.

Мен қалт-қалт қалтираб кўсак тераман.

Мен ховучларимга уфлаб-уфлаб кўсак тераман.

Кўсаклар тошдай-тошдай метин бўлади.

Кўсаклар муздай-муздай совуқ бўлади.

Тош-метин кўсаклардан қўлларим тилим-тилим бў-
лади.

Муз-муз кўсаклардан қўлларим йиринг-йиринг бў-
лади.

ТЎҶҚИЗИНЧИ БОБ

1

Ит бемаврид-бемаврид хурди. Мен уйқумда эшитиб ётдим.

Ит жон-жаҳди билан хурди. Ит қаҳр билан хурди.

Уйқум қочди. Чопонимни елкам ташлаб ташқариладим.

Тун тошдай-тошдай зим-зиё бўлди.

Тимирскиландим-тимирскиландим — ташқи чирокни ёқдим.

Ит хиёл забтидан тушди.

Мен дарвоза тарафладим.

Дарвоза одоб билан тик-тик этди. Дарвоза назокат билан тик-тик этди.

«Ким бўлса-да, ўзимиздан бўлмади, — дея ўйладим. — Ўзимиздан бўлса, тарак-туруқ уради».

— Ким у? — дедим.

— Биз идорадан келдик! — деди бир овоз. — Биринчи теримда сўйиш учун қўй олиб келдик.

Мен дарвоза зулфинига қўл узатдим.

— Ўйнаб қўяй, қўйларингдан! — дедим. — Ярим кечада қўйим нима?

— Раис юборди, раис! Оча қолинг!

— Биринчи терим эртаманан бошланади. Эртаманан олиб келардиларингиз-да?

— Энди, раис машъал бригадиримиз эрталаб шошиб қолмасин, деди-да. Оча қолинг, қўйингизни ола қолинг!

— Ўйнаб қўяй, раисдан-да! — дея-дея дарвоза зулфинини олдим.

Шунда, учта одам забт билан ичкари ёпирилди.

Бирови кўкрагимга тўппонча тиради.

Иккови ҳовлига автомат ўқталди.

— Қимирлама! — дея зуғум этди тўппончалик. — Қўлингни кўтар!

— Нима гап? — дея ҳанг-манг бўлдим.

— Қўлингни кўтар, деяпман!

Мен қўлларимни кўтариб-кўтариб турдим.

— Қўйинини қовланглар! — деди тўппончалик.

Автоматчилар қўйнимга қўл тиқиб-қўл тиқиб кўрди.
Чўнтаklarимни босиб-босиб кўрди. Уятли-уятли жойларимни ушлаб-ушлаб кўрди.

Ушламаган жойлари қолмади!

— Йўқ! — дея тўнғиллади автоматчи.

— Тўппончанг қаерда? — деди тўппончалик.

— Тўппонча? Қандайчикин тўппонча? — дея хайронландим.

— Кўп талмовсирама, сенларда пулемёт ҳам бор!

— Кетмонимдан бўлак балом йўқ! — дедим.

— Сенларда-я? Ҳали кўрамиз! Қани, ичкари бошла!

Автоматчилар елкамдан туртиб-туртиб ичкари хайдади.

Тўппончалик тўппончаси билан деразамизни зир-зир урди.

Ичкари чироқ ёнди.

Онамиз уй ўртасида серрайиб турди.

Болалар уйғониб қолди.

Болалар онамиз оёқларига осилди. Болалар уйқусираб-уйқусираб йиғлади. Болалар кўзларини ним очиб-ним очиб йиғлади.

Онамиз бир менга олазарак боқди, бир автоматчиларга олазарак боқди.

Бир автоматчи автомати қўндоғи билан онамизни туртиб юборди.

Онамиз кетилаб тисарилди-тисарилди — бурчак суяниб қолди.

Болалар онамиз гирдида ғуж-ғуж бўлиб олди.

Автоматчилар автомат қўндоғи билан сандиқ усти бўғжомаларни ағдариб-ағдариб ташлади.

Автоматчилар сандиқ кулф-зулфларини суғуриб-суғуриб ташлади.

Бир сандиқда аёлимиз раҳматликдан қолмиш кийим-кечак тахлоклик бўлди.

Автоматчилар аёлимиз раҳматликдан қолмиш кийим-кечакларни автомат учи билан илдириб-илдириб отди.

Автоматчилар аёлимиз раҳматликдан қолмиш кийим-кечакларни автомат учи билан силкиб-силкиб отди.

Автоматчилар аёлимиз раҳматликдан қолмиш кийим-кечакларни автомат учи билан қоқиб-қоқиб отди.

Автоматчилар аёлимиз лозимини отмади — мени бағримни отди!

Бағрим бир ўпирилиб тушди!

Шунда... аёлимиз лозими уловидан чироқ илашиб колди. Аёлимиз лозими уловидан чироқ ёпиниб колди.

Ана шунда уй-ич нимкоронғи бўлди.

Тўппончалик лозимни олиб ташламоқ бўлиб кўл узатди. Тагин, бирдан кўл тортди.

— Т-фу!.. — дея лозим тупурди.

Тўппончалик аёлимиз лозимилаб тупурмади — мени бетимлаб тупурди!

Бағрим икки ўпирилиб тушди!

Тўппончалик аёлимиз лозимини тўппонча учи билан олар бўлди. Бир тўппонча қаради, бир лозим қаради.

Тўппончасини лозим теккизишдан хазарланди! Тўппонча билан онамизга ишора берди.

— Манавинингғи олиб ташла! — деди.

Онамиз хадаха лозим олди. Лозим кўлтиклаб бурчаклади.

— Илойим, шу килғилиғинг ўзингга урсин, ўзингга бўлмаса, болангга урсин! — дея минг-минг қарғади.

Автоматчилар сандиқларни ағдариб-ағдариб қаради. Гидам остиларини босиб-босиб қаради. Дераза тоқчаларини тақ-тақ уриб қаради. Деворларни чертиб-чертиб қаради.

Уй-ич итирқин-итирқин бўлди!

Автоматчилар девор бош-адоғ косовсимон аппарат югуртириб-югуртириб кўрди.

Автоматчилар ошхона титди.

Автоматчилар омборхона титди.

Автоматчилар молхона титди.

Уй-таш итирқин-итирқин бўлди!

— Олтинларинг қаерда? — деди тўппончалик.

— Олтин? Қандай олтин?

— Аппаратимиз ёниб кўрсатмаяпти. Яхшиликча ўзинг айт! Бўл-бўл!

— Ўйнаб кўяй, олтин зотидан, ўйнаб кўяй. Олтин тилла дўконда бўлади-да.

— Айтмайсанми? Хали, айтасан!

Тўппончалик шундай дея, билакларимни жуфтлади. Шиқиллатиб кишан солди. Кишан жиловини билагидан ўраб олди. Дарвоза олдида турмиш машина тараф етаклади.

Ўғлимиз кетимдан овоз берди:

— Ота-а-а!

Тўппончалик мени машина имлади.

— Йўл бўлсин? — дедим.
— Энангни уйига!
Мен машина кира бермадим.
— Йўл бўлсин? Эртаманан биринчи терим бошла-
нади? — дедим.
Автоматчилар мени итаргилаб-итаргилаб машина
босди.
Машина ойнасидан уйимиз карадим.
Онамиз уй бўсағада серрая-серрая қолди.
Болалар онамиз теварагида ғуж бўлиб-ғуж бўлиб
олди.
Ўғлимиз тагин овоз берди:
— Ота-а-а!..

2

Машина зим-зиёда юрди-юрди — бир овлокни ман-
зили жалол этди.
Тўппончалик мени етаклаб тушди. Ҳадаҳа билан
бошқа бир машина солди.
Биринчи машинада колмиш автоматчиларга тайин-
лади:
— Манави чап йўлдан хайданглар, — деди. — Мабодо
мафия қувиб қолса, бор тезлик билан хайданглар!
Машинамиз ўнгга бурилиб жўнади.
Биқинимда тўппонча қадалиб-қадалиб турди.
— Йўлда мафиянг дафъа қилиб қолса, манави оёқ
остиға ётиб ол! — деди тўппончалик. — Сен бизга ти-
риқлайин кераксан!
— У ким? — хайронланиб сўрадим.
— Ўзингни овсарликка олма! Биз барини биламиз!
Бир кўприк пойида тонг отиб қолди.
— Ёруғ бўп кетди-я! — деди тўппончалик. — Ма-
шинани кўприк остиға ол!
Тонг ёригандан-ёриди.
«Ҳализамат биринчи терим бошланади», дея хаёл-
ландим.
Машина кўприк остиға оёқ илди.
— Ўзи, қаёққа кетаяпмиз? — дедим. — Ҳализамат
теримчилар далалаб келади.
— Ўчир-ўчир!
Тўппончалик ойнадан ташқари аланглаб-аланглаб
олди.
— Сурхондарёча машина рақамларинг бор-а? —
деди хайдовчига. — Дарров рақамларингни алмаштир!
Сурхондарёча рақам қўй!

Хайдовчи апил-тапил машина олд-кет ракамларини алмаштириб-алмаштириб олди.

Машина тагин йўл равона бўлди.

Машинадан тайёра пиллапоясилаб оёқ босдим.

Тайёра ердан оёқ олди.

— Худога шукур-е! — дея елкадан нафас олди тўп-пончалик. — Мафиянгга ҳам чап бердик!

3

Том — тош бўлди.

Девор — тош бўлди.

Ер — тош бўлди.

Тошлар захдан-зах бўлди!

Мен бурчакда чўнкайиб ўтира бердим. Пешонамни тиззаларим кўйиб ўтира бердим.

Димоғим бир ис туйди.

Ис димоғим учун хаминқадар кўланса бўлса... хаминқадар кадрдон-да бўлди.

Ис — бутифос иси бўлди!

4

Иккита аскар ўртасида бордим.

Кун кундузими ё кечами — билмадим.

Қорағилоф эшикдан ичкариладим.

Тўрда ўтирмиш барокқош катта жойидан турди. Мен билан кўл бериб кўришди. Бош эгиб-бош эгиб мулозамат этди.

Барокқош катта жой лутф этди.

— Марҳамат, Дехқонкул Ақрабович, марҳамат! — деди.

Мен барокқош катта марҳамат этмиш жой чўқдим.

Барокқош катта ўз жойини олди. Бош ирғаб-бош ирғаб илжайди.

Барокқош катта бетимдан кўз олмади — бир чапимдан қаради, бир ўнгимдан қаради.

— Кўп қараб ётманг, — дедим. — Бетим пес эмас.

Барокқош катта тагин бош ирғади.

— А?.. — деди. — Бўлади, ҳаётда шундай дард бўлади... Аммо юқумли саналмайди...

— Эллик даража жазирамада кетмон чопамиз, ана шундан, — дедим.

— Ия! — дея хайронланди барокқош. — Унда нега юзингиз бир текис кора эмас?

— Саратон маҳали далада кўз очиб бўлмайдди. Кўзимизни қисиб-қисиб кетмон чопа берамиз.

— Ҳа-а? Мен бошқа хаёлга борибман...

— Бари кўргилик кун билан кетмондан.

— Бўлди-бўлди, тушундим. Хў-ўш, унда, танишиб кўяйлик: мен Иван Иванович Иванов бўламан. «Ўзбеклар иши» билан шуғулланаман.

Тўрда баҳайбат пўлатсандиқ бўлди. Сандиқ узра супрадай кизил байроқ ёйилиб турди.

Барокқош боши узра ўртоқ Ленин кулиб-кулиб қараб турди.

Ўнг тарафда Дзержинский қахрланиб-қахрланиб қараб турди.

Барокқош сўрай берди — мен айта бердим.

Айтувларим хатга туша берди.

Барокқош хат қараб хаёл суриб қолди.

— Энди бўлди-а? — дедим. — Ўзиям, етти пуштим-гачайин сўраб олдингиз. Энди мен кетайин.

— Қаёққа кетасиз?

— Қаёққа бўларди — уйимга-да. Биринчи терим бошланди. Мен бўлса, буёқларда юрибман. Аслида теримчиларга қўй сўйиб беришим лозим эди. Оғзига етар бўлади, оғзига етмас бўлади, сўқади-да. Ўл-а, машғал бригадир бўлмай, дейди-да. Гап раисимиз қулоғига етса, ундан-да ёмон.

Барокқош лаблари бурчида кулди.

— Жамолиддинов, Жамолиддинов! — дея кулди. — Дехқонкул Ақрабович, Дехқонкул Ақрабович! Раисингиз шу ерда!

— Шу ерда?

— Ҳа-да. Сиз билан бир тайёрада келди.

— Эб-е?.. Ўйнаб кўяй-ўйнаб кўяй, қаерда-қаерда?

— Сиз билан қабатма-қабат ётибди. Хў-ўш, қалай жойлашдингиз, маъқулми?

— Сиз биласиз-да, мен не билайин?

— Ишқилиб, озодагинами?

— Озода? Бутифос иси анқиб ётибди. Чидаб бўлмайдди.

— Энди, чидайсиз-да, Дехқонкул Ақрабович. Биламан, бутифос хиди анқиб туради, биламан. У жойлар бир вақтлар захарли дорилар сақланадиган омборхона эди. У жойларга кириб бўлмас эди. Иложимиз қапча, «Ўзбеклар иши» учун фойдаланар бўлдик.

— Кимлар учун?

— «Ўзбеклар иши» учун. Заҳарли дори омборда ўзбекдан бошқа халқ чидай олмайди-да. Чунки ўзбек халқи йил ўн икки ой далада заҳарли дори сепиб ишлайди-да. Йил ўн икки ой заҳарли дори ҳидлаб яшайди-да. Шу сабабли ўзбек халқини заҳарли дори омборига жойлаштирдик. Чиникқан халқ-да, чиникқан.

5

Кундузлари заҳда ўтириб турдим.

Кечалари тошдевор тўнтариб қулфланмиш камбардан камбар тахтани тушириб ётдим.

Бутифос иси димоғим ботмади. Даламда ётмишдайин осойишта ёта бердим.

Дарвозани даранглатиб очмиш аскар бутифосдан афт бурди. Кафт билан оғиз-бурун ёпди.

Аскар боши билан чик, имосини берди.

Мен узун даҳлиз бўйлаб йўл олдим.

Кетимдан келмиш аскар оғзи бурнидан кафтини олди. Бурчакда турмиш сатилга энкайди. Томоғини чангаллаб-чангаллаб ўкчиди.

— Ух, туф, ух! — дея ўкчиди. — Энам-ай, ай, энам-ай!..

— Ўрганиб кетасиз-ўрганиб кетасиз! — дея далда бердим.

Аскар аччиқ билан елкамдан туртди.

— Юр, сендан сўраяпманми, юр! — деди.

Мен бир қалқиб йўл олдим.

6

Қорағилоф эшикдан ичкариладим.

Иван Иванович қулоғидан телефондаста олди.

Шаҳодат бармоғи билан жой буюрди.

Мен буюрилмиш жой чўкдим.

Иван Иванович пўлатсандикдан бир жузгир олди. Жузгир варақлаб-варақлаб қаради.

— Дехқонқул Акрабович, — деди. — Сиз порахўрлар билан ош-қатик бўлиб келдингиз. Сиз текинхўрлар билан олди-берди қилиб келдингиз. Бор айбингиз шу. Бу эса, айб саналмайди. Шу боис, мен бир-иккита савол бераман. Сиз эса, саволларимга лўнда-лўнда жавоб берасиз — бўлди! Қанчалик ҳаққоний жавоб берасиз — шунчалик тез озод бўласиз! Келишдикми? Серкуёш Ўзбекистонда пахта хом ашёсини «оқ олтин» дейдилар-а? Ўзбек халқи воят зукко халқ — топиб ай-

тади! Ана шу серқуёш Ўзбекистонда «оқ олтин» терими бошланди! Тез-тез жавоб берасиз — ана шу «оқ олтин» кўйнига етиб борасиз!

— Сўранг-сўранг, — дея бош ирғадим.

— Хў-ўш, биринчи сўров: ўртоқ Жамолиддинов, раисингизни олтинларини каерга кўмиб эдингиз?

Ўйладим-ўйладим — ўйлаб ўйимга етолмадим.

— Ўйнаб кўяй, сўровингиздан, — дедим. — Қандайчикин олтинни айтаяпсиз?

— Қандайчикин бўларди — Мурунгов олтини-да.

— Олтин сарик бўлади, деб эшитиб эдим. Аммо лекин олтинни ўзини кўрганам йўқ.

— Мумкин, кўрмаган бўлишингиз мумкин. Чунки раисингиз олтинларни очиқча бермайди-да. Раисингиз... манавиларни кўмиб ташла... деб бирор нима бериб эдимми? Ана шуни каерга кўмиб эдингиз?

— Ўйнаб кўяй-ўйнаб кўяй, раис каерда — мен каерда? Раис одам менга бир нима берармиди?

— Беради! Ўзидан холис яшириб сақлаш учун беради! Ўртоқ Жамолиддинов, сиз ана шу олтин кўммангиз каердалигини айтсангиз бўлди — сизга жавоб бериб юбораман!

— Менда олтин кўмма нима қилади, катта?

— Олдин айтинг: раисингиз олтинларни сандикқа солиб бериб эдими ё бидонга солиб бериб эдими?

— Ўйнаб кўяй, гапларингиздан, ўйнаб кўяй. Бидонга олтин соладиларми? Бидонга сув соладилар!

Иван Иванович олдимга бир рўзнома олиб келди. Рўзнома номини кўз-кўз этди.

— Кўраяпсизми, ўртоқ Жамолиддинов? — деди. — «Собеседник» рўзномаси. Бутун дунё ўқийди! Энди, «Собеседник» ичини қараймиз!

Иван Иванович рўзноmani ёйди.

Рўзнома қўшалок бетида уюм-уюм олтин тангалар суврати бўлди. Уюм-уюм олтин узуклар билан олтин сирғалар суврати бўлди. Қат-қат юз сўмлик билан кат-кат эллик сўмликлар суврати бўлди.

— Ў-ў-у... — дея хушим бошимдан учди. — Булар каерда, катта?

— Ўзбекистонда, Дехконкул Ақрабович, серқуёш Ўзбекистонда! Мана, остида битиклариям бор: «Бухоро шаҳар саноат моллари савдоси идораси бошлиғи Шоди Қудратовдан тўрт ярим миллион сўмлик олтин пул топилди. Бухоро вилояти ички ишлар бошқармаси

бошлиғи Музаффаровдан бир миллион бир юз ўттиз бир минг сўм пул, икки юз қирқ олти минг сўмлик олтин буюмлар топилди»...

— Эбо-эй, эбо-эй... мунча нимани қандай қилиб топдиларингиз?

— Топамиз-да, Дехқонкул Акрабович, топамиз-да! Хали сизнинг олтин қўммаларингизниям топамиз. Мана, қандай қилиб топамиз.

Иван Иванович бармоғи билан рўзномадан олтин уюмлар остини нуқиди. Нуқилмиш ерда бир ўра бўлди.

Ўра теварагида бешта бидон бўлди. Иккита бўзбола ўрадан тағин бир бидонни арқон билан тортиб-тортиб олар бўлди.

Иван Иванович ана шу ўра бошида қоғоз-қалам ушлаб турар бўлди. Ўрадан бидон тортиб олишни назорат этиб турар бўлди.

— Манави сиз-да? — дея бармоғим билан нуқидим.

— Мен, ким бўларди, мен. Дехқонкул Акрабович, ана шу бидонлар тўла олтин! Энди айтинг, сизда ана шундай бидонлардан нечтаси бор?

— Бировгина бидонимиз бор! — дея, шаходат бармоғимни наррайтириб кўрсатдим. — Шу бировгина бидонимиз-да даранг-дурунг бўш ётади! Саратон чилласида шугина бидонимизни тўлдирайин деймиз — сув тополмаймиз! Ичгани сув тополмаймиз — олтинни қаердан топамиз?

— Сиз тушунмаяпсиз, Дехқонкул Акрабович, тушунмаяпсиз. Мен сизни олтинларингиз бор, демаяпман. Мана шу бидонларни сиздайин дехқонлар уйидан топдим. Аслида улар Каримов, Дўстов... дегич порахўрларга тегишлидир! Ана энди тушундингизми? Сиз ана шундай олтин бидонларни қаерга кўмиб эдингиз — шунга айтасиз, бўлди!

— Айтаяпман-ку, бировгина бидонимиз бор — ичида олтини тугул, суви йўк!

— Айтаяпман, айтаяпман... Боринг, яхшилаб ўйланг! Марҳаматимни яхшилаб мушоҳада этинг. Мен сизга энг қулай йўлни марҳамат этаяпман. Эртарок ўйлаб бўлсангиз — ўзингизга яхши бўлади!

Иван Иванович энқайди. Елкам оша узалди. Олдим-да ёйилиб турмиш рўзногани олди.

— Пуф! — деди. — Сасиб кетибсиз-а! Нима бало...

— Ундай деманг, Иван Иванович, ундай деманг. Бу ис...

— Биламан, биламан. Бутифосда ана шундай га-риб-бенаво ётгандан кўра... дарров-дарров айтиб... кайдасан, серқуёш Ўзбекистон, дея жўнаб колсангиз бўлмайдими?

— Бутифос ўз оти ўзи билан бутифос-да. Бошқа жой бўлса яхши бўларди-да.

— Сиз тарихий бинода ётибсиз, Дехконкул Акрабович, тарихий бинода! Сиз ётган бино XVII асрда қурилган черков, ҳа, черков! Сиз зиндонда эмас, черковда ётибсиз. Шувелян ё Владикавказ зиндонларига тушганингизда кунингизни кўрардингиз! Биласизми, Шувелян зиндони ўз вақтида нима эди? Туяхона эди! Владикавказ зиндони эса оқпошшо лашкарлари отхонаси эди! У зиндонлардаги шарт-шароитлар ҳам ўз оти ўзи билан туялар ҳамда отлар учун мўлжаллангандир. Шундай экан, шукур қилинг, Дехконкул Акрабович, шукур қилинг. Сиз черковда ётибсиз, черковда!

7

Тагин қорағилоф эшикдан ҳатладим.

— Қалай, Дехконкул Акрабович? — дея кўнгил сўради Иван Иванович.

— Баҳарнав-баҳарнав...

— Яхши ўтирибсизми?

— Баҳархол-баҳархол...

— Хўш, ўйлаб бўлдингизми?

— Нимани ўйлаб бўламан?

— Демак... ўйламайсиз?

— Ўзи... нимани ўйлайин?

— Демак, бир-биримизга қараб ўтира берамиз?

— Ўтир, десангиз, ўтира бераман.

Иван Иванович жойидан турди. Деразадан ташқари каради. Қўлларини чолвори чўнтаги тикди.

Иван Иванович Ленин билан Дзержинский орасида бориб келди.

Бориб келди-бориб келди — бирдан айниди-қолди.

— Мен сени ўйлатаман! — деди. — Шундай ўйлатаман — Ўзбекистон файласуфи бўлиб ўйлайсан!

Иван Иванович тугма босди. Жон-жаҳди билан босди.

Аскарлар кириб келди.

— Манавини...

Иван Иванович гапни охирини имо-ишоралар билан айтди.

Аскарлар мени олдига солди. Даҳлизма-даҳлиз ҳайдади-хайдади — бир дарвозадан ичкари тепиб юборди.

8

Мен далбанглаб-далбанглаб бордим-бордим — зиндон киндигида серрайиб қолдим.

Теварак-бошимлаб аланг-жаланг бўлдим. Зиндондан ўлакса гўшт ҳиди анкиди.

— Хуш келибсан, Жамолиддинов, хуш келибсан! — дегич гангир-гунгур овоз эшитилди.

Нимқоронғи бурчакдан иккига қора келди.

Қоралар шундай бурним остилади.

Қоралардан қўланса тер сасиди.

Кўнглим айниди. Илла чидаб турдим.

Қоралар бирин-кетин қўл берди.

— «Садист», — деди.

— «Сокол», — деди.

Қоралар мени гир-гир айланди.

Қоралар олчок-олчок гир-гир бўлди. Қоралар ялтоқ-ялтоқ гир-гир бўлди.

— Муборак шарифларини биламиз: Жамолиддинов! Аммо исмларини билмаймиз?

Қоралар бурним остида қарс-қарс бармоқ ўйнатди.

Қоралар кафтларини қулоқлари елпана этди.

— Лаббай? — деди. — Исмларини эшитайлик?

Мен миқ этмай тура бердим.

— Айтмасанг, айтма! Айтмасанг, биз сени рамзий от билан атаймиз: чурбан, чурбан! Бўладими?

— Менга қара, чурбан! Тилинг борми? Бўлса гапир?

— Гапир деяпман!

— Бу чурбан гапирмайди-ёв, «Сокол», кел, қўл тўпи ўйнаймиз.

«Садист» зиндон ўнг бурчини олди.

«Сокол» зиндон чап бурчини олди.

— Бошладик!

«Садист» иягим остилатиб бир солди.

Мен кетим билан «Сокол» қошилаб гандираклаб-гандираклаб бордим.

«Сокол» елкамдан қўшқўллаб ушлади. Ўзига ўгириб олди.

«Сокол»-да иягим остилатиб солди.

Мен кетим билан далбанглаб-далбанглаб «Садист» қўлига бориб тушдим.

«Садист» тагин «Сокол»га жўнатди.

Мен «Садист» билан «Сокол» оралигида бориб кела бердим...

Охири ҳолдан тойдим.

Аро йўлда ўтириб қолдим. Жойимдан турайин, дея талпиндим.

Бўлмади — ўзимни тошдан ололмадим.

Бўлмади — чапим билан шилқ этиб тушдим...

Чап бикиним зир-зир зарб еди.

Зарбдан хиёл ўзимни олдим. Оҳиста-оҳиста теварак-бошим назар солдим.

Бошимда тик турмиш «Садист» билан «Сокол»ни кўрдим.

«Садист» этиги учи билан тагин чап бикиним тепиб-тепиб олди.

Чап бикиним ҳаминқадар зир-зир қақшади.

— Эй, чурбан, тур!

— Сени ким айтади — Ўзбекистон далалари лочини, деб!

— Сени ким айтади — олти миллион тонна пахта теради, деб!

9

Аскарлар суяб-суяб олиб борди.

Аскарлар химо бериб-химо бериб ўтирғизди.

Иван Иванович мени айланиб-айланиб қаради.

— Хай-хай-хай! — деди. — Машъал пахтакор ёмон йиқилибди-я! Қаерда йиқилдинг? Кўзингга карасанг бўлмайдими?

Мен муштимни чаккамга нуқиб-нуқиб олдим.

— Мени урдилар... — дея минғилладим.

— Урдилар? Ким урди?

— Ётқизиб тепдилар...

— Ётқизиб тепдилар? Ким тепди?

Иван Иванович тугма босиб аскар чақирди.

— Жамолиддинов олдига ким кирди? — деди Иван Иванович.

— Биров ҳам кирмади! — деди аскар.

— Ана, хузурингга биров ҳам кирмабди. Нега мени алдайсан?

— Улар ичкарида ўтирибдилар, — дедим.

— Э, ха, ичкарида де... Ичкаридагилар ҳам сендай бир зиндонбандлар-да, Жамолиддинов. Песнинг чекига мохов тушади, дейдилар. Сен энди келдинг, улар эса

неча йилдан буён силласи куриб ётибди. Ўшаларга кучинг етмадими? Ким айтади сени — олти миллион тонна пахта тера оладиган азамат деҳқон, деб?

Мен индамайин қолдим.

— Хўш, энди айтарсан, Жамолиддинов?

Мен миқ этмадим.

— Ҳар бандани бекитикча топган-тутгани бўлади...

— Бўлади, шундай, бўлади.

— Ҳа, ана! Ҳар бандани бир ёмон кунимга ярайди деб бекитиб қўйган бисот-бойлиги бўлади...

— Бор, бизда-да бор.

— Ҳа, яша! Ана шуларни айт! Қани-қани?

Мен бармоқ юмиб санаб-бармоқ юмиб санаб айтдим:

— Октупроқ далам — бир, шўртупроқ далам — икки, кумлоқ далам — уч...

— Йўқ-йўқ, мен мол-дунё маъносида айтаяпман?

— Катта, деҳқонда даладан бўлак мол-дунё пишириб ейдими? Деҳқон давлати — ер!

— Чин, чин.

— Чин бўлса, чин-да. Деҳқон давлати — ер-да!

Мен дераза бет буриб олдим.

Мен мум тишладим.

Иван Иванович эжакилаб-эжакилаб сўради.

Мен мумдан-мум тишладим.

Иван Иванович қаради-қаради — тоқати тоқ бўлди.

Вишш-вишш, этди. Бет-бошимлаб тупурди.

— Онавар, баран... — дея вишиллади.

Тупурикдан ароқ хиди келди.

Иван Иванович қулочкашлаб-қулочкашлаб чуйдам урди.

Мен зарбдан ағнаб тушдим.

— Йўқол, баран, йўқол!

10

«Садист» билан «Сокол» орасида копток бўлиб бориб кела бердим-бориб кела бердим.

11

Мен хавода бармоқ юрдириб-бармоқ юрдириб олдим.

— Қоғоз-калам беринг, — дедим.

— Қоғоз-калам? — дея ажабланди Иван Иванович. — Қоғоз-каламни нима қиласан?

- Ёзаман.
- Езасан? Кимга ёзасан?
- Прокурорга ёзаман.
- Мана, мен прокурор!
- Йўк, Бош прокурорга ёзаман.
- Хўп, қоғоз-қалам бераман. Ёзувингни Бош прокурорга шахсан ўзим олиб бориб бераман. Ундан кейин айтасанми?

Мен йўк, дея қайта-қайта бош чайқадим.

— Мен ҳам одамман... — дея минғилладим.

Иван Иванович пешонаси тиришди, Иван Иванович энсаси қотди.

— Ким-ким? — деди. — Одамсан? Сеп-а? Сен — газандасан! Олтинга хирс қўйган газандасан! Ўзбеклар — олтинга хирс қўйган газандалар! Ана, ўзбеклар кимлар! Олтин — аввало илонларни ўзига ром қилади. Илондан кейин, илонсифат халқни ўзига тортади. Илондай очқўз халқни ўзига ром қилади. Илондай маккор халқни ўзига ром қилади. Сен ўзбеклар ана шундай халқсан!

Иван Иванович олдида қалашиб-қалашиб ётмиш қоғозларни титди.

— Даъволаримни далиллаб берайми? — деди. — Далиллайман, далиллайман! Мана, Каримов иши. Шу иш юзасидан бир гуруҳ терговчиларим билан Бухорони босдим. Қаерда илон бўлса — ўша ерга эътибор беринглар, дедим. Олдин, сендай бир баранни топдим. Баран отини Саид, дер экан. Ана шу Саид баран бизни улкан бир қайрағоч олдига олиб борди. Саид баран ана шу қайрағоч остини ковламоқчи бўлди. Шунда, қум узра сени башарангдай бир олапес илон бўй берди! Илон вишиллади! Илон бўйнини бўқок қилди! Илон қоп-қора бошларини адл қилди! Илон қонун посбонларини ўз домига тортиш учун шайланди! Аммо қонун посбонлари-да қараб турмади, ҳа, қараб турмади! Мен дарҳол билан-гимдай бир темир олдим. Илон бошларига бошлаб бир солдим. Домтортар илон бошлари мажақ-мажақ бўлди! Ана шундан кейин Саид баран қайрағоч остини ковлади. Қайрағоч остидан олам-жаҳон олтин зеб-зийнатлар топилди! Ана — ўзбеклар кимлар! Ўзбеклар қонун посбонларига ана шу илон мисол қоп-қора бошларини кўтаради. Ўзбеклар ана шу илон кўзлари билан боқади! Ўзбеклар ана шу илон мисол виш-виш этади! Ўзбеклар қонун посбонларини чақиб-чақиб олайиш, дейди! Ўзбеклар қонун посбонларини домига тортиб-

тортиб юборайин, дейди! Аммо биз — ўзбеклар бошини янчамиз! Ўзбеклар бошини ана шу илон бошларидай янчиб-янчиб ташлаймиз! Ўзбеклар бошини ана шу илон бошларидай мажаклаб-мажаклаб ташлаймиз!

Иван-Иванович юриб-юриб чекди.

Иван Иванович дераза олдида туриб-туриб чекди.

Иван Иванович деразадан ташкари караб-караб чекди.

— Бўпти! — деди. — Мен сени одамбашара бўлармикинсан, деб эдим, бўлмадинг. Барандан ҳам ўтдинг! Эшакми, тўнғизми — шундай бир махлук бўлдинг!

— Гектаридан кирк беш центнердан пахта бердим... — дея манқаландим.

— О-о, жавр бўпти-ку-а, жавр!

— Мени охимни-да эшитажаклар бордир... — дея манқаландим.

12

Охимни эшитажак одам тополмадим.

Дардимни ютиб ётдим-ётдим — бир нимани пайкаб колдим.

«Садист» эшик тешигидан охиста-охиста овоз берди:

— «Юла», «Юла»... — деди.

Биров эшик ортидан келди. Тешикдан мўралади.

— Нима, нима? — деди.

— «Юла», қоғоз-қалам олиб кел, — деди «Садист».

«Садист» «Юла»дан қоғоз-қалам олди.

«Садист» мактуб битди. Мактуб буклади. Мактуб хатжилдлади.

«Садист» хатжилдни «Юла»дан жўнатди.

Мен-да тавалло этдим.

— Кимга ёзасан? — деди «Садист».

— Бола-бақраларимга-да.

— Болаларга бўлса, майли. Лекин мактуб пул билан бўлади, чурбан. «Юла» ҳар бир мактуб учун озодлик-даги хеш-акраболаримиздан пул олади. Бўлмаса, «Юла» бир қадам ҳам босмайди. Масковда таниш-билишлардан борми? Айтмоқчи, сен чурбанда таниш нима қилади. Майли, бир хайрия қиламан. Лекин бир шарт билан қиламан. Шартимни кейин айтаман. Келишдикми?

Мен майли-майли, дея бош ирғадим.

«Садист» «Юла»дан қоғоз-қалам олиб берди.

Мен кимга нома битишни ўйладим.

Бола-бақрага арз-дод этиб бўлмайди. Арз-дод этганим билан — бола-бақра қўлидан нима келади?

Зиндонбандни бор этгич-да прокурор бўлади, йўк этгич-да прокурор бўлади. Аммо — прокурорга нома битиб бўлмайди.

Иван Иванович прокурор ўзимман... деди.

Шароф Рашидовни йўқлаб нома йўллайин дедим — Рашидов бобо оламда йўк бўлди. У киши бор бўлсалар эди — Шароф ота, бандангни кутқар, дея нома битар эдим...

Ўртоқ Брежневга арз-дод этайин дедим — Брежнев-да йўк бўлди.

Унда, дардимни кимга айтар бўлдим?

Ўйладим-ўйладим — ана шундай зотни топдим.

Тилим чикмишдан буён исми шарифини ёдлаб-ёдлаб юрмиш зотни топдим.

Тилим чикмишдан буён исми шарифини тилимдан-да, дилимдан-да қўймайин юрмиш зотни топдим.

Қўлларим қалт-қалт эта-эта битдим:

«Московга. Кремлга. Ленин мавзолейига! Ўртоқ Ленин! Сиз бизнинг яккаю ягона паноҳимизсиз, халоскоримизсиз!

Ўртоқ Ленин! Отамиз-да сиз, энамиз-да сиз, эмчакдошимиз-да сиз»...

Уйдан чикмиш кечамдан ушбу кечамгачайин бўлмиш кечмишимни оқизмайин-томизмайин битдим.

Хатжилдни тилим билан хўллаб-хўллаб ёпдим.

Номамни «Юла»дан узатдим.

«Бўлди! — дея хаёлландим. — Олдин озод бўлмасам-да, ана энди озод бўламан!»

13

— Сурхондарёдан хат-хабар келдими, ҳамшахар чурбан? — деди «Сокол».

Мен хайронландим. Ажаб-ажаб қарадим.

— Кўп оғзингни очма. Биз ҳам ўша ёқдан, — деди «Садист».

— Қаердан? — дедим.

— Мозори Шарифдан.

— Мозори Шарифдан? — дея ажабландим. — Мозори Шариф Афғонистонда эмасми, «Садист»бой?

— Нима фарқи бор, чурбан. Амударё ўнг соҳили Сурхондарё, чап соҳили Афғонистон-да.

— Хайратондан ўтасан — афғон бўласан. Хайратондан қайтасан — ўзбек бўласан!

— Шундай, «Сокол»бой, шундай. Хайратон дегич кўприк бор.

— Бўпти-да, чурбан, бўпти-да. Биз Афғонистондан қайтишимизда ана шу Хайратондан ўтиб келдик.

— Афғонистонда нима қилиб юрибсизлар, «Садист»бой?

— Биз Афғонистонга байналмилал бурчимизни адо этиш учун бориб эдик, чурбан.

— Брежнев бовамиз юбориб эди, дейсиз-да, «Сокол»бой?

— Афғонистонни босиб олиш Брежнев айби эмас, чурбан, Брежнев айби эмас. Брежнев ўлди-кетди. Энди бари Брежневни айбляпти. Йўқ, Брежнев айбдор эмас. Тангрикут Пётр Биринчи! Тангрикут Пётр Биринчи бутун Осиёни Ўрусия вассали этиб олмокчи эди. Шимол бахримухити — Ҳинд бахримухити — Тинч бахримухити... Ана шу уч бахримухит хилқати Ўрусия деб аталиши керак бўлади. Ўрусия салтанати ана шу уч бахримухит хилқати аро ҳукмрон бўлиши керак бўлади. Шу мақсадда Пётр Биринчи 1716 йилда ғарандук Бекович-Черкасский сорбонлигида Хивага лашкар тортади. Аммо ғарандуқ лашкари Хива хони Шерғозихондан мағлуб бўлади. Ғарандуқ Бекович-Черкасский қатл этилади. Шу вақтда тангрикут Пётр Биринчи Ўрусия-Швеция урушида баён бўлади. Ғарандуқ тақдири билан иши бўлмади. Аммо тангрикут Пётр Биринчи умри якунида иккита армон билан оламдан кўз юмади. Бир армони — Ўрусия-Пруссия урушида мағлуб бўлганлиги учун Туркиядан ўч ололмай армонда ўлади. Тағин бир армони — ғарандуқ Бекович-Черкасский қатли учун — Хивадан ўч ололмай армонда ўлади. Ана шундан буён тангрикут Пётр Биринчи армони — Ўрусия салтанати армони бўлиб келади. Ана шундан буён тангрикут Пётр Биринчи армони — Улуғ Ўрис армони бўлиб келади. Ана шундан буён Ўрусия пошшолари Пётр Биринчи тангрикут боболари дастуриламалини амалга ошириш пайида бўлади.

— Эҳ-е-е, Афғонистонда йиллаб қон кечдик, чурбан, йиллаб!

— Ўлим бизга писанд эмас эди, чурбан.

— Мана мен ўз қўлим билан «душман» жонини

суғуриб олдим. Бир сув сотувчи «душман» бор эди, эсингдами, «Сокол»? Кўчада сув сотиб юрарди-ю? Ўшанга сувингдан бер, десам бермади. Ўзича, бир нималар, деди. Билдим — Шўроларни сўкди. Шўроларни сўкма, дедим-да, автомат қўндоғи билан бошига бир солдим. Бошидан тиркираб кон отилди. Қонлари юзларимга сачради. «Душман» кониши лабларим билан ялаб-ялаб олдим. Бай-бай-бай, жануб кони шундай қайноқ бўлади, шундай қайноқ бўлади!..

Танамда қалтироқ кўзгалди. Бор эс-хушим жунбишга келди. Тилим каловланиб-каловланиб қолди.

— Мен... мен «душман» эмасман, — дедим. — Кўпашта орден-нишонларимиз бор. Ўктабр ордени, Мехнат Қизил Байроқ ордени...

— Демак, лайча экансан-да, чурбан? Зиндонда орден-нишондорларни лайча, дейди.

— Лайчалардан зиндонбандлар жирканади, чурбан. Асло орден-нишондорман, дема — таёк еб ўласан!

— Тавба қилдим, менда орден-нишон йўк, тавба қилдим! — дея талвасада қолдим. — Орден-нишон теримчи знамизда бор.

— Барибир! Орден-нишон отини айта кўрма — ўлиб кетасан!

— Мана, мен — Шўро Иттифоқи Қаҳрамониман, ха, Шўро Иттифоқи Қаҳрамони! Ишонмаяпсанми? Ана, «Садист»дан сўра.

— Чин, «Сокол» Шўро Иттифоқи Қаҳрамони. Қандаҳорни биласан-а? «Сокол» ана шу Қандаҳорни кунпаякун этишда қатнашди. Қандаҳорни мисоли иккинчи Сталинград этди! Қандаҳорни кунпаякун этишда кўрсатган жасорати учун Шўро Иттифоқи Қаҳрамони бўлди.

— Ана, эшитдингми, чурбан? Мени Афғонда «Сокол» дейишар эди — «Сокол!»

— Куллуқ, «Сокол»бой, куллуқ.

— Мен умримда чеккан эмас эдим, мен умримда ичган эмас эдим. Ана шу Афғонда ўрганиб келдим. Иттифокка келсам — бариёк куп-қурук! Нимага бундай, дедим. Ичкиликка қарши кураш бошланди, деди. Бу аҳмоқчилик кимдан чиқди, дедим. Марказий Қўмита котиби Лигачёвдан, деди. Қаерда ўша Лигачёв — хозир бўғиб ўлдираман, дедим. Лигачёвга қўлинг етмайди — Лигачёв Кремлда, деди. Унда ароқдан бер — мен Афғонда кон кечиб келдим, дедим. Ароқ йўк, деди.

Бир шишагина арок кидириб шаҳар кездим! Бариди шу гап бўлди! Мен ким, дайди ит ким — билиб бўлмади! Охири бир дўкончи ёқасидан олдим. Мен номи улуғ, супраси курук Шўро Иттифоки учун жон олиб, жон бердим — бир шишагина арок бер, дедим. Дўкончи мелиса чақирди. Иккита мишики мелиса келиб, қўлларимни кайирди. Таёкчаси билан калламга урди. Урма мени, дедим-да — бировини ариққа отиб юбордим. Кейин билсам — ўлиб қолибди.

14

— Шу кўргиликларни кўришимни билсам эдим — Афғондан қайтиб келмас эдим. Афғон қириб юра берар эдим.

— Бўлмади — Горбачёв қайтариб келди. Горбачёв бўлмаса эди — «душман»ларни битта қўймай қириб ташлар эдим.

— Кейин, Афғонистон ҳам ўзимизники бўлиб қолар эди.

— Халиям ўзимизники. Ана, 1973 йилда Муҳаммад Довуд қўли билан Зоҳир Шохни тахтдан қулатиб, икки юз йиллик Афғонистон шохлигига барҳам бердик. Муҳаммад Довуд гапимизга кирмай бериб эди — 1978 йилда бир кечада йўқ қилдик! Тахтни Нурмуҳаммад Таракқийга олиб бердик!

— Ҳафизулла Амин гапимизга кирмай бериб эди — 1979 йилда ўлдириб юбордик! Тахтга Бабрак Кармални олиб келиб қўйдик.

— Бабрак Кармал Масков ўтир деса ўтирмади, тур деса — турмади. Аммо Кармални аядик. 1986 йилда Иттифокқа олиб келдик. Бир кулбага назарбанди этдик. Кармал худо беҳабар назарбанди бўлиб ёта берди.

— Тахтга Нажибуллони қўйдик, де.

— Нажибулло Масковга содиқ ишляпти. Нажибулло вафодор лайча экан.

— Ўзи, Афғонистон ўн олтинчи жумҳуриятимиз бўлиши керак эди.

— Бир ҳисобга ўн олтинчи жумҳуриятимиз бўлмаганим яхши бўлди. Мана, манави чурбанларни Шўро ҳукумати шунча йил боқди — бари-бир туземц-лигича қолди!

— Чин, шу чурбанларни одам қиламиз деб — канчадан-канча мол-дунёмиз кетди!

— Айтгилиги йўқ.

— Яна-тагин, бу чурбанлар борига каноат килмай, Шўро ҳукуматини талон-торож этибди.

— Тўқликка шўхлик деб шуни айтадилар-да.

— Олдинроқ билсам эди, Хайратондан ўтибок — бари чурбанни Термизда кириб-кириб ташлар эдим!

15

— Бошқасини қўй, чурбан, бари ўтди-кетди. Эсингдами, номанг учун шарт қўйиб эдим? Ана шу шартимни энди айтаман: уйингдан тарёк олдириб келтиртирасанми-йўқми?

— Тарёк? Уйимизда тарёк нима қилади, «Садист»-бой?

— Опкелтир!

— Умрим бино бўлиб тарёк нималигини билмайман, «Садист»бой. Лекин кишлоғимизда чаён чакса, бовалар тарёк суркаб даволайди.

— Ана шундан опкелтир!

— Қанча десанг — пулини берамиз!

— Ўзинг ҳам тарёк сийишни ўрганиб ол.

— Бу жойни Шўро зиндони, дейдилар.

— Шўро зиндонида тарёк еб турмасанг — ажалингдан олдин ўласан!

— Ундай деманг-е, «Садист»бой, ундай деманг-е.

— Ана, «Сокол»дан сўра. Масалан, сил кимга ёпишади? Соғлом танага ёпишади. Соғлом тана ким? Папирос чекмайдиган, тарёк емайдиган одам-да. Сен ана шундай одамсан.

— Шўро зиндонини ўз қонун-қоидалари бор, чурбан. Риоя этмасанг — ажалингдан олдин ўласан!

— Мана, айт, чурбан: сени қана чақаяптими-йўқми?

— Ўйнаб қўяй-ўйнаб қўяй, еб қўйди-я, «Садист»-бой, еб қўйди!

— Биладан, кечаси билан кирт-кирт этиб чиқасан, биладан. Бизни бўлса чақмайди!

— Чунки бутун танамиз заҳар-заққум!

— Шўро қанаси очидан ўлсаям бизни чақмайди!

— Бизни чақиб, заҳарланиб ўлишни хоҳламайди!

— Шўро қанаси кўп ақлли қана, кўп доно қана!

— Шўро қанаси ҳамиша тозаликка риоя этади!

— Шўро қанаси коммунистик руҳда тарбияланган, коммунистик руҳда!

— Сени эса чакади! Чунки сенинг тананг — коммунистик тана.

— Қўйинг-е, «Садист»бой, қўйинг-е. Умрим ўтди, лекин шу номаъкул нимани емадим — энди емайин.

— Унда, бизга опкелтириб бер!

— Майли, уйдан дарак бўла берсин, кани.

16

— Мен учун Осиё демак — тарёк демак, чурбан! — деди «Сокол». — Осиё деса, кўз олдимда тарёк намоён бўлади. Шу боисдан мен Осиёни хурмат қиламан! Тарёк есам — гамдан фориг бўламан! Уша афғон кунларим эсимдан чиқади! Почамир хаёл бўламан, почамир! Дунё кўзимга аёл бўлиб кўринади, аёл! Тарёк — мухаббат, чурбан, тарёк — мухаббат! Мана, Шўро Иттифоки учун «душман»ларни чумчукдай кирдим, чумчукдай! Эвазига нима кўрдим? Мана оқибати, чурбан, мана! Энди... энди одам ўлдирсам дейман, чурбан, одам ўлдирсам дейман! Консирайман, чурбан, консирайман! Одам ўлдиришдан завқ оламан, чурбан, одам ўлдиришдан завқ оламан! Аёллар билан ётишдан кўра — одам ўлдиришдан рохат оламан, чурбан, одам ўлдиришдан рохат оламан! Одам ўлдиришни соғинаман, чурбан, одам ўлдиришни соғинаман! Одам суюкли аёлини қандай соғинади — мен одам ўлдиришни мана шундай соғинаман! Тўшакдаги кип-яланғоч аёлни кўриб қандай рохатлансам — ўз қурбонимни кўриб ана шундай рохатланаман, чурбан!..

«Сокол» билан «Садист» уст-бошларини суғуриб-суғуриб отди.

«Сокол» билан «Садист»ни тарёк хумори тутди!

Мен бир сесканиб олдим. Кўзларимни бот-бот юмиб очдим.

«Садист» елкаларида игна билан битилмиш капитан унвонли погон бўлди. Кўкракларида Ўроқ ва Болға битиги бўлди.

«Сокол» кўкракларида бармоқдай-бармоқдай харфли «КПСС» битиги бўлди.

— Кўраяпсанми, чурбан? — деди «Сокол». — Биз мана шу тўрт харфдан иборат «КПСС» учун кўкрагимизни қалқон этиб эдик. Кўкраklarимиз ана шу «КПСС» қурбони бўлди!..

Ойлаб йўкламадилар-йўкламадилар — тагин ҳайдаб бордилар.

— Серкуён Баранистондан саломлар бўлсин! — деди Иван Иванович. — Қаршига бориб келдим. Сенларни терговчиларинг ҳам баран-е! Маҳаллий баранларни ишимизга аралаштирмайлик-аралаштирмайлик, дедим. Йўқ, миллий урф-одатларни билади, дедилар, ўзбекчиликни билади, дедилар. Хулласи калом, ора-мизга Бахтиёр Абдурахимов деган бир баран тергов-чини тикдилар. Қашқадарё вилояти биринчи котиби Ғоиповни қўлга олмоқчи бўлдим. Қўлга олар одам пенонасига шартта тўппонча тирайди — қўлга олади-кўяди-да! Абдурахимов бўлса — нукул қўлини кўксига кўяди, нукул теварак-бошга салом беради! Майли, ўзбекчилик... баранчилик бўлса — баранчилик-да, дедим. Индамай эргашиб бора бердим. Ичкари кирсам — Ғоипов тўрда нахор нонунгаси еб-ичиб ўтирибди. Дастурхони-ни нонуншта дастурхониям деб бўлмайди. Мундайроқ тўй дастурхони деса бўлади. Ғоипов бизниям чойга чакирди. Майли, баранчилик бўлса — баранчилик-да, дедим-да, бир пиёла чой ичдим. Кейин, Ғоиповни прокуратурага марҳамат этдим. «Бир-иккита саволла-рим бор», дедим. «Шу ерда сўраса бўлмайдими», деди Ғоипов. «Йўқ, идора яхши», дедим. Ғоипов «хўп-хўп», дея ичкарилади. Аёлига кийимларини олиб келишни буюрди. Аёли Ғоиповнинг Социалистик Меҳнат Қаҳрамони юлдузлик камзулини олиб кирди. Шунда, ичкаридан йиғи эшитилди. Хадаҳалаб бордим. Қарасам — Ғоиповнинг томоғидан шариллаб-шариллаб қон отилаяпти! Оппоқ кўйлақлари кип-қизил қон! Ғоипов қўлини қорнига узатади — етмайди, тагин узатади — етмайди! Нимага узатаяпти десам — Ғоипов шу кун-ларда кўричагини олдирибди экан. Ғоипов ана шу тикиғели кўричагига қўлини тикиб — йиртиб ташламоқчи бўлибди! Ғоипов бизга қараб шундай бакирди-шундай бакирди! Оғриқ зўридан бакирмади — нафрат билан бакирди, нафрат билан! «Мустамлакачилар! Сенлардан қачон халос бўламиз!» — деди. Абдурахимовга-ку, қуту-риб бакирди. «Йўқол, ўзбекнинг хоини, йўқол!» деди. Шу билан... ўлиб қолди! Кимдан пул олди, кимдан олтин олди — билиб бўлмади! Барибир билиб оламан! Ғоиповнинг саккизта бола-бақраси билан уруғ-аймоғини

олиб келиб қамадим! Ана шу саккизтадан бири бўлмаса, бири айтиб беради! Ана, ўзбекчиликка риоя этиш оқибати! Ўзбекчилик — баранчилик! Бўлди — энди Сталин, Вишинскийлар йўли билан ушлайман! Сени ушлаб келдилар-у — ана шундай ушлайман!

— Ушланг, армонда қолманг, ушланг, — дедим. — Аммо-лекин бола-бақрада нима айб? Саккизта бегуноҳ жон-а, саккизта жон-а?

Иван Иванович тутакди.

— Нима-нима? — деди, — Саккизта бегуноҳ жон? Саккизтаям гапми — бари ўзбек муттаҳам, бари ўзбек! Сен ўзбеклар Шўро ҳукуматининг тўрт ярим миллиард сўм пулини еб кетгансанлар! Тўрт ярим миллиард сўм! Йўқ пахтани бор деб — тўрт ярим миллиард сўмни манави ҳаром томоқларингдан ўтказиб юборгансанлар! Еб-еб — энди бўрилар галасига ўхшаб кутулиб кетаман деяпсанларми? Кечириб қўясанлар, кечириб! Мен — Иван Иванович Иванов, тўрт ярим миллиардни жигилдонларингдан суғуриб оламан! Тийинма-тийин суғуриб оламан!

— Ўйнаб қўяй, ишласа — халқ ишлабди, еса — халқ ебди-да.

— Халқ ишлабди? Сен ўзбеклар ўроқда йўқ, мапоқда йўқ — хирмонда ҳозир халқсан! Сен ўзбеклар боқиманда барансан! Сен ўзбеклар Масков хисобига кун қўрасан! Масковдан катталар борса — зар чопон кийгизасан, чўнтагига пора тикасан. Ана, генерал Чурбанов Баранистонда бир бўлишида тўққиз юз сўмлик зар чопон кийиб келди, ўттиз минг сўм пул олиб келди!

— Ўйнаб қўяй, Чурбанов чўз, дебдики — ўзбак чўзибди.

— Масковдан катта борса бўлди — олдига олма-анор қўясан, қўй сўйиб қўясан.

— Ўзбак меҳмондўст эл, катта.

— Лаганбардор эл! Эвазига Шўро ҳукумати кўзини бўяйди! Сен баранлар Баранистонни ўзида қаноатланиб қолмайсанлар. Қўчага чиқсанг биласан — дўконларда минглаб оладўппи баранлар изғиб юрибди. Оладўппи баранлар дўконда кўзига нима кўринса бўлди — ола солиб халтасига тикади-да, Баранистонга орқалаб кетади.

Шу вақт телефон жиринг-жиринг этди.

Иван Иванович телефонда олис гапиришиб олди.

— Ана, баран, — деди. — Раисингни ишини талаб

этишаяпти. Бўл-бўл, дейишаяпти. Сен бўлса — ўжар эшак бўлиб ўтирибсан!

Мен номамдан умидвор бўлдим. Ўзимни орқага ташладим:

- Ўйлаяпман, — дедим. — Айтаман, ўзим айтаман.
- Бўпти, тағин бир ўйла.

18

— ...Қайтариб айтаман, баран: бу ерда Худо ҳам мен, пайғамбар ҳам мен!

— Гектаридан эллик центнердан пахта берган йилларим-да бўлди...

- Эшакни хизмати ҳалол — ўзи ҳаром!
- Мени-да арз-додимни эшитар одам бордир...
- Зах зиндонда додингни ким эштади, ким?
- Нома битиб эдим. Ҳализамат йўқлайди...
- Нома? Қачон-қачон?
- Уч-тўрт ой бўлиб колди.
- Уч-тўрт ой, уч-тўрт ой...

Иван Иванович ўзича шундай дея-дея, пўлатсандик очди.

Сандикдан бир даста хатжилд олди. Олдимлатиб ташлади.

— Ана! — деди, — шулар ичидан ўз номангни топ қани!

Мен битта-битталаб хатжилд карадим.

Нихоят — ўз номамни топиб олдим.

Юрагим шувв этди!

Номам термулиб-термулиб колдим...

— Топдингми? Қани, бер қани, очиб ўқийлик қани, — деди Иван Иванович. — Хў-ўш... «*Масковга. Кремлга. Ленин мавзолейига! Ўртоқ Ленин! Сиз бизнинг яккаю ягона паноҳимизсиз, халоскоримизсиз, ўртоқ Ленин! Отамиз-да сиз, энамиз-да сиз, эмчакдошимиз-да сиз*»...

Иван Иванович кет чалқайиб-кет чалқайиб кулди.

Иван Иванович қорин ушлаб-қорин ушлаб кулди.

Иван Иванович кўз ёшлаб-кўз ёшлаб кулди.

— Чехов бўл-е, Чехов! — дея кўз артди. — Чехов қахрамонлари бобом кишлоғига, деб нома бити-ю? Сен ҳам Ленин бобом мавзолейига, деб битибсан-да? «Осиё устида бўрон» деган бир киноларинг бор эди, эсингдами? Ўшанда сендай бир баран Ленинга нома бити-ю. Ўша баран оти нима эди...

— Шукур Бурхонов.

— Йў-ўк, сен ўша бараний ўйнаган ижрочини айтаяпсан. Оти... оти Юсуф Ялангтўш! Юсуф Ялангтўш эртаю кеч Лениндан жавобнома қарайди... қарайди! Ленин бўлса, Кремлда ўтириб... Туркистонни забт этиш йўлларини ўйлайди! Юсуф Ялангтўшдай босмачи баранларни қириб ташлаш йўлларини ўйлайди! Ўшанда йигирманчи йиллар эди. Қара, шунча йил ўтибди — сен ўзбеклар ҳалиям барандан одамга айланмабсанлар!

— Сабр таги олтин, дейдилар. Мени-да бошимга офтоб тегиб қолар.

— Офтоб? Қандай офтоб? Э, ха, офтоб бўлса офтоб-да!

Иван Иванович номамни бошим узра ошириб отди.

— Ана, бошингга офтоб тегди, ана! — деди. — Ура-а-а, баранлар бошига офтоб тегди, ура-а-а!

Иван Иванович папирос эзғилади. Лабларига папирос кистирди. Чирсиллатиб гугурт чақди.

Иван Иванович буркситиб-буркситиб папирос тортди.

— Кулок сол, баран, — деди. — Сен Ленинга нома битиб аҳмоқ бўлма. Яхшилаб эшитиб ол. Чин, бу жойлар Шўро зиндони, деб аталади. Аслида эса ундай эмас. Бу жойларни «Қизил зона», дейдилар, «Қизил зона»нинг ўз қонун-қоидалари бўлади. Зиндон ана шу «Қизил зона» қонун-қоидаларига бўйсунди. «Қизил зона»да Ленин йўк! «Қизил зона»да Шўро ҳукумати йўк! «Қизил зона»да адолат йўк. «Қизил зона»да инсон ор-номуси, инсон шон-шухрати, инсон кадр-қиммати... йўк, йўк! Тағин йўк! «Қизил зона» ўз номи ўзи билан — қизил, қизил! Қизил ранг — қон ранг! Қон ранг билан ўйнашма, баран, қон ранг билан ўйнашма! Акс ҳолда — қизил қонингга бўяласан! Акс ҳолда — қизил қурбонлик бўласан, қизил қурбонлик!..

19

— Майли, айтма. Сен айтмасанг ҳам ўзим топиб оламан, — деди Иван Иванович. — Топиб олаяпман, бундан кейин ҳам топиб оламан. Ана шунда ўша олтинлар билан пешонангга бир ураман-да, манави олтин бўлмай... дейман!

— Шундай қилинг, катта, шундай қилинг!

— Қиламан, қиламан! Мен сени манавиндай ириб-чириб ётмагин, дейман-да.

Иван Иванович калам учи билан кўлим юзи ярамни босди. Босиб-босиб турди!

Ярамдан билк-билк йиринг тошди!

Ярам лўк-лўк оғриди! Ярам зирк-зирк оғриди!

Мен апил-танил ярамни тортиб олдим.

— Ана, баран, ана! — деди Иван Иванович. — Ана шундай ириб-чириб ўлиб кета берасанми? Майли, олтинларни айтма. Кел, яхшиси — мен сенга бор-йўғи бир савол берайин — сен икки оғиз гап билан жавоб бер-да, кутул. Келишдикми?

— Олдин айтинг, қани? Эшитайлик, қани?

— Хў-ўш, раисингга қанча пора бергансан?

— Пора? Қандайчикин пора?

— Қачон бергансан, нимага ўраб бергансан, неча сўмлик эди?

— Умримда бировга-да пора бермадим, бировдан-да пора олмадим.

— Биламан, сенга пора берадиган ахмоқ йўк, биламан. Лекин сен пора бергансан!

— Бировга-да пора бермаганман, деяпман-ку.

— Бергансан!

— Улла ўлайин агар-а, пора берган бўлсам-а!

— Бергансан! Сен — раисингга узатасан, раисинг — туманингга узатади, туманинг — вилоятингга узатади, вилоятинг — Марказкомга узатади!

— Улла ўлайин, бировга пора берган бўлсам-а!

— Катталарга бир нима узатмасанг... қандай килиб бригадир бўлдинг?

— Мен меҳнат қила бердим-меҳнат қила бердим — раисимиз кўтара берди-кўтара берди.

— Кечириб қўясан, баран, кечириб қўясан! Ўзбекистон катталари олдин бир нима олади — ана ундан кейин бардор-бардор этади!

— Улла ўлайин, агар-а...

— Унда, қандай килиб пахта топширишни узлуксиз бажариб келдинг? Узлуксиз-а, узлуксиз!

— Мен ерга тер тўка бердим-тер тўка бердим — ер менга хосил бера берди-хосил бера берди.

— Кечириб қўясан, баран, кечириб қўясан! Сен ўзбеклар ерга тер тўкмайсан! Йўк-йўк, сен ўзбеклар ерга тер тўкмайсан! Сен ўзбеклар... ергаям пора берасан! Ҳа, сен ўзбеклар ергаям пора берасан! Пахталарингни деярли ярим фоизи қўшиб ёзилган! Ҳа-ҳа, қўшиб ёзилган!

Кўшиб ёзиш учун эса — тахи бузилмаган «Ленин»дан узатиш лозим бўлади! Энди айт, раисингга нечта «Ленин» узатдинг?

— Ўйнаб кўяй, «Ленин»дан, ўйнаб кўяй! Йўк «Ленин»ни қаердан оламан?

Иван Иванович хўппаклаб-хўппаклаб кулоқ-чаккам солди.

Мен ўтирғичдан жалпиллаб-жалпиллаб учиб тушдим.

Ўнг кулоқ-чаккам қизиб-қизиб оғриди. Ўнг кулоқ-чаккам шанғ-шанғ оғриди.

Шу кундан эътиборан ўнг кулоғим чиппа-чиппа битди-қолди.

20

— Усмонхўжаевни биласан-а? — деди Иван Иванович.

— Эса-чи. У киши пошшомиз бўладилар! — дедим.

— Ана шу пошшонг Ўзбекистон булбули бўлиб сайради! Навоий, Бобур дегич баран шоирлар ғазалларида булбуллар хониш этади-ю? Пошшонг ана шундай булбул бўлиб хониш этди!

— Эб-е, у киши-да зиндонбандми, эб-е?

— Ҳа-да, зиндонбанд-да! Лекин Усмонхўжаевнинг аёли Элнурини гапга киритиб бўлмади. Элнури ойлаб банди бўлиб ётди. «Эринг Усмонхўжаев тамом бўлди — энди эрингдан кеч», дедим. Қани кечса! Бошига ит кунини солдим! Охири масалани кўндаланг кўйдим: «ё, эрингдан кечасан, ё, жонингдан кечасан», дедим. «Майли, жонимдан кечаман, лекин эримдан кечмайман», деди Элнури. Ана аёл — мана аёл! Айтганда ҳам — юзимга тупуриб-юзимга тупуриб айтди! Юзимга тупурса ҳам майли — барибир Элнурига қойил бўлдим! Ана шундан кейин бутун ўзбек аёлларига қойил бўлдим!

Иван Иванович пўлатсандикдан семиздан-семиз бир жилд тахлам олиб келиб очди.

— Хў-ўш, пошшо хазратингни Бош прокуроримиз ўринбосари ўртоқ Васильев сўроқ қилдилар. Мана, сўроқ варақаси. Кулоқ сол, ана шу сўроқдан пича ўқиб бераман:

ВАСИЛЬЕВ: Сиз бир неча бор СССР Бош Прокурори номига арзномалар билан мурожаат этибсиз. Сиз бу арзномаларда қандай йўллар билан пора олиб-пора берганлигингизни баён этибсиз.

УСМОНХЎЖАЕВ: Мени ушбу йил ўн тўққизинчи ўктабрида зиндонбанд этдилар. Мен илк кунданоқ ҳалол йўлдан бордим. Оқни оқ, дедим, қорани қора, дедим! Барча жавобгарликни бўйнимга олиб айтдим. Тағин айтаман: ҳа, пора олиб-пора бериш — Ўзбекистондан Масковгача кундалик воқеа эди!

ВАСИЛЬЕВ: Кимларга пора бериб эдингиз?

УСМОНХЎЖАЕВ: Мен бировга тухмат қилмасдан айтиб бераман! Мен нима бўлди — ана шуни айтиб бераман!..

Мен КПСС Марказий Қўмитаси ташкилий-фирқавий ишлар мудирини **СМИРНОВ**га эллик минг сўм бердим. Боиси — Смирнов очиқ-ойдин пул талаб қилди-да! «Ёрдам бер-чи, ёрдам бер!» деди-да!

Мен, КПСС Марказий Қўмитаси котиби **РОМАНОВ**га бир дипломат олиб келиб бердим. Дипломатда турли-туман миллий совга-саломлар ҳамда йигирма беш минг сўм пул бор эди.

Мен, КПСС Марказий Қўмитаси котиби **КАПИТОНОВ**га икки маротаба эллик минг-эллик мингдан юз минг сўм пул бердим. Берганда-да — ўртоқ Капитоновни фирқавий ишхонасида бердим!

Мен КПСС Марказий Қўмитаси хузуридаги фирка назорати кўмитаси раисини **СОЛОМЕНЦЕВ**га юз минг сўм пул бердим. Соломенцевга ҳам ўз фирқавий ишхонасида бердим!

Мен СССР Бош прокурори **РЕКУНКОВ**га Юрмала шаҳрида эллик минг сўм пул бердим. Бош прокурор кўлимдан пулни олди-олди-да, миннатдорчилик билдирди. «Кўллаб-қувватлайман», деб ваъдалар берди.

Тошкентда **РЕКУНКОВ**га тағин эллик минг сўм пул бердим. СССР Бош прокурори тағин миннатдорчилик билдира-билдира — кўлимдан пулни олди.

Мен СССР Олий суди раисини **ТЕРЕБИЛОВ**га қирк минг сўм пул бердим. Икки минг саккиз юз сўмлик гилам бердим. Гиламни Ўзбекистон Марказий Қўмитаси ишлар бошқармаси ходимлари тайёрага аранг-аранг юкладилар.

Мен КПСС Марказий Қўмитаси котиби ўртоқ **ЛИГАЧЕВ**га олтмиш минг сўм пул бердим!..»

Иван Иванович жилдтахламни ёпди. Ипларини бойлади.

— Ана, эшитдингми? — деди. — Пошшои аъзаминг-а, пошшои аъзаминг!

Мен.. илойим, кулоғим карлиги чин бўлсин, дедим.

Мен... илойим, бари айбни карлигимдан кўрайин, дедим.

Мен... илойим, умрбод кар бўлсам бўлайин — аммо лекин... ана шу гапларни эшитмаган бўлайин, дедим.

Шу боис — дераза боқиб ўтира бердим,

— Ха, намунча безрайиб колдинг?

Шунда-да Иван Иванович қайрилиб бокмадим.

— Ана сиз, ана Масков... — дея минғилладим.

— У нима деганинг?

— Ана, пошшомиз оппа-ойдин айтиб бераяптиларку? Масковга ўз-ўзидан чойчақа узатиб... Ўзбекистонни калласи шамолда қоптими? Масков қўл чўзадики — Ўзбекистон садақа беради!

— Масковга тил теккизма, баран, Масковга тил теккизма!

— Масков бўлмаса — масковчи катталар! Ана, пошшомиз масковчи катталарни оппа-ойдин айтаяптилар! Яна-тагин... номма-ном айтаяптилар, номма-ном! Ана, масковчи катталарни банди этиб гапириша беринг-да!

— Йўқ, баран, йўқ! Менинг масковчи катталар билан ишим йўқ! Масковчи катталар — ўзимизникилар! Ўзимизникилар — Улуғ Ўрис! Улуғ Ўрис билан ишим йўқ! Улуғ Ўрис нима қилиқ қилади — бари ярашади! Мен — сен баранлар билан ишим бор!

— Ё, пирим-е, ё, пирим-е, бизда нима айб?

— Масковга пора бергансан!

— Ҳолвани ҳоким ейди — калтакни етим ейди, дейдилар...

Иван Иванович бошимлаб келди. Иван Иванович халкумимдан гиппа бўғиб кўтарди.

— Киноларда Африка ола-була эшагини кўрганми-сан? — деди. — Манави юзларингдай ола-пес эшак? Сен ана шу Африка ола эшагига келбат берасан! Манави ола-чипор юзларинг ҳам айтиб турибди. Африка ола эшаги Африкада нима ўжарлик этса этади, боиси, Африка — ўз оти ўзи билан Африка. Бу ер эса — Масков! Сенинг Африка ола эшагидай ўжарлигинг Масковда кетмайди!

Иван Иванович мени силкилаб-силкилаб ташлади.

Мен гуп этиб тушдим.

Иван Иванович олдимга қовоз-қалам қўйди.

— Ма, ёз! Раисимизга ўн минг сўм берганман, деб ёз! — деди. — Тагин Африка ола эшагидай қайсарлик эта берсанг — манави миянгга тўққиз мисқол қўрғошин қуйиб қўяман! Қани, ёз!

— Мен ҳали умримда қўлимга ўн минг сўм пул ушлаган эмасман, катта.

— Билаган, Африка ола эшаги! Билаган, Африка қайсар эшаги! Сен раисимизга ўн минг сўм бердим, деб ёз — бўлди!

Мен қоғоз музтар бўлиб-қоғоз музтар бўлиб ўтира бердим.

Қаламни қўлимга-да олмадим!

— Соат тўрт бўлаяпти, хадемай тонг отади! Бўл, баран, бўл!

Мен кўзим кетиб-кўзим кетиб ўтира бердим. Иван Иванович бетимга шама сепиб ташлади. Мен сескана-сескана кўз очдим.

— Раисимизга ўн минг сўм бердим деб, қоғоз қоралаб бер — бўлди!

Мен йўк дея-йўк дея, бош чайкадим.

— Ух, Африка ола эшаги! Ух, Африка қайсар эшаги!

Иван Иванович ўнг биқиним оралатиб-оралатиб тепди.

Иван Иванович чап биқиним оралатиб-оралатиб тепди.

Иван Иванович чатанокларим оралатиб-оралатиб тепди.

22

Иван Иванович назорат этиб турди. Дўхтир аёл мадда-мадда яраларимни мой дорилади.

Дўхтир аёл қон-қон яраларимни кўк дорилади. Дўхтир аёл моматалоқ-моматалоқ яраларимни йод дорилади.

Дўхтир аёл... баданларимни қаради-қаради... пик-пик йиғлади...

— Нега йиғлаяпсиз? — деди Иван Иванович. — Нима бўлди, Нива Сергеевна?

Дўхтир аёл офиз бекитиб-офиз бекитиб йиғлади.

— Мен... мен Ўзбекистонда беш-олти йил ишлаб эдим, — дея йиғлади. — Бечора халқ-а, бечорагина холқ-а...

— Шу баранларни нимасига қуясиз? Бари харом-томоқ, бари боқиманда!

— Ўзбекистон ундай эмас... Ўзбеклар ундай эмас...

— Далилингиз бордир-да: раисимизни кулф-калит этиб ўтирибсиз?

— Бўлади, далил бўлади.

— Унда, мени беёзиқдан-беёзиқ банди этманг-да? Мен бола-бақрам олдига борайин-да?

— Йўқ! Мен Иван Ивановичман! Ўзларингни ўз қўлларинг билан йўқ қиламан! Бировингни кўзингни бировингга ўйдираман! Бировингни каллангни бировингга едираман! Бировингни жонингни бировингга олдираман! Ўзим эса — пок-покиза бўлиб қоламан! Бу йўл — Иван Иванович Ивановлар йўли!

— Худо хайрингизни берсин, беёзиқдан-беёзиқ...

— Эшак семирса охурини булғайди, дейдилар! Сен баранлар мазахўрак бўлиб қолдинг, мазахўрак! Сен баранлар қорнинг тўйиб қолди! Шундай кета берсаларинг — канжик итдай болалаб бора берасанлар! Ана, кўз очиб юмгунча йигирма миллион бўлдиларинг! Йигирма миллион халқ-а! Сен боқимандаларга нонни қаердан топамиз! Йўқ, биз йигирма миллион боқимандани боқмаймиз! Балиқ бошидан сасийди, бошидан! Йигирма миллионни бош-бошларингдан бошлаб камайтирамиз! Бош-бошлиқларингдан бошлаб камайтирамиз!

Ўз-ўзидан кўнглим озди. Юрагим беҳол бўлди. Кўзларим тинди.

Сув, дейин дедим — холим келмади.

Олдимда турмиш пиёла узалдим. Чойқолдиқни овзим олдим.

Иван Иванович қўлимдан пиёлани юлқилаб-юлқилаб олди.

— Буёкка ол! — деди. — Сенга ким қўйибди чой ичишни!

Овзимдаги овзимда қолди, бўвзимдаги бўвзимда қолди. Мен мўлт-мўлт қолдим.

Иван Иванович бошмалдовини лунжларимга нуқиб-нуқиб олди.

Овзимда турмиш чой пирқ-пирқ отилди.

Томовимда турмиш чой тикилиб-тикилиб қолди.

Мен кир-кир йўталдим.

Мен кўзларим ёшланиб-ёшланиб йўталдим.

Мен Иван Ивановичга мўлт-мўлт боқиб йўталдим.

— Ўл, шу кунингга! — деди Иван Иванович. — Иван Иванович Ивановлар пиёласидан чой ичишни

сен баранларга ким қўйибди?! Ана шундай йўталиб-йўталиб — Бобомурод Омоновдай ўласан-қоласан! Намунча анграясан? Ҳа, Бобомурод Омонов ўлди! Термиз кетган терговчиларим телефонда айтиб берди. Омонов ўз ажали билан ўлди, деб ўйлайсанми? Ана шу-да, барансан-да, баран! Омонов ҳам сендай оёқ тираб туриб олиб эди. Нимани сўраса — «Усмонхўжаевга жавоб бераман, Усмонхўжаевга жавоб бераман», деб туриб олиб эди. Охири... олгичини олди! Ўлимичи этиб урдилар! Тепиб-тепиб — музхонага олиб кириб ташладилар! Етмиш яшар чол музхонага бардош берармиди? Ана, ўлди-кетди! Бобомурод Омонов — Социалистик Меҳнат Қахрамони эди, Улуғ Ватан уруши иштирокчиси эди, халқ депутати эди! Сен кимсан?! Итдай ўласан-кетасан! Йўкол, йигирма миллион баран, йўкол!

24

Юзтубан бўлиб ёта бердим.

Шунда, елкамдан тепки едим.

Мен бошимни кўтариб қарадим.

Бошимда «Садист» билан «Сокол» турди.

— Ҳа, чурбан? — деди «Садист», — ўлиб-пўлиб қолмадингми?

— Ўлма, қўй, ўлма, — деди «Сокол». — Сен ҳали бизга кераксан.

— Нимага мик этмайсан, гапир.

Мен дармоним йўк, дея бош чайқадим. Ховучимни оғзим олиб бордим — сув, ишорасини бердим.

— Масала равшан, — деди «Садист». — Бечора чурбан оч.

— Ярим кечада қаердан тўк бўлади, — деди «Сокол».

— Энди биратўла тамадди этади-да.

— Олдин ҳожат олиб бориб келайлик.

— Қани, қўлтиғидан ол.

«Садист» билан «Сокол» хидоят қўлларини узатди.

Мени оҳиста-оҳиста тувак олиб борди.

Кўнглим «Садист», билан «Сокол» хидоятидан таскин олди.

«Урсалар-да майли. Шулар бўлмаса, ҳолим не кечар эди?» — дея хаёлландим.

Бурчакда турмиш тувак олдида тик бўлдим.

— Тескари қараб турунглар, — дедим.

— Уяласанми? Йўғ-е?

— Уялади-да! — деди «Садист», — Ўзбеклар биров олдида ёзилиш уёқда турсин, ўзбеклар тикка туриб чоптирмайди!

— Ор-номусли ўзбек халқининг садағаси кетсангда! — деди «Сокол».

«Садист» билан «Сокол» шундай дея-дея, тескари бўлиб турди.

25

...Мен чолворимни тортиб-тортиб тугмаладим.

Мен тувакдан бир қадам олдин босиб турдим.

— Бўлди! Ана энди қарай беринглар! — дедим.

«Садист» билан «Сокол» тагин қўлтиқларимдан кирди. Тиззаларимдан олиб тош ўтирғизди.

Ажабдан бир «Садист» қарадим, бир «Сокол» қарадим.

— Нима қилаяпсизлар? Мен ўтириб бўлдим! — дедим.

— Энди... тамадди этамиз!

— Қани, палов егич қўлингни бер, қани.

«Садист» ўнг қўлимни олди. Тувак олиб борди.

Кафтимни... тезагим босди.

— Ай, нима қилаяпсизлар, ай!..

— Сени тамадди эттирамиз.

— Бечорагина, ҳолдан тойиб қолдинг.

— Бари томоқдан-да, томоқдан.

— Қани, ошамлаб-ошамлаб ол, қани.

— Ай, у тезак, у тезак!.. — дея, типир-типир этдим.

— Нима фарқи бор? — деди «Садист». — Атала олдин қозонда эди. Қозондан косага ўтди. Косадан қорнингга ўтди. Қорнингдан тувакка ўтди. Мана энди... тагин қорнингга ўтади! Ўша-ўша атала!

— Чин, у тешиқдан киради — бу тешиқдан чиқади! — деди «Сокол».

— Ха-да, фарқи йўқ! Фарқи — бир тешиқ юқорида, бир тешиқ қуйида!.. — деди «Садист».

— Қани, катта-катта ол, қани!

Мен бармоқларимни юмадим. Мен бармоқларимни тик тутдим.

— Ўлдир! — дедим. — Майли, ўлдир!..

— Йўқ, биз сени ўлдирмаймиз.

— Биз сени тамадди эттирамиз, тамадди.

Жойимдан турайин, дея талпиндим.

Тувак оёқ тираб кучандим.

Мен «Садист» билан «Сокол»га куч бермадим.

Шунда, «Сокол» чуйдамдан босди.

Мен шунда-да куч бермадим!

Энди, «Садист» бўйнимни чатаноқлари ораси олиб-олиб бўғди. Кекирдагимга башмалдоқ босиб-босиб бўғди...

Мен оғзимни каппа-каппа очдим. Хир-хир этдим.

«Сокол» кўлрўмол билан тезак олди. Мисоли палов ошатмишдайин-палов ошатмишдайин оғзим солди.

Мен ютинмадим — тезагимни оғзимда ушлаб турдим.

«Садист» бошимни чайқаб-чайқаб олди. «Садист» бошимни силтаб-силтаб олди.

Мен шунда-да ютинмадим!

«Сокол» ичимга созлаб-созлаб кўрмушт урди!

Ичим шилқ этди!

Ичим тортди — тезагимни тортиб олди...

— Ош бўлсин! — деди «Садист».

— Ош бўлсин! — деди «Сокол».

— Ўқчияпти... туйилиб қолди-ёв!

— Туйилиб қолса... тўксон беш чой ичирамиз-да! «Садист» тувакдан бир ҳовуч сийдик олди. Оғзимдан сийдик куйди...

— Ош бўлсин!

26

— Бир йилдан ошди! — деди Иван Иванович. — Африка ола эшагидай оёқ тираб ётишинга ҳам бир йилдан ошди! Ёта бер, қайсар эшак бўлиб ёта бер! Ана шундай ўласан-кетасан!

— Бировга ўлим тиламанг. Ажали етган ўлади.

— Ўласан! Бекордан-бекор ўласан! Хўш, ўланг — сен баранни ким йўқлайди? Йўқлайдиган йўлбошчинг қолмади! Мана, кулок сол: раисинг Ботиров зиндонда ётибди. Ижроқўм раисинг Холиқулов зиндонда ўз томирини ўзи кесиб ўлди! Туманинг фирқа қўмитаси биринчи котиби Мирзабоев зиндон иккинчи каватидан ўзини ўзи ташлаб ўлди! Вилоятинг ижроқўми раиси Бекназаров зиндонда ўз жонига ўзи қасд этиб ўлди! Вилоятинг фирқа қўмитаси биринчи котиби Каримов зиндонда ётибди. Ўзбекистон Ички ишлар вазири Яхёев зиндонда ётибди. Ўзбекистон Бош прокурори Бўрихўжаев зиндонда ётибди. Ўзбекистон Бош вазири Худойбердиев

зиндонда ётибди. Ўзбекистон Жумхурияти Қўмитаси биринчи котиби Усмонхўжаев зиндонда ётибди! Ана, раисингдан тортиб пошшонггача зиндонда ётибди! Бор бошпаноҳинг зиндонда ётибди! Хўш, энди сени ким йўқлайди?

«Чин, чин, — дея ўйлаб қолдим. — Раисимиздан тортиб пошшомизгачайин зиндонда ётибди-я!»

— Зиндонимда йигирма беш минг бўлдиларинг — йигирма беш минг! Бари зиндонбандларим — Йўлчи Юлдуз зиндонбандлар! Зиндонимда тўртта Марказқўм котиби ётибди — Усмонхўжаев, Айтмуродов, Салимов, Абдуллаева! Зиндонимда йигирмата генерал ётибди! Генерал Яхёев... Дунёда генерал зоти тўлиб ётибди, баран. Лекин ўзбек Яхёевдайи камдан-кам топилади. Ўзбек Яхёевдан Масков генераллари ҳам сабоқ олар эди. Масков генералларидан битта Шчелоковни ўзбек Яхёев билан ёнма-ён қўйса бўлар эди. Башқа генераллар ўзбек Яхёев олдидан ўта берсин эди. Ана шу Яхёевдай йигирмата генералинг зиндонимда ётибди! Зиндонимда саккизта вилоят котиби ётибди. Зиндонимда ўнта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони ётибди! Ўнта Социалистик Меҳнат Қаҳрамониям Ўзбекистон юлдузлари! Жами йигирма беш минг Йўлчи Юлдузинг зиндонимда ётибди!

Иван Иванович зўрма-зўраки илжайди.

— Йўлчи юлдузларингни бола-чақаси-ю, қариндош-уруғлариям зиндонимда ётибди! — дея илжайди. — Пошшонг Усмонхўжаевни йигирма учта бола-чақаси билан қариндош-уруғи ётибди! Биласанми пошшонг Усмонхўжаевни зиндонбанд этиш учун ким қўл қўйди? СССР Олий Совети Президиуми раиси ўрток Громико қўл қўйди, Громико! Хў-ўш... Каримовни йигирма битта бола-чақаси ётибди! Худойбергеновни ўн бешта бола-чақаси ётибди! Камолов, Ражабов, Жабборов дегичларни саккиз-тўққизталаб бола-чақаси зиндонимда ётибди!.. Қаҳрамон оналаринггача зиндонимда ётибди — Қаҳрамон оналаринггача! Зиндонбандим Саидова ўн иккита фарзанд онаси бўлади! Зиндонбандим Долиева ўн битта фарзанд онаси бўлади! Зиндонбандим Матғомова ўн битта фарзанд онаси бўлади! Зиндонбандим Алимова тўққизта фарзанд онаси бўлади...

Иван Иванович илжая-илжая чой ичди.

— Анави пайғамбарингни оти нима эди... Хў-ўш... хотирам ўлсин-а... Афсус, ўша пайғамбарингни қўлига кишан солишга улгуролмадим, афсус. Худо мендан

олдин жонини олиб кўйди! Ўша пайғамбарингни оти
нима эди...

— Мухаммад пайғамбар.

— Йўк-йўк... Хў-ўш... Шароф Рашидов! Афсус,
Шароф Рашидовингни зиндонбанд этишга улгуролмадим,
минг афсус!..

Иван Иванович пўриллатиб-пўриллатиб чой ичди.
Иван Иванович киборона-киборона айтди:

— Энди... Ўзбекистон тож-тахтини ўзимиз
бошқарамиз! Ўзбекистон Марказқўми котиби Анишчев,
Ўзбекистон Халқ Назорати Қўмитаси раиси Ефимов,
Ўзбекистон Бош прокурори Бутурлин, Тошкент шаҳар
прокурори Теркин, Тошкент шаҳар фирка қўмитаси
биринчи котиби Сатин... Жами ўттизтача азамат! Аза-
матларни Масков юборди! Насиб бўлса — ана шу
азаматлар Ўзбекистонда пичокка илашадиган ўзбекни
омон қолдирмайди! Насиб бўлса — ана шу азаматлар
бош кўтарган ўзбекни бошини янчиб-янчиб келади! На-
сиб бўлса — ана шу азаматлар кўзи очилган ўзбекни
кўзини ўйиб-ўйиб келади!

Девордан садо бўлди — мендан садо бўлмади. Мен
тошдай-тошдай бўлиб ўтира-бердим.

Иван Иванович хориқулудда айниди...

Иван Иванович заҳар юз бўлди.

Иван Иванович тана кўз бўлди.

Иван Иванович қалт-қалт қўл бўлди.

— Хали зиндонбандларим эллик мингга бўлади!
Хали зиндонбандларим юз мингга бўлади! — дея лик
этиб турди. — Пичокка илашажак ўзбек — омон қол-
майди! Ўзбекистон — тутдай каллак бўлади!

27

«Садист» бир тарафимлаб келди, «Сокол» бир та-
рафимлаб келди.

Мен апил-тапил туриб ўтирдим.

— Тун совук келди, чурбан, — деди «Садист».

— Тикилишиб ётайлик...исиб ётамиз, — деди «Со-
кол».

«Садист» билан «Сокол» ўнг-чапимни олиб ўтирди.

— Чурбан, — деди «Сокол». — Биласан, мен Шўро
хукуматидан нафратланаман!

— Мен эса жирканаман! — деди «Садист».

— Аммо яшаб қолиш керак! — Зиндонда бўлса-да,
одамдай яшаб қолиш керак!

— Ташқаридан ичкилик олиб турамыз.
— Тарёк олиб турамыз.
— Олди-бердимизни Шўро конунбозлари билади.
— Шўро Бош прокуроригача билади!
— «Юла»дан бошлаб Бош прокуроргача бизнинг дастёрлигимизни қилади!

— Бош прокурор дастёримиз бўлгач — емакни кусмоғи-да бўлади...

«Садист» билан «Сокол» билакларимдан олди. Қўлларимни кетим қайирди-кетим қайирди — елкам олиб борди.

Қўлларим кирс-кирс этди.

— А-а-а-ай!.. — дея овоз бердим.

«Садист» билакларимни бир нима билан ўраб-ўраб бойлади.

Мен тишимни тишимга босиб-босиб турдим.

«Сокол» бўйнимдан босди.

Мен юзтубан энкайиб-энкайиб турдим.

Мен тиззаларимни йиғиб-йиғиб турдим.

«Садист» чолворимни қўшқўллаб тортқилади.

— Оёқларини ёй!

— Тиззаларингни оч!

Мен жон-жаҳдим билан тиззаларимни қапиштириб-қапиштириб турдим.

— «Сокол», синдир оёғини, синдир!

«Сокол» этик учи билан тиззаларим кўзилаб-тиззаларим кўзилаб тепди.

Тиззаларим этик тепкиларни кўтаролмади. Тиззаларим ўз-ўзидан ёйилди.

Шунда, чолворим лип этиб тушди.

— Бай-бай-бай! — дея, «Садист» куймучларим шапатилади. — Тарвуз, мисоли тарвуз!

— Умр бўйи ётиб егач... тарвуздай бўлади-да!

— Билкиллайди-я, билкиллайди! — дея, «Садист» куймучларим шапатилади.

Мен бор овозим билан бақирдим:

— «Юла»-а-а-а!..

— Бақирма, чурбан, бақирма. Ярим кечада «Юла» қолдими!

— «Юла»-а-а-а!.. — дея, йиғлаб-йиғлаб қўя бердим.

— Бақирма деяпман!

— Нима... қизмисан?

— Қизмидингки... дод дейсан?

— «Юла»-а-а-а!.. — дея, йиғлаб-йиғлаб қўя бердим.

Осмон — тош бўлди.

Ер — тош бўлди.

Девор — тош бўлди...

— Айтаман, «Садистбой», айтаман! — дея, йиглаб-йиглаб ёлбордим.

— Ана энди ўзингга келаяпсан! — дедилар.

— Кўйберинг, «Соколбой», мени кўйберинг! — дея, ёлбориб-ёлбориб йиғладим. — Айтаман, «Садистбой», мана-мана айтаман!

— Ана энди эсинг кирди! — дедилар.

Мендан кўл олдилар.

28

Оппок қоғоз тикилиб-тикилиб шайландим. Қалам ушлаб-ушлаб шайландим.

— Қани, ёз, қани, — деди Иван Иванович. — СССР Бош прокурори ўринбосари ўртоқ Сорокога...

Иван Иванович айтиб-айтиб турди.

Мен битта қолдирмайин, битиб-битиб турдим.

— Қани, менга бер, қани, — деди Иван Иванович. — Ай, кучингдан, жигит! Ана энди жигитмисан-жигит бўлдинг! Шугина гап учун Шўро қонун посбонларини бир йилдан зиёд қийнадинг-а!

— Энди... уст-бошимни берсангиз деб эдим.

— Уст-бош? Уст-бошни нима қиласан?

— Манави зиндони уст-бош билан қишлоқ бориб бўладими? Эл-юрт нима дейди? Дўст бор, душман бор...

Иван Иванович оғиз ушлаб-оғиз ушлаб кулди. Иван Иванович бет чангаллаб-бет чангаллаб кулди.

Иван Иванович кўз артиб-кўз артиб кулди.

— Хай, жигит-ай, жигит-ай!.. — деди. — Айт, тагин нима қилай?

— Тагин... мени кечаси бир маҳалда олиб келиб эдилар. Мен бедирамдан-бедирам келиб эдим. Шу боис... айта берайинми?

— Айт-айт?

— Шу боис... бир-икки сўм йўлкира қарз бериб турсангиз... деб эдим. Бола-бақрам олдига эсон-омон етиб борсам армоним йўқ... Омонатингизни чакама-чака жўнатаман...

Иван Иванович хандон-хандон кулди.

ЎНИНЧИ БОБ

1

Сайёр суд Денов пахта заводи маданият саройида бўлди.

— Жойингиздан туринг, суд келаяпти!

Эл-юрт тўла сарой бир қалқиб олди.

— ...Айбдор Жамолиддинов Дехқонкул Ақрабовичга сўнгсўз берилади!

Бола-бақраларим қошимда бўлди.

Хеш-ақраболарим қошимда бўлди.

Кўнгил етарларим-да қошимда бўлди.

Унда, тагин, кимим... тагин кимим йўқ бўлди?

— Шу... шу, далаларимни бир кўриб кетайин, — дедим.

— Кимни-кимни? — деди қозикалон.

— Далаларимни бир кўриб кетайин...

Қозилар ўзаро қарашиб-қарашиб олди. Қозилар ўзаро бош ирғашиб-бош ирғашиб олди.

— ...Жамолиддинов Дехқонкул Ақрабович Ўзбекистон Жумҳурияти жиноят тузугининг 153-моддасига биноан... саккиз йил муддат билан озодликдан маҳрум этилади!

Эл-юрт тўла сарой бир йиғлаб олди!

2

Зиндонмашина равоп-равоп юрди. Зиндонмашина дўкиб-дўкиб юрди.

Зиндонмашина бир жойда манзил этди.

Темир эшик ланг очилди.

Қизил аскар автомат билан туш, ишорасини берди.

Мен зиндонмашинадан тап этиб тушдим.

Фавқуллода ёруғдан кўз очолмадим. Кўзларимни чирт юмиб турдим.

Охиста-охиста кўз очдим...

Ўзимни... ўзимни шийпонимиз олдида кўрдим!

Теварак-бошим далаларим бўлди.

Далаларим сокин-сокин бўлди.

Далаларимда қарғалар учиб-қўниб турди.

Далаларимда қорамоллар ўтлаб-ўтлаб юрди.

Ғўзалар шипшийдан ғўзапоя бўлди.

Ғўзапоялар шумшук-шумшук бўлди. Ғўзапоялар сарик-сарик бўлди.

Ғўзапоялар бўй-бастидан... ушбу йил хосили мўл-мўл бўлди!..

3

Қизил сорбон бир далаларим қаради, бир мен қаради.

«Мана, далаларингга-да олиб келдик, — демиш бўлди. — Хўш, энди нима дейсан?» — демиш бўлди.

— Ну? — деди Қизил.

Қизил! Далаларимда Иван Ивановичлик этмай тур, энди.

Далаларим билан омон-эсонлашиб олайин, энди.

Қизил! Далаларимда Иван Ивановичлик этмай тур, энди.

Кўнглим туб-тубида куюкларим бор, куюкларим... Куюкларимни далаларимга ёрайин, энди. Куюкни куюк олсин, энди...

4

Иван Иванович! Мен сенга юз ўттиз йил юртим тўрини бердим, юз ўттиз йил уйим тўрини бердим — аммо сен билан эл бўлмадим!

Иван Иванович! Мен сен билан юз ўттиз йил елкама-елка кун кечирдим, юз ўттиз йил чизган чизигингдан чиқмадим — аммо сен билан эл бўлмадим!

Юз ўттиз йил тур десанг турдим, ўтир десанг ўтирдим, юз ўттиз йил кул десанг кулдим, йиғла десанг йиғладим — аммо сен билан эл бўлмадим!

Иван Иванович! Мен юз ўттиз йил ўзим киймадим — сенга кийдирдим!

Иван Иванович! Мен юз ўттиз йил ўзим киймадим — сенга кийдирдим, юз ўттиз йил ўзим емадим — сенга едирдим, юз ўттиз йил ўзим ичмадим — сенга ичирдим... аммо сен билан эл бўлмадим!

Иван Иванович! Мен юз ўттиз йил кофир тўқ — мусулмон тинч, мақомда кун кўрдим... аммо сен билан эл бўлмадим!

Дини бошқа минбаъд-минбаъд эл бўлмайди! Тили бошқа минбаъд-минбаъд эл бўлмайди!

Иван Иванович! Сен тиригим тирноғин единг, сен ўлигим ёғин единг — аммо тўймадинг!

Иван Иванович! Мен очликдан ўлмадим — сен тўкликдан ёрилмадинг!

Иван Иванович! Мен сени юз ўттиз йил тўнғич акам, дедим. Бўлди — мен энди сени тўнғич акам, демайман.

Мен энди сени тўнғич ака дегич тилларимни кесиб итга ташлайман!

5

— Ну? — деди Қизил.

Иван Иванович! Далаларимда ну-нуламай тур, энди.

Далаларим дийдорига тўйиб-тўйиб олайин, энди.

Иван Иванович! Сен дала нималигини билармидинг?
Сен садкаи дала кет!

Сен қўш жомадон кўтариб дайдишни биласан. Сен филдиракли жомадон судраб дайдишни биласан.

Сен қайси юрт мевазор — шу юртни макон этасан.
Сен қайси эл меҳнаткаш—шу элни макон этасан.

Иван Иванович! Қайси юрт мевали-чевали бўлади — шу юрт сен учун ватан бўлади!

Қатор-қатор дайдиб келасану... осойишта-осойишта эл-юртни алғов-далғов этасан.

Ота билан болани гиж-гиж этасан.

Ака билан укани ков-ков этасан.

Хамсоя билан ҳамсояни оқкалтак-қоракалтак этасан.

Ўртада маза-маза... Сен маза этасан! Сен ўртада пайғамбар бўлиб даврон сурасан. Сен ўртада қозикалон бўлиб даврон сурасан.

Иван Иванович! Сен кадам қўймиш эл-юрт асло тинч-тотув бўлмайди. Сен кадам қўймиш эл-юрт асло тиниб-тинчимайди.

Иван Иванович! Сен қўзингга тупрок тўлмагунча — сен эл-юртга тўймайсан!

6

— Ну? — деди Қизил.

Иван Иванович! Пича оёқ ил, энди.

Далаларим билан хайр-хўшлашиб олайин, энди.

Далаларим боболарим аччиқ-аччиқ кўзёшларидан дала бўлди.

Далаларим оталарим шўрпешона терларидан дала бўлди.

Далаларим аёлларим гулдай хазон умридан дала бўлди.

Далаларим — боболарим шўр-шўр пешонаси.

Далаларим — оталарим яғир-яғир елкаси.

Далаларим — аёлларим хазон-хазон умри.

Мен... далаларимни дея, қайтиб келаман!

Тупкани тагидан бўлса-да, қайтиб келаман!

Ана шунда шўртупрок даламга аъло нав пахта экаман. Ундан аъло-аъло тола оламан.

Қумлоқ даламга мой бергич пахта экаман. Ундан хуштаъм-хуштаъм пахтамой оламан. Тўйимли-тўйимли пахтамой оламан.

Оқтупрок даламга оклик мўл пахта экаман. Ундан егулик оклик оламан. Ичгулик оклик оламан.

Мен қайтиб келаман!

Мен хали далаларимда электр моторли тракторлар миниб тер тўкаман. Кун нури билан юргич тракторлар миниб тер тўкаман. Олти вилдиракли тракторлар миниб тер тўкаман.

Мазкур тракторлар қар-қарламайди — билинар-билирмай одимлайди!

Кабинасида барча шароитлар муҳайё бўлади: митти совутгичи бўлади. Митти музхонаси бўлади. Митти чой қайнатгичи бўлади. Тайёралардагидай чанок-жўмраги бўлади.

Мен қайтиб келаман!

Етти иклимдан бўлса-да, қайтиб келаман.

Ана шунда пахтамни чўткали-чўткали машина билан йиғиб-териб оламан.

Машина билан бир оралабок териб оламан. Бошқа қайтиб дала ораламайман.

Йиғим-теримни бош-адоқ бир машина билан бажараман. Бир вақтни ўзида бажараман.

Машина аъло тола пахтамни алоҳидалайди, мундайроқ тола пахтамни алоҳидалайди.

Айни вақтда пахтамни ҳас-чўпдан покизалайди. Чанг-губордан фориғлайди.

Толани бир ёкли этади, чигитни бир ёкли этади.

Пахтамни ўзи тахлайди, ўзи тойлайди. Тойларни юк машина жойлайди.

Юк машина пахтамни далаларимдан фабрика олиб жўнайди.

Мен қайтиб келаман!

Етти қават ерни остидан бўлса-да, қайтиб келаман.

Мен далаларимни дея, қайтиб келаман.

Мени далаларим қайтариб келади...

1986 – 1991 йиллар

МЕН

(Муаллифнинг ушбу романга битган сўнг сўзи)

Мен Сурхондарё вилояти, Денов тумани, Хўжасоат қишлоғида дунёни кўрдим.

Шу қишлоқда катта бўлдим. Шу қишлоқда ўрта мактабни битирдим.

Мактабда ҳикоялар машқ этдим.

Тошкент Давлат дорилфунуни журналистика факультетини тамомладим.

Дорилфунунда ҳикоялар машқ этдим.

Жумҳурият радиосида тўрт йил муҳаррир бўлиб ишладим.

Қизил Армия сафларида ҳарбий хизмат қилдим.

Икки йил «Ўзбекистон физкультурачиси» газетасида таржимон бўлдим.

«Фан ва турмуш» журналида икки йил муҳаррир бўлиб ишладим.

Москвадаги Жаҳон Адабиёти институтида ўқиб келдим.

Мен ўрта мактабни битириб, шундай ният этдим: ўттиз-ўттиз беш ёшларгача уйланмайман, оила қурмайман, бирор идорада фақат тирикчилик учун ишлайман.

Мен фақат бир мақсадни кўзладим: ўттиз-ўттиз беш ёшларгача жаҳон адабиётини ўқиш. Фақат ўқиш, ўқиш, ўқиш, қўл қотиб қолмасин учун майда-майда ҳикоялар машқ этиб туриш.

Мен шу ният йўлида иморат солмадим, машина олмадим, мансаб эгалламадим, шон-шухрат қизганмадим.

Мен дунё талашмадим!

Фақат изландим, фақат ўқидим.

Ғанимларим мени ишдан ҳайдадилар.

Курашда бир табиат қонуни бор: полвон даврада мағлуб бўлса, тақдирга тан бериб кетмайди. Полвон ўзини боқади. Полвон ўзини парваришлайди. Полвон тинимсиз машқ олади. Рақибидан мағлубият аламини олиш учун шайланади. Рақибидан аламини олмасдан-да қўймайди.

Мен гўдаклигимдан давраларда курашиб катта бўлдим. Полвонлик аждодимда бор, полвонлик қонимда бор.

Менда ана шу полвонлик қоним қўзгалди.

Мен ғанимларимдан алам олиш учун шайландим.

Мен ким эканимни бир кўрсатиб қўйиш учун катта асарга қўл урдим.

Ниҳоятда... ниҳоятда саноқли кунларда «Юлдузлар мангу ёнади» номли биринчи қиссамни яратдим.

Мен бу қиссам билан ғанимларимга: «Мана, мен кимман!» деган бўлдим.

Қисса элга манзур бўлди.

Ўзбекистан Ёзувчилар уюшмаси ҳисобот йиғилишида йилнинг энг яхши қиссаси, дея баҳоланди.

Ғанимларим бир куйди, бир куйди-е!

Бу — тасодиф, дедилар. Кесакдан олов чиқди, дедилар. Фисқ-фасод тарқатдилар.

Бир чақасиз кунларим бўлди. Ижара ҳақини тўлай олмай, ижарадан ҳайдалмиш кунларим бўлди. Бошпанасиз кунларим бўлди.

Мен қишлоғимга қайтдим.

Онам сандиқ ковлади. Латталар остидан бир тугунча олди. Тугунчани уч-тўрт айлантириб очди.

Тугунчадан беш-олти сўм пул чиқди.

Онам шу пулни менга узатди.

Шунда... мен бир бошқа бўлиб қолдим. Мен ташқари отилиб чиқиб кетай, дедим.

Бу пул... онамни... ўлимлик пули бўлди.

Мен деворни ушлаб қолдим.

— Олмайман... — дедим.

— Ол, сен шоир бўлсанг бўлди, ол, — деди онам.

— Йўқ... — дея бош чайқадим.

— Ол, сен шоир бўлмагунигча мен ўлмайман, — деди онам. — Мен сенинг шоирлигингни кўрмагунигча ўлмайман.

Мен тагин Тошкент қайтиб келдим.

Мен энди онамни ўлимлик пули билан тирикчилик кечириб, изландим.

Бир журнал муҳаррири мени ишга оламан, деди.

Аmmo ғанимларим хабар топиб, мени ишга олдирмадилар.

— Ўзи бошқа, асари бошқа, — дедилар.

— Ўзидан асари яхши, — дедилар.

— Асари керак, ўзи керак эмас, — дедилар.

Ана шунда полвонлик қоним тагин қайнади.

«Уҳ, қорақўнғизлар! — дея, ғанимларимни ичимда яндим. — Сен қорақўнғизлар ким-у, мен ким эканимни

ана энди кўрасанлар!» — дея қўзғолдим.

Кеч кузда юртимизга йўл олдим.

Саттор чавандоз дегич билан тил топишдим. У менга бир от топиб берди.

Мен... отландим!

Саттор чавандоз билан қишлоқма-қишлоқ юрдим. Тўйма-тўй юрдим. Кўпкарима-кўпкари юрдим.

Кундузлари турли юртлардан келмиш чавандозлар билан кўпкари чопдим.

Неча бор отлардан йиқилдим.

Кечалари тўйхоналарда чавандозлар билан гурунғ қилдим.

Чавандозлар дўмбира чалиб, кўпкарилардан сўйлади, отлардан сўйлади, чавандозлардан сўйлади.

Узун қиш кўпкарихона — иш жойим бўлди, чавандозлар — ҳамхонам бўлди, отлар — биродарим бўлди.

Ниҳоят, кўкламда «От кишнаган оқшом» номли иккинчи қиссамни журналга кўтариб келдим.

Қисса адабиёт осмонида бир момоқалдиरोқ бўлди.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ҳисобот йиғилишида йилнинг энг яхши қиссаси, дея баҳоланди.

Мен елкамдан нафас олдим. Мен энтикдим. Мен хумордан чиқдим!

Юртимиз тоғ этагида Сўфи Оллоёр қабри бор. Шу қабр қабатыда тоғчорбоғ бор.

Мен бир қишни ана шу юртим чорбоғида қишладим. Сўфи Оллоёр бобо билан қабатма-қабат ётиб, «Ойдинда юрган одамлар» номли қисса битиб келдим.

Қиссани чоп эттириш учун уч йил сарсон-саргардон бўлдим. Тўртинчи йил куя-пиша чоп эттирдим.

Шу қиссадан кейин мени олқишловчилар кўпайди. Мени кўллаб-қувватловчилар кўпайди.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси қиссаларимга Ойбек мукофотини бердилар.

Иттифоқ Ёзувчилар Уюшмаси съездига делегат этиб сайладилар. Иттифоқ Ёзувчилар уюшмаси правлениеси аъзолигига сайладилар.

Фанимларим қора қуртдай гимирлаб қолдилар.

Дунёда қанақа магзава бор — мени бошимдан тўқдилар. Дунёда қандай фисқ-фасод бор — мени номимга тупуклаб ёпиштирдилар.

Тоғай Мурод номимни қоп-қора этдилар.

Мен улар ҳақида «Момо Ер қўшиғи» номли қисса яратдим.

Савоб иш барча учун бўлади. Аёл-эркак учун бў-

лада. Ёш-қари учун, бўлади. Етти яшар-у, етмиш яшар учун бўлади.

Мен эл-юрт учун ана шундай бир савоб иш қилгим келди.

Сетон-Томпсонни «Ёввойи йўрга» китобини ўзбекчага таржима этдим.

Табиат, жониворлар ҳаётидан сўйлагувчи мазкур китоб етти яшар китобхон учун-да, етмиш яшар китобхон учун-да бирдай суюкли, бирдай ардоқлидир.

Ана шу вақт қатагон авж олди.

Ишдан ҳайда-ҳайда авж олди. Фирқадан ўчир-ўчир авж олди. Сур-сур авж олди.

Ниҳоят... қама-қама авж олди.

Ўзбек зиёлилари кишанбанд бўлди. Ўзбек зиёлилари маҳбус бўлди.

Ўзбек зиёлилари кечалаб-кечалаб Москвага олиб кетилди.

Сўроқ Москвада бўлди. Суд Москвада бўлди. Ҳукм Москвада ўқилди.

Ана шунда полвонлик қоним қайнади!

Энди қоним ўз ганимларим учун қайнамади. Йўқ, ўз ганимларим ўз йўлида қолди.

Энди қоним... оламжаҳон ганимларим учун қайнади.

Энди қоним... қудратли ганимларим учун қайнади.

— Мен ўзбек халқига ҳайкал қўяман!

Мен ана шундай шахд билан оламжаҳон ганимларим сари шайландим.

Жаҳон Адабиёти институтида ўқиш учун йўл олдим.

Барча ҳайрон бўлиб қолди.

Боиси — мен эндигина ўйланиб эдим.

— Саводни мазаси йўқ, Москвада ўқиб келмасак бўлмади, — дедим. Дардим ўқиш бўлмади. Дардим прокуратуралар бўлди, дардим судлар бўлди.

Бир оёгим институтда бўлди, бар оёгим судларда бўлди.

Мен таниш-билиш йўли билан тергов матнларини сотиб олдим. Икки оғиз ахборот олиш учун яримталар қўйдим.

Ўшанда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси қиссаларим учун Ойбек мукофотини бериб эди. Ана шу мукофот пулини зиндонлардан ахборот олиш учун сарфладим.

Мен эртадан кечгача судларда ўтирдим. Суд

йўлакларидида ўтирдим. Суд зинапояларида ўтирдим.
Суд дарвозалари ортида тик турдим.

Судга киритмаса, қўшни уйлар чердагига чиқиб
судни пойлаб ўтирдим.

Мен узун кунлар суд идоралари теварагида
айланиб-айланиб юрдим.

Мен ўз кўзим билан кўрдим: ўзбек халқини юлдуз
зиёлиларин тепиб-тепиб зиндонмашинага босдилар.
Ўзбек халқини гултож зиёлиларини уриб-уриб зиндон-
машинага солдилар. Ўзбек халқини сара зиёлиларини
оёқ-қўлидан олиб, зиндонмашинага отдилар...

Мен Москвада ўқимадим, мен Москвада ўзбек зиё-
лилари қайғуси билан яшадим.

— Мен ўзбек халқига ҳайкал қўяман!

Мен Москвадан ана шу ният билан қайтиб келдим.

Мен бешинчи синфдан бошлаб пахта тердим. До-
рилфунун даврида, иш даврида пахта тердим.

Бўйим пахтада ўсди. Ақлим пахтада кирди. Саво-
дим пахтада чиқди.

Аmmo романни бошлаб... пахта нима эканини бил-
маслигимни англаб қолдим. Оппоқ қоғоз билан юзма-юз
бўлиб... пахта билан мен бегона эканимизни билиб
қолдим.

Мен учун пахта қайси бир... қайси бир денгиз
остидида ўсажак ўтдай бўлиб туюлди. Мен пахта ма-
саласида бир... гўрсўхта эканимни билиб қолдим.

Мен энди неча ўнлаб пахтачилик дарсликларини
ўқидим. Неча ўнлаб қишлоқ хўжалик китобларини
ўқидим.

Пахтада ўтмиш кунларимни бир-бир эсладим. Ўзим
билимиш пахтакорларни бир-бир ёдладим.

Барибир... барибир бўлмади.

Мен ўзимни халқ ҳаёти билимдони, дея ўйлар
эдим, халқ характери билимдони, дея ўйлар эдим,
халқ руҳияти билимдони, дея ўйлар эдим.

Мен пахта билан юзма-юз бўлиб... мен ҳали ўзбек
деҳқонини билмаслигимни англадим. Мен пахта би-
лан юзма-юз бўлиб, мен ҳали пахтакор ким эканини
билмаслигимни англадим.

Мен қоғоз-қалам гамладим. Мен Сурхон далаларини
нишонладим.

Икки бор жумҳурият газетасида: «Мен пахта
далаларига кетаман», дея сўз бердим. Эл-юртга икки
бор сўз бердим.

Илк кўкламда Олтинсой туманига йўл олдим. Туман катталари билан юзлашдим.

— Мен сизни Алиқулов бригадасига олиб бораман, — деди хўжалик раиси Тошбоев. — Фақат айбга буюрмайсиз, Алиқуловни бет-боши сал оқариб қолган.

— Оқариб қолган? — дея анграйдим.

— Чин, чин, — деди туман вакили. — Дастлаб кўришимда мен ҳам шундай деб ўйлаб эдим.

— Бети ҳалиги бир касалдай оқариб қолган, — деди Тошбоев. — Бари жазирамада куйиб-пишиб ишлашидан.

Раис айтмиш Алиқулов дала шийпонини макон этдим.

Мен бўлажак... Деҳқонқул билан юзма-юз бўлдим.

Мен бўлажак... Деҳқонқул далаларини иш жойим этдим.

Деҳқонлар қандай кийимда бўлса — мен ҳам шундай кийиниб олдим.

Деҳқонлар ўтирса — ўтирдим, деҳқонлар турса — турдим.

Чигит экиш бошланди.

Мен деҳқонлар билан чигит экдим.

Мен... деҳқон бўлиб чигит экдим!

Мен гўза яганаладим. Гўза чопиқ қилдим. Гўза ўтоқ қилдим. Гўзага гўнг бердим. Гўзага сув тарадим. Гўза чилтидим.

Мен деҳқонлар билан пахта тердим.

Мен гўзаларга сув тарай-тарай, неча-неча тонларни оқладим.

Мен шийпонларда ухлаб қолдим. Ўқариқ бўйларида ухлаб қолдим. Эгатларда ухлаб қолдим.

Мен Сурхон далаларида олти ой кездим, Сурхон офтобида олти ой куйдим. Сурхон чанглари олтми ой ютдим.

— Мен ўзбек халқига ҳайкал қўяман!

Мен ана шундай орзуда далалар билан хайр-хўшлашдим.

Ниҳоят, орзуларим охир оқибати — ушбу роман бўлди.

Мен нимага эришган бўлсам — барчаси учун ганимларимдан миннатдор бўлдим.

Фанимларим бўлмаса — мен Тоғай Мурод бўлолмас эдим.

Яшасин, ганимларим!

**БУ ДУНЁДА
ЎЛИБ
БЎЛМАЙДИ**

Таги кўрмаганга гилам битмасин.

Кодир кулни чевараси, Холмат малайни невараси, Эсон хизматкорни боласи Ботир кўшчи тумандан айниб келди.

Кўшчи калондимоғ-калондимоғ кадам босди. Кибор-кибор кулоч отди. Керма кош-керма кош бокди.

Колхоз идораси қошида оёқ илди. Идора томига сердимок назар солди. Гап йўқ, сўз йўқ — нарвондан томлади.

Томда кўлларини кетига кўйди. Том бош-адоғилаб кадамлади. Вазмин-вазмин кадамлади. Олисларга доно-доно бокиб кадамлади.

Бирдан козиқдай қоқилиб қолди. Мисоли ҳайкал бўлиб қолди. Ерга шаҳодат бармоқ ўйнатди. Лик-лик ўйнатди. Қоровулни имлади.

Қоровул хадаҳа-хадаҳа келди. Нарвон пойида ҳайрона-ҳайрона турди. Қоши узра кафт соябон эта-эта мўлтайди.

— Чақиргандай бўлдингизми? — деди.

Кўшчи ҳокимопа-ҳокимона сиёсат этди.

— Халқ йиғилсин! — деди. — Халқни йиғинг!

Кўшчи кўллари кетида тагин кадам олди. Мағрибга бокиб кадам олди. Машриққа бокиб кадам олди.

Қоровул гапни кулги-мутойибага йўйди.

— Ха, халқ келади! — деди. — Тайинлаб кўйиб эдим, халқ ҳализамат келиб қолади!

— Халқ йиғилсин, дедимми, йиғилсин!

Қоровул ҳайрондан-ҳайрон бўлди. Туриб-туриб... гаши келди.

«Ўзинг бир кўшчи бўлсанг, — демоқчи бўлди. — Сенга ким кўйибди идорани томига чиқишга?»

Яна-тагин, шайтонга ҳай берди.

— Халқни нима киласиз? — деди. — Мана мен халқ, ўзимга айта беринг!

— Йўқ, халқ йиғилсин!

Шу вақт дарвоза олдида беш-олти дехқон қора берди. Дехқонлар нарвон пойида тўп бўлди. Кулги-мутойибага ўтди:

- Сии-симбатингизни даладан кўриб келдик.
- Туманда нима гаплар бор, гапиринг қани?
- Қани, тумандан гурунг беринг қани?

Кўшчи томдан тушди. Ҳовуз бўйлаб юрди. Ҳовуз супада тик турди. Кўлларини орқа этди. Йўқ қоринни олға сурди. Йўқ қоринни олға сураман дея... кетига чалқайиб қолди. Йўқ қорин олдинда қолди... Кети ичкари кириб йўқолди. Ўзи кетига чалқайиб қолди!

Кўшчи дехқонларга бармоқ ниш этди.

— Шундай туринглар! — деди.

Дехқонлар супа пойида тўп бўлди.

Кўшчи супага бармоқ бигиз этди.

— Ўтиринглар! — деди.

Дехқонлар чўк тушди. Чордана қуриб ўтирди.

Кўшчи белқарсдан билак ўтказди. Белқарс тутамлади. Йўқ қоринни тағин-да олға сурди. Кети тағин-да ичкари кириб йўқолди.

— Аммо-лекин! — деди. — Айтинглар қани, мен кимман?

Дехқонлар ўзаро қарашиб олди. Биламиз, демишдай, бош ирғади. Ҳазил демишдай, мийиқларида кулди.

— Ким бўлардингиз, ўзимизни Ботир кўшчи-да, — деди.

Кўшчи йўқ қоринни олға силтади.

— Йўқ! — деди. — Аммо-лекин тополмадиларинг!

Дехқонлар бурчакка бет буриб кулди. Дехқонлар овиз ушлаб кулди.

— Колхоз тузилгани қачон эди? — деди кўшчи. — Сизларга қачон ақл киради? Топинглар, мен кимман?

Дехқонлар юзидан кулгич кочди. Бари ўйлаб қолди. Охири чидаб ўтиролмади.

— Унда, ўзингиз айтинг?

— Биз бир далада юрган дехқон бўлсак?

— Сиз туман бориб келдингиз, сиз айтинг?

Кўшчи икки қўлини кўксига қўйди. Кўкрагини олға шиширди.

— Мана шу... мен-а? — деди. — Мана шу мен! Айтинглар қани, мана шу мен кимман?

Дехқонлар тағин бир-бировига қаради.

— Ҳа, шу сиз, шу сиз! — деди.

— Унда, сизларга топширик: боринглар, мени ким эканимни билиб келинглар!

Кўшчи шундай дея, супадан тушди. Кўчага равона бўлди.

Бир дехкон қўшчини изидан етди. Қўшчини билан тутамлади.

— Менга қара, Ботир, — деди. — Отангни кўрдим, ахмади фориг, энангни кўрдим, товони ёрик, дейдилар. Отанг шул, энанг шул, нима қиласан, осмонга чикиб? Туш пастга, туш!

Қўшчи қайтиб келди. Қўшчи кўкрагига қафт қўйди.

— Мен! — дея кўкрак урди. — Мана шу мен, Ботир фиркаман, Ботир фирка!

Дехконлар ўзаро қарашиб-қарашиб олди.

— Ким-ким? — деди.

— Бир сўз билан айтсак: Ботир фирка!

Қўшчи шундай дея, супа бош-адоғилаб одимлади. Дехконларга қараб-қараб одимлади.

— Бир сўз билан айтсак, мен шу кундан бошлаб Ботир фирка бўлдим! Айни вақтда, кишлок шўросини раиси-да бўлдим! — деди. — Кимда-ким мени Ботир фирка демас экан, ўзидан кўрсин!

Дехконлар бақа бўлиб қолди.

2

Қўшчини Ботир фирка демагичлар бўлди.

Биров — фирка сўзига тушунолмади айтмади. Биров — қўшчи сўзига ўрганиб қолиб айтмади. Тағин биров — қўшчига фирка сўзи ярашмайди, дея айтмади.

Ана шунда, Ботир қўшчи... чилласида чирок кўрмаган бўлди.

Қўшчи бировни меҳнат ҳақини қирқиб ташлади. Бировни томорқасини сувдан қисди. Бировни мол-ҳолини емишдан тортиди.

Отига «фирка» сўзини кўшиб айтмагичларни: «Халқ душмани», дея айблади.

Шу-шу, қўшчи бир оғиздан — Ботир фирка бўлди.

3

Ботир фирка Ўзбекистон пойтахти Самарқандда олти ойлик сиёсий ўқишни битириб келди.

4

1933 йил тўлди.

Нон чучук бўлди. Нон ширин бўлди.

Ота ўз ўғлини бир зоғора нонга алмашди.

Она ўз қизини бир ҳовуч кепакка алмашди.

Одамзот кунжара ейишгача борди.

Она бир эшакли ўткинчига кафтларини узатди.

— Мана шу қизалокни олиб кетинг, катта бўлса, эшигингизни супуради! — деди. — Бир ховуч кепакка бераман, бир ховучгина!

Ўткинчи ўзини эшитмасликка олди. Бозор учун нарх-навои сўрамади. Бошли-кўзли болани сўраб-суриштирмади.

Она ўнгга каради, она чапга каради. Бозорда ўзидан бошқа қолмади.

Шунда, она боласига боқиб хўнг-хўнг йиғлади. Боласига боқиб увв-увв йиғлади.

Она энкайди. Бўйин этди. Боласини бўйнига миш-дирмоқчи бўлди.

Аммо боласи ўзини орқага олди. Йўк, ишорасини берди.

Шунда, она, боласини елкаларига қўйиб-қўйиб олди.

Боласи овози борича йиғлади.

Она ўнг гапирмади — чап гапирди:

— Ўчир, бозори касод! Ўчир, зовора нон!

Она энди боласини кулоқ-чаккаси аралаш қўйиб-қўйиб олди.

Нихоят, таёк ўтди. Боласи жонхолоатда турди. Жонхолоатда онаси елкасига осилди. Бўйнидан кучоқлаб олди.

Она рўмоли учига тугиклик бир нимани қўлтиғига олди. Тугунни эҳтиётлаб-эҳтиётлаб қўлтиқлади. Ё, пирим, дея, жойидан қўзғолди. Оёқлаётиб, қалкиб-қалкиб олди. Ўзини ўнглаб олди. Бир-икки кадам босди.

Она елкасида бола, йўл олди. Она қўлтиғида тугун, йўл олди.

Бола онаси бошини опичлаб борди. Овоз бериб, йиғлай, деди. Онасидан кўрқди. Онаси оёқларини чимчилаб олишидан кўрқди. Бола бор-йўғи инг-инг этиб борди.

Барибир, она кўксида шалвираб боражак боласи оёқларидан ўйиб-ўйиб олди.

Она ўнг гапирмади — чап гапирди:

— Ўчир, бозори касод! Сидирға ўтир, бозори касод, сидирға ўтир!

Бола ингилламай қолди.

Она ёлғизоёқ сўқмоқ бўйлаб юрди. Қишлоқни мўлжаллаб юрди.

Қишлоқ бир кадам кўринса-да, хийла олис бўлди.

Бир илон сўқмоқни кесиб ўтди.

Она таққа тўхтади. Сесканиб олди. Ўзини орқага олди.

Шунда, елкасидаги боласи кетига чалқайиб кетди. Кети билан йиқилиб тушай деди.

Она боласини оёқларидан ушлаб қолди.

Она ёқасини кўтариб, ичига «туф-туф» этди. Илон юрмиш ўт-ўлан шитир-шитири тингунича кимирламади. Жойида турди.

Тагин йўлида давом этди.

Бола онасини бошини опичлаб-опичлаб олди.

— Эна, нон... — деди.

Она парво этмади. Бир маромда одимлади.

Қош қорайиб борди.

Она кадамини катта олди. Аммо кадами ўнгмади. Боши айланди. Кўз олди тебранди.

— Эна, но-он...

Элас-элас бир ит хурди. Ит кимга хурди? Ит пимага хурди?

Она оёқ илди.

«Ит менга хуряпти, менга! — дея ўйлади. — Ит бир нимани ҳидини олди. Ит нон хидини олди, нон. Ит ана энди чопиб келади!»

Она ит хуришини... боласидан кўрди.

«Болам нон-нон, деяпти. Ит «нон» сўзини эшитди», дея ўйлади.

— Нон дема-я, қирилиб кетгур! — дея, боласи сонини ўйиб-ўйиб олди. — Ана, ит келяпти, нон дема-я!

Боласини нафаси ичига тушиб кетди.

Она тагин йўлида давом этди.

Ит яна бир хурди.

Она ана шунда ит бор тарафга қараб кетаётганини англади. Йўлини чап солишни ўйлади.

Аммо сўқмоқ ёлғиз бўлди. Ўз оти ўзи билан, ёлғизоёқ йўл бўлди.

Она: «Ит нон ҳидини олди-ёв. Чопиб келиб ёпиш-маса-ёв», дея ўйлади.

— Эна, но-он...

Она йўлини сўқмоқдан чап солмоқчи бўлди. Беш-олти одим босди. Аммо оёқлари чирмовуқларга илашиб қолди. Ёввойи бедаларга илашиб қолди.

Шундай кетса, оёқлари чалишиб йиқилишидан кўрқди. Ёмондан-ёмони... ўт-ўланлар ичида боягидай илонни босиб олишидан кўрқди.

Она яна қайтиб сўқмоққа тушди. Қўлтиқ тугунини маҳкамроқ босди.

— Эпа, но-он...

Она елкаларини учирди. Боласини силкиб-силкиб олди. Жеркиб-жеркиб олди. Оёқларини шапиллатиб-шапиллатиб уриб олди.

— Нон дема! — деди. — Нонни отини атама!

Она ҳамон ҳадик билан қадамлади.

Ит ёпишади, дея ҳадиксиради.

Кун ботиб борди.

Кунботар алвон-алвон шафақ бўлди. Ҳаводан салқинлик уфурди. Ҳаводан оқшом нафаси уфурди.

— Эпа, но-он...

Ит тобора яқин бўла борди.

Она эҳтиёт учуп... ит тараф қўлтиғи — ўнг қўлтиғидан тугунни олди. Авайлабгина... чап қўлтиғига кистирди. Кўнгли хиёл ором олди. Дадил одимлади.

Боласи ич-этини тирнаб зорланди:

— Эпа, но-о-он, но-о-он...

Она итдан эллик-олтмиш қадам беридан ўтди. Батамом бемалол ўтди. Боиси, ит... боғлоқлик бўлди.

Қош қорайиб-қорайиб қолди.

Она кулбасига етиб келди. Ўчоқ бошида чўнқайди.

Боласи елкасидан сирғалиб тушди. Жойида ўтириб қолди. Ўрмалаб-ўрмалаб олди. Оёққа қалқди. Той-той юрди. Атак-чечак юрди. Тетаноя-тетаноя юрди. Оёқларини ёйди. Теварак-бошга сер солди: қаерларда нон бўлади?

Бола ана шу жойларни титкилади. Дастурхонни очиб қаради. Тўнтариклик тобоқлар остини қаради. Ўроғлик супрани ёйиб қаради...

Онани энка-тенкаси қуриди. Энтикиб-энтикиб нафас олди. Ўзини ўнглади. Ўзига келди.

Сўғин, қўлтиғидан тугунни олди. Ўчоқ бошига ёйди: тугунда қафтдай зовора нон бўлди!

Узалиб, обтовани олди. Жўмрагидан ерга икки томчи томизди. Жўмракни оғзига қўйиб кўтарди. Кўтариб сув ичди. Энтикиб сув ичди.

Зовора понни олиб... чаппа бурилди. Нонни катта-катта тишлади. Нонни катта-катта чайнади. Нонни катта-катта ютди...

Зоворадан ушоқ-да қолмади!

Тагин... ўнг бурилди..

Боласи ҳали-ҳамон тобоқлар остидан... нон кидирди!

— Бери кел! — деди она. — Бери кел, мана нон!
Боласи хадахалаб келди.
Она боласини бағрига олди. Она боласи оғзига...
кўкрак солди. Боласига кўкрак берди.

6

Оналар... тасбехдай-тасбехдай тизилиб ўтирди.
Она бир йўловчига кўл чўзди.
— Мана шу қизалоқни ола кетинг, сизга қиз бўлади!
— деди. — Бир кулчага алмашаман, бир кулчага!
Она бир йўловчига боласини кўрсатди.
— Мана шуни зоғора нонга алмашаман! — деди. —
Кафтдай зоғора нон бўлса бўлади!
Мазкур йўловчи... Ботир фирқа бўлди. У эътибор бермади. Бефарво ўтди.
Беш-ўн кадам ўтиб, оёқ илди. Боиси, овоз таниш туюлди.
Кетига қайрилиб қаради. Кетига қайтиб келди.
Чин, туюлганича бор бўлди. Боласини олдига олиб ўтирмиш она... Мирзахўжабойни беваси бўлди.
Ботир фирқа кўлларини белига қўйди. Бевага қараб турди.
Она ерга қаради. Боласини бутлари орасига тортиброк ўтирди.
Боласини елкаларидан кучоқлаб ўтирди.
Пешонасини боласи бошига қўйиб ўтирди.
Она бетларини бекитиб ўтирди.
— Изимдан юрилсин!
Ботир фирқа шундай дея, йўлида одимлади.
Она жойидан кўзғолди. Боласини уст-бошини қокди:
боладан хас-чўп тушди. Боладан чанг-тупрок тушди.
Бола... гупиллаб-гупиллаб чангиди!
Она ўз уст-бошини тузатди. Этагини қокди. Желагини бетига тортиб қўйди.
Боласини кўлидан етаклади.
Ботир фирқа кетига қайрилмай кадамлади. Ердан кўзини олмай кадамлади.
Холилатиб-холилатиб оёқ илди. Онага қайрилмай гап очди.
Ердан кўз олмай гап очди. Охиста-охиста гап очди:
— Сиз Мирзахўжабойни кенжа заифаси... Зайнаб...
Зайнаб хотинмисиз?
— Шундай, шундай.
— Қизалоқингизни оти нима?
— Обод.
— Обод, Обод... Мирзахўжабойни қизими?
— Шундай, Обод... ўша кишидан!

— Сиз кимни зурриётини бозорга олиб чиққанингизни биялпсиэми? Кимсан, Мирзахўжабойни зурриёти!

Она миқ этмади. Она ерга тикилди.

— Мирзахўжабойни зурриёти-я! — деди Ботир фирка. — Чин, Мирзахўжабойлар совет ҳукуматини тан олмай, Афғонистонга қочиб кетди. Аммо-лекин у киши Саидхўжа эшонни тўнғич ўғиллари. Бир сўз билан айтсак, эшонзода, эшонзода!

Ана шунда, она тилга кирди. Желаги ёқаси билан овзини ушлаб тилга кирди.

— Бир норасидани товонига қолмайин деяпман-да, фирка бова, — дея йиғламсиради. — Шугина норасида пешонамга сифмаяпти!

— Шугина бир... гўдакни бокиб бўлмай қолдими?

— Йўқ-да, фирка бова, йўқ-да. Хонумонимиз куйди! Биз куйиб-куйиб... кул бўлдик!

— Мирзахўжабойни гўдаги учун-а?

— Кунжара берсам, емаса нима қилайин? Зоғора нон отликқа йўқ бўлса, нима қилайин?

— Бир бориб айтсангиз... қадамингиз кира тилайдими?

Ботир фирка умид сувлари сепиб-умид сувлари сепиб кетди.

7

Ботир фирка оқшом вақти аёлига тайинлади:

— Мирзахўжабойни бевасига битта кулча олиб бориб бер, — деди. — Фақат биров билмасин, замон ёмон.

— Битта кулча нима бўлади? — деди аёли.

— Хар тандир ёпишингда биттадан кулча бериб келасан, тушундингми? Бевасига айт, биров билмасин. Замон ёмон, жуда ёмон...

8

1934 йил оёқлади.

Нон чучукдан-да чучук бўлди. Нон шириндан-да ширин бўлди.

Илик узилди!

9

Кулбаларда бекаси билан хўжаси узала тушиб ўлиб ётди. Бекаси бағрида кизалоғи ўлиб ётди. Хўжаси қўйнида ўғилчаси ўлиб ётди.

Одамзот йўлларда ўлиб ётди. Ариқ бўйларида ўлиб ётди. Дарахт тағларида ўлиб ётди.

Биров зогора нондан шишиб ўлди. Биров кунжарадан шишиб ўлди. Биров шуларни-да тополмай — очидан ўлди!

Қабристонлар лик-лик тўлди. Жасад кўяжак ер тугул, оёк босажак ер қолмади.

10

Шунда Ботир фирка бошлиқ фаоллар туман йўл олди. Катталарга мурожаат этди.

— Мозористонда соғ жой қолмади, — деди Ботир фирка.

— Бутун туманда шундай, — деди катталар. — Биз юкорига хабар бердик, ёрдам берамиз, деди.

— Унгача жасадларни қаерга кўмамиз?

— Топилади, тирикка топилган ер, ўликкаям топилади!

11

Қиш қариди.

Эл кўкларни пойлади. Интиқ-интиқ пойлади.

Ўт-ўлан амал олишини қаради.

Ўт-ўланлар билан кун кечиришни ўйлади. Кўкат еб, корин тўйдиришни ўйлади.

12

Чин, юкоридан ёрдам келди. Полуторка миниб келди. Учта НКВД ходими келди. Учовини-да белида маузер бўлди.

Туман вакили НКВДчиларни танитди.

— Бу ўртоқлар очарчиликка қарши курашиш учун келди! — деди.

— Очарчиликни тугатиш учун! — дея тузатди НКВД командири.

— Виноват, ўртоқ командир, виноват, — деди туман вакили. — Сиз фаоллар, мана шу ҳукумат вакиллари очарчиликни бартараф этишлари учун яқиндан туриб ёрдам берасизлар!

— Биз, сиз фаолларга суянамиз! — деди командир. — Сизлар қанчалик кўп ёрдам берсаларингиз, биз очарчиликни шунчалик тез тугатамиз. Биз бу борада етарли тажрибага эгамиз. Йигирманчи йилларда Украинада худ-

ди шундай очарчилик авж олиб эди. Миллион-миллион курбонлар бўлиб эди, миллион-миллион! Москва бизни Украинага сафарбар этди. Биз жуда киска муддат ичида Украинада очарчиликка нуқта қўйиб келдик!

— Биз учун келибсизлар, қўлимиздан келган ёрдамни берамиз, — деди Ботир фирка. — Мана, тушунчали-тушунчали фаолларимиз ўтирибди.

— Бизга тушунчали одам керак эмас, — деди командир. — Бизга юк ташувчи одам керак!

— Хўп, мана фаолларимиз, танлаб олинг.

НКВДчилар олти фаолни танлаб олди.

13

Айтилмиш маҳкамани ўз қабристонни бўлди. Ўз мазори бўлди.

НКВД ходимлари ўр-жарларни кўрди. Сой-кирларни кўрди. Ўйдим-чуқурларни кўрди. Хароба-чолдеворларни кўрди. Ниҳоят, ана шу... қабристонни топди!

Қишлоқдан беш-олти чакиримда эски бир ҳовуз бўлди. Гир айланаси толзор ҳовуз бўлди. Кўпдан буён қаровсиз ётмиш ҳовуз бўлди. Сув тўлдирилмаса-да, таги сернам ҳовуз бўлди.

— Мана шу жойни танладик, — деди командир.

Ботир фирка тушунмади. Бир ҳовузга қаради, бир командирга қаради. Қишлоқ қибласида ёйилиб ётмиш қабристонга қаради.

— Аммо-лекин хар юртни ўз қабристонни бор, — деди.

— Бор, тўғри, бор, — деди командир. — Лекин ана шундай буйруқ ҳам бор!

— Қабристон кўчирилсин, дегич буйруқми?

— Йўқ, бошқачароқ буйруқ, бошқачароқ...

— Хўп, айтинг, қандайчикин буйруқ экан? Мен қишлоқ шўроси раисман, билишим керак?

— Қизиманг, ўртоқ раис, қизиманг. Биз ишимизни билиб қиламиз. Биз Украинада очарчиликка қарши курашиб, роса тажриба тўплаганмиз. Биз ана шу тажрибаларимиздан келиб чиқиб иш қиламиз.

— Хўп, қани, тажрибаларингизни айтинг?

— Тажрибаларимиз бундай: сиз айтган анави қабристон ўз ажали билан ўлганлар учундир. Фақат... очликдан ўлганлар учун эмас!

— Нима фарқи бор: ўз ажали билан ўлди нима,

очликдан ўлди нима? Бариям ўлим-да, бариям гўрга киради-да?

— Барибир эмас-да, ўртоқ раис, барибир эмас-да. Ахир... нега очликдан ўлади? Совет замонида-я? Нега сиз билан биз юрибмиз, улар эса очликдан ўлади? Совет замонида-я? Буни совет тузуми душманлари эшитиб қолса нима дейди? Жар солиб ёяди, карнай қилиб чалади-ку! Ўзингиздан қолар гап йўқ, ёш совет тузумининг душманлари кўп. Улар совет тузумини бўғиб ташламоқчи, ха, ёш совет тузумини йўқ қилмоқчи. Сиз билан биз фиркамиз. Шундай экан, сиз билан биз совет тузуми душманларига қарши кўкрагимизни қалқон қилишимиз керак.

— Фиркамиз, фирка! — деди Ботир фирка гурури билан. — Ха, фиркамиз!

— Ха-а, ана, ана! Оғзинг тўла қон бўлсаям, душманинг олдида тупурма, дейдилар. Шунинг учун сиз билан биз очарчиликка қарши шафқатсизларча кураш олиб боришимиз керак. Яъни, очликдан ўлганларни ҳеч кимга билдирмасдан... ими-жимидан... мана шундай ўраларга... кўмиб ташлашимиз керак.

Ботир фирка бирдан сергак бўлди. Қулоғи динг бўлди. Кўзлари пир-пир бўлди.

— Манавигами? Бу... ҳовуз-ку? — деди.

— Нима фарқи бор, ўртоқ раис, нима фарқи бор? Тайёргина чуқур! Биров билади, биров билмайди. Билса, ҳовузни кўмиб ташлабди, дейди-қўяди. Шу билан гап тамом бўлади. Биз мана шундай йўл билан очарчиликка қарши курашамиз. Қарабсизки, тез қунда очарчиликни тугатамиз.

— Буни... буни туман катталари билан бир маслаҳатлашиб кўриш керак.

— Туман катталари уёқда турсин, бутун совет ҳукумати катталари билади, ўртоқ раис. Бу ҳақда буйруқ бор. Очарчиликка қарши ана шундай курашилсин, деган буйруқ бор. Украинада очарчиликни ана шундай йўл билан бартараф этдик. Насиб бўлса, Ўзбекистонда ҳам очарчиликни ана шундай услубда тугатамиз. Ана, иккитасини олиб келдик, ана.

Ботир фирка гап билан андармон бўлиб билмади. Эътибор этмади.

Ана энди эътибор берди. Ҳовуз тагига қаради. Қунт билан қаради.

Ховуз тагида... иккита қора нарса устма-уст тахлаб кўйилди. Иккита қора нарса узала-узала тахлаб кўйилди.

Ботир фирқа анграйиб қолди. Бир нарсаларга анграйиб қаради, бир командирга анграйиб қаради.

— Булар... одам... — дея дудукланди Ботир фирқа. — Булар... одамми?

— Йўқ, улар очдан ўлганлар, — деди командир. — Улар... Совет ҳукуматига қарши очдан ўлганлар!

Ботир фирқа беихтиёр... беихтиёр ховузга тушиб борди.

Тахланиб ётмиш жасадларни қаради. Юзларни очиб қаради. Икковини-да таниди: бирови Ашир момо бўлди, бири Чори бобо бўлди.

Ботир фирқа марҳумларга тикилиб турди-турди... беихтиёр қўлларини кўтарди. Марҳумлар хакига дуо ўқимоқчи бўлди.

Бирдан эсини йиғиб олди. Фирқа эканини ўйлади. Шўро раиси эканини ўйлади. Энг ёмони — тепасида НКВДчилар қараб туриши бўлди.

Ботир фирқа қўлларини туширди. Ҳадик билан НКВДчиларга кўз кири ташлади: йўқ, улар ўзларича гапиришиб турди.

«Хайрият, қўлларимни кўтарганимни кўриб қолмади, хайрият», дея хотиржамланди.

Ботир фирқа тахланиб ётмиш марҳумларга тикилди... ичида фотиҳа ўқиди, ичида қуръон ўқиди.

Сўғин, юқорилади. НКВДчилар олдига бориб турди.

— Рангингиз оқариб кетибди, кўрқингизми? — деди командир.

— Йўқ, нега кўрқаман, йўқ... — дея минғиллади Ботир фирқа.

— Рангингиз доқадай оқариб кетибди? Яна-тағин, дудукланияпсиз?

— Ха, энди... эл-юртчилик, ўртоқ командир, эл-юртчилик. Ўз эл-юртингиз эмасми, одамга пича ботар экан. Унча-мунча малол келар экан.

— Ўртоқ раис, бу ҳақда буйруқ бор, буйруқ! — дея овозини кўтарди командир. — Буйруқ! Совет ҳукуматининг буйруғи! Совет ҳукуматининг хоҳиши-иродаси! Ёки совет ҳукуматидан норозимисиз?

Ана шунда, Ботир фирқа бир сесканиб олди. Теваракка олазарак-олазарак бўлиб олди.

— Ундай деманг, ундай деманг... — дея каловланди. — Ахир, мен... фиркаман, фирка!

— Фирка бўлсангиз, нега иккиланасиз?

Ботир фирка бирдан... каддини ростлади. Қоматини адл-адл этди. Бошини тик-тик тутди.

— Яшасин, шўро ҳукумати! — деди тантанавор. — Шўро ҳукуматига шон-шарафлар бўлсин!

Ботир фирка шу кўйи котиб турди. Мижжа-да коқмади. Нафас-да олмади!

— Ана бу бошқа гап! — деди командир.

Ана шундан кейин Ботир фирка ўзини... одам ҳис этди. Ўзини эркин ҳис этди. Одамга ўхшаб нафас олди.

14

Шу вақт сўқмоқ йўлда полуторка кўринди.

Полуторка ҳовуз кемтиги олдида кўндаланг бўлди.

Машинадан бир НКВДчи «тап» этиб тушди. Машина орқасини очди. Машинага елка тутиб турди.

Машина устидагиси шолчага ўроғлик бир парсани бурчидан судраб келди. Ўрам бир учини шериги елкасига кўйди. Ўрам иккинчи учини ўз елкасига кўйди.

Иккита НКВДчи ўрамни елкалаб, ҳовузга тушди. Ўрамни бояги устма-уст жасадлар устига кўйди. Шолчани бир четидан тортди. Шолча ичидан... учта жасад... жасадлар устига юмалаб тушди!

НКВДчилар шолчани қоқиб-қоқиб тахлади. Ҳовуздан чиқиб келди. Шолчани машина устига ташлади. Командирлари олдига келди.

— Тағин учтасини олиб келдик, — деди бирови.

— Иккита десаям бўлади. Биттаси майдагина болача, — деди иккинчиси. — Менимча, боласи бўлса керак, бағрига босиб ётибди.

— Боласи ўғилми-қизми? — сўради командир.

— Ким қарабди, ўртоқ командир. Ишқилиб, бир гўдак одамча-да.

Шунда, Ботир фирка ажабтовур бир овоз эшитди. Фирка аланг-жалаңг бўлди. Овоз кўқдан келяптими ё ердан чиқяптими, билолмади. Бир кўкка қаради, бир теваракка қаради, бир НКВДчиларга қаради.

Командир ияги билан ҳовузга имо этди.

— Ўрадан келяпти, ўрадан, — деди.

Ботир фирка ҳовузга тикилди. Чил, овоз ҳовуздан

келмиш бўлди. Назарида... назарида, жасадлар кимир-кимир этмиш бўлди.

Ботир фирка ёка тутамлаб-ёка тутамлаб, анграйди. Ботир фирка ёка туфлаб-ёка туфлаб, анграйди.

— Ия! — дея командирга қаради. — Ия-ия...

Ўз-ўзидан... ховузга тушиб борди. Кўрка-кўрка борди.

Овоз қадам сайин яқин эшитилди.

Ботир фирка жойида қотиб қолди. Қадам босишини-да билмади, кетига қайтишини-да билмади.

Овоз тобора яқиндан келди.

Ботир фирка ёқасини маҳкамроқ тутамлади. Кўзларини ярим юмди. Ҳам кўркув, ҳам шижоат билан юмди. Ичида пичир-пичир калима қайтарди. Дадил-дадил қадам қўйди. Жасадлар бошига борди. Кўзларини чирт юмиб турди-турди... бирдан ялт-ялт очди.

Шунда... шунда, Мирзахўжабойни бевасини кўрди! Мирзахўжабойни зурриётини кўрди!

Ботир фирқани ичидан... бир нима ўпирилиб тушди. Тан-жони жимир-жимир этди. Тан-жони увишиб-увишиб олди. Сочларни орасида мисоли кумурска юрди. Кўзларини тағин чирт-чирт юмди...

— Уларни ташидишгизми, ўртоқ раис?

Ботир фирка ана шунда кўзларини очди. Ёнларида НКВДчиларни кўрди.

Ботир фирка ташидим, демишдай бош ирғади. Тағин жасадларга тикилди.

Ана шунда, Мирзахўжабойни беваси кўзларини ярим очди! Бошидагиларга ўлик нигоҳ билан боқди.

Ботир фирка... биқинини чангаллаб-чангаллаб инкиллади.

— У-у-ух!.. — дея ох урди. — Тирик, тирик! Ўртоқ командир, улар тирик!

Командир шерикларига юз солди.

— Дарҳақиқат, улар хали нафас олмоқда-ку? — деди.

— Тўғри, тирик, тўғри! — деди бирови. — Лекин ҳозирча тирик, ҳозирча!

— Барибир... ўлади! Бугун, бугун бўлмасаям... эртага ўлади! — деди иккинчиси.

Мирзахўжабойни беваси жонсарак-жонсарак боқди. Мўлт-мўлт боқди.

— Йўқ, йўқ... — дея пичирлади. — Фирка бова, нон йўқ. Бўлмаса, келмас эдим...

Гапидан, Мирзахўжабойни беваси қаерга келиб колганини билмайди, қаердалигини билмайди.

— Тагин битта кулча беринг, фирка бова, — деди бева. — Боламга берайин, нон деяпти...

— Бераман, бераман... — Ботир фирка шундай дея, командирга юз солди.

— Ўрток командир, тирикларни кўмиш кандай бўлади?

— Энди, нима қилайлик, ўрток раис? Замон шундай! Очарчиликни бартараф этмасак бўлмайди.

— Аммо-лекин... тирик-да, тирик! Ана, бағридаги боласи-да тирик! Шўро ҳукуматига ишчи кучи керак, ўрток командир, улар ҳали иш беради.

— Тушунаман, ўрток раис, тушунаман. Аммо улар барибир... ўлади-да, ўлади! Нима еб, жон саклайди?

— Мен уларга биттадан кулча бериб турар эдим, ўрток командир. Бундай бўлишини билсам, иккитадан кулча берар эдим, ўрток командир. Мен энди уларга иккитадан кулча бериб тураман, ўрток командир, иккитадан!

Командир Ботир фиркага ўсмоқчилаб-ўсмоқчилаб қаради. Бир кўзини кисиб-кисиб олди.

— У билан... апок-чапоқмисиз дейман? — деди. — Балки қўлидаги боласиям... ўзларига қарашлидир, ўрток раис?

— Йўк, йўк, ундай хаёлга борманг, ўрток командир, ундай хаёлга борманг. Гап шундаки...

— Хўш, гап нимада?

— Гап шундаки, ўрток командир, улар жуда азиз зотларни беваси, жуда табаррук зотларни зурриёти.

— Ўрток раис, сиз айтгандек, казо-казоларга қараладиган бўлса, очарчиликни тугатиб бўлмайди. Украинада генералларнинг бола-бақрасини кўмдик, генералларнинг! Кўпларини тириклай кўмиб ташладик, тириклай! Бўлмаса, очарчиликни тугатиб бўлмас эди!

Мирзахўжабойни беваси Ботир фиркага мўлтиради.

— Сув, сув... — деди. — Боламга сув беринг.

— Ўчир! — дея ўшқирди бир ходим. — Ўладиган одамга...сув нима керак?

— Тўғри, ўликка... сув нима керак? — деди иккинчи ходим.

Мирзахўжабойни беваси ана шунда қаерда эканини билди. Олазарак бўлди. Ботир фиркага ёлворди.

— Фирка бова, мени олиб кетинг, — дея инкиллади.

— Ўзимга эн бўлолмаман, сизга қандай бўй бўламан? — дея ўксинди Ботир фирка.

— Мен отасини ёлғиз тирноғини одам қилишим керак...

Бир ходим бирдан хушёр бўлди. Аланг-жаламг бўлди.

— Нима-нима?! — деди. — Уйга кетасан? Кетасан-кетасан, кетиб бўпсан! Энди, сенинг... ўлигингни орқалаб келиш учун яна борамизми? Нима, сенинг... ўлигингдан бошқа ишимиз йўқми?

— Ўликларга дўк қилманг, ўрток, ўликларга дўк қилманг, — деди Ботир фирка.

— Дўк қилмай бўладими? Ўзи, аллақачон ўлиб бўлган. Яна-тагин, уйга кетаман, дейди.

— Олдин ўлсин... — деди Ботир фирка.

— Ўлади! Ўлимга маҳкум этилган, ўлади! Ана, рангида ҳаёт асари йўқ. Биргина шу... ўлик учун тагин борамизми? Бунақада очарчиликни қачон тугатамиз?

— Йўқ, улар ўлимга маҳкум этилмаган, — деди Ботир фирка. — Мен олдин уларга биттадан кулча берар эдим. Энди, иккитадан кулча бераман...

Командир шерикларига назар солди.

— Ана, ўрток раис иккитадан кулча бераман, деяпти, — деди. — Битта шу... ўликка раҳм-шафкат қилайлик. Келинлар, уйига олиб бориб қўйинлар.

НКВДчилар ўзаро қарашиб-қарашиб олди. Ноилож қолди.

Биттаси она-болани оёғидан олди, биттаси машинадан шолчани олиб келди. Алам билан ёйди. Биттаси она-болани оёғидан олди, биттаси бошидан олди. Аччиқ ҳам зарда билан шолчага ўради. Ўрамни қўлтиқлаб, машинага йўл олди.

15

Биринчи кинотеатр қурилажак бўлди.

Лойиҳа тасдиқ бўлди.

Ботир фирка кинотеатр довуғини оламга ёяжак бўлди. Республика миқёсида дoston этажак бўлди.

Шу мақсадда Йўлдош Охунбобоевни таклиф этди.

Қурилиш бошида катта йиғин бўлди. Карнай-сурнай чалинди. Ўйин-кулги бўлди. Қозон осилди.

Йўлдош Охунбобоев қарсақлар остида пойдевор ора-

сига эсдалик ёдномасини жойлаштирди. Ёднома устидан биринчи гишти кўйди. Гишт устини андава билан лойлади. Кейин, андавани Ботир фирқага узатди.

— Марҳамат, ўртоқ Эсонов, марҳамат! — деди.

Ботир фирқа Охунбобоевни қўлидан андавани олди. Бир қўлига гишт олди.

Ботир фирқа кинотеатрни... иккинчи гиштини кўйди!

Қарс-қарс қарсақлар бўлди. Ура-ура, хайкириқлар бўлди.

Ботир фирқа Йўлдош Охунбобоевни назарига тушди. Ботир фирқа Йўлдош Охунбобоевни дастурига тушди.

— Бизга сиздек коммунистлар керак! — деди Охунбобоев. — Олдин Тошкентда ўқитамиз, кейин Москвада ўқитамиз. Биз сизни кўтарамиз!

Турмуш бахтиёр бўлди, Ботир фирқа ундан-да бахтиёр бўлди!

16

Беш-олти кундан кейин... НКВД ходимлари келди. Қурилишни айланиб қаради. Бош ирғаб-ирғаб қаради.

— Маданий-маиший иншоотларга кенг йўл! — деди.

Кейин, теварак-атрофни айланди. Шунда, Саидхўжа эшонни хонақосини кўриб қолди.

Хонақо кинотеатрдан юз қадамлар холида бўлди. Ариқ бўйида бўлди.

Ариқ шовуллаб-шовуллаб оқди. Суви тоза ҳам тиниқ оқди.

Эл-юрт ана шу ариқдан сув ичди. Қўшховучлаб-қўшховучлаб сув ичди.

Эл-юрт ариққа ёмон нарса ташламади. Ариқни ҳаром этмади. Сувни булғамади.

Шу боисдан-да Саидхўжа эшон ана шу сув бўйида хонақо қурди.

НКВДчилар хонақони гир айланиб кўрди. Ичкарини айланиб кўрди. Илма-тешиқ этиб кўрди.

— Бузилсин! — дея буюрди. — Янги турмуш ёнида эскилик саркити бўлиши мумкин эмас! Бузилсин!

НКВД гапи — қопун! НКВД гапи — отилган ўк!

Эл-юрт нафас ютди.

Эл-юрт сув сепмишдай жимжит бўлди.

Эл-юрт аза тутди.

17

Хонақони мумтоз усталар қуриб эди.

Хонақо дарвозалари нақшинкор-нақшинкор дарвозалар эди. Деразалари жимжимадор-жимжимадор деразалар эди. Ғоят оҳанжомали эшик-дарвозалар эди, дераза-пештоқлар эди.

Дераза-дарвозалар қадимги Шарқ меъморчилик санъатини ноёб намунаси эди!

Айниқса, мазкур оҳанжома дераза-дарвозалар... арча дарахтидан эди. Арчадан ясалиб эди. Арчадан яратилиб эди.

18

Ботир фирқа фаолларга юз солди. Фаоллардан маслаҳат сўради.

Фаоллар... Биров юзини олиб қочди. Биров кўзини олиб қочди. Биров эшитиб-эшитмасликка олди.

Фаол зоти бор — ўзини олиб қочди.

Ботир фирқа энди... яккаш ўзи ўйлади. Бир эскича ўйлади, бир янгича ўйлади. Эскича билан янгичани қўшиб ўйлади.

Ана шунда, Ботир фирқа юрак ютиб... бир ишга қўл урди.

Кечаси эл-юртни ухлатди. Тўртта ҳалол деҳқонни эргаштириб, хонақога борди. Дарвоза-деразаларни буздириб олди. Колхоз ўтинхонасига ташитди. Бир бурчакка қалатди. Устидан тут кундаларини бостирди. Кундалар устидан шох-шаббалар ташлатди.

Ўтинхонани қулфлади. Қалитни чўнтакка солди.

— Туя кўрдиларингми-йўк? — деди.

— Йўк, — деди деҳқонлар.

— Агар хиди чикса, бештамиз ҳам манави ёкка борамиз.

Ботир фирқа бармоқларини панжара-қамокхона қилиб кўрсатди.

Эртаси куни хонақо бузилди.

Излар бости-бости бўлди.

19

Кинотеатр кун сайин қад кўтарди.

Марказдан ашё-анжомлар келди.

Ботир фирқа кинотеатр эшик-деразаларини мактабга

кўндирди. Боиси, мактаб эшик-деразалари қийшайиб ётиб эди. Қиш эса, бўсағада эди.

Кинотеатр эшик-деразаларини кўндириш вақтида қурувчилар караса — эшик-да, дераза-да йўқ бўлди.

Қурувчилар марказга хабар берди.

Марказдан тафтиш келди. Текшир-текшир бошлади.

Шунда, Ботир фирка тафтишчиларга мактабни кўрсатди. Важ-сабабларини айтди.

— Аммо-лекин ўқувчи авлодни совуқдан сақлаб қолдим! — деди.

Тафтишчилар бош ирғади. Ботир фиркани қўллаб-қувватлади.

— Тўғри қилибсиз, — деди. — Хўш, энди нима қилмоқчисиз?

— Энди... Энди, гап бундай, — деди Ботир фирка. — Хабарларингиз бўлса керак, анави сув бўйида бир... эскилик саркити бўлар эди.

— Эскилик саркити?

— Шундай-шундай. Хонақоми, мачитми... шундай бир бало дейилар эди. Ишқилиб, диндорлар йиқилиб-турадиган намозхона эди. Мен отам замондан қолган ана шу намозхонани буздириб ташлаб эдим. Шарабараларини ташлатиб юбориб эдим. Эскилик саркитини шара-бараси кимга керак, тўғрими? Ана шу шарабараларни қоровуллар ўтин қилиш учун ўтинхонага олиб бориб ташлабди. Қоровуллар билади-да, арча ёғоч яхши ёнади.

— Арча ёғочданмиди? — деди тафтишчи.

— Бари ашқол-дашқол арча ёғочдан эди-да, арча ёғочдан! Энди, ана шу эски-тускилардан фойдаланиб турсак деб эдим.

— Қани, ўша эски-тускилар?

Ботир фиркага жон кирди. Тафтишчиларни ўтинхонага олиб борди.

Тафтишчилар энқайиб қаради. Тафтишчилар қийшайиб қаради.

— Вой-бу-уй, қани, кўринмайди-ю? — деди.

— Мана шуларни тагида ётибди, — деди Ботир фирка.

— Тайёр жиҳозниям шундай қиладими-а? — дея бош чайқади тафтишчи.

— Бу ўзи бир... эскилик саркити бўлса, нимасини аяйди? — деди Ботир фирка. — Бу иш халқни эскиликка нафрати-ю, совет тузумига ҳурматидан!

— Тўғри, лекин шундай жихозлар бекордан-бекор ўтин бўлгандан кўра... фойдаланса бўлмайдими?

— Бўлади, бўлади.

— Ўзи, қайта тикласа бўладими?

— Жуда бўлади-да! Шундай кўли гул усталаримиз бор, боплаб ташлайди.

— Унда, ўша усталарингизни чакириб, дархол тузаттиринг! Кейин, фойдаланишга топширинг!

Ботир фирка учун шу гап керак эди. У юқорини буйруғини бажарди.

20

Ботир фирка Тошкентда тўққиз ойлик сиёсий ўқишни тамомлаб келди.

21

«Гитлер уруш бошлашдан олдин... мағлуб бўлди. Ўз-ўзига гўр ковлади. Ўз бошини ўзи еди.

Гитлер СССР армияси имкониятларини билди. 1-фронт кучларини тош-тарози этиб кўрди. 2-фронт кудратини-да ўлчаб кўрди.

Аммо-лекин 3-фронт ҳақида ўйлаб кўрмади. Оқибат, 3-фронтни ҳисобга олмади.

3-фронт... фронт орти бўлди. Мехнаткаш халк бўлди. Чол-кампираб бўлди. Бева-бечоралар бўлди. Етим-есирлар бўлди. Майиб-мажрухлар бўлди. Бир сўз билан айтсак, тонгдан шомгача... фронт учун тер тўқувчи жафокаш халк бўлди».

Ботир фирка иккинчи жаҳон урушидан кейин ана шундай ўйлади. Ғалабани ана шундай шарҳлади.

— Аммо-лекин Гитлер... мени сезмади, — деди Ботир фирка. — Фронт ортида... мен мехнат қилаётганимни Гитлер билмай қолди!

22

Туман ижроия кўмитаси биноси икки қаватли бўлди.

Ботир фирка бино хоналарини айланди. Ҳар бир хонани алоҳида қараб кўрди. Деворларни кўрди. Эшикларни кўрди. Деразаларни кўрди.

— Отасига раҳмат, — деди. — Ҳамма ишни партиявий аниқлик билан бажарибди.

Кейин, кўмита ҳовлисини айланади. Бино теварак-бошини каради.

Фавкулотда қакқайиб қолди. Энсаси қотди. Пешонаси тиришди. Лабларини бурди. Теваракка аланглаб, елка қисди. Ажабланиб, кучоғини бир очиб олди.

— Қурувчилар қани? — деди.

— Қурувчилар бинони топшириб кетди.

— Энди қачон келади?

— Қурувчи келармиди, фирка бова. Бинони топшириш қогозига қўлимизни қўйдирди-ю, жўнаб қолди.

— Олдинги раисларингиз шундай қабул қилиб олдимиз?

— Ҳа-да, мана тайёр бино. Ўзингиз ҳам отасига раҳмат, деяписиз-ку.

Ботир фирка кескин бош чайқади. Кескин ҳай-ҳай, деди.

Боиси, бинони йигирма гектарча ҳовлиси... бийдай бўм-бўш бўлди. Қуп-қуруқ дала бўлди. Теп-текис дала бўлди.

Ақалли бир ниҳол бўлмади. Ақалли бир... янток бўлмади!

«Қасам урган ерга ўхшайди, — дея ўйлади Ботир фирка. — Қарғишга учраган ерга ўхшайди».

— Бугун қандай кун? — деди Ботир фирка.

— Бешинчи май, — деди бир ходим.

— Вақт пича ўтибди, — деди Ботир фирка. — Пичагина ўтибди. Аммо-лекин ҳалиям кеч эмас.

Ботир фирка бир ҳафта кўмита биноти ичига кирмади.

Ҳовлида ходимлар билан хандақ қазиди. Ходимлар билан турли-туман ниҳол экди.

Ўрик экди. Олма экди. Гилос экди. Дераза остида атиргул экди. Бўсаға олдида намозшомгул экди.

Ботир фирка улкан дарвоза олдида ўйлаб қолди. Қетмон суяниб ўйлади. Теварак аланглаб ўйлади.

«Ҳовлини тўлдириб мевали дарахт экдик, — деди. — Энди, дарвоза олдида-да мевали дарахт эксак. Масалан, олма эксак. Олмани сояси ўзига яраша бўлади. Берса, беш-олти кишига соя беради. Бу дарвоза ўз оти ўзи билан ижрокўм дарвозаси бўлади. Келим-кетим кўп бўлади. Халқ дарвоза олдида йиғилади. Ичкари кириш учун навбат кутади. Олма қайси бирига соя беради? Йўқ, беш-олтита улкан дарахт керак, улкан!»

Ботир фирқа ўйлади-ўйлади — дарвоза олдида... ёнғоқ экар бўлди. Ёнғоқ ҳам мевали дарахт, ҳам улкан дарахт, дея ўйлади. Кейин, ушбу фикридан-да қайтди.

«Ёнғоқ ўзидан одам учун зиён хид чиқаради, — деди. — Ижроқўмга кўзидан ёши окканлар келади. Бирортаси йиғлаб-йиғлаб, ёнғоқ остида... ухлаб колса нима бўлади?»

Ботир фирқа тагин ўйлади. Ниҳоят, чинор экажак бўлди.

— Ўн туп чинор керак, — деди Ботир фирқа. — Бирдан униб-ўсадиган, дадил-дадили керак.

Ходимлар машинада колхоз-совхозларга йўл олди. Яхши-яхши чинор топиб келди.

Ходимлар чинор томирини хандакка солди. Чинор бўғзидан бир қўллаб ушлади.

Ботир фирқа чинор остига бир сатил сув солди. Устидан нураб тушган девор тупроғини солди. Чинор томирларини девор тупроқ билан кўмди. Устидан енгил-енгил тепкилади. Тагин бир сатил сув солди. Энди, хандакни ўзидан чиққан тупроқни солди. Тепкилаб-тепкилаб текислади.

Ботир фирқа шу қабилда ўн-ўн бештача чинор экди.

— Насиб бўлса, қулф уриб ўсади! — дея кулди у. — Насиб бўлса, бу чинорлар бутун туманга соя беради!

Ботир фирқа эртаси куни ижроқўм раиси кресло-сидан жой олди.

23

1956 йил бўлди.

Ўзбекистонда телевизор жорий бўлди.

Ўзбек халки телевизор кўражак бўлди.

Шу боис, телевизор отликка йўқ бўлди.

Ушбу антикадан бир донаси туман хотин-қизлар кўмитаси ихтиёрига келди.

Кўмита фаоллари мазкур мўъжиза отини тополмай қийналди. Тўпорироқ фаол, «кути», деди. Илғорроқ фаол, «ойна», деди. Ўкимипшироқ фаол, «дилбузар», деди.

Фаоллар мўъжизани қўйиб кўражак бўлди. Тўпори фаол мўъжиза қоғоз халтасини йиртди. Илғор фаол

мўъжизани халтадан суғуриб олди. Ўқимишли фаол мўъжизани «қизил бурчак»ка кўтариб қўйди.

Бўлди — ундан уёғига бировини-да акли етмади!

Телевизор шу туришида ойлаб турди. «Қизил бурчак»ни безаб турди.

Бегим кунлар — 8 март келди.

Қўмита совға-саломлар тайёрлади. Хайр-эхсонлар тайёрлади. Ана шу телевизор Обод Мирзахўжаевага совға этилар бўлди.

Қўмита фаоллари телевизор қўйгич уста топиб келди.

Уста телевизорни бир аравачага босди. Аравачани ўзи тортди.

Фаоллар туман ижроқўми раиси Эсонов бошчилигида Мирзахўжаеваларникига кириб борди.

Дастурхон турланди, турланди!

Кўнгилтортарлар дастурхон теварагидан жой олди.

Уста телевизорни қўйиш билан машғул бўлди. Уйга кирди — уйдан чиқди. Томга чиқди — томдан тушди. Охири телевизорни қўйиб берди.

Телевизор бинойидай кўрсатди.

Барча чапак чалиб юборди.

— Яшасин, меҳрибон шўро ҳукумати! — деди Ботир фирка. — Озод Шарқ хотин-қизларига алангали саломлар бўлсин!

Тавин чапак бўлди.

Эркаклар ёнма-ён хонадан жой олди. Ўрта дераза очиб қўйилди. Эркаклар ана шу деразадан телевизор кўриб ўтирди.

Ботир фирка билан уста қиттай-қиттай олди.

Ботир фирка деразага қараб қадах кўтарди. Деразага қараб тантанавор сўзлади:

— Хурматли ўртоқ Обод Мирзахўжаева! Биз, шонли совет халқи, халқаро хотин-қизлар байрами 8 мартни бутун халқимиз, жонажон коммунистик партиямиз, меҳнаткаш колхозчи деҳқонларимиз, қахрамон ишчилар синфимиз, қўйингки, жамики шонли совет зиёлиларимиз КПСС XX съезди тарихий қарорларини улкан ғайрат-шижоат билан турмушга тадбик этмоқда бўлган бир вазиятда кенг байрам қилмоқдамиз. Ҳа, шонли коммунистик партиямиз XX съездидан кейин хали ҳеч қанча вақт ўтганича йўқ. Аммо-лекин биз совет халқи шугина қиска вақт мобайнида оламшумул муваффақиятларни қўлга киритдик, бу билан бутун

совет халки, шу жумладан, озод Шарк хотин-кизлари ҳар канча фахрлансалар арзийди...

Ботир фирка кишлок хўжалиги, халқ хўжалиги, саноат соҳасида эришилган ютуқларни рақамлар билан санаб берди.

Эркалар ана шу шонли ютуқлар учун қадах чўкиштирди. Аёллар... чой чўкиштирди.

Шу вақт аёллар давраси ғимир-ғимир этиб қолди.

— Вой, ўлдим, вой! — дея овоз эшитилди. — Вой, шарманда бўлдим!

Эшиклар қарсиллаб ёпилди. Аёллар бири қўйиб, бири овоз берди:

— Нима гап?

— Тинчликми?

Ботир фирка деразадан қарашдан оранди. Дастурхондан кўз олмай сўради:

— Нима бўлди, ўртоқ Мирзахўжаева?

Жавоб бўлмади. Ичкаридаги вой-войлар ташқарилади. Ичкаридаги ха-ҳулар ховлилади.

Ботир фирка жойидан кўзғолди. Эшикни ярим очди. Ховлига мўралади.

Ховлида бир паранжилик аёл бўлди. Паранжилик аёл кўлида ҳасса бўлди. Аёлни букчайишидан — момо бўлди.

Ана шу момо ховли дарвозасига қараб талпинди. Дарвозага қараб юлқинди.

Бир аёл момони тирсагидан олди. Бир аёл елкасидан олди. Бир аёл паранжи бурчидан ушлади.

Мирзахўжаева момони йўлида тўғонок бўлди.

— Ха, борасиз-да, эна, — деди Мирзахўжаева. — Аллақайтиб айланиб кепсиз, борасиз-да.

— Қоч, йўлимни бер! Қоч дейман!

— Хўп, ичкари киринг. Одам ховрини одам босади!

— Бетингни мурдашўй кўргурлар! Қари-қартанг бир момони гуноҳга ботирган сенларни худо кўтарсин!

— Эна, у бир ойна, эшитяпсизми, ойна!

— Ха, ойнанг бошингдан қолсин, бошгинангдан қолсин!

— У бир дилбузар, хола, дилбузар!

— Қариган чоғимда юрувсиз бўлдим-а, юрувсиз-а!

— Хола, анави ичкарида фирка бовалар ўтирибди, кўп жавраманг.

— Ичкариланг. Икки пиёла чой ичинг. Нон эгаси билан чучук!

Шунда, момо уй тараф қаради. Ботир фиркага қаради. Хассасини уй тарафга қўйиб дўкиллатди. Оҳиста изига бурилди.

— Майли, туз тортган экан, кираман, — деди. — Лекин бировингниям бетингга қайрилиб қарамайман!

Ботир фирка момони таниди. У Мирзахўжаевани кекса онаси Зайнаб момо бўлди.

Зайнаб момо хассасини дўк-дўк уриб ичкарилади. Остонада хассасини деворга суяб қўйди. Бўсагада тик турди. Теваракка разм солди.

Телевизор қиблагоҳда — Зайнаб момони чап тарафида бўлди. Шу боис, Зайнаб момо чап тарафидан юзини бурди. Рўмолини пешонасига тортиб қўйди. Рўмоли чап тарафи бурчидан ушлади. Рўмоли бурчини юзи узра кўтариб... юзини яширди. Телевизорда сўзловчи диктордан... юзини яширди.

Зайнаб момо шу холда ичкарилади. Хали ўзи ўтирмиш тўрдан жой олди. Сандикка қараб ўтирди. Рўмоли бурчини ушлаб, телевизорга... елка буриб ўтирди. Телевизордан юзини бекитиб ўтирди.

Узатилмиш чойни енги ичида олди. Рўмолини қўйиб юбормай олди. Қайрилиб қарамай олди.

— Дастурхонга қараб ўтиринг, хола, — деди бир фаол..

— Йўк, қарамайман, — деди. — Номаҳрамларга қарамайман!

— Дастурхон номаҳрам эмас-ку?

— Дастурхон бўлмаса, анави кутида жавраётган бетавфиқ номаҳрам!

Фаоллар оғиз ушлаб кулди. Бир-бирини туртиб кулди. Бир-бириши чимчилаб кулди.

Ботир фирка барини билиб ўтирди. Зимдан кузатиб ўтирди. Кўнгли, Зайнаб момо билан саломлашай, деди. Пиёла гардишига тикилиб гап бошлади:

— Зайнаб момо, маза қандай? — деди. — Ўйнаб-кулиб юрибсизми? Суяк дадилми?

— Шукур, фирка бова, шукур. Ўзингиз қандай, бола-бақра катта бўляптими...

— Шукур, шукур. Аммо-лекин овозингиз баланд-баланд чиқяпти, тинчликми?

— Тинчлик бўлмай нима бўларди, фирка бова.

Худога шукур, кизларим ўзидан тинган. Шу кизлари курғур, ўйламай-нетмай, номахрам эркакларга рўпара килади-да. Ўлганимни кунидан ўтираман-да.

— Энди, у телевизор-да, Зайнаб момо, телевизор.

— Ха... кутиси бошидан қолсин! Бир сурбет... кутидан бошини чиқариб қарайди денг. Бетинг-кўзинг демай қарайди, денг. Гуноҳларга ботиб ўлдим, гуноҳларга-я!

— У бир диктор-да, Зайнаб момо, диктор.

— Ха... Ундай эркакни оти ўчсин, отгинаси ўчсин! Эркак зоти бунчалик сурбет бўлмайти-да! Шундай келиб ўтиришимни биламан — менга кўзини лўк қилиб қараб... гап отиб қолса бўладими?

— Шундай туюлади, Зайнаб момо. Аслида, диктор ҳаммага қараб гапирди.

— Қирчинингдан қийилгур, менга қараб гапирди! Кўзимга бақрайиб гапирди! Ишшайиб кулди ҳам!

Шу вақт телевизор бир қуй чалди.

Бир фаол Обод Мирзахўжаевани етти-саккиз ёшли кўхликкина қизини силаб-сийпади.

— Отинг нима? — дея сўради.

— Диля! — деди қиз.

— Йўк, ўзингни отинг нима?

— Дилбарчик.

— Ха-а, Дилбар. Мана шу меҳмонларга бир ўйнаб бер, Дилбар. Ашула билсанг, ашула айтиб ўйна, хўпми?

Диля ашула айтиб-айтиб хиром этди:

Мунча уйку босди сизи, оналар,
Фикр этингиз, ўйлаб у пешоналар,
Илм, маориф била бегоналар,
Бўлдингиз оламга сиз афсоналар,
Мазлумалар, жонлара жононалар,
Қизларингизни ўкитинг, оналар!

Аёллар қарс-қарс қарсак чалди. Қийкириб-қийкириб олқишлади.

— Қизлар... эркаклар кетди! Ана, қизлар эркаклар кетди! — деди Зайнаб момо.

Зайнаб момо 8 март давраси давомида телевизор-диктордан... бетини бекитиб ўтирди!

Ботир фирқа Тошкент олий партия мактабида ўқиб келди.

Юкоридан катта келса — фаоллар йиғилишидан қайтар эди. Юкоридан катта келса — боғлар қўйнидан қайтар эди. Юкоридан катта келса... балик овидан қайтар эди.

Бир саратонда Шароф Рашидов келди.

Қуёш шарқ буржидан... фалак гиламига қадам қўяр бўлди. Оламни содик зотлар қалбидай равшан ҳам мусаффо этар бўлди.

Шароф Рашидов туманма-туман айланди. Колхозма-колхоз айланди. Далама-дала айланди.

— Энди, мана буёкка ҳайданг!

Шароф Рашидов шундай дея, адир тарафни кўрсатди.

Майда машиналар қарвони адир оралаб йўл олди. Машиналар адир оралаб юрди-юрди... бийдай чўлдан чиқиб қолди!

— Мана шу ерда тўхтатинг! — буюрди Шароф Рашидов.

Шароф Рашидов машинадан тушди. Теваракка назар солди. Кафтини пешонасига соябонлаб қаради. Кўзларини қисиб қаради.

Қиблаи олам бийдай чўл бўлди. Дунё мисоли чўлдан иборат бўлди. Кунботар-да кўриниб турди, кунчиқар-да кўриниб турди.

Саратон... ошиқ юрагидай ёнди! Маъшук юрагидай ёнди!

Бир чакиримча олисда оппоқ бир тасма узала тушиб ётди. Оппоқ тасма бир... машина йўл бўлиб кўринди, бир... сўкмок йўл бўлиб кўринди.

Бу — Амударё бўлди.

Амударё сокин-сокин оқди. Шу боис, оқиб кетяптими ё тўхтаб турибдими — билиб бўлмади.

Шароф Рашидов фаолларга қараб-қараб олди. Кейин, оёқлари ости қум-тупроқларга тикилиб қолди. Тупроқдан кўз олмай бош чайқади.

— Ишламабсиз, ўртоқ Ражабов, ишламабсиз, — деди.

Вилоят партия кўмитасини биринчи котиби Ражабов каловланиб қолди.

— Энди, ўрток Рашидов... Мен обкомга яқинда келдим, — дея манқаланди. — Ҳали-ҳозирча, областни яхши ўрганганим йўқ. Шу сабабли, ҳамма ишни келган жойидан давом эттириб турибман.

— Сиз ишни келган жойидан давом эттирманг! — овозини кўтарди Шароф Рашидов. — Биласизми, совет ҳокимияти келгунича бу ерлар кимга қарашли эди?

— Бухоро амирлигига қарашли эди.

— Ҳа, Бухоро амирлигига қарашли эди. Бухоро амири ким эди?

— Амир Олимхон эди.

— Ана шу амир Олимхон... ҳарамидан нари кетмасди. Дейдиларки, қавми Лутни ишини ҳам қилган фурсат топса. Нима, энди сиз ҳам амир Олимхоннинг ишларини... келган жойидан давом эттирмоқчимисиз?

— Мен... мен...

— Совет ҳокимияти ўрнатилганига неча йил бўлди? Жавоб бериңг?

— Мен... ҳалол коммунистман, Шароф Рашидович, ҳалол! — дея кути ўчди Ражабов. — Чин коммунист сўзим. Мен баъзи бировлар юрган йўллардан юрмайман! Мана, обком аъзолари гувоҳ.

— Мен сизни охирига амирга тенглаштирмоқчи эмасман. Мана, сиз фарғоналиксиз. Боғ-роғлар водийсидансиз, қўли гул боғбонлар юртидансиз. Шунинг учун ҳам партия сизни мана шу воҳаларни боғ-бўстонларга айлантирсин, деб юборди. Мана шу эл-юртни обод қилсин, деб юборди. КПСС Марказий Комитетининг чўлларни боғ-бўстонга айлантириш ҳақидаги қарорига неча йил бўлди? Жавоб бериңг?

— Виноват, Шароф Рашидович, виноват. Мен... тушунмабман.

— Ишни келган жойидан давом эттиряпман, эмиш. Қанақа ишни? Амирларга ўхшаб, чўлларни чўллигича қолдириш, даштларни даштлигича қолдириш ишиними? Хонларга ўхшаб, факат ўз нафсини қондириш, ўз қорнини тўйдириш ишиними?

Шароф Рашидов нега йўлини чўлга бурди? Нега чўл ўртасида тўхтади? Нега дабдурустдан бундай гап бошлади?

Ражабов бу бурилиш тасодиф эмаслигини энди

билди. Бу гаплар олдиндан ўйлаб қўйилганини энди билди.

Билди-ю... Ўзбекистонни барча катталарига хос баҳонани қўлади. Ўзбекистонни барча катта зоти дастак этиб олмиш баҳонани қўлади:

— Сув йўқ, Шароф Рашидович, сув йўқ! — деди.

Ражабов Ўзбекистон катталарини қўллаб-қувватлаб келмиш сув баҳонасини айтди-ю... балоларга қолди!

— Сув? Анави сув бўлмай, нима?!

Шароф Рашидов шаҳодат бармоғини Амударёга ниш этди.

— Анави сув бўлмай, нима? Кўз борми?!

Ражабов мунғайиб-мунғайиб қолди. Ражабов бошини елкалари ичига олди.

— Сув, тўғри, сув... — дея минг-минг этди. — Лекин Орол... чекиняпти.

— Нима-нима?

— Амударё суви тўлалигича етиб боролмаётганлиги учун Орол денгизи қурияди.

— Орол денгизи? Энди, шу баҳонани тоштин-гизми? Орол сиз билан биздан олдин ҳам бор эди, сиз билан биздан кейин ҳам бўлади! Суви камаяди, аммо қуримайди. Суви камайса, сиз билан биз айбдор бўлмаймиз. Амударё билан Сирдарё ҳам айбдор бўлмайди. Чунки Орол ҳамма тарафдан ёпиқ бир... кўл. Денгиз океанга чиқиши керак. Орол эса, океанга чиқмайди. Демак, Орол — кўл. Океан билан туташмайдиган, океан суви тушиб турмайдиган ҳар қандай сув — қуриш хавфи остида бўлади. Ўнта Амударёни олиб бориб қуйсалар ҳам суви камайиб бораверади. Орол ҳам шундай. Сиз, чўл-биёбонда ҳаёт кечираётган халқни ўйланг! Сиз, оёқларингиз остида чўллаб ётган тупроқни ўйланг! Қаранг, ер қакраб ётибди, қакраб! Ер чатнаб ётибди, чатнаб! Асрлардан буён чўл-биёбон бўлиб ётибди. Сиз билан биз мана шу чўл-биёбонларни инсон яшайдиган маконга айлантирмасак... коммунист бўлиб нима қилиб юрибмиз? Жайдари тил билан айтганда... одам бўлиб нима қилиб юрибмиз? Қани, Ўзбекистон гимнини айтишлар-чи? Қани-қани?

Вилоят катталари тасбеҳдай-тасбеҳдай тизилиб турди. Катталар ер қизди. Катталар қизариб-бўзарди.

— Ҳали, Ўзбекистон гимниниям билмайсизларми? — дея димоғида қулди Шароф Рашидов. — Ўзбекистон

гимнини-я? Ана холос! Чўл ўзлаштиришни эплай олмасаларингиз, гимн айтишни билмасаларингиз... коммунист бўлиб нима қилиб юрибсизлар?

Ана шунда, райком Эсонов жонланди. Ўз жойидан овоз берди:

— Мен нича айта оламан, ўртоқ Рашидов.

— Пичами, тўликми?

— Ха энди, гимн бўлгач, тўлик бўлади-да, ўртоқ Рашидов.

— Унда, иккаламиз айтамыз. Қани, келинг!

Райком Эсонов чопқиллаб-чопқиллаб борди. Шароф Рашидовни ёнида банда мисол-банда мисол турди. Шароф Рашидовга кўз қири билан қараб-қараб турди.

— Қани, ўртоқ райком, иккаламиз мана шуларга бир намуна бўлайлик!

Шароф Рашидов кўлларини ёнларига босди. Фахрий қоровул мисол қоматини керди. Бошини адл-адл кўтарди.

Шароф Рашидов бепоён чўл-биёбонга боқиб-боқиб... Шўролар Ўзбекистони гимнини айтди:

Серкуёш ўлкада кўрмасдик зиё,
Дарёлар бўйида эдик сувга зор...

Уфқларга туташ чўл. Сап-сарик чўл. Бийдай чўл.

Ана шу сап-сарик чўл кўйнида гимн янгради.

Бари катта ғоз турди. Гимн айтар бўлиб, оғиз пичирлатди.

Шароф Рашидов катталарга мурожаат этди. Сўзни қалин-қалин қилиб айтди:

— Ана, эшитдиларингизми? Дарёлар бўйида эдик сувга зор... Бу, ким ҳақида? Сиз билан биз ҳақимизда! Ўзбекистонда яшовчи барча қоракўз халқ ҳақида. Лекин қоракўз халқда айб йўқ. Халқ саратон сарифида чанг ютиб, қахратон совуғида муз котиб меҳнат қилади! Айб сиз билан бизда! Қаранг, асрлар мобайнида Амударё, Сирдарё деган азим дарёлар бўйида яшаганмиз. Аммо сувга зор бўлиб яшаганмиз. Асрлар давомида азим-азим дарёларнинг шундайгина қирғоғида яшаганмиз. Аммо сувга ташна бўлиб турмуш кечирганмиз. Бу нимадан? Бу, сиз билан бизнинг... Гап келганда, отангни аяма, дейдилар. Мана шу бийдай чўлда айтай, порасмий равишда айтай, кулоқларингизга айтай: бу сиз билан бизнинг ювошлигимиздан, ҳа, кўймижозлигимиздан! Бе-

гона тиллар бизни баран-баран, дейди. Мана, баранлик! Энди, буни қаранг: бутун бошли област рахбарияти, ўнлаб район рахбарияти... Ўзбекистон гимнини билмайди! Ана, баранлик!

Райком Эсонов шунча зот орасида битта ўзи Ўзбекистон гимнини айта олишидан қувонди. Аммо Шароф Рашидовни гапларидан ғоят таъсирланди.

«Ўзи, ўрток Рашидов куюнганича бор-да, — деди райком Эсонов. — «Баран» бўлмасак, Амударё бўйида сувга ташна яшаймизми? «Баран» бўлмасак, эл-юрт йўлбошчиси бўла туриб, Ўзбекистон гимнини билмай-мизми?»

26

Тушдан кейин қабулга кирувчилар адо бўлди.

Райком Эсонов керишиб-керишиб яйради. Эмин-эркин бўлди.

Бир чойнак чой буюрди.

Чойни котиба қиз эмас... Обод Мирзахўжаева кўтариб кирди.

Райком Эсонов ажабланиб қолди. Жойидан туриб борди. Мирзахўжаевани кўлидан чойнакни олмокчи бўлди.

Аммо Мирзахўжаева кўнмади. Чойни ўзи олиб келди. Чойнак қошида ўтирди.

Райком Эсонов Мирзахўжаева билан юзма-юз ўтирди. Ундан хол сўради.

Мирзахўжаева чой қайтара-қайтара бош ирғади. Чой суза-суза жавоб берди. Бир пиёла чойдан кейин мақсадга ўтди.

— Бир бола бор, Ботир Эсонович, — деди. — Ўзи Москвани битириб келган. Газетада ишлайди. Ўсадиган бола. Шоир!

— Шоир? Зўр-ку!

— Зўр бўлгандаям, улай-булай зўр эмас. Лаббайгўй эмас. Саркаш шоир. Янги оқим шоири. Француз авангардизми... дейдими... Ана шундай авангард шоир!

— Сиз француз авангардизмини қаердан биласиз, ўрток Мирзахўжаева? — дея жилмайди райком Эсонов.

— Мен тушунмайман, Ботир Эсонович. Қизимдан эшитаман, қизимдан.

— Айтгандай, қизингиз шоира бўлди-а?

— Ха, шеър ёзади. Шеърлари кўшиқ ҳам бўлди.

Райком Эсонов кўзларини пирпиратди. Кўзларини олиб қочди. Деразага қаради. Ундан чинорларга қаради.

«Шеърлари-ку кўшиқ бўлибди. Қизингизни ўзи ким бўлибди?» — дегиси келди. Боиси, Мирзахўжаевани ана шу қизи хақида узун-калта гаплар эшитди. Яхши-ёмон гаплар эшитди. «Аммо-лекин шундай фаолимизни қизи ишқбоз бўлса, бошқалардан нима умид, нима хайр? — деди райком Эсонов. — Кимсан, илғор фаол Обод Мирзахўжаевани қизи нопок йўллардан юрса. Ўзидан сўрасаммикин? Уят, минг қилса-да, онаси. Хартугул, бир илмоқли гап отиб кўрай. Қизидан хабари бўлса — ярасини ёради».

— Ҳозирги ёшлар... ўйинқароқ бўлиб қолди, ўрток Мирзахўжаева.

— Замони келибди, ўйнаб-кулсин-да, Ботир Эсонович.

— Чекиш, ичиш...

— Бизни Дия ҳам чекади. Ичишини билмадим. Тўймаъракаларда ичади, дейишади. Мен ҳали кўрмадим.

— Совет хотин-қизлари чекмаслиги керак, ўрток Мирзахўжаева. Чекиш-ичиш совет хотин-қизларини ахлоқ-одоб нормаларига тўғри келмайди.

— Хотин-қизларни чекиб-ичиши эскичагаям тўғри келмайди, Ботир Эсонович. Дияга кўп айтдим. Чекма, чекма, дедим. Қайда, фойдаси бўлмади.

— Бир сўз билан айтсак, хотин-қизларимизда коммунистик ахлоққа зид қилиқлар кўпайиб кетмоқда.

Райком Эсонов шундай дея, кўз қири билан Мирзахўжаевага разм солди: Мирзахўжаевада ўзгариш сезмади.

«Демак, қизини... ишқбоз эканини билмайди, — деди райком Эсонов. — Қизидан хабари йўқ. Бўлмаса, қизариб-бўзарар эди. Гапини йўқотиб қўяр эди. Майли, ишқбозлик дарди шахсий масала».

— Майли, ёшларни ўзи билади. Хўш, шу қизингиз?

— Шу қизим тушунтириб туради. Шу бола етук авангард шоиримиз, дейди.

— Тушундим, хўш?

— Шу бола неча йилдан бери партияга ўтолмай юрибди экан. Ўрин йўқ, дейишар экан.

- У бола сизга ким бўлади?
- Қизим билан бир жойда ишлайди. Қизимни шеърларини ўрисчага сўзма-сўз таржима қилиб беради. Ўрисчани сувдай ичади.
- Ўрисчани сувдай ичади? Шундайлар керак.
- Жуда керакли бола. Шу болага... хидоят кўлингизни узатсангиз, деб эдим.
- Бошидан ўтмагани қошидан ўтма, дейдилар. Қани ўзи?
- Ташқарида. Чинорни остида ўтирибди. Чақирайми?
- Мирзахўжаева қабулхонага чиқиб келди.
- Котиба қизга айтдим, чақириб келади, — деди. Райком Эсонов ўз креслосига бориб ўтирди. Мирзахўжаева... чойни оқлаб келди.
- Остонада бир йигит қора берди: дароз-дароз. Сочлари елкаларида. Қулоқлари сочлари остида.
- Райком Эсонов йигитни ичкари таклиф этди. Кўришиб-сўрашди. Гапни нимадан бошлашни ўйлади.
- «Дароз одамни эси камрок бўлади, — дея ўйлади. — Шу боис, факат бўйига ўсади. Буни эси қанақа экан?»
- Қани, ўзингизни таништиринг-чи?
- Мен Мадиев... Ленин район, Ленин совхоз, Ленин участкасида туғилдим. Ленин номли мактабда ўқидим, Ленин номли университетни тамомладим. Ленин комсомол сафига ариза бериб кирдим.
- Энди, Ленин партияси сафига кирмоқчисиз, шундайми?
- Ҳа! — деди Мадиев тантана билан. — Мен Ленин шанбаликларида қатнашаман. Ленин ҳақидаги шеърларни ёддан биламан. Лениннинг болалик ҳаётидан иншолар ёзганман. Ленин асарларидан диплом иши ёклаганман. Мен Ленин сиймосини кўксимда олиб юраман!
- Мадиев шундай дея, кафти билан ёқа силади. Ёқасида Ленин расми бор думалок значок бўлди.
- Кўрдим, кўрдим, — деди райком Эсонов. — Кўкрагингиздаги расм, ўрток Ленинни ёш вақти бўлса керак?
- Ҳа, доҳиймиз Ленин ҳамиша ёш! — деди Мадиев. — Ленин ҳамиша навқирон! Ленин тириклар ичра тирик! Ленин ҳамиша биз билан!

— Ўртоқ Ленин хақида шеър ёзганмисиз?

— Ёшлиқ қилдим, тажрибам етмади, — деди Мадиев. — Ленин хақида албатта шеър ёзаман!

Райком Эсонов партиявий-ташкилий ишлар бўлим мудирини чақирди.

27

«Ўзингдан баланд амалдор нима деса — ана шуни бажар. Сўзсиз бажар. Аҳмокона бўлса-да, бажар. Аблаҳона бўлса-да, бажар. Кўр-кўрона бажар. Ана шунда — ўсасан!

Ўзингдан баланд амалдордан... кўрқиб яша. Ўзингдан катта амалдор... етти пуштингни ҳақорат этиб сўкса, сен ... кечирим сўра!

«Ҳаммамиз учун ҳурматли ва азиз» кўшимчаси билан аталувчи амалдорни... Мункар-накир деб бил! «Муҳтарам зот», «улуғ зот», «вич-вич» кўшимчалари билан аталувчи амалдордан кўрк. Кўркмасанг-да, ўзингни кўркқанга ол. Боиси, амалдор зоти... ҳайиқиб турувчи одамни ёқтиради. Амалдор зоти қўлини кўксига қўйиб турувчи одамни хуш кўради.

Бир қудратли амалдор... оталиғида бўл. Ана шу амалдорга қўл бер. Ана шу амалдорни пирим — шефим, деб бил. Ана шунда — кўтариласан!»

Ботир фирка коммунист бўлибдики — ана шу ҳаёт мантиқларини шиор этиб олди. Ана шу ҳаёт мантиқларига амал этиб яшади.

Оқибат — ҳузур-ҳаловат кўрди.

Ботир фирқани тагин нималар кўтарди?

Кўрқув! Кимдандир кўрқув, нимадандир кўрқув: гап тегиб қолмаса эди. Шов-шув бўлиб кетмаса эди. Хўжайин билиб қолмаса эди. Ревизия келиб қолмаса эди. Охири вой бўлмаса эди...

Ботир фирқани тагин нималар одам қилди? Хужжатлар! Партиявий-сиёсий хужжатлар. Ҳукукий хужжатлар. Молиявий хужжатлар...

Ботир фирқа... тирик инсонга ишонмади. Ботир фирқа... қоғоз-хужжатга ишонди. Ботир фирқа... юз-хотирга ишонмади, қасам-лафзга ишонмади. Ботир фирқа... қоғоз-хужжатга суюниб яшади, қоғоз-хужжатга сиғиниб яшади.

Оқибат — Ботир фирқа қоғоз-хужжатлардан... таянч-садоқат кўрди!

Ана шундай бир мухтарам зот телефон этиб қолди. Ётар вақти... ётар вақти партиявий топшириқ бериб қолди.

Оқшом вақти Тўрақулов вафот этиб эди. Тўрақулов собиқ райком секретари эди. Мархум эртага дафн этилар эди.

Партиявий топшириқ ана шу ҳақда бўлди.

Ботир фирка ётолмади. Ётиш учун юрак бетламади. Уйқуси йўқолди.

Партиявий топшириқни бажариш учун шайланди. Машина буюрди.

Тўрақуловни хонадонига йўл олди.

Машина хиёлда йўл танобини тортди.

Хонадон... мотамхона бўлди. Зим-зиё қоронғизор бўлди. Жимжит зулмат бўлди. Мунгли ҳам қайғули бўлди.

Хонадондан ажаб-ажаб ис анкиди.

Ботир фирқа бўсағада машинага суяниб турди. Тўрақуловни тўнғич ўғлини айттириб келди.

— Мана шу анкиётган нима? — деди Ботир фирқа.

— Исирик.

— Исирик, исирик... Қиркинчи йилларда мана шу исирик учун одамлар сургун бўлган, катағон бўлган. Шунин биласизми?

— Исирик тутатиб, отамни... инс-жинслардан қўриқ-лаяпман.

— Ана гап, ана! Ким айтади сизни райком секретарини ўғли деб? Инс-жинс эмиш! Сиз ўзи қайси жамиятда яшаяпсиз?

— Ичкарида... отам ётибди. Гигиена дегандай, гигиена...

— Гигиена керак бўлса... дезодорант сепинг, дезодорант! Исирик... эскилик саркити! Шундай, исирик эскилик саркити!

— Хўп, ўчириб ташлайман, хўп.

— Бу, бир. Иккинчи: эртага дафн маросимида партия-совет арбоблари келади, обком секретарлари келади. Бир сўз билан айтсак, жамиятни қаймоғи келади. Аммо-лекин дафн маросимида жаноза ўқилмайди.

— А?

— Ўртоқ Тўрақуловга жаноза ўқилмайди! Тўрақулов райком секретари эди, депутат эди, қўша-қўша орден-медаллар соҳиби эди. Бир сўз билан айтсак, асл ком-

мунист эди. Асл коммунист эскилик сарқитларидан юксак туради! Шундай экан, биз ўрток Тўракуловни асл коммунистчасига дафн этамиз. Ҳарбий оркестр мотам маршини чалади. Партия-совет арбоблари фахрий қоровул бўлади...

— Отам...

— Катта гапирганда, жим тулинг! Қанақа одамсиз ўзи? Сиз қайси жамиятда яшайсиз ўзи? Мана, куни кеча ўрток Хрущев катта нутқ сўзлади. КПСС программаси қабул қилинди. Программада: совет халқини ҳозирги авлоди коммунизмда яшайди, деб айтилди. Дунё бўйлаб бир шарпа — коммунизм шарпаси кезиб юрибди, дейилди. Сизни хонадонингизда эса... исирик кезиб юрибди, исирик! Қанақа одамсиз ўзи?

— Хўп, узр.

— КПСС программасида коммунизмга таъриф берилди. Коммунизм — эркин ва онгли меҳнаткашларни юксак даражада уюшган жамиятидир, тараққий этган жамиятидир, дейилди. Ана шундай жамиятда... жанозага бало борми?

— Тўғри, лекин... мусулмончилик, увол-савоб, деган гаплар бор...

— Машинага киринг. Мана, ручка, мана, қоғоз. Ёзинг: тилхат...

Тўракулов... жанозасиз кўмилди.

28

Жамоат суди шаҳар маданият уйида бўлди.

Суд раиси — маданият уйи директори сахна тўрида ўтирди.

Суд ҳайъати аъзоси Ботир фирка раисни қабатидан жой олди.

Айбдор сахна билан зал оралиғида ўтирди.

Зал деярли тўлди.

Ана шунда раис жараёни бошлади. Расмий бўлимдан кейин мақсадга ўтди. Айбдорга сўз берди.

Ўртада ўтирмиш айбдор жойидан кўзғолди. Бир сахнага қаради, бир залга қаради. Вазмин-вазмин сўзлади. Сипо-сипо сўзлади:

— Мен, журналист Мадиев... редакция топшириғи билан командировкага бориб эдим. Қайтишимда об-хаво ёмонлашиб, самолёт учолмай қолди. Аэропортда уёққа югурдим, буёққа югурдим. Нима қилишимни билмадим.

Редакцияга телефон килдим. Ўша куни ҳамма пахтага кетган экан, ҳеч ким телефонни олмади. Пахта вақтида бундай юриш ёмон оқибатларга олиб келишини ўйладим. Бир ўртоғимга телефон килдим. «Шаҳар хувиллаб ётибди, ҳамма пахтага кетган», деди ўртоғим. «Бирор-бир раҳбарга узримни айтиб қўймоқчиман», дедим мен. «Шаҳар бўйича фақат обком секретари Ражабовни деразаси ёруғ бўлиб турибди. Бошқа раҳбарлар далада юрибди», деди ўртоғим. Мен ўйлаб-ўйлаб, аэропортдан област партия комитетини биринчи секретари Ражабовни қабулхонасига телефон килмоқчи бўлдим. Лекин тортиндим. Обком секретарини телефонда безовта қилиш одобдан эмас, деб ўйладим. Кейин, ўртоқ Ражабов номига срочний телеграмма бердим.

— Нега айнан ўртоқ Ражабовга телеграмма бердингиз? Ахир, ўртоқ Ражабов сизнинг редакторингиз эмас-ку? — деди раис.

— Бош редакторимиз пахтада экан-да. Колаверса, газетамиз обкомни органи. Ўртоқ Ражабов бизнинг энг катта бошлиғимиз ҳисобланади. Шу сабабли, катта бошлиғимизга телеграмма бердим. Бошлиққа телеграмма бериш айб эмас-ку? Қайси айбим учун мени жамоатчилик судига қўяписизлар?

— Қайси айбингиз учун? Ҳали, айбингизни билмайсизми?

Раис бир телеграммани боши узра кўтарди. Телеграммани тантанали суратда чапга кўрсатди, ўнга кўрсатди. Кейин, телеграммани ўқиб берди:

— «Я, корреспондент Мадиев... задерживаюсь!»

Зал бирдан жонланди.

Бир партия активи бош чайқади. Бир партактив лавларини чўччайтирди. Тағин бир партактив хуштакнамо овоз чиқарди. — Қандай наглость!

— Валакисаланг, валакисаланг!

— Этика йўқ, этика!

— Сиёсий кўрлик бу, сиёсий кўрлик!

— Бундайларга партия сафида ўрин йўқ!

Мадиев чучуксўз-чучуксўз бўлди. Мадиев тавалло-тавалло этди.

— Хўп, устозлар, хўп. Тавба, устозлар, тавба, — деди. — Ўзи нима гап? Мен тушунмаяпман, ўзи нима гап?

Суд раиси ручкасини Мадиевга ниш этди.

— Судланувчи, кора курсингизга ўтиринг! — деди.

Айбдорни шахсий иши муҳокама бўлди.

Биринчи бўлиб област партия комитетини идеология секретари сўз олди:

— Хурматли жамоатчилик суди, мухтарам раис, партия активлари! Марксизм-ленинизм социал-сиёсий тараққиёт соҳасида шахар билан қишлоқ ўртасидаги, жисмоний меҳнат билан ақлий меҳнат ўртасидаги муҳим тафовутларни бартараф этиш, социалистик миллатларнинг бир-бирига янада кўпроқ яқинлашуви, маориф системасини такомиллаштириш ва маданиятни ўстириш, давлатни мустақкамлаш, социалистик демократияни такомиллаштириш соҳасидаги проблемалар — актуал проблемалар бўлмоқда. Буржуа ва ревизионистик идеологияга қарши муросасиз кураш масалалари, меҳнатчиларни коммунистик руҳда тарбиялаш, уларнинг марксча-ленинча дунёқарашини шакллантириш масалалари биринчи даражали муҳим проблема бўлмоқда... Ана шундай бир шароитда, коммунист Мадиевнинг хатти-ҳаракати — буржуача хатти-ҳаракат бўлиб қолмоқда. Коммунист Мадиевнинг хатти-ҳаракати — партия-совет раҳбариятига, шахсан ўртоқ Ражабовга нисбатан ҳурматсизлик бўлиб қолмоқда!

Мадиев сапчиб турди. Мадиев тутақди. Мадиев жиғибийрон бўлди.

— Қанақа буржуазия?! Қанақа ҳурматсизлик?! Айтсаларингиз-чи, ўзи нима гап?! — дея бобиллаб-бобиллаб берди.

Мадиев Ботир фиркага кўз тикди. Илтижо билан кўз тикди. Паноҳ сўраб кўз тикди.

Ботир фирка... залга тикилди. Ботир фирка... пинак бузмади. Ботир фирка... киприк кокмади!

Залдан орден-медаллик бир кекса киши қўл кўтарди. Сўз беришларини пойламади — қўл кўтариб чиқиб келди. Мадиевни елкасидан босиб ўтирғизди. Жеркиб-жеркиб ўтирғизди.

— Пича тийилсанг-чи, қанақа боласан ўзи? Онангни ичида қанақа ётгансан ўзи? — дея жеркиди. — Мана, кулоқ сол: партия-совет раҳбарларига, особенно, биринчи шахсга бунақа телеграмма жўнатиш мумкин эмас. Биринчи шахсга: «Я задерживаюсь», дейиш ўта ҳақорат бўлади, ўта сурбетлик бўлади. «Начальство не опазды-

вает, а задерживается», деган гап бор-ку? Хамма гап ана шундан келиб чиқмоқда! Сен ўзи кимсанки, «задерживать» қиласан? Сен билан биз фақат «опаздывать» қиламиз, фақат айб қиламиз. Партия-совет раҳбарияти, особенно, биринчи шахс кечикмайди, айб ҳам қилмайди! Сен: «Я задерживаюсь», деган телеграмманг билан ўзингни... биринчи шахс қилиб қўйгансан. Биринчи шахс ўртоқ Ражабовни эса... пешка қилиб қўйгансан, пешка! Энди тушундингми?

Область комсомол комитетини биринчи секретари гапирди. Область газетасини бош редактори гапирди.

Айбдорни жазолаш учун таклифлар муҳокамаси бўлди.

Гап... ўзгача тўн кийди:

— Строгий виговор берилсин!

— Ишдан ҳайдалсин!

— Партиядан ўчирилсин!

Мадиев чидаб ўтиролмади. Вазоҳат билан турди. Теваракка олазарак қаради. Хунибийрон қаради. Пиш-пиш энтиқди. Пиш-пиш нафас олди.

— Шу иккита сўз учун ишдан хайдайсизларми? — дея пишиллади. — Шу иккитагина сўз учун-а?

Мадиев чучук сўз тилаб... Ботир фирқага мўлтиради. Муте-муте мўлтиради.

Ботир фирқадан... садо бўлмади.

Энди, Мадиев суд аҳлига қаради. Бежо-бежо қаради. Ғазабнок-ғазабнок қаради... Энди, чапарасталаб-чапарасталаб сўқди:

— Унда, сен чиновникларни..! Чиновниклар тўнка! Чиновниклар баран! Чиновниклар чўчка! Т-фу, чиновниклар, т-фу!

Мадиев бот-бот тупурди. Ичидан балғам тортиб-тортиб тупурди. Қақриб-қақриб тупурди. Ичида тупуги тугагунича тупурди.

Мадиев шахд билан ташқари отилди.

Кетидан партактивлар чиқиб келди. Бирини қўйиб, бири хитоб этди:

— Ушланг бандитни, ушланг!

— Хулиган кетди, хулиган!

— Милиция чакиринг, милиция!

Мадиев милицияни эшитиб, тўхтади. Партактивларга шиддатли қайрилди. Кулочларини ёйди. Партактивларни ўзига чорлади. Қаҳр ҳам алам билан бобиллади:

— Кел, кел! Кел, буржуазия вакилини ушла! Кел, совет ҳукумати душманини ушла! Кел, чет эл разведкачисини ушла, кел!

Партактивлар жойида қолди. Бир одим олдин бо-солмади. Аксинча, кетига тис-тис бўлди.

Мадиев бир партактивни ушлаб, иккинчи партактивга олиб бориб урди. Унисини бунисига урди. Бунисини унисига урди.

Тўс-тўполон бўлди. Тасир-тусур бўлди. Қий-чув бўлди.

Шу вақт зинапояда милиция кўринди.

Мадиев милициячилар чангалида талпинди. Мадиев милициячилар чангалида бақирди:

— Қўйиб юборинглар, мен разведкачиман! Мен чет элга кетаман!

Милициячилар Мадиевни қўлларини асир мисол кетига қайирди. Асир мисол ташқари олиб чиқди. Асир мисол — олдиларига солиб кетди.

29

Ботир фирка Мадиевни кетидан қараб қолди.

«Туз-қалампир бола экан, туз-қалампир. Энди, орган штраф олади ё ўн беш суткага ётқизади, — дея ўйлади. — Ҳартугул, орган жиноий иш кўзғамаса бўлди. Болапақир, шоирлигига боради. Ўзига жавр этади».

30

Жамоат суди раиси Ражабовни ҳузурига йўл олди.

Ражабовга суд жараёнини оқизмай-томизмай айтиб берди.

— Ну-ну! — деди Ражабов. — Ахир, биз у бола-ни бир... тарбиялаб қўймоқчи эдик-ку? Шунақа қилдими-а?

— Шунақа қилди. Социалистик жамиятга антипатияси борлигини ошқора намоён этди. Партактивларга тупурди. Туф-туф, деди.

— Ну-ну! Мен бу болада руҳий касаллик аломатларини кўряпман, руҳий касаллик!

— Ўзини буржуйман, деди.

— Буржуй?

— Разведкачиман, деб кўкрагига урди.

— Разведкачи? Қанақа разведкачи?

— Разведкачи бўлгач, капиталистик бўлади-да! Социалистик бўладими?

— Демак, жинни!

— Капитализм жамиятига симпатияси бор экан. Чет элга қочиб кетмоқчи бўлди.

Ражабов сапчиб турди. Галстугини тортқилади. Бўйинини бўшатди. Қўлларини шими чўнтагига солди.

— Чет элга қочиб кетмоқчи бўлди? — дея, олакўз бўлди. — Прямо, суд залидан... чет элга қочмоқчи бўлдимиз? Коммунист Ибодов, ўйлаб гапиряпсизми?

— Чет элга... кетаман, деди.

— Кетаман дейиш бошқа, ўрток Ибодов, қочиб кетмоқчи бўлиш бошқа!

— Ишқилиб, коммунистик партиёга ошқора тупурди. Буржуазия дунёсига симпатиясини тантанавор намойиш этди.

— Ну-ну, ҳақиқий жинни!

— Бутун партактив олдида, афкор омма олдида шундай килди.

— Жинни, жинни! Жиннини жойи — жиннихона!

31

Райкомни машинаси баҳайбат дарвоза олдида бел бўлди.

Машинадан Ботир фирка тушиб келди. Дарвозани томоша этди.

Дарвоза қоп-қора бўёқлик бўлди. Дарвоза автомат билан бошқарилди. Очилса — чап тарафига кириб йўқолди. Ёпилса — тағин қайтиб келди. Дарвоза овозидан — дарвоза чўяндан бўлди.

Дарвоза ўнг ёнбошида қабулхона бўлди. Дарвоза билан қабулхона орасида ўтиш йўлаги бўлди. Йўлак биланқдай трубалар билан ўроғлик бўлди.

Йўлак бошида иккита оқ халатли йигит ўтирди. Оқ халатли йигитлар авзойидан... ё ҳарбий, ё мелиса бўлди.

Қабулхона деворида: «... психоневрологическая больница» битикли вивеска бўлди.

Оқ халатли йигитлар Ботир фиркани хужжатини текшириб кўрди, юз-кўзларини қараб кўрди.

Бирови Ботир фиркани ичкари эргаштириб жўнади. Бош врач қабулига олиб борди.

Бош врач оёкка калкиди. Бошлиқнинг креслосига...
Ботир фиркани ўтиргизди. Ўзи пастдан жой олди.
Мактаб ўқувчиси каби қўл қовуштириб ўтирди. Мактаб
ўқувчиси мисол итоаткор тикилиб ўтирди.

Ботир фирма райкомона гап очди:

— Ўртоқ Мирзаев, вақт зик, мақсадга ўтамиз. Бир
журналистимиз шу ёкка тушиб қолибди. Фамилияси
Мадиев.

— Бор, Мадиев бор. Клара, бемор Мадиевнинг ка-
саллик варақасини олиб келинг!

Хамшира бемор Мадиевни касаллик дафтари олиб
келди.

— Мана, Мадиев Мирза — 1948 йилда туғилган, —
ўқиди бош врач. — Диагноз: шизофрения, параноид-
альный синдром. Реактивный психоз. Депрессивно-
параноидный синдром.

— Ия-ия... — дея ажабланди Ботир фирма. —
Қанақа-қанақа?

— Маниакально-депрессивный психоз. Вяло проте-
кающая шизофрения.

— Ўртоқ бош врач, мен партия раҳбариман. Бир
сўз билан айтсак, мен масалага партиявий ёндашман.
Сиз ҳам масалага партиявий ёндашиб, медицина тер-
минларини партиявий тушунтириб беринг.

— Хўп бўлади, Ботир Эсонович. Шизофрения —
бу, мия қобилятининг бузилиши, фикрлаш тарзининг
ишдан чиқиши, пароканда бўлишидир. Шизофрениани
биринчи бўлиб Швейцария врачлари Эйген Блейлер ўйлаб
топган ва жорий этган. Блейлернинг таълимотича, ши-
зофренияга йўлиққан бемор, ҳаёт ходисалари олдида
ўзини жиловлаб ололмайдди, тилини тийиб туролмайдди,
оғзини ёпиб қуролмайдди. Инсоний қонун-қоидаларга
итоат этолмайдди, инсоний ахлоқ-одобга риоя этолмай-
ди. Шизофрения — кўнглига нима келади, ана шуни
билдиради, тилига нима келади, ана шуни айтади. Айт-
гандаям, телбаларча айтади, сурбетларча айтади. Шу
сабаб, шизофрения — партия-ҳукумат учун бамисоли
бемаҳал қичқирган хўроз бўлади.

— Йўғ-е, унчалик эмасдир?

— Шунчалик, Ботир Эсонович, мана шу... Мадиев-
чалик! Хў-ўш, паранойя — бу, мунтазам давом этадиган
руҳий парокандаликдир. Бунда, бемор восвос ҳолатда
ҳаёт кечиради. Восвослик узлуксиз давом этади. Бу

дардга чалинган беморга ким қарши гапирса, ана ўша одамни ўзига душман деб билади. Совет медицинаси тараккий этиб, шизофрения билан паранойянинг янги-янги турлари очилди. Академик Снежневский «вяло протекающая шизофрения» — секин-аста, кўзга чалинмай дардманд этадиган шизофрениани кашф этди. Бу ўта хавфли касалликдир. Академик Снежневский кашфиётининг буюклиги шундаки, бу диагнозни... манман деган одамни пешонасига ёпиштириб... психбольницага ётқизса бўлади. Бу диагноз совет медицинаси учун... ўта қулай диагноздир. Чунки инсонпарвар совет даврида... ғайритабиий фикрловчилар бўлиши мумкин эмас, хардамхаёллар бўлиши мумкин эмас. Партиявий тил билан айтганда, орамизда «инакомысляющий диссидент»ларга ўрин йўқ!

— Шундай, шундай.

— Ўзига бино кўйиш, ўта тажанглик, ўта таъсирчанлик, хар нарсани кўнглига олиш... рухий касаллик симптомлари! Шизофрения! Паранойя! Мана, бемор Мадиев... ўз ватанини рад этиш дарди, ўз ватанидан кечмоқчи бўлиш дарди, ўз ватанини тарк этмоқчи бўлиш дарди! Бемор қонунга хилоф равишда ўз она ватанидан чет элга чиқиб кетмоқчи бўлган.

— Чет элга кетмоқчи бўлган?

— Ҳа, чет элга қочиб кетмоқчи бўлган.

— Ия-ия...

— Ўзини чет эл разведкачисиман, деган.

— Ия-ия...

— Хуллас, чет элга қочиб кетмоқчи бўлиб юрганда... фош бўлиб қолган!

— Ия-ия... Туппа-тузук бола эди-я! Ўсадиган коммунист эди-я! Хай, аттанг, сизларга тушиб қолибди.

— Гап бизда эмас. Мадиев кундалик турмушда ўзи шундай бўлган.

— Сиз Мадиевни қаердан биласиз?

— Қаердан билардим, ишончли манбалардан биламан. Мана, область партия комитетининг биринчи секретари ўртоқ Ражабовнинг рапорти. Жамоатчилик суди, халқ милициясининг хужжатлари. Инкор этиб бўлмас хужжатлар! Биз ана шу хужжатлар асосида... диагноз кўйдик! Коммунистик партия сўзи — диагноз! Коммунистик партия диагнози — совет медицинаси диагнози!

Ботир фирка жойидан кўзғолди. Кабинетни ичкаридан қулфлаб келди. Бош врач рўпарасидан жой олди. Врач билан бетма-бет бўлиб ўтирди. Самимий гап очди:

— Ука, шахсан мен ўзим сизни коммунистик партия сафига қабул қилдим. Шу даражага кўтарилишингиз учун хиёл бўлса-да, улушим бор, деб ўйлайман.

— Албатта, Ботир Эсонович, албатта. Мени партияга ўтказмаганингизда, бош врачлик креслоси қаерда эди?

— Раҳмат, ука, раҳмат. Хали, яна қўллаб-қувватлайман. Энди, мана шу касалхона районимиз территориясида эканиданми ё сизни қўллаб-қувватлашимни билганиданми, ўртоқ Ражабов мени жўнатди. Шахсан ўзлари жўнатди!

— Бажонидил, коммунистик партия нима деса шу, бажонидил.

— Яшанг, партия чизифидан чикмасангиз, кам бўлмайсиз. Гап орамизда қолсин: мана шу Мадиевни чиқариб юборинг. Фақат биров билмасин.

Бош врач бирдан ўзгарди. Елкалари тик бўлди. Кўкси керилди. Юзи бешафқат тус олди. Кўзлари синов ҳам гумон билан тикилди.

— Илож йўк, Ботир Эсонович, илож йўк. Касалхонамизнинг ўз ички конун-қоидалари бор. Ана шу ички конун-қоидаларни бузган врач... боши билан жавоб беради.

— Партия талаб қиляпти, ука, партия!

— Тўғри, партиянинг талаби биз учун конун! Лекин медицинанинг ўз ички конун-қоидалари бор. Биз Гиппократ олдида қасам ичганмиз. Гиппократ! Қасамни бузган врач — врач эмас.

— Шахсан ўртоқ Ражабов илтимос қилмоқдалар!

— Мана, ўша Ражабовнинг рапорти. Мана, шахсий имзоси. Шахсан ўзи қўл қўйган!

— Ўртоқ бош врач, Лев Троцкийни машхур бир гапи бор. Ўртоқ Троцкий бундай дейди: партия мисоли икки қаватли бинода яшайди. Иккинчи қаватда партия қарор қилади. Биринчи қаватда партия мазкур қарорни ижро этади. Ўртоқ Троцкий айтганидек, иккинчи қаватда обкомпартия қарор қилди, биринчи қаватда райкомпартия — биз ана шу қарорни бажармоқчимиз, холос.

— Шундай экан, ўшанда ўртоқ Ражабов рапорт ёзмасин эди? Кейин, сўзидан қайтмасин эди?

— Ражабов сўзидан кайтмас эди. Шу, овозинг ўчгур... радио ёмон-да.

— Бу ишга радионинг нима алоқаси бор?

— Ия, ҳали хабарингиз йўқми?

Ботир фирка юзларини эгди. Шаҳодат бармоғи билан врачни имлади. Врачни кулоғига оҳиста шивирлади:

— Яқинда, овозинг ўчгур «Голос Америки» шу ҳақда... хурибди. СССР, КПСС, жиннихона, шоир, деб хурибди.

— Гапирса-гапираверсин!

— Энди, бутун дунёга шарманда бўлмайлик дейман-да. Москва нима дейди? Юқоридагилар нима дейди? Партиявий жазо оламиз, партиявий! Шу боис, ўртоқ Ражабов масалани босди-босди этмоқчи.

— Иложи йўқ, Ботир Эсонович. Бемор келтирилганда, уч-тўрт кун медицина текширишидан ўтказилади. Диагноз белгиланади. Ана ўшанда бир иложини қилса бўлар эди. Энди, бемор белгиланган муддат мобайнида ётиб даволанмаса... озодликка чиқарилмайди.

— Бизни Мадиев қанча ётади?

— Бемор Мадиевми, хў-ўш... бир йил ётади!

— Бир йил?

— Шунақа, бир йил ётади. Лекин сизнинг хурма-тингиз учун даволаниш муддатини олти ойга камайтириб беришим мумкин. Буёғи, масала сиёсий тус олибди экан, шунинг учун.

— Сиёсий тус олмас эди-ю, боласи курғурни... шеър ёзадиган қилиғи бор-да.

— Шеър? Шоир денг?

— Шундай, шундай. Болапақир, шу холига... шеър ёзишни одат қилиб олган! Одатланган... қилиғини қаранг? Ёмонни бир қилиғи ортиқ деганлари шу-да. Ёмонни ана шу... шеър ёзиш қилиғини «Голос Америки»... дўмбира қилиб чалибди! КПСС адабиётни бўғяпти, КПСС талантларни жиннихонага ётқизяпти... деб ақиллабди.

— «Голос Америки» гапираверади. Гап шу, Ботир Эсонович, даволаш муддатини бир йилдан олти ойга камайтириш қўлимдан келади, холос.

— Хўп бўлмаса, ўртоқ Мирзаев.

Ботир фирқа бош врач билан узун дахлиз бўйлаб юрди. Теваракка қараб-қараб юрди.

Дахлизни икки тарафида қатор палаталар бўлди. Палаталар панжара-деворлик бўлди. Панжара-деворлар йўғон бармоқдай темирдан бўлди. Панжара-деворлар ораси бармоқ сиғар даражада зич-зич бўлди.

Ичкарида... беморлар сулайиб-сулайиб ётди. Давра бўлиб ўйнади. Ўзларича рақсга тушди. Бир-бирини кучоклаб танцага тушди. Бир-бирига навбат бермай ашула айтди.

Беморлар панжара-девордан... тилини чиқарди, тилини осилтирди, тилини ўйнатди. Беўхшов-беўхшов тиржайди...

— Мен бу даргоҳга биринчи келишим, ўртоқ бош врач. Бундай, уёқ-буёқни таништиринг-да?

— Таништиролмаيمان, Ботир Эсонович, таништиролмаيمان.

— Мен райкомни биринчи секретариман, партия побониман. Мендан нимани бекитасиз? Қисқача справка беринг, билиб қўяй. Партиявий-ташкилий ишларда керак бўлиб қолади.

— Фақат, гап шу ерда қолади.

— Партбилетим билан жавоб бераман!

— У ҳолда, умумий справка бераман. Мана бу корпусимиз беш қаватдан иборат. Ҳар қаватида ўн иккитадан палатамиз бор. Беморларимиз йигирма хилга бўлинади. Яъни, йигирма хил руҳий касални даволаймиз. Йигирма хил руҳий нотавонга шифо берамиз. Масалан, мана бу палаталарда диний-руҳий беморлар даволанади. Диний-руҳий касал деганимиз шуки, жамиятимиз коммунизм қураётган бир даврда... булар шариат ишлари билан шуғулланганлар. Намоз ўқиганлар. Тоатибодат қилганлар. Ўзлари камдай, соф виждонли совет кишилари орасида диний тарғибот ишлари олиб борганлар. Шу сабаб, булар — диний-руҳий беморлардир. Мана булар эса — ҳуқуқни химоя қилувчи беморлар ҳисобланади. Аниқроғи, тарихчи-руҳий касаллардир. Бу тарихчи-руҳий касаллар тарих дарсликларига қарши чиққанлар. Халққа тарихни қинғир-қийшиқ қилиб тарғиб қилганлар. Бу қинғирликлари билан озод ва хур совет халқи онгини заҳарлаганлар. Масалан, анави тиржайиб турган бемор... Россия Ўзбекистонни қўшиб олмаган,

аксинча, босиб олган, деб тарғибот қилган. Биз бу до-
нони даволаяпмиз. Манавилар — бойвачча беморлар.
Буларда уй-жой, машина, мол-дунё мўл. Булар ана шу
мол-дунёсини бировга мерос қолдиришни истамайди.
Меросхўрлари эса кўп. Окибат, меросхўрлар ўзаро
жанжал қилади. Бойвачча эса, хаста бўлиб қолади.
Кейин, бир меросхўри, мана бўлмаса деб, бойвачча
беморни... бизга олиб келиб топширади. Мана бу бе-
морлар эса — ҳарбий қонун-қоида қурбонлари. Булар
ўз вақтида ҳарбий хизмат қилишдан бош тортган.
Армияда хизмат қилишни истамаган. Ҳарбий хизмат
вақтида армиядан қочиб кетган. Совет армияси шаънига
ҳақоратомуз сўзлар айтган. Совет армияси қамокхона,
деган. Хуллас, совет армиясининг душманлари. Ма-
навилар — ихтирочи-кашфиётчилар. Бу беморлар ўз
касблари бўйича улкан кашфиётлар қилган, ихтиролар
яратган. Кашфиётларини ўз ақллари билан яратган.
Ихтироларини ўз қўллари билан яратган. Манави
бемор ўзининг кашфиёт-ихтироси совет фанига қабул
қилинаётган вақтда... тентаклигини намойиш қилиб
қўйган. Биласиз, совет жамияти коллективизм асосига
қурилган. Коллектив бўлиб меҳнат қилиш, коллектив
бўлиб яратиш, коллектив бўлиб яшаш... Шу жумладан,
совет фани ҳам коллектив меҳнат самарасидир. Шу
сабаб, илмий текшириш институти директори, директор
ўринбосари, лаборатория мудир... жами беш киши мана
шу бемор... билан соавторлик қилмоқчи бўлади. Бу тен-
так эса... соавторликни рад этади! Ёлғиз ўзи кашфиёт
қилиб, фан яратмоқчи бўлади. Бундан кейин, буни ким
деб аташ керак? Жинни-да жинни. Ана, ётибди.

Ботир фирка эшитиб борди. Теваракка қараб борди.
Бош ирғаб-ирғаб борди.

«Бу касалхона эмас, қамокхона. Шундай, қамокхона»,
дея бош ирғади.

Бош врач, райком гапимни қўллаяпти, дея ўйлади.
Гапида давом этди:

— Мана булар — партия-ҳукумат раҳбарлари ҳаётига
суикасд қилмоқчи бўлганлар. Партия-совет арбобларини
ҳақорат қилганлар. Коммунистик партия билетини йирт-
ганлар. Табибликни даъво қилганлар. Учар тарелкалар
билан қор одамни тарғиб қилганлар. Совет органлари
ишига қарши чиққан нонкўр юристлар... Мана булар
эса — ҳақиқатсеварлар.

— Ким-ким?

— Ҳақиқатсеварлар, адолатпарварлар. Сиз шоир-шоир дейсиз. Мана шу палатада... генерал ётибди, генерал!

— Генерал?

— Ҳа, совет генерали. Генерал Григоренко, Григоренко!

Ботир фирқа матбуот хабарларини эслади: генерал Григоренко Москвада — партия конференциясида сўзга чиқиб, КПСС фаолиятини кескин танқид қилади. Шундан кейин КПСС генерал Григоренкони партиядан ўчиради. Узоқ Шарққа сургун қилади. Шу вақтда Ночеркасскда ишчилар ўз ҳақ-ҳуқуқларини талаб қилиб, намойиш ўтказди. КПССни буйруғи билан ҳарбийлар... намойишчиларни отади. Ушбу фожиани партия-ҳукумат бекитади. Генерал Григоренко эса, ана шу фожиа тафсилотини... варақа қилиб тарқатади! Генерал Григоренкони бу иши КПССни ғазаблантиради. Бир йилгилишда КПСС Марказий Комитети секретари ўртоқ Суслов: «Григоренко жинни», деб юборади. Ўртоқ Сусловни ана шу гапи... совет медицинаси учун диагноз бўлади! Генерал Григоренкони Москвадаги Сербский номли институт эксперт-психиатрларига жўнатади. Профессорлар: «Генерал Григоренко паранойя кўринишли рухий касал», деб диагноз қўяди. Даволаш учун Ленинградга юборади. Яқинда эса, Тошкентга жўнатади.

— Шундай зот... шу ерда ётибдими-а? — деди Ботир фирқа.

— Ҳа, ичкарида ётибди. Энди, Тошкент Кремлдан йироқроқда. Бу деган сўз, генерал Григоренко совет халқи назаридан олисда, чет эл матбуотидан олисда, жаҳон оммаси эътиборидан олисда, деган сўз.

— Аммо-лекин ана шу генерал ҳалол коммунист, дейишади. Беёзиқдан-беёзиқ ётибди, дейишади.

— Бўлса бордир. Лекин КПСС диагноз қўйган! Ўртоқ Суслов: «Григоренко жинни», деб айтган! Ана, бизда кимлар даволяпти! Сиз бўлса, шоир-шоир, дейсиз. Шоирингиз ким бўпти?

— Даволаш керак, жамиятимизга соғлом коммунистлар зарур, даволаш керак.

— Даволяпмиз, совет медицинасининг сўнги ютуқлари асосида даволяпмиз.

Ботир фирқа касалхонага қарай-қарай юрди. Касалхонага қарай-қарай машинага ўтирди.

«Қабристон, қабристон! — деди Ботир фирқа. — Бу касалхона эмас, тирик инсонлар қабристони. Асл қабристонга ўлик инсонларни кўмади, бу қабристонга... тирик инсонларни кўмади».

33

Брежневдан кейин СССР остин-устун бўлди.

Шароф Рашидовдан кейин... Ўзбекистон алғов-далғов бўлди.

Эл-юртда: қайта қуриш, демократия, шариат сўзлари оралаб қолди.

Замон қалтис келди. Дўппи тор келди.

Ботир фирқа ўз аризаси билан... пенсияга жўнади.

34

Тонг саҳар — сут оқармаган вақт.

Тонг саҳар — оқ ип билан қора ипни ажратиб бўлмас вақт.

Ботир фирқа зироат сувлади.

Шланг билан настарларига сачратиб сув сепди. Атиргулларига сачратиб сув сепди. Сувни ток жўяси бошидан оқизиб кўйди.

Ўзи зироат айланди.

Саҳар салқин бўлди. Сувли зироат саҳардан-да салқин бўлди.

Шу вақт кўчадан иккита оппоқ соя ўтди. Соялар зироат қабатлаб-қабатлаб ўтди. Гангир-гунгир гаплашиб ўтди:

— Манави боғда кимдир юрибди.

— Ким бўларди, эгаси-да.

— Ўзи, кимни боғи бу?

— Эсонов деган бор-ку, ўшаники.

— Ҳа, Қизил денг, Қизил!

— Қизилки... айтгилиги йўқ. Қизил Байроқ!

— Шугина Қизилда олам-жаҳон боғ бор-а?

— Қизиллар умрида қўлини совуқ сувга урмаган.

Авом халқни ишлатиб боғ яратган.

Оппоқ соялар ўтиб кетди.

Ботир фирқа уларни кетидан қараб қолди.

«Ажабо, булар нега бундай оппоқ либосда юрибди? — дея ўйлади. — Арвоҳ-а, арвоҳ. Ўзи, булар бемаҳалда қаердан келяпти?»

Ичкари кирди. Кўрганларини кампирига айтиб берди.

— Биламан, кўзим тушган, биламан, — деди кампири.

— Арвохга ўхшайди-я? Оғироёк аёл дуч келса... бўйидан тушириб кўяди.

— Хаммаёқ мусулмонобод бўлиб кетди, раис бова, мусулмонобод бўлиб кетди. Мусулмонлар ана шундай кийинади. Сизгаям шунақа уст-бош олиб берайми?

— Ўзи, у қанақа кийим бўлди?

— Ошпоқ иштон-кўйлак. Нима қипти?

— Бошидаги... тувакка бало борми?

— Тувак?

— Ха, ёш болани тагига кўядиган тувак.

Кампири хиринг-хиринг кулди. Тиззасига уриб-уриб кулди.

— Такия, раис бова, такия! — деди.

— Такия? У нимаси энди?

— Мусулмончилик белгиси.

— Энди, шуларни киймаса нима қипти?

— Такия киймаса мусулмон бўлмайди, раис бова. Олиб бер, десангиз, олиб бераман.

— Уларни кийиб нима қиламан?

— Мусулмон бўласиз, нима килардингиз, мусулмон бўласиз.

— Т-фу-у-у!

Кампирининг дами ичига тушди. Дархол гапни бурди.

— Айтдим-кўйдим-да, раис бова, — деди. — Сиз катта одамсиз, партия ветеранисиз. Сизга ярашмайди.

Ботир фирқа кампирини гапидан тинчланди. Ўзича бош ирғади.

— Ўзи, бу болачалар тонг сахарда нима қилиб юрибди? — деди.

— Чойхонада азон намози ўқиб келяпти.

— Азон намози? Шулар намоз ўқигич бўлдими? Мен буларни биламан. Булар эски алкашлар, эски бангилар. Анави Мадиев дегичи керосиндан бошқа нарсани ичади. Қилмаган аҳмоқчилиги қолмаган. Келиб-келиб, шулар намоз ўқийдими? Яна-тагин, чойхонада намоз ўқийдими?

— Чойхонада намоз ўқиса, эл-юрт кўради, раис бова.

— Намоз ўқишни биров кўриши шартми? Намоз ўқиш — эътикод. Эътикод — юракда бўлади.

— Э-э, раис бова, бу намозхонларда... эътикод нима қилади? Замон эски изига қайтгудек бўлса, фиркага аъзо бўлади қайта, азон намози қолиб... Совет Иттифоқи гимнини айтади!

— Шу намозини уйида ўқиса бўлмайдими?

— Уйида намоз ўқиса, ким кўради? Уйида така кийса, ким кўради? Ҳеч ким кўрмайди! Кўча-кўйда намоз ўқиса — эл-юрт кўради. Фалончи намозхон экан, дейди. Кўча-кўйда така кийса, эл-юрт кўради. Фалончи мусулмон экан, дейди.

— Шу болачалар нега шуларни олдин қилмади? Олдин ҳам така учун сурп бор эди. Жойнамоз учун сурп бор эди.

— Бу замонни болаларини қилиғи кўп, раис бова, қилиғи кўп.

— Шартми энди, мусулмон бўлиш учун бошига оппоқ тувак...

— Така!

— Оппоқ така кийиб олиш? Оппоқ иштон-кўйлак кийиб олиш? Аммо-лекин латта-путтага суюнган, соқол-мўйловга ишонган мусулмончиликни охири вой бўлади. Тоат-ибодатга берилган мусулмончиликни оқибати ёмон бўлади. Мусулмончилик... дилда бўлади, кампир. Мусулмончилик одамни дилида бўлади.

— Имонингиз пок бўлса бўпти-да, раис бова.

— Шундай, шундай. Ҳамма гап — имонда! Инсонни инсон этувчи — имон. Дунёни дунё этувчи — имон. Бир сўз билан айтсак, имон билан яшаш керак! Замон бўлса — тескари кетяпти. Мана, ҳамма худога сиғиниб бошлади. Буни оқибати яхши бўлмайди. Худога сиғиниш бора-бора нималарга олиб келади, биласанми? Худога сиғиниш... шахсга сиғинишга олиб боради! Ишончим комил, худога сиғиниш... шахсга сиғинишга олиб боради.

— Шулар худони билладими? Иши йўқ намоз ўқийди, нони йўқ рўза тутаяди, дейдилар. Ана, булар кимлар.

— Чин, ҳар бир мусулмон фарзанди учун Куръон табаррук китоб. Айтишларича, Куръон еттинчи асрда нозил бўлган. Насихатлари-да ўша асрлар учун мўлжалланган. Аммо-лекин ҳозир йигирманчи аср яқунланяпти, йигирманчи аср! Еттинчи аср гапи тугул, мана шу йигирманчи аср бошидаги гаплар бугунги кун-

га тўғри келмай қолди. Йигирманчи аср шундай бир нуктага келди... Ўтган йилги гап бу йилга тўғри келмай қолди! Кечаги гап бугунга тўғри келмай қолди! Масалан, Қуръон ҳам ҳадисларда... отангни ўлдирганга... онангни бер, дейди. Душманинг чап юзингга урса, сен... ўнг юзингни тутиб бер, дейди. Ушбу панд-насихатларни қандай тушунса бўлади? Ким қандай тушунади — ўзи билади. Аммо-лекин ушбу панд-насихатларни мен мана бундай тушунаман: эй, халқ, қўймижоз бўл! Эй халқ, пода бўл! Бизни «баран-баран», дейдилар. Афсуски, шу гапда жон бор. Асрлар мобайнида миямизга сингдириб келинмиш мазкур панд-насихатлар... баранлигимизни тамал тоши эмасмикин? Йиллар мобайнида қулоғимизга қўйиб келинмиш ушбу панд-насихатлар бизни... қўймижоз қилиб қўймадимикин? Эртадан-кечгача қулоғимиз остида жаранглаб турмиш беш вақти намоз панд-насихатларидан... қўймижоз бўлиб қолмадикмикин? Худога шукур, биз ҳам мусулмон фарзандимиз. Худони ўзи кечирсин. Аммо-лекин шу ҳақда бир ўйлаб кўришимиз керак...

35

У, телевизорга... ўта илтифотли эди!

Телевизорни бурагичдан ўчирар эди. Стабилизатордан ўчирар эди. Устидан бахмал ёпиб қўяр эди.

— Бамисоли келин, келин! — дер эди.

Бугун... шахд билан турди. Шаҳд билан борди. Розеткани чангаллаб ушлади. Силкилаб тортди. Розеткани қулочкашлаб отди.

Розетка бир бурчакка тарсиллаб тушди.

Телевизор бир айланиб... ана шу бурчакка юз буриб қолди!

Кампири эшикдан юз кўрсатди.

— Ҳа, раис бова? — деди.

— Чой! — дея бақирди.

Кампири чой дамлаб келди.

— Тинчликми, раис бова? — деди.

Ботир фирқа ёнбошлади. Оёқларини узатди.

— Ўлмаган жон кўрар экан! — деди.

— Ҳа, яна нима гап?

— Гап кўп! Москвалик қайта қурувчилар ўрток Ленинни мавзолейдан олиб чиқиб ташлаш ташаббуси билан чиқибди. Шунини телевизорда кўрсатди.

— Ё тавба, Ленинни-я? Лениндай бир зотни-я? Қаёкка олиб чиқиб ташлар эмиш?

— Ким билади, қаёкка олиб чиқиб ташлайди. Бирови, Ленин коммунистлар қабристонига кўмилсин, деди. Бирови, Новодевичье қабристонига қўйилсин, деди.

— Сизнингча, қаерга қўйгани маъқул?

— Масалага партиявий ёндашадиган бўлсак, ўртоқ Ленинни Волковский қабристонига қўйиш керак. Ленинградда ана шундай қабристон бор. Ўртоқ Ленинни онаси билан синглисиям ана шу қабристонда ётибди. Хаётлигида ўртоқ Ленинни ўзиям ана шундай васият қилиб эди.

Ботир фирка тоқчадан Ленин ҳақидаги китобни олиб келди. Бир бошдан варақлади. Ленинни расмларини томоша этди. Ленин мавзолейи расмини кампирига кўрсатди.

— Ана, КПСС ўйлаб топган қаср, — деди. — Ана, КПСС қурган қаср. Қаср бўлгандаям, санъат қасри. Партия санъати қасри! Сехрли қаср, сирли қаср. Ана шу қасрда буюк Ленин ётибди. Бир ўзи аёлга ўралиб ётибди. Мавзолей — КПССни илохий қудрати. Шу илохий қудрат бор экан — КПСС руҳи ҳукм суради. КПСС мангу яшайди! КПСС юлдузи мангу порлайди!

— Порлайди, порлайди.

— Ўртоқ Ленин ҳаётбахш зот эди, умидбахш зот эди. Масалан, ҳамма иш ўнглаб бўлмас даражада пачава бўлар эди. Оқибат, ҳамма ўзини йўқотиб қўяр эди. Аммо-лекин ўртоқ Ленин ўзини йўқотмас эди. У киши, энг аввало, душманларини хатосини пойлар эди. Гўё, тақдирга тан берган киши бўлиб турар эди. Душманлари хатоликка йўл кўйдими — ўртоқ Ленин бирдан оёкка турар эди. Душманлари хатосидан ўз вақтида, унумли фойдаланар эди. Ўртоқ Ленин душманларини хатолари туфайли зафар қозонар эди. Ўртоқ Ленин омадли зот эди. Омад деганлари ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Энг охиригача чидай олгич зотларгагина омад насиб этади. Боши берк ишларда ҳам энг сўнгги дақиқагача кураша олгич зотларгагина омад насиб этади. Ўртоқ Ленин ана шундай зот эди! Шу боис, ўртоқ Ленинга ҳамиша омад ёр эди.

— Ленин ўз оти ўзи билан Ленин-да.

— Мана энди, коммунистлар битта-биттадан таслим бўлмоқда. Биров кўшқўллаб ишини топширмоқда. Биров

кўшқўллаб партия билетини топширмакда. Садкаи коммунист деган ном кетгурлар. Садкаи инсон деган ном кетгурлар. Йўк, мен охиригача бораман. Мен охиригача курашаман!

— Хали отдайсиз, раис бова, отдай!

— Ё бир Москвага бориб келсаммикин? Ўртоқ Ленинни зиёрат этсаммикин? Ўртоқ Ленин, туринг жойингиздан — юртингиздан капитализм хиди анкиб колди, десаммикин? Капитализм... номини эшитиб, ўртоқ Ленин... гўрида тикка туриб кетса керак? Ўзи, ўртоқ Ленинда... гўр борми? Манави ўз оти ўзи билан мавзолей, КПСС қасри. Унда, ўртоқ Ленинни... гўри қаерда?

Ботир фирқа китобни варақлаб-варақлаб ўйлади. Чой хўплаб-хўплаб ўйлади. Охиратни ўйлади. Беш кунлик дунёни ўйлади...

— Аммо-лекин инсон дунёга бир келади, инсон дунёдан бир кетади, — деди. — Инсон дунёдан кетар вақти — уч кун. Жон бердим — уч кун ичида кетиши керак бўлади. Уч кун! Айтишларича, марҳум уч кун мобайнида ерга кўмилмаса, марҳум қабрга кирмайди, шундай, қабрга кирмайди. Марҳум жисман қабрга киради, аммо-лекин арвоҳи қабрга кирмай қолади. Марҳумни ўзи ер остида бўлади, арвоҳи эса... ер устида қолади! Шу боисдан-да, уч кунлик ўлик ғоятда азоб чекади, ғоятда қийналади. Уч кунлик ўлик фалак билан ер ўртасида аросатда қолади: тириклар орасига қайтай дейди — қайтиш йўлини билмайди. Ўликлар орасига борай дейди — бориш йўлини билмайди. Уч кунлик ўлик — аросат азобини тортади, сарсонлик азобини тортади.

— Оқибат, тирикларни қийнаб бошлайди. Тирикларни қон-қакшатиб бошлайди, тирикларни куйдириб бошлайди.

— Ха, яша. Ниҳоят, уч кунлик ўлик... тириклардан алам олади, тириклардан хун олади. Мотам ҳовлида бир нима... чирқ-чирқ учади.

— Ана ўша... уч кунлик ўлик арвоҳи, раис бова, уч кунлик ўлик арвоҳи. Ана шу арвоҳ тириклардан... ўч олиш учун учади. Тириклардан қасос олиш учун... чирқ-чирқ-чирқ этади.

— Арвоҳ чирқ-чирқ этиб... тириклар кўнглига ғулғула солади, тириклар қалбига таҳлика солади. Ана шу арвоҳ чирқ-чирқ этиб... тирикларни адойи тамом қилади! Шу боис — уч кун! Марҳум уч кун меҳмон бўлади.

— Ўлмак, ўлмакни иши кўммак, дейдилар.
— Ўртоқ Ленин эса, етмиш йил... етмиш йилдан буён... кўмилмайди! Етмиш йилдан буён ўртоқ Ленинни арвохи чирк-чирк этади. Етмиш йилдан буён ўртоқ Ленинни арвохи чирк-чирк этиб... совет халқларини кийнайди! Етмиш йилдан буён ўртоқ Ленинни арвохи чирк-чирк этиб... совет халқларидан қасос олади!

— Уч кунлик ўлик етмиш йилдан буён аросатда ётади, денг. Арвоҳи... аллақачон хилқатда сайр этиб юрибди, денг.

— Ўртоқ Ленинни мияси... Давлат Банкасида сақланади, шундай, Давлат Банкасида. Ичак-чавоқлари... ўша вақтдаёқ олиб ташланган. Ўзини устидан эса... Сиёсий бюро аъзолари қатор бўлиб юради! Байрам оти бор, парад оти бор — Сиёсий бюро аъзолари ўртоқ Ленин устида... саф бўлиб туради, ура-ура, дея, қўл силкиб туради. Ўртоқ Ленин устидан... тепкилаб-тепкилаб туради. Мана, етмиш йилдан буён ўртоқ Ленин... Сиёсий бюрога оёк ости бўлади!

— Бечора Ленин... на тириклар орасида бор, на ўликлар орасида бор!

— Мен сенга бир нима айтайми, кампир? Шу... мавзолейга ўртоқ Ленинни кўриш учун кирган одам, у ердан чиқиб... бир бошқа бўлиб қолади! Ха, одам мавзолейдан чиқиб... ажабтовур бўлиб қолади!

— Ўлик — ўз оти билан ўлик-да.

— Мавзолейдан чиққан одамлар бир бошқа бўлиб... уй-уйларига тарқалади. Чирк-чирк... товушлар остида тарқалади. Чирк-чирк... овозлар оғушида тарқалади. Фарб мамлакатлари совет давлатини «ёвузлик империяси», деб атайдди. «ёвузлик империяси» деб аталиши — шу... мавзолей боис эмасмикин? Шу мавзолейдан келиб чиқмиш... ажабтовурликдан эмасмикин? Ана шу чирк-чирк... товушдан эмасмикин? Чин айтаман, кампир, бечора Ленин на... тириклар орасида бор, на... ўликлар орасида бор.

36

Ботир фирка қайта қурувчи демократларни... уч тоифага бўлди. Уч авлодга бўлди.

Ўз топқирлигидан ўзи қувониб олди. Ўз топқирлигидан ўзи... сесканиб олди!

«Бу авлод ўз ўрнини топмаган авлод. Бу авлод хамиятга мухтож авлод, — деди Ботир фирка. — Биринчи авлод... етти-ўн саккиз ёшлилар авлоди. Бу

ёндагилар... бозорда олибсотарлик қилади. Кўча-кўйда савдо-сотик қилади. Сакич сотади. Арок сотади. Бекатларда йўловчи машиналарни ювиб, пул ишлайди. Транспортларда чўнтак қирқади. Кўча-кўйда хотин-қизлар тақинчоғини қулоғидан юлиб қочади, бўйнидан шилиб қочади...

Иккинчи тоифа авлод — ўн саккиз-ўттиз ёшлилар авлоди. Бу авлод... мафия авлод, рэкет авлод. Бу авлод ҳовлидан битта машина олиб қочиш учун... тукқан онасини беради, никоҳидаги хотинини беради. Хонадондан битта видеомагнитофон ўғирлаб чиқиш учун... азиз жонини беради, гулдай умрини беради...

Учинчи тоифа авлод — ўттиз-қирқ беш ёшлилар авлоди. Бу авлод... ҳаётдан кўп нарсаларни хоҳлаб эди. Кўксини тўлдириб орзу-ҳаваслаб эди. Оғзини тўлдириб ўй-ниятлаб эди. Оғзини кўпиртириб-кўпиртириб мактаниб эди. Бу авлод... мансабдор бўлмоқчи эди, амалдор бўлмоқчи эди, шон-шухрат тахтига ўтирмоқчи эди. Бу авлод... Абдулла Қодирий бўламан, деб эди, Чингиз Айтматов бўламан, деб эди, Абдулла Орипов бўламан, деб эди. Ойни кўзлаб эди, юлдузни кўзлаб эди...

Охир-окибат, бу авлод... қайта қурувчи демократ бўлди. Аммо-лекин ҳаёт учун қуллан зиён авлод бўлди. Халқ учун хавф-хатар авлод бўлди.

Бойси — бу авлод... омадсиз-омадсиз авлод! Аламзада-аламзада авлод!

Бу авлод... ҳавода муаллақ осилиб қолди. Ўз касб-кори бўйича уёқлик-да бўлмади, буёқлик-да бўлмади. Аросатда қолди! Окибат ғаюр авлод бўлиб қолди!»

37

«Хўп, қайта қурувчи демократларчалик ҳам борайлик, — деди Ботир фирка. — Майли, шуларниям сазаси ўлмасин. Қайта қурувчилар совет тузуми... жойида янги жамият қурамиз, дейди. Хўп, қур! Тағин айтаман — қур!

Аммо-лекин кани ўша янги жамият?

Жамият мисоли бир иморат бўлади. Эски иморатни бузишдан олдин янги иморатни қуриш керак бўлади. Бўлмаса, бузувчи хароба иморат ичида қолади. Ёмондан-ёмони — бузувчи вайрон иморатда қолишини-да билмайди, ҳали битмаган иморатга кўчиб ўтишини-да билмайди. Аросатда қолади. Аросатдан ёмони йўқ!

Чин, биз дунёда биринчи бўлиб социалистик жамият қуриб эдик. Совет тузуми қуриб эдик. Янги тузум тамал тошини қўймасдан — эскисини бузиб эдик. Қўлимизга қурол олиб эдик. Елкамизга байроқ кўтариб эдик. Бошимиз узра шиор хилпиратиб эдик.

Аммо-лекин бизда... марксизм-ленинизм утопияси бор эди, марксизм-ленинизм утопияси! Чин, марксизм-ленинизм ўз оти ўзи билан утопия эди. Аммо-лекин утопия бўлса-да... бор эди-да, бор!

Манавиларда эса... утопия-да йўқ! Ақалли, утопиягина-да йўқ!

Яна-тағин, ўзларини: оппозиция, оппозиция, дейди.

Ўзи, оппозиция нима? Оппозицияни учта талаб-там-фаси бор: нима қилса — келажак яхши бўлади? Нима қилса — келажакда юрт обод бўлади? Нима қилса — келажакда халқ тўқ бўлади?

Ана шу учта талабга жавоб берувчи зот... оппозиция шон-шавкатига лойиқ бўлади. Ана шу учта талаб учун курашувчи зот... оппозиция шон-шавкатига муносиб бўлади...

Ўтмишга қайрилиб бош эгувчи зот, келажакка талпиниб энг шимарувчи зот — чин оппозициячидир!

Манавилар эса... ўз тарихига тош отишдан бошқа нимани билмайди. Ўз ўтмишига тупуришдан бошқа нарсага кучи етмайди. Ўз ажодлари шаънига лой чап-лашдан бошқа иш қўлидан келмайди».

38

Ботир фирка партиявий ўйлади:

«Етмиш йил Улуғ Октябрь революцияси... дея сизиниб келдик. Улуғ, улуғ... дея ҳамду санолар айтиб келдик. Энди, Октябрь тўнтариши, Октябрь суикасди... дегич гаплар чиқиб қолди. Хатто, ўн еттинчи йил октябрида тож-тахт хўжасиз эди. Большевиклар биттаям ўқ отмай, тахтни эгаллаб олди, дегич гаплар оралаб қолди. Йўқ, мен ишонмайман, йўқ».

Ботир фиркани ичини ит тирнади. Мувозанатини йўқотди. Қўли ишга бормай қолди. Газета-журнал титки-лаб бошлади. Шу ҳақда бир тарихий ҳужжат топди.

Чин, 1917 йил 25 октябрида Николай II тахтни топшириб кетади. Керенский лашкар тўплаш учун Псковга жўнаб кетади. Оқ подшо тахти хўжасиз қолади! Смольний ҳарбий-инқилоб қўмитаси аъзоси Пестковский шу куни поляк хамшаҳри Дзержинский билан учра-

пиб қолади. Дзержинский бу фавқулодда учрашувдан фойдаланади. «Хозир биз сенга мандат ёзиб берамиз, сен шу мандат билан бориб, почтамтни эгаллайсан», дейди. Пестковский ҳамшахрини топширигини бажаришга киришади. Йўлда яна бир танишини учратиб, униял эргаштириб олади. Иккови йўловчи машина ушлади. Почтамтни эгаллаш учун йўл олади. Энг олдин қоровулхонага кириб боради. Аскарлар билан ўзаро келишиб олади. Шундан кейин телеграф, телефон станцияларини қўлга олади.

Биттаям отишма бўлмайди, биттаям қурбон бўлмайди!

Бу вақтда ўртоқ Ленин Фофановлар уйи ертўласида бекиниб ўтиради. Революционерлар ўртоқ Ленинни таклиф этмайди. Чунки ўртоқ Ленин бундан олдин икки марта қўзғолон уюштириб, ҳар икки қўзғолонни-да хароб этиб эди. Шу боис, революционерлар ўртоқ Ленинга хабар бермайди. Хатто... ўртоқ Ленинга билдирмайдилар. Сабаби, революционерлар ўртоқ Ленинни... ўта экстремист, деб билади.

Аммо-лекин ўша Октябрь кечаси ўртоқ Ленинни қалби нималарнидир сезади. Ўртоқ Ленинни қалби Октябрь революцияси... Ленинсиз ғалаба қозонажagini тушуниб қолади. Ўртоқ Ленинни қалби Россия тожтахти... Ленинсиз эгалланажagini билиб қолади. Ўртоқ Ленинсиз-а?

Ўртоқ Ленин кечани қоронғилатиб, кўчага чикади. Революционерлар таклиф этмасалар-да, Смольнийга ўзи кириб боради!

Ўша Октябрь кечаси соат бирларда бир тўда революционер бош штаб аркидан чикиб... император дарвозаси томон юради.

Улар орасида машҳур Жон Рид ҳам бўлади.

Қишқи сарой телефончиси ўз журналига: «Тахминал уч юз кишидан иборат делегация саройга яқинлашиб келмоқда», дея қайд этиб қўяди.

Ана шу делегация киши учун ғамлаб қўйилган ўтинлар уюми устидан ўтиб... дарвоза олдига келади. Аммо дарвоза берк бўлади. Бир революционер шу яқинда жойлашган Преображенский полки казармасига йўл олади. Революционер казармадан лом сўрайди. Полк соқчиси эса: «Полк ухлапти, сенлар бўлса, революция қиламан, деб ивирсиб юрибсан», дея сўкиб боради.

Шундай бўлса-да, революционерлар кечаси соат бир яримларда бир амаллаб дарвозани очади. Қишки саройга кириб боради. Сарой ичида бир соатча... дайдиб юради. Нима қилишларини билмайди. Охир-окибат, Қишки сарой ичида... адашиб қоладилар!

Ботир фирқа ушбу ҳужжатни ўқиб, теваракка қаради: теварак жимжит бўлди, одамзот йўқ бўлди!

Тағин ҳужжатга қаради: барча сатрлар чин. Барча сўзлар чин. Барча ҳарфлар чин. Ана, манаман, деб турибди. Ана, аскардай саф тортиб турибди. Ўчирғич билан ўчирса ўчмайди. Олмос билан тирнаса, кетмайди.

Бу совук сатрларни қандай йўқотса бўлади? Бу қоп-қора ҳарфлардан қандай қутулса бўлади?

Ботир фирқа газетани олдин тўрт буклаб йиртди. Кейин, икки буклаб йиртди. Тағин майда-майда этмокчи бўлди. Аммо қурби етмади. Газетани қулочкашлаб, пақирга отди.

Газета устидан... оғзини тўлдириб-тўлдириб тупурди. Томоғини кириб-кириб тупурди. Газета устидан... бурунларини қоқиб-қоқиб ташлади.

Бир пиёла совук сув ичди. Ўзини босолмай энтикди. Оғир-оғир энтикди. Пақирга тикилиб қолди.

Назарида, газета пақир ичидан... чиқиб келажакдай бўлди. Одамлар орасида қўлма-қўл... ўқилажакдай бўлди.

Ботир фирқа шахд билан кўзғолди. Қаҳр билан гургурт чақди. Ғазаб билан газетани... ёқди!

«Ана, ана энди биров ўқиб бўпти, — деди. — Мендан бошқа биров ўқиб бўпти. Мен эса, туя кўрдингми йўқ».

У ана шунда газета нусхасини эслади. Газета... уч миллион нусхада бўлди. Яна-тағин... Москвани газетаси бўлди.

Шундай бўлса-да, ўз-ўзидан кўнгли тўлди. Ўз-ўзидан миннатдор бўлди. Ич-ичидан ором топди. Ич-ичидан таскин топди.

«Мен ўз партиявий бурчимни бажардим, — деди. — Битта ғаламисликни йўқ қилдим. Битта фикс-фасодни тор-мор этдим. Хали яна... ўн саккиз миллион коммунист бор. Уч миллионга газета ўн саккиз миллион коммунист олдида нима деган гап? Ишонаманки, менинг ўн саккиз миллион коммунист сафдошларим ана шу уч миллионга газетани... бурда-бурда қилиб ташлайди! Яшасин ва яшанасин, Улуғ Октябрь социалистик революцияси!»

— Ура-а-а! — дея хитоб этди.

Хитобдан уй ичи зир-зир этди. Дераза токчасида турмиш мусича пириллаб учди.

Ботир фирка босиб-босиб чой ичди. Ўзини босиб олди.

Пешона терларини арта-арта ётди. Чалканча ётди. Дастрўмолини пешонасига кўйиб ётди. Кўзларини юмиб ётди.

У энди замонавий ўйлади. Қайта курувчиларча ўйлади. Демократларча ўйлади.

«Замон сенга бокмаса, сен замонга бок, дейдилар, — деди. — Хўп, анави қайта курувчи шоирларча ўйлайлик, дейлик. Чин, Улуғ Октябрь революцияси... қайси бир юртлар учун инқироз бўлди, қайси бир халқлар учун фожиа бўлди. Масалан, Болтиқбўйи республикалари учун... инқироз бўлди. Болтиқбўйи халқлари учун... фожиа бўлди. Боиси, Болтиқбўйи юртлари Европа мамлакатлари эди, цивилизация ўлкалари эди. Литва немисдан қолишмас эди. Латиш инглиздан, эстон француздан кам эмас эди. Совет тузуми ана шу цивилизацияли Болтиқбўйи республикаларини... кўп қатори қилиб қўйди. Совет тузуми цивилизацияли латиш билан... ўз ёзуви йўқ чуқчани... баб-баравар этиб қўйди. Совет тузуми Санкт-Петербургдан Сахалингача ёйилган мамлакатни... бир хил этиб қўйди. Санкт-Петербургдан Сахалингача ёйилган турли даражадаги халқларни... тенглар ичра тенг этиб қўйди. Ваҳоланки, Улуғ Октябрь революциясигача ёлғиз... Санкт-Петербург Европа цивилизацияси даражасида эди. Совет тузуми келгунича Ўзбекистон... феодал ўлка эди, феодал! Совет тузуми ўзбек халқи турмушига... цивилизация олиб келди! Чин, бизда олдинлари-да цивилизация бор эди. Бухорода цивилизация бор эди. Самаркандда цивилизация бор эди. Хивада цивилизация бор эди! Аммо-лекин у... осийча цивилизация эди! Совет тузуми... европача цивилизация олиб келди! Илғор цивилизация олиб келди! Ўзи, империя — цивилизация, демак! Империя азал-азалдан цивилизация таркатади. Империяни империя этиб турувчи кудратлардан бириям — цивилизациядир. Шу боис, империяни қадами борган жойга цивилизация-да боради. Масалан, Искандар Зулқарнайн забт этган эл-юрт маданияти гуллаб-яшнади. Икки-уч аср яшнади! Ушбу барк уриб гуллаган давр тарихда эллинизм даври, дея ном олди. Ана шу элли-

низм давридан кейин Искандар Зулкарнайн империяси-да тугади. Кейин, римликлар Европага юриш бошлади. Римликлар... варвар Европани цивилизацияга даъват этди. Римликлар варвар европаликларга... варварларча муносабатда бўлди. Варвар европаликларни... цивилизациялаштирди! Кўп ўтмади, римликлар империяси-да барҳам топди. Совет империяси-да... ана шундай бўлди! Совет империяси... феодал ўзбек халқини цивилизациялаштирди! Совет империяси... феодал ўзбек халқини... ўрис халқи савиясига кўтарди, украин халқи савиясига кўтарди. Билмадим, совет империяси бўлмаса... савиямиз қандай бўлар эди...»

— Яшасин совет тузуми! — деди Ботир фирқа. — Совет тузумига шон-шарафлар бўлсин!

39

У дарвозадан инқиллаб кирди.

Токсўри остида чўқди. Дами чиқмиш копток мисол ўтирди.

Кампири ошхона деразасидан юз кўрсатди.

— Келдингизми, раис бова? — деди.

— Чарчадим, итдай чарчадим.

— Йиғилиш яхши ўтдими?

— Дунёни... сурбет босиб кетибди, кампир. Кечагина тугилган болалар... шундай сурбет, шундай безбет! Олди-кетига қарамай, акиллайди. Бугунни эртаси бор, демай акиллайди.

— Эси кириб қолади. Бир тўхтама келиб қолади. Ошкоралик бўлиб, болалар ўзидан кетиб қолди. Ошкоралик — янгилик. Одамзот янгиликни кўрса, босартусарини билмай қолади.

— Чин, ошкоралик — янгилик. Аммо-лекин ошкоралик — шаллақилик эмас. Ошкоралик — безбетлик эмас, шаккоклик эмас.

— Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ, дейдилар. Сиз замонгаям... бундай бир қаранг-да, раис бова. Ҳозир ҳаммаёқ... оти нима эди?

— Демократия!

— Ҳаммаёқ... ана ўшанака бўлиб кетди!

— Кампир, демократия — конституцияга амал қилиш, демакдир. Демократия — конституциявий яшаш, демакдир. Демократия — қонун-қоидаларни тўла-тўқис бажариш демакдир, қонун-қоидалар чегарасидан чиқмаслик,

демакдир. Бу демократлар конституцияни оёк ости килмоқда, қонун-қоидаларни ертепкиламоқда.

— Хали, демократияни... ақл тиши чиқиб қолади.

— Сен қаердан биласан?

— Итга битган-битга битган ақл тиши... демократияга битмайдими? Битади, демократияни-да... эси кириб қолади.

— Нима овқат қиляпсан?

— Жиянингиз қишлоқдан зиғир мой олиб келди.

Шуни чучитяпман.

Шу вақт айвонда телефон жириглаб қолди.

Кампири ошхонадан ҳадахалаб келди. Ботир фирқани қўлтиғидан олди.

— Мойимга караб туринг, раис бова, — деди. —

Бўлинг-бўлинг! Мен телефонни олай. Туринг-туринг!

— Хе...

Ботир фирқа сўкиниб-сўкиниб кимирлади.

Ошхонадан... димоғини зиғир мой иси олди. Ҳорғин тани тетик бўлди. Сўлғин руҳи қувват олди.

Қозон бошида тик турай деди. Бўлмади — оёқлари холсизланди.

Осма радио ости стулчага ўтирди. Деворга суянди. Деворга бошини қўйди.

Нутқ сўзловчи радио бирдан тинди. Бирдан гулдурок қарсақ бўлди. Бирдан Совет Иттифоқи гимни янгради.

Ботир фирқа... лик этиб турди. Ёқаларини тузатди. Ўнгирларини тортиб қўйди. Қўлларини ёнларига босди. Қоматини ростлади. Елкаларини керди. Бошини тик-тик тутди. Шифтга тикилиб... котиб қолди.

Ошхонани тутун олди. Ошхонани мой иси олди. Мой иси... димоқни куйдирди.

Кампири шанғиллаб кириб келди.

— Вой ўлдим, вой ўлибгина қолдим, — дея шанғиллади.

Кампири питир-питир этиб, газни ўчирди.

Совет Иттифоқи гимни-да соб бўлди, қозон тўла зиғир мой-да соб бўлди.

— Қозон шундай қошиғизда эди-ку, раис бова. Шундай келиб, қарасангиз... қадамингиз кира тилайдими?

— СССР гимни янграганда... қозонга бало борми?

— Зиғир мойим куйиб кетди-я, зиғиргина мойгинам куйиб, адо бўлди-я! Ха, ўша ашулангизга куйдирги чиқсин, ашулагинангизга куйдиргигина чиқсин!

— Мен масалага партиявий ёндашман, кампир, партиявий!

40

Ботир фирқа... ўзига-ўзи гапиргич одат чиқарди. Ўзи гапириб-ўзи эшитгич одат чиқарди. Ўзи гапириб-ўзи кулгич одат чиқарди.

Бу одатини олдин ўзиям билмади. Ўйлаб кўрмади. Эътибор бермади. Кейин билиб қолди. Билди-ю... восвос кунда қолди.

— Тентак-пентак бўлиб қолган бўлсам-а? — деди. — Бўлмаса, одам ўзига-ўзиям... гапирадими?

Ботир фирқа теварак-атрофига аланг-жаланг бўлди. Теваракда одамзод йўқ бўлди.

— Хайрият, биров йўқ. Бўлмаса, бечора партия ишида ишлаб-ишлаб, эсини... еб қўйибди, дер эди. Худони ўзи кўрсатибди, дер эди, — деди. — Барибир, эсимни... еб қўйганимни ҳеч ким исбот қилолмайди. Кимда-ким оғзини очса... мен сенга гапирганим йўқ, дейман...

Ботир фирқани бир кўнгли, дўхтирга бор, деди. Аммо бу фикридан қайтди. Дўхтир халқини оғзи бўш бўлади. Бировга айтиб қўяди. Оқибати ёмон бўлади.

Боиси, замон ёмон: совет тузумида ким амалдор бўлса — ўша одам мараз. Совет тузумида ким мансабдор бўлса — ўша одам малъун. Совет тузуми раиси — муттаҳам. Совет тузуми директори — аблаҳ.

Кечагина тухумдан чиққан зумрашалар... совет тузуми арбоблари тагини ковлайди. Хали бурниниям артиб олмаган жинқарчалар... совет тузуми раҳбарлари тагини ковлайди.

Бу жўжалар Ботир фирқани мазкур қилиқларини билиб қолса... оламга дoston қилади! Майна қилиб кулади. Бармоқларини чаккаларига нуқиб-нуқиб кулади. Анави... ана шунақа, дея кулади. Эл-юрт ичида юрувсиз қилади.

Йўқ, дўхтирга бориб бўлмайди. Бировга-да айтиб бўлмайди. Аммо кампирига айтса бўлади. Кампири давосини топади.

Ботир фирқа тортина-қимтина дардини айтди. Кейин, кампирига кўз остидан қараб-қараб олди. Кўзларини пирпиратиб-пирпиратиб қараб олди.

Кампири пинак бузмади. Ўзини сокин тутди.

— Биладан, биладан... — дея мингиллади.

— Нимани биласан, нимани биласан? — дея бидиллади Ботир фирка.

— С приветом... анакароқ бўлиб қолганингизни.

— Хе, энангни... — дея ўдағайлади Ботир фирка.

Кампири ховлига югургилаб чиқди. Ховли ўртасида кафтини оғзига қўйиб кулди. Кўзларини артиб-артиб кулди.

— Раис бова, нима, умр бўйи қирчиллама йигит бўлиб ўтаман, деб эдингизми? — деди. — Қарилик қарилигини қилади-да. Старость — не радость, дейдилар. Ҳаммаси ёшдан, раис бова, умрдан...

Кампири дераза ойнасида кўриб турди: Ботир фирка болишга ёнбошлади.

Ана шундан кейин ичкарилади. Яна қочиб чиқиш қулай бўлсин учун... эшик олдироғидан жой олди. Тиззаларига йиғилиб қолмиш этакларини тортиб-тортиб текислади.

— Сиз ўзи... ким эканлигингизни биласизми, раис бова? — деди.

Ботир фирка тескари ўгирилиб ётиб олди. Зарда билан ётиб олди.

— Билмайман! — дея тўнғиллади.

— Сиз республика яратган одамсиз, раис бова, сиз республика қурган одамсиз! Сиз бўлмаганингизда... бундай республика қаерда эди, бундай кунлар қаерда эди?

— Қандай республика? — тагин тўнғиллади. — Қанақа республика?

— Қанақа республика бўларди — мустақил Ўзбекистон республикаси!

Ботир фирка ўнгига ағдарилди. Кампирга қараб ётди.

— Ўзбекистон-а? — деди. — Мустақил Ўзбекистон-а?

— Албатта-да, раис бова. Сиз бўлмаганингизда... бу иморатлар қаерда эди, бу юртлар қаерда эди?

Ботир фиркага... жон кирди! Қимир-қимир тўлғонди. Охиста-охиста турди. Кампирга қараб ўтирди.

— Кўп гапирма-да, аччиқ чой дамлаб кел, — деди.

Кампири дарров турди. Калишларини оёқларига илаила югургилади. Чой дамлаб келди. Дастурхон ёзди.

Ботир фирка чордана қуриб ўтирди. Чап қўлини тиззасига тиради. Бақалоқ шиширди. Томоқ кирди. Қироат билан йўталди. Салтанат билан йўталди.

Амалдорона-амалдорона чой хўлади. Мансабдорона-мансабдорона чой хўлади. Ўзига-ўзи хайкал қўйди:

— Эркак... худони ердаги пайғамбари! — деди.

Кампири дастурхон бир бурчида мунғайиб-мунғайиб караб ўтирди. Чолини оғзига қаради. Чолини пешонасига қаради. Чолини пиёласига қаради.

Кампири амалдордан пенсия сўраб келган муштипар мисоли... мўлтираб-мўлтираб караб ўтирди.

Ботир фирка кўрсаткич бармоғини кампири тарафга ниш этди.

— Мана, сен! — деди. — Тилинг бор-а?

— Тил? Тил, бор, ҳа, тил бор!

— Тилинг бўлса, айт: анави Ҳамза кинотеатрини ким қурган? Тилинг бўлса, айт!

— Ҳамза кинотеатриними? Давлат қурган, нима эди?

Ботир фирка ўнг кафтини кампирига пешлади. Аччик ҳам хунибийрон бобиллади:

— Қанақа давлат?! Қандай давлат?!

— Сиз қургансиз, раис бова, сиз қургансиз! — бид-бид этди кампири. — Давлат дегани сиз, сиз дегани давлат, раис бова!

— Шундай де! Давлат, давлат, дейсан! — дея тинчланди. — Ана шу кинотеатрни... мачит қилибдилар! Ана, бўлмаса!

Кампири бу гапни аллақачон эшитган бўлса-да — ўзини энди эшитганга олди. Мазкур кинотеатр аллақачон мачит бўлганини билса-да — ўзини энди билганга олди. Ёқаларини кампирона-кампирона ушлаб-ушлаб... ажабланди.

— Ё тавба, кинотеатрни-я? — деди. — Ўша Ҳамза кинотеатрини-я? Ё тавба, шундай бир маданият даргоҳини мачитга айлантирибдиларми-а? Бу тентаклик қайси аҳмоқдан чиқибди-а?

— Қайси аҳмоқдан бўларди, анави кўча-кўйда акиллаб юрган... муслим ва муслималардан чиқади-да.

— Энди нима бўлади, раис бова?

— Нима бўларди, энди... кечаю кундуз намоз ўқийдилар-да, қайта қуриш қўлидан келмагач... намоз ўқийдилар-да. Эл-юрт учун бирор нарса яратолмагач... беш вақти намоз ўқийдилар-да.

— Эсизгина кинотеатр-а? Яхши-яхши кинолар қўйиб берарди. Концертлар бўларди.

— Энди, кинони тушингда кўрасан. Ма, чойингдан босиб-босиб қуй.

Аччиқ-аччиқ чой ҳовурини босди. Ўпкасини босди. Вужудини вазмин-вазмин этди.

Аммо кўнгил хижиллиги босилмади. Кўнгил ғашлиги босилмади.

Лик этиб турди. Уст-бошини тузатди. Ташқари йўл олди.

Издан кампири эрганиб келди.

— Ха, йўл бўлсин, раис бова? — деди.

— Уёқ-буёқни айланиб, оёғимни ёйиб келай.

— Бинойи қиласиз, раис бова, бинойи қиласиз. Кўнгилни чигили ёзилади-да.

Кампири шундай дея-дея, ичкариламочки бўлди. Яна-тагин ўйлаб қолди. Айтайми-айтмайми, демишдай, оғзини ушлаб ўйлади, чоли кетидан қараб ўйлади. Охири чоли кетидан айтди:

— Ай, раис бова, йўл-юзда биров билан майда-чуйда гап қилиб юрманг?

— Гап? — дея, кетига қаради Ботир фирка. — Гап-ку, гап... Шу қайта курувчи демократларга... ўнгирим тегиб кетсин, шу ўнгиримни қирқиб-қирқиб ташлайман!

— Бинойи қиласиз, раис бова, бинойи қиласиз.

41

У дарахт тағларидан юрди. Қўлларини орқасига кўйиб юрди.

Хиёбон айланди: скамейкаларда дам олиб-дам олиб айланди. Куз япроқларини шитир-шитир босиб айланди. Япроқлар уст-бошларига тўкилиб-тўкилиб айланди. Дарахтларда гурр-гурр этмиш чумчуқлар галасини томоша этиб-этиб айланди. Ариқда оқажак тип-тиник куз сувларини кузатиб-кузатиб айланди.

Куз сувларини ёкалаб юрди-юрди — ўша Ҳамза кинотеатри олдидан чиқди.

Бир келган йўлига қаради, бир сувга қаради, бир кинотеатрга қаради. Чўнтагидан қўлрўмолини олди. Скамейка устини артди. Қўлрўмолини қоқиб, жойига солди. Плаши этакларини йиғиб, скамейкага ўтирди. Елкасидан нафас олди. Сувга тикилди. Сувда ўз аксини кўрди. Ўз аксига қараб ўтирди.

Бошлари узра хазон ёғди. Уст-боши узра хазон ёғди.

Сув юзини хазон ёпди. Сув юзида хазон қалқди.
Сув бўйида бир қаптар бўқоқ шишириб... ғанимига
яғрин берди.

Хаводан куз хиди анқиди. Хаводан хазон хиди
анқиди.

Қишдан... чопар келди!

Дунё куз бўлди. Дунё хазон бўлди.

Ботир фирқани кўнгли... куздан-да куз бўлди. Ботир
фирқани кўнгли... хазондан-да хазон бўлди.

Кинотеатрга тикилди: ана, ўша... қўш тавақали, зал-
ворли дарвоза! Ана, ўша... жимжимадор дераза!

Кинотеатрдан бир тўда ёш-ёш... муслим йигитчалар
чиқиб келди. Муслим йигитчалар бошида оппоқ-оппоқ
такя бўлди. Елкаларида оппоқ-оппоқ желаклар бўлди.

Муслим йигитчалар ерга караб одимлади. Қироат
билан одимлади. Шариат пешволарича одимлади.
Муслимона-муслимона одимлади.

Муслим-муслим йигитчалар... демократларча одимла-
ди. Қайта қурувчиларча одимлади.

Ботир фирқа тагин сувга тикилиб қолди. Ҳадеб
ўтириш жонига тегди. Жойидан оҳиста кўзғолди.

Бу вақт... куёшдан нур кетди. Ёруғдан қувват кетди.
Оқликдан ранг кетди.

Оппоқ олам довланди-довланди... Оқини дегич ранг
кириб келди.

Ботир фирқа намозхонларга халакит бермаслик
учун — кинотеатр орқа тарафидан келди. Кинотеатр
деворларига бош-адоқ каради. Синчиклаб-синчиклаб
каради.

Кинотеатр бурчагига бориб турди. Деворга ўнг каф-
тини қўйди. Деворни силаб-силаб олди. Гўдак пешона-
сини силамишдай... девор бетини силади. Девордан кафт
олмай, кинотеатр ёқалаб юрди.

Кафтлари девордан майда кесакларни уматиб ту-
ширди.

Хасларни учуриб туширди. Қумларни кўчириб ту-
ширди.

Девор кафтларига ғадир-будур ботди. Девор кафтла-
рини тирналади. Девор кафтларини китиклади.

Айни вақтда кафтлари... девордан хузур олди. Де-
вордан завқ олди. Девордан роҳат олди.

Кафтлари ушбу завқ-шавқни... кўнглига узатди. Кафт-
лари ушбу хузур-ҳаловатни... кўнглига тақдим этди.

Ботир фирка энтикди. Ботир фирка орзикди. Ботир фирка мисоли... каптар бўлиб учди!

Каптар мисол... девор бошида оёк илди. Девордан кафтини олди. Кафтини кафтига уриб коқди. Пуфлаб-пуфлаб коқди.

Ботир фирка кафтларига караб-караб... кулимсиди. Деворга караб-караб... кулимсиди.

— Ана, бизни кинотеатримиз, ана! — деди.

Ботир фирка кинотеатр син-симбатига назар солиб... кулимсиди.

— Хар бир маконда... бизни кадамимиз бор! — деди. — Хар бир иморатда... бизни қўлимиз бор!

Ўзи фишт қўйган жойни ўйлади. Шу жой қаерда эди, дея одимлади. Девор ёқалаб одимлади. Хомчўтлаб-хомчўтлаб одимлади.

— Мана шу ерда эди, мана... — деди.

Ана шу жойга эгилди. Ана шу жой деворини сийпади. Ана шу жой пойдеворини силади.

— Йўлдош Охунбобоев биринчи фиштни қўйиб эди. Мен эса... иккинчи фиштни қўйиб эдим! — деди.

Шу вақт иккита ёш-ёш муслим кинотеатрга келди. Олдинма-кетин ўтди. Девор тагида эгилиб турмиш одамни кўрди.

— Анави мўмин банда ким бўлди, таксир? — деди бир муслим.

— Оти нима эди... Қизил, Қизил! — деди иккинчи муслим.

— Астаффурулло, Қизил бундай табаррук даргоҳда нима қилиб юрибди, таксир?

— Ким билади, балким намоз ўқимокни ихтиёр этгандир?

— Астаффурулло, Қизил намоз ўқийдими? Қизил кофирдан баттар-ку? Ўз оти ўзи билан Қизил-ку? Балким Қизил деворга... чоптирмоқчидир?

— Унчалик эмасдир, таксир.

— Қизиллардан келади, таксир. Қизиллардан хар бало келади. Қизиллардан хонақоҳ деворига... чоптириш келади! Бориб, хайдаб юборингиз!

— Ёши улуғ одам, яхши эмас. Ичкари кириб, мўйсафидларга айтамиз, мўйсафидлар гаплашиб қўяди. Қани, кирсинлар, таксир!

Вақт шом еди.

Ботир фирқани кўнгли... шомдан-да шом бўлди. Бо-

тир фиркани кўнгли... шомдан-да маъюс бўлди, шомдан-да мунгли бўлди.

— Жувонмарг бўлгур, муслимлар! — деди Ботир фирка. — Ха, биз Қизилмиз, Қизил! Аммо-лекин биз Қизил бўлиб, яратдик! Биз Қизил бўлиб, курдик! Бу муслимлар оппоқ қайта қурувчи бўлиб ... нимани яратди? Бу муслимлар оппоқ демократ бўлиб... нимани курди? Ха, биз Қизил Байроқ остида меҳнат қилдик. Аммо-лекин меҳнат қилдик! Бу муслимларни қўлидан беш вақти намоз ўқишдан бошқа иш келмайди. Бу муслимлар беш вақти намоздан бошқа нимани билмайди. Майли, менга деса, оқ бўл, кўк бўл. Лекин ярат, кур! Майли, менга деса, қора бўл, сарик бўл, пистоки бўл. Лекин ярат, кур! Майли, шу муслимларчалик ҳам борайлик. Мана, мана шу иморат. Шу иморатни биз қуриб эдик. Хўш, шу иморатни қайси жойи Совет? Қайси жойи Қизил? Шу иморатни қайси жойи коммунистик? Бир сўз билан айтсак, шу иморатни қайси жойи зиён-заҳмат? Хе, сендай қайта қурувчи муслимларни...

Ботир фирка катта йўлга қараб юрди. Юрди-юрди — кетига бурилиб қаради. Кинотеатрга бош-адоқ разм солди.

— Биринчи гиштини Йўлдош Охунбобоев қўйиб эди, — деди. — Иккинчи гиштини... мен қўйиб эдим, мен!

42

Ўзбек хотин-қизларини... хотин-қизлар мажлисига олиб келиш азоб эди! Ўзбек хотин-қизларини бир жойга тўплаш кийин эди. Ўзбек хотин-қизларини уйидан кўчага чиқаришни ўзи... катта гап эди!

Болам — касал деяр эди. Биров — қозон-тоборини ваз этар эди. Биров — эркагим жавоб бермайди, деяр эди.

Шунда, эркакларни чақириб жавоб сўралар эди. Шунда-да жавоб бермагичлар бўлар эди.

Апа шунда, Ботир фирка эркакларни мажлисларда муҳокамага қўяр эди.

— Сен феодалсан, феодал! — деяр эди. — Сен совет хотин-қизларига бойларча муносабатда бўласан!

Ботир фирка хотин-қизларни... хотин-қизлар йиғилишига олиб келолмай, мактабдан ўқувчи қизларни чақирар

эди. Ўқувчи қизларни катор ўтирғизиб қўйиб, тумандан келмиш вакилага тавсия этар эди:

— Мана, фаол хотин-қизларимиз! — деяр эди.

Бугун — қайта қуриш даврида...

Ботир фирка 8-март байрамини кўп кўриб эди. 8-март маросимларини ўзи ташкил этиб эди. Аммо... бугунгидай 8-март байрамини кўрмаб эди!

Бу нима — халқ сайлими? Хотин-қизлар гап-гаштагимми? Хотин-қизлар қурултойими?

Барчаси деса-да бўлади!

«Ана буни демократия деса бўлади! — дея ўйлади Ботир фирка. — Ана, қайта қуриш шарофати, ана!»

Одатича, сарой бир бурчидан жой олди. Теварак-бошдагилар билан бош ирғаб салом-алик этди.

«Совет ҳукумати... етмиш йилда етолмаган ютукка, қайта қуришни дастлабки кунларидаёқ... етдилар! — дея фикрлади Ботир фирка. — Ҳа, жамият қайта қуриляпти. Янги ҳаёт бошланяпти. Ҳа, ўзбек хотин-қизлари қайта ҳаёт қурапти. Бу таҳсинга лойиқ. Ана буни қайта қуриш деса бўлади».

Хотин-қизлар бири қўйиб, бири минбар кўтарилди. Бирови Оролни ҳимоя этди. Бирови табиатни муҳофаза этди. Бирови атроф-муҳитни ифлосланишига қарши нутқ сўзлади. Бирови алюмин заводига қарши бонг урди.

«Мана шулар... қозон-тобонидан бери келмас эди, — деди Ботир фирка. — Ана энди... ўс, ўзбек хотин-қизлари, ўс! Олға, ўзбек хотин-қизлари, олға! Барчаси... Улуғ Октябрь социалистик революцияси туфайли. Барчаси... совет тузуми туфайли».

8-март йиғилишини бошқариб борувчи айтди:

— Энди сўз, оташнафас қайта қурувчимиз, демократия байроғини боши узра кўтариб юрувчимиз... Дилбар Мирзахўжа қизига!

Баланд пештоқли дераза остидан оппоқ бир нарса қимирлади. Оппоқ нарса... бош-адоқ оппоқ бўлди. Бош-адоқ оппоқ матога бурканмиш бўлди.

Оппоқ нарсани... боши қаерда, билиб бўлмади. Юзи қаерда, билиб бўлмади. Елкаси қаерда, билиб бўлмади. Оёқ-қўли қаерда, билиб бўлмади.

Оппоқ нарса минбар сари қимирлаб борди. Ҳа-ҳа, қимирлаб борди!

Оппоқ нарса қимирлади-қимирлади — минбарга чиқиб борди. Йиғилганлар сари юзланди.

Ботир фирка ана шунда оппоқ нарсани бет-бошини кўрди: кулчадай бир юз бўлди, қорамағиз бир юз бўлди.

Кулча юз халойиққа тик қарамади. Халойиқдан нигоҳини бекитди. Қўлидаги қороздан кўз олмади.

Ботир фирка оппоқ нарсага тикилди-тикилди — ким эканини билолмади. Теварак-бошдан сўрай деди — аёл кишини суриштиришдан орланди.

«Ия, бу отинбиби ким бўлди? — деди Ботир фирка. — Бундай отинбибилар йўқ эди-ку? Бундай оппоқ кийим-бош кийиш йўқ эди-ку? Ё шундай оқ кийим-бош мода бўлди-ми?»

Оппоқ нарсани лаблари... булк-булк этди. Афтидан, оппоқ нарса... калима ўқиди. Кулча юзларига фотиҳа тортди. Олдин ўнг тарафига туф-туф-туф, этди. Кейин чап тарафига туф-туф-туф, этди.

Ботир фирка минбар кўрди — бундай минбар кўрмади. Нотик кўрди — бундай нотикни кўрмади.

«Чиндан-да, бош-адоқ оппоқ кийиниш... мода бўлди-микин-а?»

Ботир фирка шу хаёлда сарой алаңлади. Чиндан-да, саройда оппоқ матога бурканган хотин-қизлар мўл бўлди. Хар учта хотин-қизни биттаси оппоқ матога ўралган эди.

«Ха-а, буям яхши, — деди Ботир фирка. — Оқлик — эзгулик!»

Оппоқ нарса тагин теварак-бошига туф-туф, этди. Ёнбошларига туф-туф, этди. Кейин, нутқини бошлади:

— Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм. Расулulloҳ саллalloҳу алайҳи васаллам ансорларига иймондан ўғит бериб, хаё иймондандур, дейдилар...

Ботир фирка ана шунда оппоқ нарсани таниди. «Ия, бу Диля-ку, Диля! — деди. — Ўша ўзимизни Диля...»

Ботир фирка оппоқ нарсани оғзидан кўз узмади. Кўзлари оппоқ нарсани оғзида бўлди, хаёллари оппоқ нарсани ўтмишида бўлди...

Оппоқ нарса давом этди:

— Жаноб пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом Қуръони карим муқаддас китобларининг йигирма тўртинчи сура, ўттиз биринчи оятларида шундай дейдилар: мўминаларга ҳам айтинг, кўзларини номаҳрам эркакларга тикишдан тўссинлар ва авратларини харомдан

сақласинлар! Ҳамда кўриниб тургандан бошқа зеб-зийнатларини, яъни, устларидаги либосларидан бошқа зеб-зийнатларини номахрамларга кўрсатмасинлар ва кўкракларини рўмоллари билан тўссинлар! Улар зеб-зийнатларини кўрсатмасинлар, магар эрларига ё оталарига, ё эрларининг оталарига, ё ўғилларига, ё эрларининг ўғилларига, ё ўзларининг оға-иниларига, ё оға-иниларининг ўғилларига, ё опа-сингилларининг ўғилларига, ё ўзлари каби аёлларга, ё қўл остидаги чўриларга, ё аёллардан беҳожат бўлган, яъни жуда кексайиб қолган ёки ақлсиз-девона эркак хизматкор кулларга, ё аёлларнинг авратларидан хабардор бўлмаган гўдакларгагина кўрсатишлари жоиздир. Яна яширган зеб-зийнатлари билинсин учун оёқлариши ерга урмасинлар! Барчаларингиз Оллоҳга тавба қилинлар, эй мўминлар! Шоядки, шунда нажот топсангизлар! Шундай экан, мен ожизаи банда, шу ерда ўтирган барча мўмин-мусулмон мазлумаларга Муҳаммад алайҳиссаломимиз ўғитларига амал қилиб, бошларига рўмол ёпинишларини сўрайман...

Ана шунда Ботир фирқа бир калкиб тушди. Теварак-бошига аланглади.

— Ия-ия! — деди. — Бу нима деяпти?

Олд қаторда ўтирмиш бир аёл кетига бурилиб қаради.

— Тўғри айтмоқда! — деди аёл. — Мусулмончиликка қайтиш вақти келди!

Ботир фирқа тағин уёқ-буёғига аланглади. Бошқа бир гап кутди. Аммо шу гапни эшитолмади. Бойси, шу гапни айтажак зотни тополмади.

Иложсиз қолди. Бошини эгди. Тиззаларига тикилди. Оёқлари учига тикилди. Жойидан оҳиста қўзғолди. Оҳиста ташқари йўл олди.

«Мусулмончиликка қайтиш вақти келди эмиш, — деди Ботир фирқа. — Шу вақтгача қаерда эдинг? Шу вақтгача ким эдинг?»

Ботир фирқани қўллари белида бўлди, хаёллари аллақаяқларда бўлди...

«Бу жувон қайси бир эркакларни тиззасида ўтирмади, — ўйлади Ботир фирқа. — Бу жувон қайси бир эркакларни қучоғида ётмади».

Ботир фирка хаёллар оғушида уйига кириб келди.

Уйида чалқанча ётиб ўйлади. Ёлбошлаб ётиб ўйлади, кўзларини юмиб ўйлади.

«Булар ким бўлди ўзи? Монах аёлларми? Монах аёллар ўрисларда бўлади-ку? Монах аёллар қоп-қора либосга бурканиб юради-ку? Булар оппоқ матога ўраниб, мажлисларда нутк сўзлапти-ку. Барчаси мусулмон фарзанди-ку. АҚШда ана шундай оппоқ либосга ўралган бир тўда бор. Отини ку-ку-лукс-клан, дейди. Ку-ку-лукс-кланлар хамиша бошдан-оёқ оппоқ либосга бурканиб юради. Шу боис, ку-ку-лукс-кланларни кимлигини билиб бўлмайди. Ё булар ҳам ку-ку-лукс-клан бўлмоқчими?»

Ботир фирка ана шу ерда ўз фикридан қайтди.

«Ку-ку-лукс-кланлар АҚШда-ку? — дея мулоҳаза этди. — АҚШ капиталистик мамлакат-ку? Йўқ, менинг кўрганларим совет хотин-қизлари, социалистик хотин-қизлар! Масалага партиявий ёндашиш керак, ўрток Эсонов, партиявий!»

Ботир фирка ана шундай мулоҳазага боргани учун... ўзини-ўзи айблади.

«Падар лаънат, мегажин! — дея сўкинди Ботир фирка. — Ўзи, булар нима қилмоқчи? Ўзбек хотин-қизлари йигирманчи аср... бошига қайтмоқчими? Феодализмга... феодализмга қайтмоқчими? Қайси мақсад билан феодализмга қайтмоқчи? Мусулмончиликками? Эскича урф-одатгами? Иффатгами? Ўзбек хотин-қизлари... феодализмда шунчалар мусулмон эдими? Ўзбек хотин-қизлари феодализмда шунчалар... иффатли муслим эдими? Ўзбек хотин-қизлари феодализмда шунчалар... хур-аркин эдими?»

Ботир фирка... воясиз хаёлларга бормаслик учун токчадан «КПСС программаси»ни олди. Ёнига қўйди. КПСС программасига қараб-қараб овқат еди. КПСС программасига қараб-қараб чой ичди.

Кампири Ботир фиркани бу қилиғидан хайрон бўлмади. Аксинча, Ботир фиркани кўнглини олиш йўлини қилди: КПСС программасини силаб-силаб қўйди.

— Хўп бинойи қиласиз, раис бова, — деди кампири. — Қайта мутолаа илмни онаси, ха, илмгинани онаси!

Ботир фирка маъқуллаб бош ирғади. Барибир, оппоқ нарсалар хаёлидан кетмади.

«Агар феодализм замонида бўлса эди, Дилядай аёллар... бирор бойни ё ўнинчи, ё ўн бешинчи хотини бўлар эди, — деди Ботир фирқа. — Дилялар феодализмда қаерда ишлар эди? Бу канжиқлиги билан... ҳеч қаерга сизмас эди! Қайси бир бойни кир-чирини ювиб кун кўрар эди. Оёғи бузуқлар... феодализмга-да сизмайди! Бундай канжиқлар қайси бир... фоҳишахоналарда жон сақлар эди».

— Ғанимат ғарники, дейдилар, — деди Ботир фирқа.

— Лаббай?

— Ғар қариса отин бўлади!

— КПСС программаси устида ундай деманг, раис бова.

Ботир фирқа хиёл бўлса-да, ўзини тийди. КПСС программасига қараб-қараб бош ирғади:

— Чин айтасан, кампир, партиявий фикрлаш керак, партиявий, — деди.

Ботир фирқа кампирига 8-март йиғилишини айтиб берди. Оппоқ-оппоқ нарсаларни айтиб берди.

— Кошки, одамлар уларни кимлигини билмаса, — деди Ботир фирқа. — Қайси юз билан тоат-ибодат қилади? Одамда бет бўлса! Ор-номус бўлса! Ғар қариса отин бўлиб... Куръондан сабоқ бериб ўтирибди. ...ларингизни ювинг, дейди! Ҳе, ...инг бошингдан қолсин! Ботир фирқа оппоқ нарсаларни... чапарасталаб сўқмоқчи бўлди. Яна-тагин... КПСС программасини юз-хотир этди!

44

Лик этиб кўзғолди.

Ховли айланди: дарахтларни ушлаб-ушлаб айланди. Дарахт учларига қараб-қараб айланди. Ер тупуриб-ер тупуриб айланди.

«Намоз ўқиш учун торгина бурчак керак. Хилватгина бурчак керак, — деди Ботир фирқа. — Намоз бир метрча жойда ўқилади. Ҳа, йиқилиб-туриш учун бир метргина ер керак. Беш-олти минутгина вақт керак. Ахир, совет давридаям тор бурчаклар бор эди-ку? Совет давридаям беш-олти минутлик вақт бор эди-ку? Нега булар совет даврида намоз ўқимади? Чин, коммунистик партия намозга қарши эди. Аммо-лекин КПСС шу намоз ўқимасин дея... деразангдан мўралаб турмаган эди-ку? КПСС шу ётиб-турмасин дея... оёқ-қўлингни ушлаб турмаган эди-

ку? КПСС шу намоз вақтини билолмай қолсин дея... билагингдаги соатингни олиб қўймаган эди-ку?

Намоз ўқиш учун... таҳорат олиш лозим бўлади. Ахир, КПСС... таҳорат жойинг тирқишидан мўралаб турмаган эди-ку, шу таҳорат олмасин, дея? Таҳорат — ювиниб-чайиниш демак, халолланиб-покланиш, демак. Ахир КПСС таҳоратхонангга кириб келиб... пок-халол бўлма, дея, зугум этиб турмаган эди-ку?

Чин, совет тузумини қусурлари кўп эди. Чин, совет тузуми кўп нарсаларга қарши эди. Аммо-лекин инсон таҳоратига қарши эмас эди! Унда, нега булар бирдан... шариатпеша бўлиб қолди? Бирдан... намозхон бўлиб қолди? Бирдан... муслим ва муслималар бўлиб қолди?

Бир улуғ зот шу ҳақда зўр гап айтиб эди. Бу зот Камол Отатурк эдими ё Лев Толстой эдими? Ким бўлса-да, хўп айтиб эди. Ана шу доно гапни даври келди: бечора дин... гар-ўғрилар учун қалқон бўлади. Бечора дин... мараз-мутгахамлар учун қалқон бўлади. Бечора дин... аблахлар учун қалқон бўлади. Дин, балога қолган дин!

Ишдан ҳайдалган ожиз банда — ўзини шариатга уради. Иш тополмаган қўли қалта — художўй бўлади. Қўлидан фойдали иш келмаса — намозхон бўлади. Егани нон тополмай қолса — қўлига тасбеҳ олади. Борадиган жой тополмай қолса — мачитга боради. Юрар йўлини билмай қолса — шариат йўлидан юради. Муслим бўлади! Муслима бўлади!

Бечора Худо, бечорагина Худо! Бечора пайғамбар, бечорагина пайғамбар!

Чин, одам ўз динидан ташқарида яшай олмайди. Одамни одам этиб турувчи-да динидир. Одам киёфасига солувчи-да диний маънабидир.

Мана, XX аср тамом бўляпти. XX аср якулланяпти. Ана шундай кунда... манавиларни ишини! Шундай тараққиёт кунда... манавиларни қилигини!»

Ботир фирқани хаёллари ўтмишларга учди. Оёқлари заминда бўлди. Хаёллари кечмишда бўлди...

«Совет тузуми ўзбек хотин-қизларига нима қаромат кўрсатди? — деди Ботир фирқа. — Совет тузуми ўзбек хотин-қизларига бешта қаромат кўрсатди. Қаромат деса дегулик! Ўзи, совет тузумидан олдин ўзбек хотин-қизлари бор эдими? Бор бўлса... Оти... нима эди? Оти... заифа эди. Оти... ожиза эди! Оти... тавқи лаънат эди! Совет тузуми уларга ном берди: ўзбек совет хотин-қизлари!

Улар ана шу ном билан... инсон саналди. Ана шу ном билан ижтимоий-сиёсий куч бўлди. Ана шу ном билан маданий-маънавий қудрат касб этди.

Бу — совет тузумининг биринчи каромати бўлди.

Совет тузумининг иккинчи каромати — совет тузуми ўзбек хотин-қизларига... паранжи-чиммат ташлаттирди! Ўзбек хотин-қизлари халтага ўроғлик... булбул эди. Ўзбек хотин-қизлари енг ичидаги... бедана эди. Ўзбек хотин-қизлари юзига парда тортиғлик... ойна эди.

Совет тузумининг учинчи каромати — совет тузуми ўзбек хотин-қизларини... хат-саводли этди! Чин, эскича мактаб-мадраса бор эди. Аммо-лекин мактаб-мадрасаларда фақат... ўғил болалар ўқитилар эди. Ўқиш заифалар учун... гуноҳ эди! Совет тузуми ана шу гуноҳни... бекор этди!

Совет тузумининг тўртинчи каромати — совет тузуми ўзбек хотин-қизларини... никоҳдан ўтказди! Чин, эскида ҳам никоҳ бор эди. Аммо-лекин эски никоҳ... хотин-қизларни инсон санамовчи никоҳ эди. Аёл ким, мол ким — фарқламовчи никоҳ эди. Молбозордан мол сотиляптими ё хонадондан қиз узатиляптими — билиб бўлмовчи никоҳ эди. Совет тузуми ўзбек хотин-қизларини... ЗАГС дан ўтказди!

Совет тузумининг бешинчи кароматини... тан олиш лозим! Совет тузуми ана шу бешинчи кароматда... қош қўяман деб, кўз чиқариб қўйди! Чин, совет тузумини мақсади — ўзбек хотин-қизларини эркаклар билан тенг ҳуқуқли этиш эди. Чин, тенг ҳуқуқли этди. Аёллар билан эркакларни тенгма-тенг кўрди. Аммо-лекин аёл билан эркакни бир колипга солди. Аёл ким, эркак ким — билиб бўлмай қолди. Ўзбек хотин-қизларига... бульдозер ҳайдаттирди, трактор ҳайдаттирди!»

45

Ботир фирка оёкёйди учун ташқарилади. Хиёбонга йўл олди.

Хиёбонда одам кам бўлди. Барча ишга шошилди. Биров питир-питир шошилди. Биров бир нималар еб-еб шошилди. Биров чопқиллаб-чопқиллаб шошилди.

Одам одамга карамади. Одамлар кўзи оёғи остида бўлди. Билагидаги соатда бўлди. Бекатда бўлди.

Ботир фирка теваракка сокин боқди. Хотиржам нафас олиб боқди.

Ленин хайкали қошига келди. Бошидан похол шляпасини олди. Ленинга қараб... таъзим бажо этди.

— Саломатмисиз, ўртоқ Ленин! — деди.

Шляпасини бошига қўндирди. Йўлида давом этди. Кўм-кўк ўтлар ёқалаб юрди. Турли-туман атиргуллар олдидан юрди.

Атиргуллар... атриёт анқитди.

У гулларга қараб... димоғини тўлдириб-тўлдириб нафас олди.

— Ох-ох-ох! — деди.

Ботир фирқа мириқди!

Сайр этиб юра-юра — хиёбон четидан чиқиб қолди. Тагин изига қайтар бўлди. Аммо оёқлари толиққандай бўлди. Аниғи, пича ўтиргиси келди.

Шу яқинда турмиш узун скамейкадан жой олди. Скамейка суянчикларига қулочларини ёйди. Оёқларини кериб-кериб узатди. Оёқлари шундай роҳат олди, шундай роҳат олди!

У ҳаётдан завқ-шавқ олди. У тўйиб-тўйиб хўрсинди. У ҳаётдан... шукур этди.

Шунда, шу яқиндан шитир-шитир товуш эшитилди. Мисоли, дарахт япроқлари шитирлаб учиб тушмиш бўлди. Мисоли, еллар хазонларни шитирлатиб учирмиш бўлди. Мисоли, чумчуқлар хазонлар оралаб юрмиш бўлди.

Ботир фирқа эътибор бермади. Дикқат этмади.

Шитир-шитир мунтазам бўлди. Тез-тез бўлди. Тобора яқиндан бўлди.

Ана шунда Ботир фирқа аланглади. Бош-адоқ назар солди.

Скамейка кетида ёйилиб ётмиш кўкаламзорда иккита оппоқ... Оппоқдан-оппоқ нарса турди. Энг хайратли жойи — оппоқ нарсалар... майда-майда бўлди. Дўмбоқ-дўмбоқ бўлди!

Оппоқ-оппоқ дўмбоқчалар... беш-олти ёшлик... қизалоқлар бўлди! Оппоқ қўйлак-лозим кийгувчи қизалоқлар бўлди. Оппоқ рўмол ўрагувчи қизалоқлар бўлди.

Қайта қурувчи шариатпенволар тили билан айтсак... муслималар бўлди!

«Ё тавба! — деди Ботир фирқа. — Тушимми ё ўнгимми? Нима бало, қайта қурувчилар мени эсимни киритиб қўйиш учун шундай ташкил этаяптимикин? Қайта қурувчилардан келади. Жувонмарг бўлгур, қайта қурувчилардан ҳар бало келади».

Ботир фирқа аланг-жаланг бўлди. Синчков-синчков аланглади. Дикқат-эйтибор билан аланглади.

Йўқ, бу яқинда қайта қурувчи сувратлар йўқ. Йўқ, бу яқинда шариятпешво сиймолар йўқ.

Ботир фирқа хотиржам бўлди. Ўнг тирсагини скамейка устига тиради. Юзини ўнг кафтига қўйди. Дўмбок муслималарга ўйчан тикилиб қолди. Маъюс тикилиб қолди.

«Шуларни ёши бўлса, беш-олтиларда. Кечагина туғилган кизалоклар, — деди Ботир фирқа. — Афтидан, булар ҳали мактабниям кўрмаган. Булар ҳали бурниниям артиб олмаган. Нега энди, айнан шу бугун... шулар кўзимга кўриняпти?»

Ботир фирқа ўйлаб қолди. Гўё, туш кўрди. Гўё, дунёни энди кўрди. Гўё... бир балога йўлиқди!

Қоматини хиёл ростлади. Томогини қирди. Бошини уёқ-буёққа кимирлатди. Ўта жиддий бўлди. Энди, партиявий ўйлади. Партиявий фикрлади:

«Менимча, бундай жажжи муслималарни кўп кўрган бўлишим керак. Аммо-лекин раҳбарлик феълим кўзиб... майда-майда одамчаларга эйтибор бермаган бўлишим керак. Раҳбарлик димоғим йўл қўймай... оёқ остида ўралишиб юрган муслимачаларга қайрилиб қарамаган бўлишим керак. Яна-тағин, кексалик... бемалолхўжалигим ҳам кўшилиб, гўдак муслималарга дикқат этмаган бўлишим керак».

Ботир фирқа жажжи муслималар билан сўрашмоқчи бўлди.

— Ха-а, яхшимисизлар? — деди.

Гўдак муслималар жойида қолди. Ёнма-ён бўлди. Қўлларини кўксиларига қўйди. Бошларини эгди. Кўзларини калишлари учига қадади.

— Димоғларинг чорми?

Гўдак муслималар сукут сақлади. Калишларидан кўз узмади. Мик этмади. Салом бермади.

Ботир фирқа ана шуида тушунди. Негалигини англаб олди. Ўзича бош ирғади.

«Айтмоқчи, шарият бўйича муслималар эркакларга қарамайди. Эркаклар билан салом-алик этмайди, — деди. — Тўғри, мана шугиналар тоат-ибодат этади. Намоз ўқийди, рўза тутади. Аммо-лекин муслима бўлиш учун... худони кимлигини билиш керак. Муҳаммад пайғамбарни кимлигини билиш керак. Бунинг учун аввало... Қуръонни

ўқиш керак, ҳадисларни ўқиш керак. Бор-йўғи беш-олти ёшлик муслималар бунча илмни қачон ўрганиб олди? Бор-йўғи беш-олти ёшлик муслималар Куръон ҳадисларини қачон ўқиб олди? Ёмондан-ёмони, бу муслимачалар... катта бўлса, ким бўлади? Ёмондан-ёмони... эл-юртни тақдири шу муслимачаларга қоладими?

Шулар юрт келажаги бўладими?»

Ботир фирка чидаб ўтиролмади: Тиззаларини муштраб кўзғолди. Ерга тупуриб кўзғолди. Ох-ох уриб кўзғолди.

46

Ботир фирка Москва телевидениесини кўриб кофе ичди. «Тонг» томошасини кўриб кофе ичди.

Мазкур томошада ажаб бир синаотни кўрди: Париж олий ўқув юртларида сабоқ олувчи эронлик қизлар... паранжи ўрапти! Кўчада паранжи ўраб юрибди. Институтда паранжи ўраб юрибди. Дарсда-да паранжи ўраб ўтирибди!

Париж мэри бундан хабар топибди. Паранжида юриш тақиқлансин, дея қарор чиқарибди. Ким паранжида юрса, олдин жарима солинсин. Кейин, ўз юртига қайтариб юборилсин, дебди.

Эрон хотин-қизлари ушбу қарорни эшитиб, Техрондаги Франция элчихонаси олдида намоёниш ўтказибди. Бу, мусулмончиликка қарши қарор, тезда бекор қилинсин, дея норозилик билдирибди.

Элчихона олдида тўда-тўда хотин-қизлар, қоп-қора паранжилик хотин-қизлар. Бошдан-адок қоп-қора хотин-қизлар!

Ботир фиркани завки келди. Ич-ичидан шод бўлди.

«Жуда тўғри қарор! — дея маъқуллади. — Ана мэр, ана раҳбар! Ахир, Париж мэри... коммунист эмас-ку? Ахир, Париж мэри... Қизил эмас-ку?»

Ботир фирка ғайрати жўшди. Жойидан даст кўзғолди. Кафтини кафтига урди. Кафтини кафтига ишқади.

— Барибир... ҳақиқат бор! — деди.

Айвонда тимирскиланиб юрмиш кампири овоз берди:

— Чақирдингизми, раис бова?

— Яшаса бўлади! — деди Ботир фирка.

Хиёбон тўла одам бўлди.

Одам мисоли чумчук бўлди.

Одамлар елкасига чумчук бўлиб кўнса бўлди... аммо одамлар оралаб юриб бўлмади.

Одам... қайнади!

«Райком буюрсаям бунча одам йивилмас эди, — дея ўйлади Ботир фирқа. — Райком партиядан ўчираман, десаям бунча одам келмас эди. Демократия шарофати бу, демократия шарофати».

Ботир фирқа одамларни ёриб юролмади. Ичкарирок киролмади. Теварак-бош аланглади. Азим чинор остида турмиш бир кишига кўзи тушди.

Бу киши — собиқ обком секретари ўртоқ Ражабов бўлди.

У ана шу Ражабовни коралаб борди. Ражабов билан кўришиб-сўрашди. Қўлларини костюми чўнтақларига солди. Минбарга қаради. Йиғилиш бошланишини пойлади.

Ўрта яшар киши бир минбарга қаради, бир Ботир фирқага қаради, бир чинор шохларига қаради.

— Биз ҳам бор, мана шу чинорлар ҳам бор. Нима дедингиз? — деди.

— Чин, чин, — деди Ботир фирқа. — Чинорлар ҳам бор... биз ҳам бор!

— Шу чинорларгаям... йигирма йиллар бўлиб қолди-ёв?

— Ундай паст кетманг. Бу чинорларни умри... ярим асрдан ошиб кетди.

— Ярим аср? Гаингизда жон бор. Чунки мен ҳам бор, шу чинорлар ҳам бор.

— Шундай, асрлик чинорлар, шундай.

— Қаранг, ярим асрдан зиёд эл-юртга соя-салқин бериб келади-я?

— Шундай, шундай.

— Бобонинг тол тиккани — ўзига ном эккани, дейдилар. Қайси бир... ота-боболаримиз экиб кетган-да?

Ботир фирқа юзларини четга буриб кулимсиди. Чинор шохларига қараб кулимсиди.

— Ким билади, — деди.

— Қаранг, бутун бир хиёбонни яшнатиб турибди-я. Яхшидан боғ қолади, деганлари шу-да?

Ботир фирка кўзларини олиб қочиб кулимсиди. Бош ирғаб-ирғаб кулимсиди.

— Чин, яхшидан боғ қолади, чин, — деди.

— Шу чинорларни ким экиб кетган бўлсаям... жойи жаннатда бўлсин!

Ботир фирка оёқлари учига тикилди. Ботир фирка хиёл хўрсиди. Ботир фирка хиёл қизарди.

«Раҳмат, раҳмат», — деди ичида.

Шу вақт, минбарга қайта қурувчи демократлар кўтарилди. Жой-жойини эгаллади.

Йиғилиш Орол денгизини химоя этиш ҳақида бўлди.

Орол химоячилари бирин-бирин минбар кўтарилди. Алангали-алангали нутқлар сўзлади.

Ботир фирка нутқларни қунт билан эшитди. Ўнг қулоғини нотикларга қаратиб эшитди. Кафтини қулоғига елпана этиб эшитди.

Ботир фирка бир нарсани фахмлаб қолди: нотиклар нутқини Оролдан бошлаб... бошқа гапларга бурди. Орол номи бутунлай йўқолди.

Йиғилиш Орол ҳақида бўлди. Чинорларда осиелик шиорлар Орол ҳақида бўлди. Минбар бетида илиғлик алвон чақирик Орол ҳақида бўлди. Нутқлар бошланишида Орол ҳақида бўлди. Кейин, Орол номи... тамомила ғойиб бўлди!

«Буларни дарди Орол эмас, — деди Ботир фирка. — Йўқ, буларни қайғуси Орол эмас. Бўлмаса, нима?»

— Энди сўз... Мирзабуллоҳ ибн Усмон ўғли ал-Мадийга!

Йиғилиш аҳли чайқалди. Йиғилиш аҳли қарсақ чалди.

«Исми шарифидан... Арабистондан меҳмон келган чиқади, — деди Ботир фирка. — Исми шарифидан... араб шайхларидан бўлса керак».

Минбарга дароздан-дароз бир бола чиқиб келди.

Ботир фирка кекса кўзларига ишонмади. Кўкрак чўнтагидан кўзойнагини олиб тақди, эътибор бериб қаради.

Чин, бу ўша... Мадиев бўлди. Ўша дароз шоир бўлди.

«Тавба, — деди Ботир фирка. — Булар ўзи нима истайди? Бу билан нима демоқчи? Ўзларини намозхон қилиб кўрсатмоқчими? Ўзларини шарият пешволари қилиб кўрсатмоқчими?»

— Бисмиллохир раҳмонир рохийм... — дея сўз бошлади Мадиев.

«Аввало, гап исми шарифдами? — деди Ботир фирқа. — Масалан, мен ўзимни ал-коммунист... ибн фирқа... дея атасам, шариат пеншоси бўлиб қолармидим? Намозхон бўлиб қолармидим?»

Мадиев нутқини Оролдан бошлади. Бир-икки марта Орол-Орол, деди. Кейин...

— Жаноблар, афтидан, кекса авлод осонликча таслим бўлмоқчи эмасга ўхшайди. Кекса авлод осонликча жон бермоқчи эмасга ўхшайди! — деди. — Шу сабабдан, кекса авлод дуч келган нарсага ёпишмоқда. Кўзига кўринган нарсага тиш-тирноғи билан ёпишмоқда. Ҳа, бу табиий ҳол. Чўкаётган одам чўпга ёпишиши табиий ҳол. Сизга маълумки, кекса авлод Улуғ Ватан уруши ғалабасига ёпишиб кўрди. Биз ғалаба қозондик, деб кўкракларига орден-медаллар тақдилар. Параллар ўтказдилар. Жаноблар, ғалабани оддий солдат қўлга киритган, оддий солдат! Ғалаба қозонганлар Европа қабрларида ётибди. Улар йигирма миллион, ҳа, йигирма миллион! Йўқ, жаноблар, йўқ, кекса авлоднинг бу ёлғон даъволари ўтмайди! Кекса авлоднинг тоталитаризм ўтмишлари, милитаризм кечмишлари энди ўтмаганидек, бу ёлғон даъволари ҳам ўтмайди! Жаноблар, кекса авлод ўзлари она-ватанимизни зулматга айлантирган тоталитаризм режимига, она халқимизни кулга айлантирган ўша милитаризм тузумига сизни ҳам, бизни ҳам қайтариш учун ёш авлоднинг... этагидан тортмоқда, ҳа, этагидан тортмоқда!

Халқ... кўклам елларидан чайқалмиш буғдойзор мисол... тўлқинланиб-тўлқинланиб олди!

Халқ... кўкни кўтарди!

— О-о-о! У-у-у! — дея нидо этди.

Ботир фирқани кўкси кизиди. Кўкси ёнди. Кўкси ғалаён этди.

— Ўртоқ Ражабов, уйга меҳмон келмоқчи эди, — деди.

— Мениям ишим бор эди, — деди Ражабов.

— Унда, кетдик!

Улар одамларни ёриб-ёриб юрди.

Катта кўчага чиқиб олди.

Ботир фирқа елкадан нафас олди. Юзларини рўмолча билан артди.

Ражабов... оғиз тўлдириб-оғиз тўлдириб тупурди. Қакириб-қакириб тупурди. Босиб-босиб бурун қокди.

— Булар нима деяпти, ўртоқ Ражабов?

— Итим биладими, нима деяпти!

— Гапира беради-да.

— Шу-да, ўртоқ Эсонов. Минбарга отилиб чиқиб, лакиллайверади-да.

— Ўз оти ўзи билан қайта қурувчи-да.

— Нима, шулардан бошқа қайта қурувчи йўқми?

— Бор, мана, сиз билан биз ҳам қайта қурувчимиз.

— Бўпти-да, ҳозир ҳамма қайта қурувчи.

— Энди булар лидер, ҳа, лидер!

— Қайси, ўшаларми? Маҳмадона, денг, маҳмадона.

— Йўқ, улар интеллектуал, ўртоқ Эсонов, ҳа, улар интеллектуал.

— Мен буларни юзида ҳам, сўзида ҳам интеллектуаллик кўрмаяпман, ўртоқ Ражабов.

— Бор, сиз билан биз ёшларни билмаймиз, бор. Ёшлар Нишсени ўқиган, Камюни ўқиган, Прустни ўқиган, Фрейдни ўқиган.

— Сиз обком Ражабовсиз, сиз буржуа мафкурачиларини намуна қилманг, ўртоқ Ражабов!

— Бақирманг, ўртоқ Эсонов, бақирманг. Кўчадан ўтган-кетганлар нима деб ўйлайди? Бор, барибир ёшларда бор.

— Бақирсам-бақирмасам? Нима бор, нима бор?

— Интеллектуаллик бор. Интеллектуаллик донолик деб ўйлайсизми? Кечириб кўясиз. Интеллектуаллар халқ ҳисобига яшовчи бетайин бир тоифа бўлади. Интеллектуалларда соғлом ақл бўлмайди. Интеллектуаллар халқ қалбида нима дард бор, ҳеч қачон англаб етмайди. Шу сабаб, интеллектуаллар халқдан оёғи узилиб қолган зотлар бўлади. Интеллектуаллар китобга қараб ўйлайди, китобга қараб фикрлайди. Интеллектуаллар китоб саҳифаларида яшайди, китобий яшайди. Шу сабаб, китоблардан оғзини тўлдириб цитаталар келтиради, тарихдан сабоқлар ўқийди. Аммо... кўчат экиб, дарахт ўстиролмайди. Лой қориб, иморат қурулмайди. Гўнг сепиб, ерни тўйдиролмайди. Сабаби, интеллектуалларда ҳаётий ақл бўлмайди! Китоб бошқа, ҳаёт бошқалигини

тасаввур ҳам этолмайди. Окибат, ҳаёт ҳақида қоғоздай курук ўйлайди, қоғоздай жонсиз ўйлайди. Ўйлари ҳаётдан жуда-жуда олис бўлади. Лекин интеллектуаллар ўзларини ниҳоятда ақлли деб билади, ниҳоятда замонавий деб билади. Шу сабаб, ўзларини ҳамиша мен ҳақ, деб билади. Аслида эса, интеллектуаллар жисман ҳам, руҳан ҳам заиф зотлар бўлади. Масалан, интеллектуаллар изғирин шамол нималигини яхши билади, аммо ана шу шамолга бардош бериш қўлидан келмайди. Интеллектуаллар ўз мақсадлари йўлида ҳеч балодан тап тортмайди. Маразлик билан бўлса ҳам — кўзлаган мартаба-мансабларини эгаллайди. Аблахлик билан бўлса ҳам — ўйлаган шон-шухратларига эришади. Кейин... Ватани ёниб кетмайдими — интеллектуаллар телевизорга қараб ўтираверади. Халқи ўлиб кетмайдими — интеллектуаллар газета-журнал ўқиб ўтираверади.

— Ўзи, булар намуноча бақириб-чакиради? Намуноча шаталок отиб югуради? Намуноча питир-питир этади? Битта шулармикин десам, бутун СССР халқлари шундай бўлиб қолди. Қафасда яшаётган қаптарни қўйиб юборса нима бўлади? Қаптар пат-пат этиб, озодликка отилиб чиқади. Дастлаб, қаёққа учишини билмайди. Ерга қўнишиниям билмайди, кўкка учишиниям билмайди. Окибат, боши оққан тарафга қараб учади. Шамол эсан ёққа қараб учади. Пойинтар-сойинтар учади, пала-партиш учади. Қаёққа учаётганини ўзиям билмайди. Тақдири энди нима бўлишиниям билмайди. Озодликка қандай эришди? Озодликни худо бердими ё ўз хўжайини бердими? Буниям билмайди! Озод бўлдим, дея патира-путур учаверади. Шундай учиб кетаверса — бир балога дучор бўлишиниям билмайди. СССР халқлари ана шу... қаптар ҳолига тушиб қолди! Совет халқлари ҳали... озод яшаш нима эканини билмайди! Совет халқлари ҳали... хур-эркин парвоз этиш нима эканини билмайди. Нега шундай? Совет халқлари шу вақтгача коммунистик партия қанотлари остида яшаб ўрганган. Коммунистик партия нимани ихтиёр этса — ана шуни бажариб яшаб келган. Коммунистик партия нимани берса — ана шуни еб яшаб келган. Совет халқлари ўзларича... мустақил бир қадам босиб яшаб кўрмаган!

— Сиз, совет халқларини қафасдан қутулиб чиққан... қаптарга ўхшатапсиз-да? Йўқ, қаптар беозор бўлади. Қаптар минус бўлади. Қаптар эзгу ниятли бўлади.

— Унда, кимга ўхшат, дейсиз?

— Булар... Буржуа мафкурачилари СССРни халқлар турмаси, дейди-ку? Энди, ана шу гапдан келиб чиқамиз-да? Булар... Турмадан озод бўлиб чиққан... маҳбусларга ўхшайди! Булар турмадан халос бўлган маҳбус каби хавф-хатарли. Боиси — маҳбус турмада хоҳиш-иродасиз яшаган. Орзу-умидсиз яшаган. Ўй-хаёлсиз яшаган. Файрат-шижоатсиз яшаган. Ташаббус-илҳомсиз яшаган. Чин, у, маҳбус бўлган. Аммо партия уни текин даволаган. Чин, у маҳбус бўлган. Аммо партия бир сўм пули билан... бир кун яшаган! У фавкулудда озодликка чиқиб қараса... теварақда олдингидай назоратчи йўқ, тақиқловчи йўқ! Демак, кўнгилга келганини қилса бўлади! Қайта қуришчасига айтсак... озодлик, демократия! У шу вақтгача фақат... план бажарар эди, социалистик мажбурият бажарар эди. У... яшаш нималигини билмас эди! Яшаш қанақа бўлади — бу ҳақда ўйлаб кўрмас эди. Аниқроғи... у яшамас эди! У... кимирлаб юрар эди! Ҳол сўрасалар... кимирлаб турибмиз, деб қўяр эди. Чин-чин, у ойлик маошини қўл қўйиб олиш учун... кимирлаб турар эди! Ана шу маҳбуслар... қайта қурувчи бўлди! Ўзи хон, ўзи бек бўлди!

49

Ражабов олдинда юрди, Эсонов кейинда юрди.

Юрди-юрди — йўл чети скамейкадан жой олди. Йўловчи машиналарни кузатиб ўтирди.

— Қалайсиз энди, ўрток Эсонов?

— Бир нави, ўрток Ражабов, бир нави.

— Қайта қурувчилар озодлик, озодлик, дейди. Озодлик — тўрт тарафинг қибла, оғзингга келганини гапир, дегани эмас-ку? Озодлик — бакириб-чакириб мансаб эгалла, шон-шухратга эриш, дегани эмас-ку? Ё озод бўлиш... ит бўлиб ҳуришми? Озод бўлиш... кўринган одамни этагига кучук бўлиб ёпишишми?

— Чин, ўрток Ражабов, чин. Озодлик — намоёйиш ўтказиш эмас, мажлис қилиш эмас. Телевизорда маҳмадоначилик қилиш эмас, газета-журналда ялтирок сўзлар айтиш эмас.

— Тўғри, озодликни қуйлаш керак, кўкларга кўтариб қуйлаш керак. Лекин озодликни қуйлаш учун... эл-юрт узра озодликни ўрнатиш керак! Халқлар бундай кунларга етиш учун... бир ўлиб... бир тирилади! Ўрток Эсонов,

биз учун озодлик — тақдир инъоми бўлди! Биз учун озодлик — бахт қуши бўлди!

— Озодлик учун... овизни юмиш керак, кулокни бскитиш керак, кадамни тийиш керак! Озодлик учун... шон-шухрат таланимаслик керак, мансаб-амал таланимаслик керак!

— Афсуски, айнан ана шундайлар даврага отилиб чиқади. Кўкрагига уриб... ўзини халқпарвар кўрсатади, ўзини ватанпарвар кўрсатади! Ўзини ботир кўрсатади! Ана шундайлар олдинда байроқ кўтариб юради, шиор кўтариб юради. Нутқ сўзлаб юради, бакириб-чакириб юради. Аслида эса... тескариси бўлади! Шу сабаб, азал-азалдан дунё бир кам дунё бўлиб келади. Шу сабаб, азал-азалдан халқ бошига энди офтоб чиққанда... халқни бурни қонайди!

— Озодлик демак — ўз оламини ўзи топиб олиш демак. Ўз йўлини ўзи топиб олиш демак. Ўзлигини ўзи топиб олиш демак.

— Минг афсуслар бўлсин, биз ҳали... озодликка тайёр эмас эдик! Онгимиз... озодликка тайёр эмас эди! Ақлимиз... озодликка тайёр эмас эди! Озодлик-озодлик сўзларини билар эдик. Аммо мазкур сўзларни мазмуни нима эканини билмас эдик! Чунки мазкур сўз бағрида... бир кун бўлса-да,.. ҳа-ҳа, бир кун бўлса-да... яшаб кўрмаган эдик! Мана, яратганни ўзи бизни мазкур сўз бағрига топширди. Биз мазкур сўз бағрида... чақалоқ бўлиб ётибмиз! Биз ҳали отамиз ким, билмаймиз, онамиз ким, билмаймиз. Энг фожиали жойи... дўст-душманамиз ким — билмаймиз!

— Ўзи, яхшилаб ўйлаб қаралса, озодлик... тенгсизлик, демак. Шундай, озодлик, тенгсизлик, демак. Мана, бой бойга, камбағал камбағалга ажралиб қолди. Ким бой, ким камбағал — кўриниб қолди. Масалан, магазинга кирасиз — қимматбаҳо кийим осилиб туради. Бой бўлсангиз, ана шу қиммат кийимни олиб киясиз. Ошхонага кирасиз — қиммат таомлар қаторлашиб туради. Бой бўлсангиз, ана шу қиммат таомни олиб ейсиз. Айтайлик, бой бўлсангиз — самолётда юрасиз. Камбағал бўлсангиз — ликир-ликир поездда юрасиз. Ана сизга озодлик, мана сизга озодлик! Олдинлари... халқ тенглар ичра тенг эди! Халқ магазиндан хоҳлаган кийимини олиб кияр эди. Халқ ошхонадан иштаҳаси тортган таомини олиб ер эди. Барча совет халқи... самолётда уча олар эди!

— Совет хукумати кўп халқпарвар хукумат, кўп фақирпарвар хукумат. Совет хукумати давлат бошига келибок... бойларни ерини камбағалларга бўлиб берди, бойларни уй-жойини камбағалларга олиб берди. Совет хукумати халқ учун шаҳар-қишлоқларда ёппасига уй-жой куриб берди. Бош-паноҳсиз халқ бирдан уй-жойли бўлди. Совет хукумати ўзи куриб берган уй-жой учун халқдан пул олмади! Бундан ортиқ яна қанақа хукумат бўлсин? Мен совет хукуматини олийдан-олий каромати — бепул уй-жой деб биламан! Мен совет хукуматини эзгудан-эзгу мероси — текин уй-жой деб биламан!

— Чин айтасиз, ўртоқ Ражабов, чин айтасиз.

— Энди, совет медицинасини айтинг... Совет халқи онасини корнидаёқ медицина ёрдами олди. Ҳали туғилмаган совет чақалоғи медицина ёрдами олди. Кейин, аёл туғурукхонага тушди. Совет чақалоғи туғурукхонада врачлар кўзи олдида ётди. Совет чақалоғи... совет медицинаси кўли билан туғилди. Совет чақалоғи... совет врачлари кафтида дунёни кўрди, опшоқ чойшабларда ўралиб ётди. Совет чақалоғи ... текин даволанди! Энди, манави қайта қурувчилар совет медицинасини сўқиб бошлади. Агар совет медицинаси бўлмаса, манави қайта қурувчиларни кўпчилиги... онасини корнида ўлиб кетар эди! Тўғри, совет медицинаси малакасиз даволади. Бу совет медицинаси ёмон, деган гап эмас. Бизда халқ кўп, ер кўп. Ҳаммани малакали медицина билан таъминлаш кийин.

— СССР халқлар турмаси, халқлар турмаси... дейди. Ўзи, шу гап кимдан чиққан, ўртоқ Ражабов?

— Албатта, Ғарб мафкурачиларидан чиққан-да! Кимдан бўларди?

— Йўқ, бу фитна, бу иғво. Чин, СССР улкан деворлар мамлақати, узун деворлар мамлақати. Бу улкан деворлар метин қонун-қоида учун хизмат қилади. Покдомон хулқ-ахлоқ учун хизмат қилади. Чайир тартиб-интизом учун хизмат қилади. Масалага партиявий ёндашсак, СССР таркибида юзлаб миллатлар бор, юзлаб элатлар бор. Улар неча-неча асрлардан буён киндик кони томган азалий юртида яшаб келди. Ҳали миллат даражасига кўтарилмаган элатлар-да бекаму кўст умр кечирди. Майда-майда элатлар улғайиб... миллат даражасига кўтарилди. Митти-митти уруғ-аймоқлар кўпайиб... халқ даражасига етди! Халқ бўлди! Со-

вет тузумида... аймоқлар миллат бўлди! Элатлар халқ бўлди! Совет тузумида... биронта-да халқ йўқ бўлмади! Ғарб мамлакатларида халқларни сон-саноғи йўқ эди. Бош-адоғи йўқ эди. Ана шу халқлар ўз-ўзидан... пароканда бўлиб бошлади! Ана шу халқлар ўз-ўзидан... йўқолиб бошлади! Бутун-бутун халқлар ер юзидан... ғойиб бўлди! Масалан, Европада кельт ҳамда иллирий деган халқлар бўлар эди. Кельтлар-да, иллирийлар-да тарихий халқлар эди. Юксак маданиятли халқлар эди. Биласизми, «Буюк Британия» номи қаердан келиб чиқади? Ана шу тарихий кельт халқлари оиласига мансуб «бритт» халқи номидан келиб чиқади! Қани, ўша халқлар, қани? Бриттларни немислар билан инглизларни ўзи... йўқ қилиб юборди! Улкан-улкан славян халқлари бор эди. Болтиқ халқлари бор эди. Роман халқлари бор эди. Масалан, прусс, дегич болтиқ халқи бўлар эди. Ниҳоятда ўзига хос халқ эди. Қани, ўша прусс халқи? Пруссларни бошига... немислар етди! Шундай маданиятли халқдан прусс, деган ном қолди, холос. Пруссия номи тарихий манбаларда бир учраб қўяди, холос. Ҳозир ҳам Европада бир катор халқлар ер юзидан йўқ бўлиб кетиш хавфи остида яшамокда. Масалан, Буюк Британиядаги ирланд халқи, Испаниядаги баск халқи. Ирландлар-да, басклар-да халқ сифатида йўқ бўлиб кетмаслик учун... жон талвасада кураш олиб бормокда! Шундай экан, энди масалага партиявий ёндашайлик...

— Масалани партиявий ҳал этайлик!

— Хўп, масалани партиявий ҳал этайлик. Энди, Ғарб мамлакатларини... нима деб атасак бўлади? Европа — халқлар кабристони, десак ярашадими? Европа — халқлар мазористони, десак эп бўладими?

— У-у-у, ўртоқ Эсонов... каллангиз калла эмас — комус, ха, комус! Майли, Ғарб мафкурачиларини кўйиб турайлик. Ўзимизни КПССга қайтайлик. Манави қайта қурувчилар КПССни... суд қиламиз, дейдими?

— Айтди, КПССни суд қиламиз, деб айтди.

— Унда, қора курсида ким ўтиради? Ким айбдор бўлади? Ўртоқ Ленинми? У зот мавзолейда ётибди-ку? Ўртоқ Брежневми? У киши алақачон хилкатга кетди-ку. Ўзи, нимани суд қилади? Марксизм-ленинизмими? Социализмими? КПСС қора курсига ўтирмайди. КПСС тавба-тазарру этмайди. КПСС учун... мана мен айбдор

бўламан! КПСС нима номаъкулчилик қилган бўлса — шу номаъкулчиликни мен қилдим! КПСС қандай хатоликка йўл қўйган бўлса, шу хатоликни мен қилдим! Мана, мен — обком Ражабов! КПСС — Сталин дегани эмас. КПСС — Брежнев дегани эмас. КПСС — Рашидов дегани эмас! КПСС — миллион-миллион фақирдан-фақир коммунист демақдир. КПСС — миллион-миллион меҳнатқашдан-меҳнатқаш ишчи-деҳқон демақдир! Қайта курувчилар ана шу миллионлар юзига лой чапламоқда. Ана шу миллионларни бадном этмоқда! Умр бўйи КПСС ош-тузини еб, энди КПССга... тупурмоқда! Булар... хунасалар! Эркак эмас, хунасалар! Мана, мен КПССни бир зарраси эдим — мен КПССни зарраси бўлиб қоламан! Судда КПСС учун... ўзим жавоб бераман, ўзим!

— Булар судни биладими, ўртоқ Ражабов. Оғзига келганини гапираверади-да. Булар бир... оломон, оломон! Оломонда тўртта таркибий хислат бўлади. Бу қандай хислатлар? Булар — ғоя, ирода, рух, ахлоқ. Ана шу тўртта хислат жам бўлса — оломон бўлади. Ана шу тўртта хислат туфайли оломон қудратли ҳам даҳшатлидир. Оломон — бўрон, оломон — ёнғин, оломон — сел! Шу боисдан-да оломон бўлар-бўлмаста кўзғола бермайди. Оломон бирор-бир ғоя учун кўзғолади. Янги бир ғоя дунёга келса — оломон ана шу янги ғоя учун кўзғолади. Мазкур ғоя порлоқми ё тубанми — оломон учун ахамиятсиз бўлади. Оломон қатордан қолма, кўпдан қолма — шиорлари остида саф бўлади. Оломон учун жамиятни яхши куниям бир, ёмон куниям бир. Жамият бирор ютукка эришса — оломон кўзғолади. Жамият бирор парокандаликка учраса — тағин оломон кўзғолади. Оломон яхши кунда бир сиёсатдонни улуғлайди. Ёмон кунда... айни шу сиёсатдонни ер билан баравар этади! Оломон... тўқимтабиат бўлади! Бир кунлик кайфият билан жам бўлади. Бир соатлик максад билан йиғилади. Кейин, бирдан... айниб қолади. Бирдан... тариқдай таркаб кетади! Оломон жуда осонлик билан ўзига лидер топади. Чунки оломон лидерсиз бир қадам босолмайди. Лидерсиз бир сўз айтолмайди! Лидер оломон номидан ғанимига қарата биринчи бўлиб тош отади. Биринчи бўлиб ўқ отади. Шу боис, оломон ўз лидери кетидан... кўрларча эргашади! Ўз лидери изидан... подаларча юради! Ким оломон лидери

бўла олади? Ўзида йўқ... фазилатлар билан оломонни ишонтира олувчи, ёлғон-яшиқ ғоялар билан оломонга таъсир эта олувчи, маза-бемаза шиорларни хорижий тиллар билан қўшиб сўзлай олувчи зот — лидер бўла олади! Инсон генерал бўлиши мумкин, аксинча, лидер бўлолмайди. Инсон министр бўлиши мумкин, аксинча лидер бўлолмайди. Масалан, Николай II окпошшо бўлди. Аммо-лекин лидер бўлолмади. Ўртоқ Ленин окпошшо бўлолмади. Аммо-лекин лидер бўлди!

50

Газетада Орол денгизини кутқариш мажлиси ҳақида эълон берилди.

Ушбу мажлис бўлди.

Оролпаноҳлар бирин-кетин минбарлади.

Оролпаноҳ Мадиев бир ўнгга таъзим этди, бир чапга таъзим этди, бир олға таъзим этди.

— Хонимлар ва жаноблар! — деди.

Ботир фирқа кулиб юбормасин учун — кафтини оғзига қўйди. Ўзини йўтал тутаятган кўрсатиш учун оғзини ушлади. Ўзини кулгидан аранг тийди. Ерга караб ўтирди.

«Э, тавба, — деди, — сенга ким қўйибди бундай гапларни? Нима бало, инглиз лордимисан ё француз киролимисан?»

— Хонимлар ва жаноблар, мана, қайта қуриш туфайли она-ватанимиз тубдан ўзгариб бормоқда. Заводлар, фабрикалар қурилмоқда. Маданий-маиший корхоналар, маданият уйлари очилмоқда. Мана шундай маданий-маиший корхоналардан бири тарихий ва кўҳна Қўқон шаҳрида очилди. Бу Қўқон зардўзлик фабрикасидир. Бу фабрикада қўли гул чеварларимиз турли-туман жилолик зардўзлик матолари, сарполари, дастурхону пардалар, қўйингки, турфа ранг зардўзлик либослари тикиб чиқармоқда. Бунини қарангки, шу қўқонлик зардўз чеварлар тикиб чиқараятган матолар ичида жойнамоз ҳам бор экан. Жойнамоз! Оппок жойнамоз! Тўрт бурчакли жойнамоз! Ҳозиржавобликни қаранг, миллийликни қаранг! Ахир, озод ватанимиз мусулмонобод бўлиб қолди-да, мустақил халқимиз намозхон бўлиб қолди-да. Қўқон чеварлари ҳур ва озод халқимиз хошиш-иродаси учун лаббай, деб жавоб берган-да. Энди, ана шу Қўқон чеварлари жойна-

мозидан собиқ партия-совет арбоблари, бугунги пенсионерлар ҳам битта-биттадан олсалар. Жойнамозга пешоналарини қўйиб... беш вақти намозни бошласалар. Партия-совет ташкилотларида фаолият кўрсатиб, қилган айб-гуноҳларини ювсалар. Худои таолонинг бағри кенг — гуноҳларини бўйнига олиб, тоат-ибодатни бошлаб юборган бандасининг гуноҳидан ўтади. Беш вақти намоз гуноҳларни ювади! Марҳамат, собиқ партия-совет арбоблари, чеварларимиз тиккан жойнамозлар сизларга мунтазир!

Қайта қурувчилар партия-совет арбобларидан тавба-тазарру кутди. Қайта қурувчилар партия-совет арбобларидан... узр-маъзур кутди.

Партия-совет арбоблари коммунист эди... коммунист бўлиб қолди!

Партия-совет арбоблари... Брежнев мисол миқ этмади! Брежнев мисол миҳжа кокмади. Брежнев мисол... турғун бўлиб ўтирди. Брежнев мисол... ҳайкал бўлиб ўтирди!

Мадиев куйди, Мадиев ёнди! Мадиев... лўлилик йўлига ўтди.

— Йўқ, биз энди сабр-тоқат қилолмаймиз! — деди. — Йўқ, сабр-бардошимиз ниҳоясига етди! Биз энди содир этилган жинойтлар учун қимлар айбдор эканлигини аниқлаб олишимиз керак ва зарур. Биз етмиш йил мобайнида жинойтчи партия-совет арбобларининг бутун бир авлодини тайёрлаб етиштирдик. Минг афсуслар бўлсинки, улар ҳар қадамда учраб туради, ҳар дақиқада учраб туради!

Мадиев партия-совет арбобларига қўлини пешлади. Кўрсаткич бармоғини бигизлади.

— Биз булар билан... бўлмаймиз! — деди. — Йўқ, йўқ, биз булар билан бўлмаймиз!

Ботир фирқани назарида... Мадиев кўрсаткич бармоғини... Ботир фирқани пешонасига нуқиди. Назарида, бармоқ учи Ботир фирқани... пешонасига тегди. Дук-дук тегди... тик-тик тегди! Назарида, бармоқ учи Ботир фирқани пешонасида... ёпишиб қолди!

Ботир фирқа кўзларини юмди — Мадиевни бармоғини кўрмай, деди! Мадиевни бармоғидан кутулай, деди.

Шу билан мажлис адо бўлди.

Мажлис аҳли тарқалди.

Ботир фирқа билан Ражабов ҳамроҳ бўлди.

— Булар ҳали-ҳозир тили билан юряпти. Кейинкейин, устимиздан тўрт тарафга ёзади. Бу шахслардан келади, — деди Ботир фирка.

— Шахс? Шулар шахсми? — дея қўл силтади Ражабов. — Булар... бечора гўрсўхталар! Булар гўрсўхта бўлмай, ким гўрсўхта бўлади? Мана, мен. Мен қурдим, мен яратдим, мен савоб ишлар қилдим! Шундай экан, мен пири бадавлат шахсман. Мен бус-бутун шахсман. Мен етук шахсман! Хўп, ана шуларчалик ҳам борайлик. Айтилик, тоат-ибодат қилиш учун худони билиш керак. Бу бечора гўрсўхталар худони қаердан билади? Булар эски алкашлар, эски ғарлар!

51

Улар йўл четидан юрди. Оёқлари учига тикилиб юрди. Гап-сўзсиз юрди.

Йўлбўйи чойхонага келди. Юзма-юз ўтирди. Бир-бирига тикилди. Елкадан нафас олди.

Ниҳоят, Ботир фирка кўкка бармоқ нишлаб-нишлаб сўзлади:

— Сўзловчи нодон бўлса, сен доно бўл! Халк мақоли!

Ражабов бирдан жонланди. Юзларида ёруғлик ўйнади. Кўзларида қувонч балқиди.

— Офарин, ўртоқ Эсонов, офарин! — деди Ражабов. — Сиз доно партия-совет арбобисиз!

Ботир фирка қомат ростлади. Ботир фирка кўкрак керди. Қириниб-қириниб йўталди. Теваракка мағрур-мағрур боқди.

— Курашамиз, курашамиз, дейди, — деди Ботир фирка. — Ким билан курашади? Мен биланми? Ахир, мен Гитлер бўлиб, шаҳар-қишлоқларни вайрон этмадим, халкни қатл қилмадим. Гиммлер бўлиб, тирик одамларни ўтда қуйдирмадим, буғдойзорларга ўт қўймадим. Ниҳоят... коммунист бўлдим! Мени нима билан курашади? Отни ўлими — итни байрами, дейдилар. Булар... қари-қурилар билан курашмоқчи бўлиб юрибди. Булар... Дон Кихот! Йўқ нарса билан курашувчи Дон Кихот! Булар куп-қуруқ галварслар. Ғариб-бенаво галварслар. Булар олдин-да шундай эди, бундан кейин-да шундай бўлиб қолади. Мана, Борис Ельцин. У олдин ҳам ўғил бола эди, ҳозир ҳам ўғил бола!

— Ўртоқ Ельцин коммунистик эътиқод билан енг шимариб, коммунистик ишониқ билан бел боғлаб... янги-ча ишламоқда! Коммунистик ватанпарварлик, коммунистик халқпарварлик билан тер тўкиб меҳнат қилмоқда. Ўртоқ Ельцин олдин қим эди? Собик партком, райком, обком, горком... хуллас, коммунист, ҳа, коммунист! Келинг, масалани партиявий ҳал этайлик: ўртоқ Ельцин коммунист бўлмаса, президентлик шохсупасигача кўтарилиб кела олар эдими? Йўқ, кўтарилиб келолмас эди. Ўртоқ Ельцин коммунист бўлмаса... президент бўлолмас эди! Ўртоқ Ельцин ғайрат-шижоат билан қайта қуриб бошлади. Ишониқ-эътиқод билан демократия тузиб бошлади. Ўртоқ Ельцин ўтмишидан кечмади. Яъни, ўзидан кечмади. Ўртоқ Ельцин йўлини ўзгартирди, холос.

— Бу борада ўртоқ Ельцинни протоноп Аввақум билан қиёсласа бўлади. Аввақум ота-боболардан қолган қадриятлар ва ўтмиш меросларини қайта тиклаш, асраб-авайлаш учун курашади. Ўртоқ Ельцин ҳам Аввақум мисол йўлдан борди.

— Мана шу қайта қурувчилар олдин қим эди? Мен ҳамма қайта қурувчи ўртоқ Ельцинга ўхшаб, олдин обком бўлсин, демайман. Ахир, янги тузум демак — янги қурилажак иморат демак. Янги иморат қуриш учун кучқувват керак, маблағ керак, малака керак. Мен мана шу Мадиевни шеърларини ўқиганман. Шеърларида ҳаётдан нишона бўлса — ўлсин агар! Авангард шоир эмиш. Француз авангардларига таклид қилиб, беш-олтита шеър ёзган. Француз авангардлари қачонлардир ўтиб кетган. Бу зот француз авангардизмига... энди етиб келибди! Шу беш-олтита шеъриниям ўзича эплай олмай, французларга таклид қилиб ёзибди. Ўзидан чиқариб, тўртта шеър ёзолмаган зот... қандай қилиб қайта қуради? Ўзининг тўртта мустақил фикри йўқ зот... қандай қилиб демократия қуради?

— Булардан нима умиду, нима хайр, ўртоқ Ражабов.

— Унда, қимдан умидланиш керак? Дехқон ўз оти ўзи билан дехқон. Дехқон бечорага кетмон бўлса бўлди.

— Булар мансабга талпиняпти, ўртоқ Ражабов, мансабга! Майли, даври келибди, мансабларни эгалласин. Аммо-лекин биз демократмиз, дея қўқрак уради. Яхши,

демократия яхши. Демократия — хур фикрлаш демак. Демократия факат хур фикрлаш билан кифояланиб қолмайди. Демократия — келажак фойдаси йўлида ўтмишни халол ҳам илғор баҳолаш демакдир! Ана шу Мадиевларга айтгим келади: демократ, сен ўтмишга тош отма. Ўтмишга тош отиш, ўликни тенкилаш демакдир. Ўлик тирилиб, хатолари учун сендан кечирим сўрамайди. Ўлик тирилиб, қайта қуриш учун бир иш қилиб бермайди. Демократ, ўтмишдан сабоқ олиш керак, сабоқ. Ана шу сабоқни хулосалаб, бугунни ўйлаш керак, бугунни. Бугунни хулосалаб, келажакни ўйлаш керак, келажакни. Демократ, сен ўтмишга тўпшонча отсанг, ўтмиш сени тўпга тутади!

— Нега энди бари ёшасига минбарга отилиб бошлади? Бари шиор кўтариб бошлади? Теварагига гуруҳ тўплаб бошлади?

— Булар депутат бўлмоқчи, ўртоқ Ражабов, депутат.

— Депутат бўлиш учун минбардан тушмаслик керакми? Бақириб-чақириш керакми? Шаккоклик қилиш керакми?

— Одатда, уч тоифа одам халқ эътиборини олади. Уч тоифа одам овоз олади. Биринчи тоифа — рицарь бўлади. Бизда рицарни халқ қахрамони, дейди. Халқ қахрамони ботир бўлади, жасур бўлади. Шу боис, курашсиз яшай олмайди. Халқ қахрамони осойишта ҳаёт нималигини билмайди. Билса ҳам, тиш-осойишта яшамайди. Боиси, халқ қахрамони... тишчиликни ёмон кўради. Бу тоифа одам инқилоб вақтида бирилчилардан бўлиб қўлига қурол олади. Яловбардор бўлади, ура-урачи бўлади, оташзабон бўлади. Қахрамонликлар кўрсатгиси келади. Мардлик-жасорат намойиш этгиси келади. Шон-шуҳрат орттиргиси келади. Орден-медаллар олиб таққиси келади. Иккинчи тоифа одам — олижаноб одамдир, улуғнамо одамдир, авлиёнамо одамдир. Бу тоифалар хўрланган халқ учун қайғуради, ҳақоратланган халқ учун қайғуради, эзилган халқ учун қайғуради. Ғариб халқ учун, муштипар халқ учун қўлидан келган ҳамма ишни қилади. Бечора халқ учун ойлик маошини беради, қариллик нафақасини беради, ўлимлигини беради. Бу тоифалар эл-юртга эзгулик ҳам маърифат таркатади. Учинчи тоифа одам — ишбилармон одамдир, тадбиркор одамдир, уд-

дабурон одамдир. Булар фақат кирим-чиқимни билади, фойда-зиёни билади. Яратиб беради, куриб беради. Бир сўз билан айтсак, бу тоифа одамлар фақат фойда беради. Ана, ана шу уч тоифа одам кўп овоз олади! Энди, манави Мадиевларни олайлик. Аввало, буларда мансаб-мартабани ўзи йўқ. Эл-юрт олдида бурч нима, жавобгарлик нима, билмайди. Турган гап, халқ амалдорларга овоз беради. Булар эса, йўл-йўлакай кулги бўлиб қолади, майна бўлиб қолади. Оқибат, ўзларини хўрланган ҳис этади, эзилган ҳис этади. Булар энди ҳақиқатни тиклаш учун ана шу... фолиб амалдорларга қарши кураш олиб боради! Фолиб амалдорлар билан ташлашади. Фолиблар қараб турармиди? Ўртада ёмон-ёмон — эл-юртга ёмон бўлади. Эл-юрт жафо чекади. Эл-юртни бири икки бўлмайди. Булар билмаяпти — мансабдорлар ўзларини ўзлари кўтариш учун Мадиевларни зинапоя ўрнида ишлатиб юрибди. Мансабдорлар ўзларини ўзлари сайлаш учун — Мадиевларни кўфирчоқ қилиб ўйнатиб юрибди.

— Манави Мадиев шоирни... соқолидан бошқа нимаси йўқ бўлса керак?

— Соқолда гап кўп, ўртоқ Ражабов. Соқолдор одам анча-мунча халқни ўзига эргаштиради. Чунки соқол кишига авлиёнамолик бахшида этади. Масалан, Фидель Кастрони кудрати — соқолида.

— Биттаям оқ ораламаган сочлар. Биттаям сочи тўкилмаган бошлар. Ойнадай теп-текис, гард юкмаган пешоналар. Тип-тиниқ, ялтироқ юзлар... Ана, қайта қурувчиларни портрети! Ана, демократлар ким! Кўпчилик қайта қурувчиларни ҳали... мўйловиям сабза урмаган! Шундай экан, қайта қурувчилар нимасига суяниб ваъз ўқийди? Демократлар нимасига таяниб оқсоқолчилик қилади? Биз нима учун шуларга кулоқ солишимиз керак экан? Биз нима учун шуларга эргашишимиз керак экан? Келинг, масалани партиявий ҳал этайлик: одамда... эр-какча юз бўлса! Бу юзда кўпни кўрган пешона бўлса. Бу пешонада узун-узун чизиклар — олис-олис йўллар бўлса. Мазкур чизик — йўллар сермашаққат тақдирдан сўйлаб турса, эл-юрт тарихидан сўйлаб турса. Пешона дегани мисоли бир тарих китоби бўлса, мисоли бир комус бўлса. Ўртоқ Эсонов... инсонда мазмун-маъноли юз бўлса! Бу юзда... мўл-мўл ажинлар бўлса, машаққатлар рамзи бўлган тиртиқлар бўлса, турли-туман дардлар

асорати бўлса! Бу юзда... зўр қайғулар тамғаси бўлса, кўргиликлар белгиси бўлса, қора кунлар суврати бўлса! Ўртоқ Эсонов, инсон кўзларида... мунг бўлса, қайғу бўлса, дард-алам бўлса! Инсон кўзлари ҳам... тарихдан сўйлаб турса, ҳам... келажакка чорлаб турса! Инсон кўзлари остида қават-қават... ажинлар бўлса! Ушбу ажинлар варақ-варақ... тарих бўлса! Инсон кўзлари остида думалок-думалок... халталар бўлса! Ушбу халталар яхши-ёмон кунларни бекитиб ётган бўлса... Ўртоқ Эсонов, ана шундай кўзларга қараб ўтирса бўлади! Ана шундай пешоналарга эргашса бўлади! Ана шундай юзларга қулок солса бўлади!

— Буларни мақсади қайта қуриш эмас. Булар ленинчи кекса авлодни четга суриб ташласак — марра бизники бўлади, деб ўйлаяпти. Ленинчи авлоддан қутулиб олсак — тантана қиламиз, деб ният қиляпти. Ҳамма мансаб-мартабаларни эгаллаб олиб — давримизни суриб ётамиз, деб мақсад қиляпти.

— Шундай, ўртоқ Эсонов, шундай.

— Булар ўзларини қайта қурувчи, деб юрибди. Булар қайта қурувчилар эмас, булар... қайта бузувчилар! Ҳа, ўртоқ Ражабов, булар — қайта бузувчилар! Қайта бузувчи бўлганда-да... нонкўр бузувчилар! Кўрнамак бузувчилар!

— Шу донолигингиз учун... икки чойнак чой олиб келмасам бўлмади.

— Қимирламанг, ўртоқ Ражабов, ўзим олиб келаман.

— Мен сизнинг ақл-заковатингизга... обкомдаёқ койил бўлиб эдим! Энди эса — мен сизга сизинаман!

— Уртоқ Ражабов, сиз обкомни биринчи секретарисиз, бюро аъзосиз! Сиз ўтиринг, ўзим чой олиб келаман.

52

— Хонимлар ва жаноблар! — деди Мадиев. — Кейинги йилларда иқтисодий ва маънавий, сиёсий турмушимиздаги тарихий ўзгаришлар, улкан бурилишлар ўзбек халқи ҳаётини тамомила ўзгача баҳолашга эҳтиёж уйғотмоқда. Қонли Октябрь тўнтаришидан кейин бошланган ва ҳалигача давом этиб келаётган эътиқодлар қураши, ғоялар қурашининг ғоятда қарама-қаршилиги бугунга келиб ҳамманинг диққат марказида турибди.

Кескин курашлардан иборат бу мафкуравий сиёсатлар ичида миллий масала алоҳида ўрин тутлади.

Ботир фирқа бир кимирлаб олди. Уёқ-буёғига каради. Мадиевни нуткидан хайрон бўлди.

«Галварс... гапни олисдан бошлади. Яхшиликка бўлсин... — дея ўйлади. — Барибир, гапни бизга олиб келиб тақайди. Ишқилиб, отимни атамаса бўлди. Эл-юрт олдида шарманда қилмаса бўлди».

— Ўрис халқи ўзбек мўмин-мусулмонларининг қонини сўриб келди... терисини шилиб келди! — давом этди Мадиев. — Диктатор ўрис халқи мусулмонларнинг ўсиб-улғайишига, юксак тараққий этишига тўғаноқ бўлди. Мўмин-мусулмонлар ўз ақл-хушларини йиғиб олмасликлари учун, маънавий ва маданий ривожланмасликлари учун, миллий маданият ва миллий тил тараққий этмаслиги учун, бир сўз билан айтганда — ўзлигини англаб олишига йўл бермаслик учун қўлидан келган барча чора-тадбирларни ишлаб чиқди ва амалга татбиқ этди. Мўмин-мусулмонлар ўрис жаллодлари зулми остида бир амаллаб кун кечирди. Ўрис қонхўрлари мўмин-мусулмонларни «ёввойи», деб атаб келди...

Ботир фирқа мисоли... янги кино кўрди. Мисоли янги кинода янги киёфа кўрди. Шу вақтгача турли киноларда турли киёфаларда кўриб юрган артистини энди янги киёфада кўрди.

Бугунги кинодан гапгиб қолди. Эс-хушини йиғиб ололмади. Минбардан кўз ололмади.

Ичида Мадиевни сўқди. Бураб-бураб сўқди.

Ниҳоят, ўзини босди. Осойишта бўлди. Сокин бўлди. Ўзича, бош ирғади. Ўзича... Мадиевни... қўллаб-қувватлади!

Боиси, Ботир фирқа қалбан... миллатчи эди! Ха-ха, ич-ичидан... миллатчи эди!

Мана, умр ўтди — Ботир фирқа миллатчилигини тилига чиқармади. Мана, умр ўтди — Ботир фирқа миллатчилигини юзага чиқармади.

Вазмин-босиқлигиданми? Ичимдан топ одам эканлигиданми?

Ботир фирқа овиз очмасликни... ички бир дунё-карашдан деб билди. Ички бир ақлдан деб билди.

«Коммунистик партия сиёсатига бегона гоёлар — мен учун-да бегонадир», дея ўйлади.

Аmmo... ўзи билан ўзи гаплашди! Ич-ичидан гаплашди:

«Миллатчилик — ўз киндик қони тўкилган ерга садоқатдан бино бўлади. Ўз халқига меҳр-окибатдан бино бўлади. Ўз қариндош-уруғларига меҳр-муҳаббатдан бино бўлади. Аммо-лекин миллатчиликни ёмон тарафларида бор. Миллатчилик — иблислар паноҳ топажак энг сўнгги паноҳ, демак. Миллатчилик — жаҳолат, демак. Миллатчилик — бир халқни бошқа бир халққа нисбатан нафрати, демак. Шу боисдан, жуда кўп фожиялар ана шу миллатчиликдан келиб чиқади».

Ё Ботир фирқа мансабидан тушиб қолишдан кўрқдимми? Партбилетидан ажралиб қолишдан кўрқдимми? Йўқ, яна йўқ!

«Миллатчилик мисоли бир олов, — дея ўйлади Ботир фирқа. — Олов ўз оти ўзи билан олов. Олов билан ўйнашиб бўлмайди. Одам оловни эҳтиёт қилмаса, бет-қўлини куйдириб қўяди. Одам оловни авайламаса, ўз уйини олов олдириб юборади. Бутун... дунёни ўт олдириб қўяди!

Чин, ашаддий миллатчи бўлиш керак. Ўз эл-юрти учун ўлимга-да шай миллатчи бўлиш керак! Кўнглида миллатчилик хис-туйғулари йўқ инсон... инсон эмас! У бир... робот, робот!

Аmmo-лекин ақл-фаросат билан миллатчи бўлиш керак. Ўта билим билан миллатчи бўлиш керак. Замон шамоллари эсишига қараб миллатчи бўлиш керак.

Мана, XX аср оёқлади. XX аср мисоли эски уй бўлиб қолди. Аммо-лекин ана шу эски уй бўсағасида тагин бир уй бор.

У — бутунлай янги уй. Инсон қадам босмаган уй. Ҳали эшиклари очилмаган уй. Ҳали чироқлари ёқилмаган уй.

Бу уйни номи — XXI аср! Мўмин-мусулмонлар орзиқиб ошиқажак XXI аср! Мўмин-мусулмонлар бахт-саодат кутажак XXI аср!

Энди, ана шу янги уй учун... талаш бўлади! Ер ол-ол, бўлади. Юрт ол-ол бўлади. Эл ол-ол бўлади.

Барча ўз мақсадлари йўлида... миллатчиликни ишга солади! Халқларни... миллий туйғусини ишга солади. Халқларни... миллий ғурурини олов мисол қовлайди!

Ўрислар... мусулмонларни терисини шилиб келди, қонини сўриб келди... эмиш. Ана гап!

Авваламбор, совет тузуми даврида... хўроз ҳамма юртда бир хил кичкирди! Бу хўрозни оти — КПСС бўлди!

КПСС хўрози овози остида ўрис-да бўлди, гуржи-да бўлди, латиш-да бўлди, ўзбек-да бўлди. Қайтанга, КПСС хўрози дастидан ўзбекдан кўра... ўрис кўп та-лафот кўрди!»

53

— Кетдикми, ўртоқ Эсонов?
— Кетдик, ўртоқ Ражабов, кетдик.
— Қайси йўлдан юрамыз?
— Манави ёқдан юрайлик. Йўлда музкаймоқ олиб бераман.

— Йўқ, музкаймоқ емайман, шамоллаб қоламан.
— Хўш, таассуротлар қалай?
— Шу, ўша-ўша!
— Буларни ўзи ким... даъволари дунёни бузади?
— Буларни гуруҳ деса-да бўлади, тўда деса-да бўлади. Тўда дейиш маъкулрок. Тўдада оломонга хос тўртта хислат йўқ бўлади. Шу боис, тўда оломондан тубан туради. Ўз оти ўзи билан тўда бўлади. Тўда бирор ёмонликни олдини олиш учун тўда бўлмайди. Тўда бирор масала юзасидан қайғурмайди. Тўдада аниқ бир мақсад ҳам бўлмайди, орзу-ният ҳам бўлмайди. Тўда ҳамиша айбдор излайди, ҳамиша гуноҳкор излайди. Ўша айбдор ё гуноҳкор, мана мен, дея тўда олдига отилиб чикса — тўда нима қилишини билмай қолади, нима дейишини билмай қолади! Боиси, тўдада айбдорни жазолаш нияти бўлмайди. Тўда бор-йўғи: «Ана, давлатни ўтирғизган», «Ана, халқ қонини сўрган», «Ана, турғунлик тимсоли», деган баландпарвоз хитоблар айтиб туради. Тўда фақат... бакириб-чакириб туради, шиорлар силкиб туради, байроқлар хилпиратиб туради! Кўл пахса қилиб туради, мушт дўлайтиб туради! Тўдани ҳамиша кимдир йиғади, кимдир жамлайди. Ана шу кимдир тўдани бошқаради, тўдани йўллайди. Ўзи эса... тўдадан суғурилиб чиқиб қолади, бекиниб қолади! Тўда эса... бир-биридан илҳом олиб кетаверади, бир-биридан ранг олиб кетаверади. Биринчи кадамдаёқ... тўда одам сифатида ўзини йўқотади... ўзини бой беради. Тўда оқни қора, дейди, қорани оқ, дейди! Тўда эл-юртга... ўт қўя олади! Ҳа, тўда эл-юртга ўт қўя олади! Нима учун

тўда тез эътибор қозонади, тез кўзга кўринади? Боиси, тўдани касби — фитна-фасод бўлади, иғво-ғаламислик бўлади. Фитна-фасод билан иғво-ғаламислик эса — ўта ёмон қурол, ўта ўткир қурол! Иғво шамол мисол тез ёйилади. Ўқ етмаган жойга иғво етади! Ўқ етмас жойни фитна тешади! Чивин учиб қиролмовчи хонадонларга иғво кириб боради. Бомба кўрқитолмовчи қалбларни фитна титратиб юборади, фитна қалтиратиб юборади! Фитна-фасод қанчалар ёлғон бўлса — шунчалар яшин тезлигида тарқалади. Фитна-фасод яшин тезлигида эл-юрт эътиборини олади, жамият ақлини олади. Фитна-фасод яшин тезлигида... ҳақиқатга айланади!

— Ўзи, шу тўдаларга нима етмаяпти-а?

— Фақат бир тахчиллик бор: амал-мансаб тахчил, раҳбарлик лавозимлари тахчил! Ўлиб кетгур, амал-мансаб деганлари... қовун-тарвуз бўлса экан, пайкалдан узиб олиб, қўлтиғига кистириб юборсанг. Амал-мансаб деганлари дала бўлса экан, беш-олти сотихдан ер бўлиб берсанг. Қачон демократия бўлади, қачон қайта қуриш бўлади? Мана шу бақириб-чақириб юрганлар мансаб билан таъминланмагунча... қайта қуриб бўлмайди!

— Ўзи, азал-азалдан халқ икки тоифага бўлинади. Бирини, амал-мансаб гаштини суриб юрувчи раҳбарлар. Иккинчиси, шу раҳбарларни... тагини қовлаб юрувчи мансабталаб даъвогарлар. Ана шу икки тоифа ҳамиша қурашиб келади. Олдинлари совет тузумидан кўрқар эдилар. Энди эса, кўркмай кўйди. Ошқораликка ўтди.

— Йиғилишларда бақириб-чақирадилар. Ўз овозлари камдай, оғизларини микрофонга қўйиб чинқирадилар, кийқирадилар. Ким қандай ўйлайди, ўрток Ражабов, ҳар кимни ўзи билади. Аммо-лекин мен мана бундай ўйлайман: эл-юртга бўлган меҳр-муҳаббат... ўта ички бир муҳаббат бўлади. Ўта сеҳрли-сирли бир меҳр бўлади. Масалан... йиғитни қизга бўлган муҳаббати мисол бўлади. Она юртга бўлган муҳаббат... йиғитни қизга бўлган муҳаббати мисол... ботинан бўлади, асл бўлади. Бу меҳр-муҳаббатни... оломон олдида изҳор этиб бўлмайди. Эл-юртга бўлган меҳр-муҳаббатни... микрофон орқали изҳор этиб бўлмайди! Шу боисдан-да уни оти меҳр-муҳаббат. Эл-юртга бўлган меҳр-муҳаббатни... амалда бажарадилар, амалда кўрсатадилар! Масалан... тан-жонини қурбон қилиб кўрсатадилар! Тинчлик за-

монида эса — меҳнат жасорати билан кўрсатадилар, фидойилиги билан кўрсатадилар, сабр-бардоши билан кўрсатадилар. Чунки эл-юрт демак, қон демак, тан-жон демак!

— У сиз, ўртоқ Эсонов, у сиз Ботир фирқа, коммунист Эсонов, райком Эсонов! Булар... реформатор, реформатор!

— Реформатор? Ўргилдим, бундай реформаторлардан! Реформа, реформа, деб бақиради. Булар ҳали реформа нималигини билмайди. Реформа қаёқда, булар қаёқда? Реформа кўп улуғ хам... қонли сўз. Реформа қилиш учун... қаллани қундага қўйиш керак! Ана шу қаллада... отни қалласидай юрак бўлиши керак! Пётр Биринчи ана шундай зот эди, ана шундай қалла эди. Россияни Россия қилган ана шу Пётр Биринчи бўлди. Пётр Биринчи туфайли Россия Европа мамлакатлари қаторига келиб қўшилди. Пётр Биринчи Европага етиб олиш учун қанчалаб қурбон берди, қанчалаб қон тўқди. Россия ағдар-тўнтар бўлди, маданияти хароб бўлди, маънавияти хор-зор бўлди. Пётр Биринчи маданият ва маънавият эвазига... улкан армия тўплади, қурол-яроғ тўплади. Оқибат... айиқнамо Россия тузилди, ёввойинамо Россия қарор топди. Россияни маданияти ва маънавияти... ҳарбий куч хамда қурол-яроғ бўлиб қолди. Россия душманлари Пётр Биринчини реформасига... ҳайбарақаллачилик қилиб турди! Булар рус оппозициячилари эди, бети йўқ мансабпараст-шуҳратпарастлар эди. Иккинчи улкан реформатор Александр II бўлди. Ана у ҳақиқий реформатор эди, буюк реформатор эди! Александр II 1861 йилда крепостной ҳуқуқни бекор қилди. Дехқонларни... қулликдан озод этди! Ундан кейин Пётр Столипин реформа ўтказди. У аграр реформани амалга оширди. Олдин типчлик, ана ундан кейин реформа, шиори остида реформа қилди. Кейин, Сперанский. Ундан кейин ўртоқ Ленин реформа қилди. Тан олиш керак, ана шу ерда коммунистик партия катта хатога йўл қўйди. Коммунистик партия... Пётр Биринчини йўлидан борди. Коммунистик партия мамлакатни... аскархона қилди, қуролхона қилди! Биринчи коммунист ўртоқ Ленинми ё Пётр Биринчими? Ана шуни билиб бўлмай қолди!

— Халқни ақл-идрокида қайта ўзгариш қилиш керак, халқни онгида чуқур янгилашиш содир этиш керак.

Онг... онгни қайта қуриш керак! Реформани энг оғир жойи ана шу ерда!

— Халқ эса янғича яшашни... ақлига сиғдиролмаяпти! Аниқроғи, халқни... ақли етмаяпти! Шу сабаб, ким нима деса, халқ... эргашиб кетяпти! Ё... бакрайиб қараб турибди!

— Олдинлари ҳар бир яхши иш учун ҳам, ёмон иш учун ҳам — партия-хукумат жавоб берар эди. Энди эса, ҳар бир одам ўзи учун ўзи жавоб беради. Шу сабаб, одамлар қаёққа қараб юришини билмай қолди, кимга ишонишини билмай қолди. Одамлар ўзи учун ўзи жавоб беролмай қолди.

— Мафкура... мафкурасиз яшаб бўлмайди. Мафкурасиз олға босиб бўлмайди. Келажакқа қадам қўйиб бўлмайди. Мафкура эса — ғояларсиз бўлмайди. Ғоя — мафкурани кон томиридир. Эл-юрт ҳамиша ғояларга ишониб келди, ғояларга суяниб келди. Эл-юрт ғоялар билан ўсиб-улғайди. Қайта қурувчилар тили билан айтсак: «ватан турғунлик ҳолатида ўсди, халқ турғун бўлиб яшади». Ана шу ғоялар... эл-юртни турғун ҳолатда сақлаб келди!» Урушларга йўл бермади. Маффия, рэкет, деган босқинчиликларга йўл бермади. Турли алғов-далғовларга йўл бермади. Совет халқи... мисоли бургут каноти остида яшади: яхши-ёмондан кўркмади. Иссиқ-совуқдан кўркмади. Оч-яланғочликдан кўркмади. Офат-балодан кўркмади. Ана шу ғоялар... мамлакатни турғун ҳолатда сақлади! Аммо-лекин мамлакатни... осойишта — фаровон сақлади! Ғоя-ғоя! Улуғ инкилоб ғояси, социализм ғояси, байналмилаллик ғояси, коммунизм ғояси.. Эл-юртни ана шу ғоялар қудратли этиб турди!

— Жамият мисоли бир тап-жон. Жамият руҳияти — мафкурадан иборат. Шу сабаб, жамият мафкура билан тирик, мафкура билан ҳаёт. Мафкура ҳаминқадар чайир бўлса, ҳаминқадар қудратли бўлса, ҳаминқадар покиза бўлса — жамият шу қадар ўсиб-унади!

— Мафкура жамият манфаатларини ҳимоя этувчи ҳуқуқий-фалсафий ғоялардир, ахлокий-диний қарашлардир. Шу боис, улуғ ниятлар, улкан режалар — мафкурадан бино бўлади. Бизда ана шундай мафкура бор эди. Уни коммунистик идеология, дер эдилар. Энди, коммунистик идеология йўқ... Энди, миллат манфаати дунёга келди, миллат мақсади дунёга келди. Энди, миллат шавкати дунёга келди, миллат орзуси дунёга келди.

Қайта курувчилар ана шулардан... мафкура тизими битишлари лозим бўлади. Ана шуларни жамлаб... миллий мафкура яратишлари лозим бўлади. Уни — ўзбекона мафкура, деб аташлари лозим бўлади.

— Қайта куриш демак — инкилоб демак. Инкилобни кароматлари кўп. Шундай кароматларидан бири — инкилоб...тўда-тўда кўпикларни юзага олиб чиқади. Тўда кўпиклар... юзада қалқиб юради, хаволаниб юради, савлат тўкиб юради. Кўпиклар асл нарсаларни... пастга уради, четга суради! Юзада эса... ёлғиз ўзлари қолади! Олисдан қарасангиз — кўпиклар жуда дахшатли кўринади. Яқиндан қарасангиз — тайин-туруриги йўк... пуфаклар бўлади! Қўлингизга олиб кўрсангиз... йўк бир нарса бўлади! Ана, ўша кўпиклар, ана! Тўда кўпиклар... асл меҳнат самараларини ерга урмоқда, асл зотларни ерга урмоқда! Юзада мисоли тўда кўпик бўлиб... ўзлари қолмоқда! Бир тўда кўпиклар... Октябрь инкилоби Римдан келган, дейдими? Улуғ Октябрь инкилоби-я?

— Ўзи, булар кўпик деса... кўпик экан! Шуниям тўлиқ билмас экан — тушунтиролмади. Аслида эса, гап бундай. Буни бировга айтманг, ўртоқ Ражабов, гап орамизда қолсин. XVI аср бошларида Москвани буюк князи Василий III Псков оқсоқоли Филофейдан бир қатор мурожаатномалар олади. Филофей шулардан бирида буюк княздан Москвани... «учинчи Рим» қилишини талаб этади. Боиси, биринчи Рим — «еретик» попиствлар қўлида қолиб кетган бўлади. Иккинчи Рим — Константинополни эса, мусулмонлар эгаллаб олган бўлади.

— Константинополь...

— Ҳозирги Истанбул, Истанбул. Энди, буюк рус князи Василий III олдида инкита оламшумул масала кўндаланг бўлиб қолади: бутун ер юзида Христос ғояларини таңтана қилдириш ва черков православи ҳукмини ўрнатиш. Шундай қилиб, буюк князь оқсоқол Филофейни даъватларини амалга ошириб бошлайди. Дастлаб, князни ўғли Иван Грозний ўзини подшо деб эълон қилади. Иван Грозний ўзини Рим ва Византия «цезарлари» меросхўри этиб таңитади. Қирғинбарот фаолият бошлаб юборади. Ундан кейин бу фаолиятни Пётр Биринчи давом эттиради. Кенг камров билан давом эттиради! Мазкур ғоя XIX асрда «славянофиллар» номи билан кенг авж олади. Кучли оқим сифатида тармок отиб боради. Славянофиллар, славянофиллар...

1917 йилда мазкур ғояни — «учинчи Рим» ғоясини... коммунистлар илиб олади! Коммунистлар «учинчи Рим» ғоясини ўзлаштириб олиб... «Октябрь инқилоби» номи билан ҳаётга татбиқ этади. Бир сўз билан айтсак, КПСС... Иван Грозний билан Владимир Ленинни пайвандидан хосил бўлади!

54

Ток ости сўри олачалпок кўлага бўлди.

Ботир фирқа ана шу сўрида ўтирди. Сўри панжарага орка бериб ўтирди. Инқиллаб-инқиллаб ўтирди. Ўкчиб-ўкчиб ўтирди, ерга тупуриб-тупуриб ўтирди.

Кампири ним пиёла асал олиб келди.

Асалдан... баҳор хиди келди! Асал... гул атрини таратди!

Кампири асални чой билан суйилтирди. Ботир фирқани оғзига олиб борди.

Ботир фирқа асал ҳидидан бир сесканди. Асал хидидан икки ижирғанди. Бетини четга бурди.

— Кўзни чирт юмиб, ютиб юборинг, — деди кампири. — Мен сизга арок ичинг, деганим йўқ.

— Обком Ражабов қўймади, Ражабов.

— Ханифа Ражабовна телефонда айтиб эди. Чоли курғур отяпти, деб эди.

— Шундай, обком Ражабов кўп ичгич бўпти. Менимча, манави алғов-далғов кунларга чидай олмаяпти. Совет даврида келажак аниқ эди, яшайдан мақсад аниқ эди. Совет халқи ёркин келажакка ишониб яшар эди. Орзу-хавас билан яшар эди. Совет тузумини ўз шиорлари бор эди. Масалан, совет тузумини «озодлик — тенглик — қардошлик — бахт-саодат», деган шиори бўлар эди. Қанчалар ҳаётбахш шиор эди, қанчалар эзгу шиор эди! Одам ана шундай шиорларни кўриб... яшаган сайин яшагиси келар эди! Энди, қайси шиорга ишониб яшаб бўлади? Энди, қайси шиорга эргашиб яшаб бўлади? Энди, манавиндай шиорлар даври келди: «уруш — босқинчилик — ўғрилиқ — талончилик». Энди, манавиндай шиорлар замони келди: «камбағаллик — бечоралик — очлик — қувғинлик». Обком Ражабовни ана шундай шиорлар қийнапти. Ўзи ошқора айтди.

— Чин, кун кечириш қийин бўлиб борапти. Бозор-ўчар қиммат. Гўшт эллик сўм. Сассиқдан-сассиқ саримсок... йигирма беш сўм.

— Шундай, ҳамма нарса қимматлашиб боряпти. Фақат... инсон арзонлашиб боряпти, инсон. Инсон сарик чақачалик бўлмай қолди. Инсон сассик саримсоқчалик бўлмай қолди. Бир магнитофонни ўвирлаш учун... одамни отиб кетяпти. Ушоқдай тилла тақинчоқни олиш учун... аёлни пичоқлаб кетяпти. Фалакми кажрафтор, турмушни бемаза? Бу — иқтисодий тағлиқдан, демоқдалар. Йўқ, бу иқтисодий қийинчиликдан эмас, йўқ. Бу — мафкуравий ожизликдан, кампир, мафкуравий заифликдан.

Кампири лимон кирқди. Лимон арқди. Ботир фирқани оғзига солди.

— Чайнаб-чайнаб ютинг, — деди. — Уҳ-ухламанг! Ароқ совуқлик. Лимон совуқликни олади. Энди, босиб-босиб асал чой ичинг.

Ботир фирқа асал чой ичди. Пешонасидан дув-дув тер тўкилди. Юэларидан йилт-йилт тер сизилди.

Кампири сочиқ билан терларни артиб-артиб олди.

— Обком Ражабов тагин нималар деди? — дея сўради.

— Нимаям дейди... тақдир-пешонасидан куяди. Порлоқ келажак учун умр бўйи меҳнат қилдик... деб ичади. Порлоқ келажакка етиб келиб, нима кўрдик... деб тагин ичади.

— Кимдан куяди?

— Кимдан бўлади, қайта қурувчи демократлардан-да. Обком Ражабовгайм ҳайронман. Шу қайта қурувчиларни нимасига куяди? Қайта қурувчи демократлар... касал, кампир, касал. Қайта қурувчи демократлар... мансаб-мартаба касалига йўлиққан, шон-шуҳрат касалига йўлиққан. Юракни даволаса бўлади, суякни даволаса бўлади. Аммо-лекин қайта қурувчи демократларни даволаб бўлмайди. Мансаб-мартаба дарди — даволаб бўлмас дард. Шон-шуҳрат дарди — сурункали дард. Бу дардларга йўлиққан одам... ўлиб қутулади! Шу боис, мансаб-мартаба дардига йўлиққан одам — каллоблик, порахўрликдан қайтмайди. Шон-шуҳрат дардига йўлиққан одам — маразлик, ёвузликдан қайтмайди.

— Ўзи, шу қайта қурувчи демократлар ўзларини бир бало чоғлайдилар, бир бало чоғлайдилар-е?

— Буни: «мания величия», дейди. Уни рухий касаллик-да деб бўлмайди, ақлий соғломлик-да деб бўлмайди. Мания величия — эл-юрт бошига битган

бало бўлади. Мания величия — мансаб-мартабаларга ўч бўлади, шон-шуҳратларга ўч бўлади, шов-шувларга ўч бўлади. Мания величия — жамиятни қўлга олиш учун курашади, жамиятни бошқариш учун курашади, жамиятни кафтида ушлаб туриш учун курашади. Бир сўз билан айтсак, жамият — эл-юрт гули бўлиш учун курашади. Ўз мақсади йўлида қўлидан келган барча ишни қилади. Масалан, мания величия — ўзили кимдир қилиб кўрсатишга уста бўлади, ўзида йўқ нарсани бор қилиб кўрсатишга уста бўлади. Чала-чулпа шахсни — ёрқин юлдуз этиб кўрсатади. Чироқ ёкса ёришмовчи қалбини — оташ юрак этиб кўрсатади. Хом калласини — ақл халтаси қилиб кўрсатади. Мания величия — эл-юрт олдида ўзини жон фидо этиб кўрсатади, эл-юрт олдида ўзини улуғлар улуғи этиб кўрсатади. Охир-оқибат — ақл бовар қилмайдиган ютукка эришади. Юрадиган йўлини билмайдиган, қиладиган ишини билмайдиган, гапирадиган гапини билмайдиган бир жазавадор... эл-юртни оғзига қаратиб олади! Бир қилиғи ортик, эси кирар-чиқар бир жазавадор... эл-юртни ўзига эргаштириб олади! Буларни барчаси жамият бетоблигидан бўлади, жамият хор-зорлигидан бўлади!

— Совет ҳукуматини кадри ўтди, раис бова.

— Шундай, совет ҳукуматини кадри ўтди. Шундай, КПССни кадри ўтди. Қайта қурувчи демократлар... Совет ҳукумати ундай эди, КПСС бундай эди, дейди. Бекорларни беш марта айтибди! Қайта қурувчи демократлар қулдорлик жамияти иллатларини совет ҳукуматига олиб келиб ёпиштиряпти. Феодализм жамияти кусурларини КПСС бошига ағдаряпти. Капитализм жамияти айбларини совет ҳукумати устидан мағзава қилиб тўқяпти. Ёмон — совет ҳукумати ёмон, КПСС ёмон. Иван Грозний ўн бешинчи асрда ҳукмронлик қилиб эди. У ўз даври учун давлатни бошқариш тартиб-қоидасини яратди. Масалан, опричнина номли алоҳида бир қўшин тузди. Опричнина фақат Иван Грозний буйруғини бажарди. Опричниклар — эски жиноятчилар, оиласидан воз кечганлар, жиноят кўчасига кириб қолганлар, ҳеч балодан тап тортмайдиган қонхўрлар эди. Опричниклар халқни хоҳласа осди, хоҳласа сўйди, хоҳласа отди. Иван Грозний топшириғи билан айғокчилар подшодан норози шахсларни апиқлади, ғайритабиий фикрловчи шахсларни топди. Опричниклар

уларни бешафкат кийноқлар, калтаклар, тўқмоқлар зарби остида айбларини бўйнига олишга мажбур этди. Айбланувчилар ёвузона кийноқлардан кейин қилмаган ишларини қилдим, дейишга мажбур бўлди. Айбланувчилар қонхўрона азоблардан кейин бегуноҳ одамлар номини сотишга мажбур бўлди. Опричниклар бегуноҳ айбдорларни озодликда юрмиш ўғил-қизларини ҳам зиндон қилди, уруғ-аймоқлари, дўст-биродарларини зиндон қилди. Ҳатто, айбланувчиларни вояга етмаган, норасида болаларини-да қамади ё сургун қилди. Иван Грозний ўз ўғлини қатл эттирди, амаки акасини қатл эттирди, жиянларини қатл эттирди. Қайта қурувчи демократлар Иван Грозний фаолиятини... совет ҳукуматига тўнкаб ўтирибди, ўрток Сталинга тўнкаб ўтирибди. Ахир, XV аср каерда, XX аср каерда?

— Уямас-да-буямас, эл-юртни шўри қуриди, раис бова.

— Шундай, кийин-кийин, халққа кийин бўлди. Халқ умри мобайнида КПСС чизигидан чиқмай яшади, КПСС буйруғини бажариб яшади. Шу боис, халқ — иктисодий ўқимай яшади, мафқуравий изланмай яшади, келажак хақида ўйламай яшади. Халқ учун КПСС ўйлади, халқ учун ҳукумат изланди. Халқ фақат... ишлади! Халқ жонажон коммунистик партия учун жон фидо этиб ишлади, халқ меҳрибон совет ҳукумати учун жонини жабборга бериб ишлади. Бундай халқни йўлдан уриш осон. Бундай халқни қўлидан етаклаб кетиш осон. Бундай халқни... қўйдай ҳайдаб кетиш осон! Қайта қурувчи демократлар ана шундай қилмоқда. Бурнини артиб олмаган мишиқилар... халқни лақиллатиб юрибди, халқни қўйдай етаклаб юрибди. Азал-азалдан шундай: кимдир биров лақиллаб, нутқ сўзлаб қўяди. Балого қолган... халқ бўлади! Халқ... дардини ичига ютади! Шу боис, халқ ҳамиша ҳукуматдан норози бўлади. Гўё, ҳукумат халқ ғаними. Гўё, ҳукумат халқ зиёнига сиёсат олиб боради. Аслида эса, ҳукумат — халқ побонидир, халқ химоячисидир. Халқни халқ қилувчи — ҳукумат. Халқни ички-ташки офат-ғанимлардан химоя этувчи — ҳукумат. Оппозиция, оппозиция! Ана, халқ ғаними ким! Афсуслар бўлсинки, халқ оппозицияни... дўст деб билади. Халқ оппозицияни... адвокат, деб билади. Шу боис, халқ ҳамиша оппозицияни... ҳукуматга қарши қўяди. Халқни ўзиям оппозицияга қўшилиб...

хукуматга қарши отланади. Аслида эса, оппозиция — халқ химоячиси никобидаги... халқ душмани! Шундай, оппозиция — халқ душмани!

— Қайта курувчилар лой чапламаган одам колмади. Қайта курувчилар бошидан мағзава тўкмаган одам колмади. Бир куни радиони қўйиб эдим, қайта курувчилар радиодан... Хрушчевга мағзава тўкди.

— Радиодан мағзава тўкди?

— Ҳа, куппа-кундуз куни! Хрушчевни бошига... радиодан мағзава тўкди. Хрушчев — арпа ун, деди. Хрушчев — маккажўхори, деди.

— Маккажўхори бўлса нима бўпти? Маккажўхори — дала маликаси!

— Шундай, маккажўхори дала маликаси, мўл-қўл озуқа. Хрушчев даврида асрлар мобайнида қақраб ётган чўл-биёбонлар... боғ-бўстон бўлди, шаҳар-кишлоқ бўлди. Хрушчев даврида одамзот фазога учди. Хрушчев даври... ойга учди! Гагарин, Гагарин!

— Брежнев даврини айтмайсизми, Брежнев? Хай, бир давр эди-да...

— У-у-у, Брежнев даври, Брежнев даври! Брежнев даври — сокин давр эди, осуда давр эди, сув сепгандай жимжит давр эди! Брежнев даврида турмуш бир маромда давом этар эди. Бирор ўзгариш бўлмас эди, бирор янгилик бўлмас эди. Барча нарса жой-жойида кимир этмай турар эди. Брежнев даври... мангу хайкал эди, мангу хайкал! Брежнев даврида... куёш ёрқин нур сочар эди! Брежнев даври куёши... ярқирок эди! Брежнев даврида... сувлар сокин-сокин оқар эди! Сувлар... килт этмас эди. Брежнев даврида... осмон мусаффо эди! Олам кўм-кўк эди, дарахтлар ям-яшил эди. Кўкатлар бодрок-бодрок эди. Брежнев даврида... шабадалар майин-майин эсар эди! Брежнев даври... болалари-да мўмин-қобил эди! Катта-кичikka иззат-хурматда эди. Ор-номусли эди, диёнатли эди. Брежнев даври кексалари... мисоли тошкитоб, мисоли тошойна, мисоли тарих! Мана, манави ажинларим — колхоз-совхоз тузиш, манави ажинларим — чўл-биёбонларни ўзлаштириш, манавиниси — миллион-миллион тонналаб пахта териш... Ажинлар — умр, ажинлар — ёдгорлик. Брежнев давридан ёдгорлик.

— Брежнев даврида барча сизни ўрток Эсонов, дер эди, Ботир фирка, дер эди.

— Энди эса... Қизил, дейди, Қизил!

— Брежнев даврида бизни қуюк-қуюк зиёфатларга чақирар эди. Бизни тўрға ўтирғизиб қўяр эди. Совғасаломлар берар эди. Сирғалар, узуклар берар эди. Олдимга ноёб-ноёб сарполар қўяр эди. Сиз номер биринчи эркак эдингиз, мен номер биринчи аёл эдим.

— Энди эса, бизни фамилиямиз... пенсионерлар! XX асрни қурган миллион-миллион казо-казоларни фамилияси битта — пенсионерлар! XX асрни яратган миллион-миллион казо-казоларни фамилияси битта — ветеранлар! Жуда ҳурмат-эъзоз этса — кариялар! Бир асрча эл-юрт учун тер тўккан миллион-миллион партия-совет арбобида... фамилия-да қолмади, унвои-да қолмади, орден-да қолмади! Хатто, фамилиясидаги... «ўртоқ» қўшимчаси-да қолмади!

— Совет тузуми... ойдайгина тузум эди-я! Ойдайгина тузумни йўқ қилишди-я?

— Совет тузумини биров йўқ қилмади. Совет тузуми... ўзини-ўзи йўқ қилди. Ўртоқ Ленин билан ўртоқ Сталин яратган совет тузуми диктатура асосига қурилган эди, ириб битган идеология асосига қурилган эди, чириб кетган сиёсий тармоқлар асосига қурилган эди. Шу боис, олдин КПСС кулаб тушди. Кейин, СССР ағнаб тушди. Бу бирин-кетин фожиа нимадан бўлди: Горбачев, Горбачев! Ўртоқ Горбачев Кремлга келиб, ўта кескин ҳам сиёсий йўл танлади: давлат билан партия функциясини бўлиб-бўлиб ташлади. Идеология билан сиёсий тармоқни партия қўлига берди. Барча хўжалик тармоқларини ҳукумат қўлига берди. Ана шунда... совет тузуми пойдеворига зил кетди! Кремль саройида ўртоқ Ельцин партия билетини минбарга ташлади. КПСС саройидан тантана билан чиқиб кетди. Ўртоқ Ельцин КПССни ташлаб кетди. Ана шунда... КПСС пойдеворига зил кетди! Совет тузумини Горбачев тугатди, дейдилар, ГКЧП тугатди, дейдилар, Ельцин тугатди, дейдилар, жидомасонлар тугатди, дейдилар. Йўқ, тағин, йўқ! Совет тузуми... ўзини-ўзи тугатди. Совет тузуми... ўз бошини ўзи еди.

— Мен товук шўрвани сузиб келай. Товук шўрва ичдаги совуқликни олади.

Ботир фирка ўтмишини ўйлади. Ботир фирка кечмишини ўйлади.

Олисларда қолмиш... совет тузумини ўйлади. Етим

колмиш... Совет хукуматини ўйлади. Есир колмиш... КПССни ўйлади.

«Совет тузуми бунчалар азиз эди? Совет хукумати бунчалар кадрдон эди? КПСС бунчалар ардокли эди? — деди Ботир фирка. — Масалан, совет тузумида... ёшлигим колди. Совет хукуматида... мартабам колди. КПССда... шавкатим колди. Масалан, Сталин даврида... дунё ёш эди, мен ёш эдим, кампирим ёш эди. Сталин даврида... кампирим киз эди! Сочлари тақимини ўрувчи киз эди. Сочлари тўлғониб юрувчи киз эди. Ўримдан қочган зулфлари бор киз эди. Юзлари юз эмас... анор эди! Сталин даврида... мен ошиқ эдим, кампирим маъшук эди!»

Ошхона тарафдан кампири келар бўлди. Қўш қўлида шўрва бўлди. Қўлтиғида тандир нон бўлди.

Кампирини сочлари... дока рўмолидай опшоқ-опшоқ бўлди. Юзлари... ажин-ажин бўлди.

Мункиллаб-мункиллаб кадамлар бўлди. Қадамлари ушбу дунёдай... тор-тор бўлди. Қадамлари ушбу дунёдай... қари-қари бўлди.

— Сталин даврида... мана шу кампирим... киз эди! Барчин юзли-барчин юзли киз эди! — пичирлади Ботир фирка. — Мен ошиқ эдим, кампирим маъшук эди...

55

«... психоневрологическая больница».

Ботир фирка ушбу вивескани ўқиди. Қайта-қайта ўқиди. Вивескага тикилиб қолди.

«Шу вивеска олдига келганимга-да йигирма йил бўпти! Бир йигит ёши вақт. Бир киз бўйи вақт! — дея ўйлади. — Аммо-лекин ўшанда райкомни машинасида юрар эдим. Отда эдим, оёғим узангида эди. Энди, пиёда-пешка бўлиб келдим, пиёда-пешка...»

Ботир фирка ўйлаганча бўлди.

Қабулхонада уни... бир дайдини текширмишдай текширди. Бир гадойни текширмишдай текширди.

— Майли, бир пенсионер чол экансиз, — дея киритди.

Ботир фирка ичкарилади. Йўлак бўйлаб йўл олди. Изидан Ханифа Ражабовна юрди.

— Девордаги вивескани кўрдингизми, Ханифа Ражабовна? — деди.

— Ўқидим-ўқидим.

— Каерга келиб қолдингиз, биялпсизми? Бир сўз билан айтсак, бу жой — шунақа жой. Бу жойни номи касалхона, холос. Ҳали кўрасиз. Дўстингиз-ку дўстингиз, душманингизни ҳам бу жойга тушгулик қилмасин.

— Менда нима айб, Ботир Эсонович, менда нима айб? Ражабов кафедра ичган-да, кафедра.

— Кўча-қўйда ичмасин эди. Кимсан, обком Ражабов оти бор.

— Яна-тагин, бир ўзи ичган денг. Кейин, автобус бекатига бориб, скамейкада ухлаб қолган.

— Ана, шу иши коммунист одамга эпми энди?

— Бекатдагилар Ражабовни юраги ёмон бўлиб қолди, деб ўйлаб, «скорий помош» чақирган. «Скорий помош»чилар Ражабовни машинага солиб кўрсалар, ғирт маст бўлган. Айтишларича, маст одамни касалхона олмас эмиш-ку?

— Шундай, маст одамни шифохоналар қабул қилмайди. Маст одамни ё мана шу жой қабул қилади, ё хушёрхона қабул қилади.

— Яна-тагин, «Скорий помош» мана шу ерни машинаси экан денг.

— Мана шу жойними?

— Ҳа, мана шу ерни. Шу сабабдан, Ражабовни тўғри шу ерга олиб келибди.

— Бу жойдан кўра хушёрхонага олиб борса яхши эди. Беш-олти сўм жарима тўлаб, қутулиб кетар эди. Билмайман, энди нима бўлади.

— Энди, бор умид сиздан, Ботир Эсонович.

— Ханифа Ражабовна, мен... ўзимга эн бўлмайман, сизга қандай бўй бўламан?

— Сиз Ражабовни ҳам синфдошисиз, ҳам дўстисиз. Ўшани учун фақат сизга телефон қилдим.

— Айни вақтида телефон қилибсиз. Шу уч-тўрт кунда ҳал этмасак, кеч бўлади. Гап шундаки, беморга уч-тўрт кун мобайнида диагноз қўйилади. Ана шу диагноз қўйилмасдан, обком Ражабовни бу жойдан олиб кетишимиз керак. Бугун иккинчи кун. Ҳали вақт бор. Ишонинг, бу борада... тажрибам бор!

Ботир фирқа бундан йигирма йил муқаддам келмиш кунларини эслади. Бир-бир эслади. Аммо Ханифа Ражабовнага билдирмади.

«Қайтар дунё деганлари чин экан, — дея ўйлади. — Ўшанда обком Ражабов шоир Мадиевни мана шу жой-

га жўнатиб эди. Беёзиқдан-беёзиқ жўнатиб эди! Мана энди... обком Ражабовни ўзи келди! Ўз оёғи билан келди! Ё обком Ражабовни... худони ўзи жўнатдими? Унда... худо бор экан-да?»

Ботир фирка бош бино олдида чекиб турмиш оқ халатли билан салом-алиқ этди.

— Бош врач Мирзаев ҳокимият мажлисига кетди, бугун келмайди, — деди оқ халатли.

Ботир фирка оқ халатли билан гаплашди. Мақсадини айтди.

Оқ халатли ҳамдардлик билан бош ирғади. Икки каватли бинони кўрсатди.

Ботир фирка ана шу бинога йўл олди. Ҳанифа Ражабовна эргашди.

— Эшитдингизми, Ҳанифа Ражабовна? — деди. — Ҳали аниқ бир хулосага келишмабди. Буёғи, Мирзаев ҳалиям бош врач экан. Бўлди, обком Ражабовни чиқариб оламиз!

Ботир фирка наркологиya бўлимига кириб борди.

Бўлим бошлиқ Ботир фиркани таниб қолди. Таклиф-тақаллуф этди. Хурмат-эъзоз этди. Касаллик дафтарини ёйиб кўрсатди.

— Яхшиси, ўзингиз танишиб чиқинг, отахон, — деди.

Ботир фирка Ражабовни касаллик варақаси билан танишди:

«...Бемор Ражабов остонада врачлар кўриниши билан қаравотдан сапчиб турди. Палата ўртасида ғоз бўлди. Оёқларини икки ёнига керди. Қўлларини белига тиради. Бўйинини олға чўзди. Юзларини дахшатли буриштирди. Лабларини чўччайтирди. Кўзларини ола-була этди. Важоҳат билан бақирди:

— Яқинлашманг деяпман, яқинлашманг!

Аммо врачлар ичкари кириб борди.

Бемор Ражабов ёввойиларча хайқариб... «Интернационал» айтди:

Вставай, проклятем заклеименный
Весь мир голодных и рабов!
Кипит наш разум возмущенный,
И в смертный бой вести готов!

Бемор Ражабов югуриб, дераза тоқчасига чиқиб борди. Дераза устида осиялик Қизил Байроқни юлиб

олди. Тап этиб, пастга тушди. Қизил Байроқ дастасидан ушлаб баланд кўтарди.

— Мана, Қизил Байроғим, мана! — деб бақирди. — Бошимда Қизил Байроғим бор! Мен Қизил Байроғимдан паноҳ топаман!

Аслида эса, бемор Ражабов Қизил Байроқ дастаси билан... врачларни урмоқчи бўлди! Буни пайкаб қолган врачлар санитар йигитларни ёрдамга чақирди.

Санитар йигитлар Қизил Байроқ билан... қуролланган бемор Ражабовни қуролсизлантирди! Ражабовни... Қизил Байроқ қуролини тортиб олди! Ана шу ўз қуроли билан Ражабовни оёқ-қўлини боғлаб ташлади.

Бемор Ражабов ўзини уёқ-буёққа олиб урди. Санитарларга бақирди:

— Қизил Байроқни оёққа ўраб... хор қилманг! Шонли Қизил Байроқни оёқдан олинг!

Шундай кўриниб турибди — бемор Ражабов оёқ-қўллари бўшатишни талаб этди. Талаби амалга ошмагач, бақириб... «Интернационал» айтди:

Весь мир насилья мы разрушим
До основанья, а затем
Мы наш, мы новый мир построим,
Кто был ничем, тот станет всем!

Кейин, бемор Ражабов ғайритабиий фикрлар айтди:

— Одам маймундан тарқалган! Маркс, Маркс! Лекин мен маймун эмасман, мени боғламанг!

— Инсон озод бўлмоғи керак! Ленин, ўртоқ Ленин! Шундай экан, мени қўйиб юборинг!

— Маркс, Энгельс, Ленин тирик! Марксизм-ленинизм ғоялари тирик!

— Инсон ўз тақдирини ўзи ҳал қилмоғи керак! Оёқ-қўлимни қўйиб юборинг, ўртоқ Рашидовга бораман!

— Рашидов оламдан ўтган? Йўқ, ўртоқ Рашидов барҳаёт! XX аср туркий халқларида иккита доҳий бор: Камол Отатурк ва Шароф Рашидов!

Бемор Ражабов қай даражада бетоблигини ана шу гапларидан билиб олса бўлади».

Ботир фирка коғозга тикилиб ўйлаб қолди.

— Шу, ўзиниям бир кўрай? — деди.

— Аслида мумкин эмас. Лекин сизга майли. Фақат, тез кириб чиқиш керак, — деди бошлиқ.

Бир санитар йигит ичкари бошлади.

Ботир фирка ичкарилади. Жаранг-журунг қулф-калитлардан ўтди. Тарақ-турук темир эшиклардан ўтди. Бир эшик-панжарадан кирди.

Палатада ўнчака каравот бўлди. Барча каравотни ўз бемори бўлди.

Бир бемор каравот киррасига оёқларини қўйиб ётди. Бир бемор оёқларини деворга чиқариб ётди. Бирови қўлларини оғзига қарнай этиб, «Андижон полькаси»ни чалди. Бирови каравот устида «Андижон полькаси»га ўйнади.

Тагин беш-олти бемор каравотга миҳлаб ташланмишдай ётди. Сокин ётди. Одоб билан ётди. Унсиз ётди. Тўшак остида бор-йўқлигини билдирмай ётди.

Ражабов ана шу беморлар сирасидан бўлди. У юзларини деворга буриб ётди. Кўзларини юмиб ётди. Нафас олишини билдирмай ётди. Қўллари қаерда, оёқлари қаерда — билдирмай ётди. Тирик жонми-йўқми — нишона бермай ётди.

Ботир фирка Ражабовдай оташин бир коммунист ҳолидан... эзилди! Оташин коммунист ҳолидан... куюнди!

Санитар Ражабовни туртди. Юзига охиста шапатилади.

— Бемор, кўзингизни очинг, бемор, — деди.

Ражабов кўз очиб қаради. Юзида илиқлик акс этди. Юзида ёруғлик акс этди.

— Ҳай, тузукмисиз? — дея бош силтади Ҳанифа Ражабовна.

Ражабов кўзларини очиб юмди: тузук-тузук, демиш бўлди.

Ҳанифа Ражабовна... эрини ўпиб-ўпиб йиғлади. Енглари билан кўзларини артиб-артиб йиғлади.

— Ойни ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ. Бу кунлар ўтиб кетади, — дея йиғлади.

Ҳанифа Ражабовна ҳаменини оғзига босиб-босиб йиғлади. Эрини юзига... юзини қўйиб-қўйиб йиғлади.

— Пешонам курсин... — дея йиғлади.

Ражабов нимжон ҳам ногирон овоз берди:

— Ўртоқ Эсонов, мени олиб кетинг...

— Бардам бўлинг, ўртоқ Ражабов, бардам бўлинг! — деди Ботир фирка. — Мен сизни олиб кетаман!

Санитар Ражабовни устидан аёлни сурди. Оёқлари тарафга суриб-суриб қўйди.

Ботир фирка ана шунда... ажаб бир синоатни кўрди!

Ўртоқ Ражабовни қўллари... каравотга тортиб боғлаб қўйилди. Ит бойлагич... қайиш билан бойланди. Оёқлари-да ёнларига ёйиб-ёйиб бойланди. Оёқлари-да... ит қайиш билан бойланди! Маҳкам-маҳкам бойланди! Белларидан... отни айлидай қалин қайиш билан тортиб бойлаб ташланди.

Ботир фирка титради. Ботир фирка кизиди. Ботир фирка олов олди.

— Бу нима қилик?! — дея бақирди. — Обком секретари, Олий Совет депутати, меҳнат ветерани-я?!

Ботир фирка Ражабовни қўлига ёпишди. Тугунни тимдалади! Кучи етмади. Ечолмади. Тугунга оғзини қўйди. Тугунни... тишлаб-тишлаб тортди! Тагин бўлмади. Ечолмади.

Санитар Ботир фиркани қўлтиғидан кирди. Кучоқлаб тортди. Ражабовдан ажратиб олди.

— Ўртоқ Эсонов, оғир бўлинг! — деди.

— Ахир, обком Ражабов... кутурган ит эмас-ку?! — дея бақирди. — Обком Ражабов... адирдан ушлаб келган ёввойи от эмас-ку?!

Санитар... гапни эламади. Гапни корламади.

— Тўғри, бемор обком, бемор депутат... Лекин собик! Ҳа, собик! — деди.

— Собик бўлса нима кипти, собик бўлса нима кипти?!

— Собик... ҳайитинг ўтди, демакдир! Собик... ҳайитинг ўтгач, хинони... кетингга қўй, демакдир!

— Қанақа ҳайит, қанақа ҳайит?!

— Шон-шухрат — арафа ҳайит! Мансаб-мартаба — уч кунлик ҳайит! Ҳайит ўтгач, хинони... кетингга қўй, дейдилар!

Ботир фирка... ҳайкал бўлиб қолди. Юз-кўзи бўз-райиб қолди. Тили айланмай қолди.

Шу вақт узун айвонда... гурс-гурс товуш бўлди. Қарс-қарс овоз бўлди. Чил-чил синиш бўлди.

Мазкур палатада ётмиш беморлар... ёппа-барака кўзғолди. Ёппа-барака эшикка ёпирилди. Ёппа-барака боис — эшикка тикилиб қолди!

Оқибат — бирови бировини итарди. Бирови бировини муштлади. Бирови бировини тимдалади. Қий-чув билан айвонлади.

Санитар... беморлар кетидан чопди!

Ботир фирқа хайрон бўлди. Уям айвонлади.

Айвонда бир тўда бемор... бўлим бошлиғи теварагини олиб турди. Бошликни оғзига қаради. Анграйиб қаради. Бақрайиб қаради. Мўлтайиб қаради. Бежо-бежо қаради.

Бошлиқ... кўлларини белига кўйди. Сиёсат билан хаволанди. Ерга тикилиб хаволанди. Сукут саклаб хаволанди.

Чивин учса билинажак сукунат чўкди!

Бошлиқ хаволаниб бош кўтарди. Оҳиста-оҳиста гап бошлади. Сокин-сокин гап бошлади:

— Хўш, нима гап, жаноб беморлар?

Шунда, беморлар... баравар сўзлади! Баб-баравар сўзлади! Шовқин-сурон билан сўзлади. Фала-фовур билан сўзлади:

— Манави Наполеон бўлиб... ватанимизга бостириб келди!

— Ману бу Петр Первий... она юртимизга замбарак отди!

— Сен-чи, сен? Сен Кутузов бўлиб... қарши хужумга ўтдинг-ку?

— Сен палатадагиларни қиличдан ўтказдинг!

— Сен тўппонча билан отдинг!

— Сен замбарак отдинг!

— Бўхтон, бўхтон! Мен замбараклардан бир йўла йигирматадан ўқ отилсин, деб буйруқ бердим, холос!

— Полундра, полундра!

— Мен қайта қурувчиман!

— Мен демократман, демократ!

Ботир фирқа... масалани тушунмишдай бўлди. Беморларга бир-бир назар солди.

Бир беморни бошида тўнтариклик оқ тобоқ — На-

полеонни калпони бўлди. Кўлида узун найза — супурги таёк бўлди. Тагин бир беморни кўлида ичи тешик труба — дурбин бўлди. Бировида узун супурги — килич бўлди.

Беморлар Наполеон билан Пётр Биринчи лашкарлари кийимида бўлди: биров калпони тескари кийиб олди. Биров костюмини тескари кийиб олди. Биров бекасам тўнани чаппа кийиб олди. Тагин биров алюмин лагани барабан мисол бўйнига осиб олди. Иккита алюмин қошиқ билан барабан урди.

Бошлик... байроқ кўтариб олмиш бир беморга юзланди.

— Сизга нима бўлди? — деди. — Туппа-тузук профессор-а, профессор!

— Мен буларга тенг бўлмоқчи эмас эдим, жаноб дўхтир. Бундай қарасам, бирови Наполеон бўлиб, яна бирови Пётр Первий бўлиб уруш бошлаб юборибди. Мен айтдим, ҳой саводсизлар, дедим. Ахир, Наполеон бошқа асрда яшаган, Пётр Первий бошқа асрда яшаган, дедим. Шундай экан, улар қандай қилиб, бир-бири билан урушади, дедим. Шунда Пётр Первийни бир генерали ўртага отилиб чиқди. Унда, Наполеон билан ким уруш қилган, деб қолди. Мен айтдим, ким бўларди, маршалл Кутузов-да, дедим. Пётр Первийни генерали мана мен Кутузов деб, бошимга бир солса бўладими? Мен айтдим, сен Кутузов, шошмай тур, дедим. Сен Кутузовни бир кўзинг-ку йўк... энди бу кўзингним ўйиб олмасам кўрасан, — дедим. Мен ҳам ўз кўшинларимни тўпладим.

— Сизда ҳам кўшин борми? — деди бошлик.

— О-о-о, кўшин бизда бор-да! Қайта қурувчилар кўшини! Ҳа, қайта қурувчи замонавий кўшин! Манавиларни кўшини алмисоқдан қолган кўшин. Отам замондан қолган кўшин! Бизнинг кўшинимизда... кимлар йўк дейсиз? Мана, куни кеча кўшинимиз... обком секретари билан бойиди, обком секретари! Депутат, ҳа, депутат!

Ботир фиркани бадани жимир-жимир этди. Боши кизиди. Юзи лов-лов ёнди.

— Сизга печа марта айтаман, аралашманг, деб? Мана, яна аралашибсиз! — қуюнди бошлик.

— Аралашмай бўладими, жаноб дўхтир, аралашмай бўладими? Мана, қайта қуриш давом этмоқда. Биз демократик жамият қуриш йўлидан бормоқдамиз. Биз

миллатни оқлашимиз керак, жаноб дўхтир, миллатни оқлашимиз керак! Биз кадриятларимизни тиклашимиз керак, жаноб дўхтир, кадриятларимизни тиклашимиз керак! Наполеон, Кутузов, Пётр Первий... Ахир, бу ерда миллийлик қани, миллийлик? Айтайлик, Кутузов ким? Кутузов сизга ким бўлади? Ўзингизни панага олмай, жавоб беринг! Хой Кутузов, ўзингизни кўрсатинг!

Ботир фирка бемор қўл пешламиш ёкка каради.

Бир бемор... бир кўзини қора латта билан бойлаб олмиш бўлди. Бошига кубанка қалпоғини кўндаланг кўндириб олмиш бўлди.

— Ана, Кутузов, ана! — деди бемор профессор. — Кутузов эмиш! Кутузов кимингиз бўлади? Холаваччангизми, поччангизми? Қани, бу ерда ватанпарварлик? Қани, бу ерда ўз халқига садоқат? Сиз энг аввало, ўз она-ватанингизни фарзанди бўлинг! Ўз она халқингизни ўғлони бўлинг! Сиз Амир Темур бўлинг! Сиз Бобур бўлинг! Сиз Иброҳимбек бўлинг!

— Бу профессор миллатчи экан! Ур миллатчини, ур!

— Шовинистларга ўлим! Сол шовинистни, сол!

— Халоскор француз кўшинлари, миллатчилар устига олға!

— Пётр Первий матрослари, бос шовинистни, бос! Ур-тўполон бўлди. Тарс-турс бўлди.

Ботир фирка палатага қараб қочди.

— Ханифа Ражабовна, кетдик-кетдик! — дея бид-бид сўзлади. — Тез бўлинг, кетдик! Ўртоқ Ражабов, сиз қимирламай ётинг, ўзим келиб олиб кетаман!

Ботир фирка Ханифа Ражабовнани тирсагидан олди. Эшикка етаклади. Ташқари етаклади.

Ташқари чиқиб олди.

Уф-уф, дея энтикди. Галстугини бўшатиб энтикди.

«Ўша-ўша қабристон, — дея энтикди. — Тирик мурдалар қабристони!»

58

Хиёлдан кейин бошлиқ чиқиб келди.

Бошлиқ Ботир фиркани қўлтиқлаб олди. Скамейкага олиб бориб ўтирғизди. Теваракка қараб бош ирғади.

— Ха-а, ўзингиз яхшимисиз, отахон, ўзингиз? — дея бош ирғади. — Ўзингиз қалайсиз энди, ўзингиз?

— Шу, кўриб турибсиз.

Ичкаридан санитар йигит чиқиб келди.

— Бўлди, Наполеонни ҳам, Пётр Первийни ҳам... боғлаб ташладим! — деди.

— Энди, Наполеон билан Пётр Первийни реанимация хонасига олиб киринг. Наполеонга... сульфозин беринг, сульфозин! Пётр Первийга эса... скипидар беринг, скипидар! Қўшин тортиб, уруш очиш оқибати нима бўлишини бир билиб қўйсин!

— Бўлди, боппаймиз!

Бошлиқ Ботир фирқага бет бўлди.

— Ха-а, ўзингиз яхшимисиз, отахон, ўзингиз? Қалайсиз энди, отахон?

— Хозирча бир нави.

— Энди, гап бундай, отахон. Сиз ҳам, ўртоқ Ражабов ҳам она-ватанга хизмат қилиб қўйган зотсизлар! Шу сабаб, мен сизларга ёмонлик соғинмайман. Асло, ҳалигилар холига тушмангизлар. Шунинг учун ўртоқ Ражабовга тайинлаб қўйинг, ақл билан иш қилсин.

— Обком Ражабов ақлли коммунист! Нима қилишини билади.

— Кўрдик... келганида ақлини кўрдик!

— Обком Ражабовни... ичкилик йўлдан оздирди.

— Мен сизларга ёмонлик соғинмайман. Қулоғига шивирлаб қўйинг, ўзини боссин. Бўлмаса, халигилардай бўлади. Халигилар дастлаб келишида... туппа-тузук одамлар эди! Ана, оқибатини кўрдингиз?

— Ўзи, булар ким?

— Ким бўларди, наркоманлар, алкашлар-да. Булар ўзини: «жеф», «мулка», «игнага ўтирган», «чифир», деб атайди. Буларни оти шунақа. Қўзингиз тушмадим, «игнага ўтирган»ларни вена қон томирлари олдида уколлар изи бор. Қўлларида татуировкалар бор.

— Обком Ражабовни буларга тенг қилманг, ука.

— Кечагидай байроқ кўтариб бакираверса... даволовчи врачлар битта укол беради... халигилардай бўлиб қолади, тамом!

— Укол... фойдали бўлади шекилли?

— Сиз айтган уколлар бошқа, отахон, бошқа. Масалан, сульфозин уколимиз бор. Ана шу сульфозин уколи берилса... шундай оғриydi! Оғриғи дўзах азоби бўлади. Касални тан харорати... қирк градусга кўтарилади. Битта сульфозиндан кейинок касал дод, деб чинқиради. Ўзини уёк-буёкка олиб уради. Палата бўйлаб бакириб

чопади. Касал битта сульфозиндан кейин тартибга кел-маса, унда, иккита кураги остига биттадан сульфозин берилади. Кейин, касални қўллари... шол бўлиб қолади! Касални думбаларига биттадан иккита сульфозин берилади. Ундан кейин, касални оёқлари юролмай қолади! Қарабсизки, касални қўллари ҳам ишламайди, оёқлари ҳам юролмайди. Касал қўл-оёқсиз бўлиб қолади! Бу ҳолатни медицинада: «тўрт уяли услубда даволаш», дейдилар. Мана, укол билан даволаяпмиз, дейдилар. Аслида эса, сульфозин уколи... таёк, дарра вазифасини бажаради! Сульфозин... жазо уколидир! Тўғри, сульфозин вақтинча талваса-телбаликни босади. Касални вақтинча карахт қилиб ухлатади. Аммо касални... умрбод руҳий касал қилиб қўяди! Ярим жон қилиб қўяди! Скипидар деганлари... сульфозиндан ҳам ёмон! Скипидар уколи ҳам калтак ва дарра сифатида ишлатилади. Скипидар оёк-қўлни... шол қилиб ташловчи... чилвир-арқон ўрнида фойдаланилади.

— Касал одамни чилвир-калтак билан даволай-дими?

— Совет медицинасида касални даволаш учун чилвир билан калтак ишлатиш... колоқлик, ибтидоийлик саналар эди-да. Касални урса — из қолади, шипи қолади, қон кетади. Касал кўриш учун келган кариндош-уруғлари бунни кўриб нима дейди? Албатта, юқорига шикоят ёзади. Текшир-текшир ўтказади. Сульфозин билан скипидар уколи эса... билинмайди, кўринмайди.

— Ука, жон ука! — дея сапчиб турди Ботир фирқа. — Обком Ражабовни озод қилинг! Бизни Ражабовни озод қилинг, жо-о-он ука!

— Хўп, бош врач Мирзаев билан маслаҳатлашай. Эртагаям келасизларми? Унда, ўртоқ Ражабовга айтинглар: уч-тўрт кун ўзини босиб турсин, хўпми? Хўп, худони паноҳига!

59

Кампири Ботир фирқага бўқоклик шим кийдирди. Украинча кўйлак кийдирди. Китель-костюм кийдирди. Бахмал шляпа кийдирди.

Китель-костюмга Меҳнат Қизил Байроқ ордени тақиб қўйди.

— Нега шу орденни тақяпсиз, раис бова? — деди.

- Йиғилиш «Ўзбекистонда сув ҳўжалиги ишлари» деб аталар эмиш.
- Ха-а, шу орденни Катта Фарғона каналидан олиб эдингиз-а?
- Шундай, Катта Фарғона каналидан олиб келиб эдим.
- Шунгаям, ким қанча вақт бўлди-я?
- Ўттиз тўққизинчи йилда эди. Авжи саратонда бошлаб, сумбула тўққанида қазиб бўлиб эдик.
- Қайта қурувчилар Катта Фарғона канали кунини ўтказар эмишми?
- Бу бир гап. Аслида, қайта қурувчилар гапни Орол денгизига олиб келиб уламоқчи.
- Оролга уласа, сизга нима. Сиз хизмат қилиб қўйгансиз. Мана исботи — орден!
- Ия, ха-да, ха! Катта Фарғона каналини қирқ беш кунда қазиб ташлаганмиз, қирқ беш кунда! Яна-тагин, кетмон билан қазиганмиз, фақат кетмон билан! У вақтларда техника қаерда эди!
- Орденингиз узукни кўзидай ярашиб турибди. Ўзингизни орденингиз эканлиги шундайгина кўриниб турибди. Фақат шу... уст-бошингиз ажабтовур-да, раис бова.
- Уст-бошимга нима қипти? Манави галифе шим француз генерали Галифе номи билан аталади. Бир сўз билан айтсак, мен француз генерали Галифе номи билан аталувчи шим кияман! Манави украинча қўйлак. Хрушчев, Хрушчевский қўйлак!
- Биладан, биладан.
- Бир вақтлар, бунақа украинский қўйлак фақат... икки кишида бор эди, икки кишида! Ўртоқ Хрушчевда бор эди ва... менда бор эди!
- Биладан, биладан. Энди, шу уст-бошни... вақти ўтиб қолдимикин дейман-да?
- Вақти ўтмайди. Мен бор — галифе шим бор, мен бор — украинский қўйлак бор!
- Қайта қурувчилар... кулмаса эди, дейман-да?
- Қайта қурувчилар — бошсиз чавандоз! Демократлар — бошсиз чавандоз! Қайта қурувчи демократлар қаёққа кетяпти, нега кетяпти — ўзлариям билмайди! Қайта қурувчи демократлар ўзларини ўзлари ҳурмат қилмайди. Қайта қурувчи демократлар ўз кадр-кимматларини билмайди, ўз иззат-обрўларини билмай-

ди. Шу боис, қайта қурувчи демократлар... ўзларига ишонмайди, сафдошларига ишонмайди. Оқибат, хузур-ҳаловатини йўқотади, жиғибийрон бўлади. Оқибат, ўзини кўз-кўз этиш, оташин нутқлар сўзлаш — қайта қурувчи демократлар учун тасалли-таскин бўлади. Оқибат, қайта қурувчи демократлар учун мансаб-мартаба, шон-шухрат — дори-дармон бўлади. Шундай экан, қайта қурувчи демократлар куладими, йиғлайдими — садқаи сарима!

— Хўп, яхши бориб келинг, раис бова.

Ботир фирқа йўлда теварак-атрофни томоша этиб юрди. Тўхтаб-тўхтаб юрди. Пичир-пичир этиб юрди.

Ленин ҳайкали кабатидан ўтди. Ҳайкал кабатиди оёқ илди. Бахмал шляпасини бошидан олди. Ленин ҳайкалига қараб... бош эгди. Ленин ҳайкалига қараб... бош ирғади.

— Саломлар бўлсин, ўртоқ Ленин! — деди.

Шляпасини бошига кўндирди. Йўлида давом этди.

Йиғилишда одам мўл бўлди.

Ботир фирқа бир четдан жой олди. Шляпасини тиззасига кийдирди. Таниш-билишлар билан бош ирғаб салом-алик этди.

Раислик этувчи кириш сўзи билан йиғилишни очди.

Биринчи бўлиб Мадиев сўзлади.

— Хонимлар ва жаноблар! — деди Мадиев. — Жамият қандай бўлса, инсон ҳам шундай бўлади. Жамият қандай бўлса, ҳукумат ҳам шундай бўлади, ҳуқуқ-тартибот ҳам шундай бўлади, туриш-турмуш ҳам шундай бўлади. Биз яшаган жамият — социализм жамияти эди. Биз қурмоқчи бўлган жамият — коммунистик жамият эди. Биласиз, социализм жамияти ақлли шахсларни жини ёқтирмас эди. Социализм ақл-заковатли шахсларни ўстирмас эди. Социализм ақл-заковатли шахсларни бир четга суриб қўяр эди, овозини чиқармас эди. Чунки социализм ақл-заковатли шахслардан кўрқар эди! Мана, ватанимизга ҳам озодлик шамоли уфуриб, бизга ҳам эркинлик ҳуқуқи тегди. Биз ҳам ўз сўзимизни айтиш ҳақ-ҳуқуқига эга бўлдик. Бунинг учун худога минг катла шукурлар бўлсин! Биз нега етмиш йил очнаҳор яшадик? Чунки биз социализм тузуми занжирида яшадик. Социализм тузуми қонимизни сўриб келди. Социализм меҳнат ҳақимизнинг учдан бирини бериб келди, гадойга бериладиган меҳнат ҳақини бериб кел-

ди. Натижада, биз гадойларча яшадик. Биз коммунизм учун сув текин меҳнат қилиб яшадик. Пешона теримиз билан топилган меҳнат ҳақимизни эса, СССР отли аждархо ўз домига тортиб келди. Биз эса, қурук қўл билан қолавердик. СССР бизни алдади. СССР бизнинг меҳнат маҳсулотларимизни, ер ости-ер усти бойликларимизни ташиб кетди. Биз энди ўз юртимизга ўзимиз бош бўлишимиз керак. Биз энди ўз мулкимизга ўзимиз эгаллик қилишимиз керак. Биз энди халқ бўлишимиз керак, халқ!

Гулдурос қарсақлар бўлди.

Қайта қурувчи демократлар бирин-кетин сўзлади:

— Бундан беш-олти кун олдин Москвада бўлган Орол кунлари янгича тушунча ва янгича экологик тафаккурнинг бугунги жараёндаги реал имкониятларини намойиш этди. Миллионлаб инсоният умид нигоҳини тикиб турган Орол фожиаси инсониятни мудҳиш фожиалардан огоҳ этувчи аччиқ сабоқ сифатида қайд этилди. Анжуманда Орол тақдирини ҳал этувчи тадбирлар дастури олга сурилди...

— Шарқий дарёларда беш-олти йилча умр кўрувчи кета, деган миттигина балиқ бор. Табиат кета балиғига гўзал ва фожиали умр ато этган. Кета балиғи насл қолдириш учун юзлаб километр йўл босиб, тоза сувларга сузиб келади. Тоза сувда уруғ ташлаб... жон беради. Яъни, зурриёт учун ўзини... қурбон қилади. Биз инсонлар-чи? Авлодларга нима қолдириб кетяпмиз? Наҳотки, шу миттигина кета балиғичалик бўлмасак?

— Пахтани «оқ олтин» деб, кўкларга кўтардилар. Бошқа барча ноз-неъматлардан юқори қўйдилар. Бу бир ёқлама сиёсат барча ноз-неъматларни далалардан суриб чиқарди. Пахта деб... Оролни мана шу фожиага олиб келди. Бу фожиалар учун пахта яккаҳоқимлиги айбдор. Шароф Рашидов бошлиқ партия-совет арбоблари айбдор!

Миинбарда оппоқ либослик бир отинбиби бўй берди. Отинбиби юз очди.

Бу — Диля бўлди! Мирзахўжаевалар сулоласидан бўлди.

«Бу жувон... суюқоёк эди, — ўйлади Ботир фирка. — Юз-кўзидан... ҳамон ўша-ўша! Ана, юзлари суюқ, суюқ! Кўзлари... фар, фар!»

Диля қоғозини очди. Қоғозини ўкиди:

— Оллои таоло якшанба куни куёш, осмон, ерни яратди. Душанба куни ой, кун, юлдузни яратди. Сешанба куни қуш, қурт, қумурсқани яратди. Чоршанба куни сув, шамол, булутни яратди. Жумладан, довдарахтни, ўт-ўланни яратди. Айни ана шу куни ризқнасиба-да улашиб берди. Пайшанба куни жаннат билан дўзахни яратди. Ниҳоят, Оллои таоло жума куни... одамзотни яратди! Шанба куни яратмади. Оллои таоло шанба куни... дам олди! Шу билан ҳафта етти кун бўлиб қолди. Нечун ҳафта етти кундан иборат бўлиб қолди? Нечун ҳафта олти кун бўлмади ё саккиз кун бўлмади? Сабаби, тоқлик — фақат оллои таолога хос. Тоқлик — фақат Оллои таолога ярашади. Чунки Оллои таоло ягонадир, ягона! Мен ана шу яккаю ягона Оллои таоло номидан сўрайман: совет коммунистлари орден-медалларини топширсин!

Ботир фирқа гап тагини илғамади. Гап мағзини англамади. Деразага қараб хаёл сурди:

«Ана энди, қайта қурувчилар Худони номидан сўзлагич бўлибдилар. Келиб-келиб, Худони номидан сўзловчи... одамни қаранг! Қайта қурувчилар худога шак келтирмасалар экан, Худони тинч қўйсалар экан. Ўзи айтмоқчи, Худо битта. Қайта қурувчи зоти бор... ўзини Худо фаҳмлайди! Демократ зоти бор... ўзини Худо чоғлайди! Ёмондан-ёмони — инсон ўз маразлигини... тоат-ибодат билан ниқоблаб яшайди. Инсон ўз аблаҳлигини... шариат-пешволик билан бекитиб яшайди. Инсон ўз ҳаромилигини... Худога эътиқод қўйиш билан яшириб яшайди! Азал-азалдан шундай. Балого қолган... Худо, Худо!»

Диля чўнтагидан нарса олди. Минбарга бир қутича қўйди.

— Мана, Меҳнат шуҳрати ордени! — деди. — Қайси бир йили 8 март байрами муносабати билан бериб эдилар. На илож, мен нодон олаверибман. Ўйламай-нетмай, олаверибман. Мен ана шу йўл қўйган хатом учун сиз азизлардан узр сўрайман! Мен ана шу айбим учун сиз яхшилар олдида ўзимни гуноҳкор деб биламан! Қизил совет ҳукуматининг ўзидай қизил орденини қабул қилиб олганим учун... мен сиз улуғлар олдида уятлиман, уятли! Қизил ҳукуматнинг қизил орденини кўксимда тақиб юрганим учун... мени кечиринг, мўмин-мусулмонлар, мени кечиринг!

Диля лабларини бурди. Кўзларини рўмолча билан артди. Рўмолчани оғиз-бурнига босиб... бош эгди! Ана шунда... елкалари билинар-билимас титради. Диля... йиғлади! Диля йиғлади!

Бузуқи қариса-да, ғамзаси қаримас, бўлди!

Ботир фирқа ана шуңда тушунди. Ханг-манг бўлди. Аланг-жалаңг бўлди. Олазарак бўлди.

Саросима билан... орденига қаради! Кейин, минбарга қаради.

Диля юз-кўзини артди. Оғиз-бурнини артди. Янада дадил сўзлади:

— Қизил коммунистлар орден-медалини олиб келиб... мана шу ерга қўйсин! — дея, минбарни муштлади.

— Қанақа орден? Қанақа коммунист? — залдан луқма тушди.

Диля... минбарни муштлаб-муштлаб айтди:

— Собиқ партия-совет чиновниклари! Етмиш йил халқ қонини сўриб, эвазига қўша-қўша орденлар олган қизил партократлар! Пахта яккаҳоқимлигини ўрнатиб, Оролни қуришиб юборган қизил партноменклатурачилар! Ана, кимлар орденини олиб келиб топшириши керак!

Ана шунда, Ботир фиркани чап кўксига... оғрик кўзғолди. Кўкрак ости санчди. Кўкрак ости сиқилди.

У сиқилиш жой усти — орденига кафтини қўйди. Орденини ушлаб кўзғолди. Орденини ушлаб юрди. Қатор оралаб юрди.

Кўли кўксига кетажак Ботир фиркани кузатмиш ўнг қатордагилар... фирқа биз билан кўлини кўксига қўйиб, хайрлашяпти, дея ўйлади. Улар-да... кўлини кўксига қўйди:

— Хайр, отахон, хайр, — деди.

Чап қаторда ўтирмиш ёш-ёш йигитлар Ботир фиркани кўли кўксига — орденига эканини кўриб... пиқ-пиқ кулди! Пичир-пичир этди:

— Қара, Қизил кетди, Қизил.

— Қизилларни уст-бошиям... советский!

— Орденини маҳкам ушлаб олишини қара.

— Орденимни тортиб олади, деб қўрқяпти.

— Бечора қизилларни орден-медалидан бошқа нарсасиям йўқ.

Ботир фирқа зинапоядан кўлини ордени — кўксига қўйиб тушди.

Эшикоға олдидан қўлини ордени — кўксига қўйиб ўтди.

Эшикоға-да қўлини кўксига қўйиб, хайр-маъзур этди.

Ботир фирка бир амаллаб ташкарилади. Йўлга тушиб олди.

Йўл бўйи гулларга қараб энтикди. Кўм-кўк дарахтларга қараб энтикди. Шохларда чуғур-чуғур этмиш қушларга қулоқ солиб энтикди.

Оғир-оғир нафас олди. Чуқур-чуқур нафас олди.

Нихоят... юраги қўйиб юборди! Юраги озод ҳам вазмин бўлди.

«Орден оласан-а, орден оласан! — деди Ботир фирка. — Олиб бўлсан! Сенлардан орден қарзим борми? Сенлар қачон менга орден бериб эдинг? Бу орденларни менга Йўлдош Охунбобоев берган, Шароф Рашидов берган. Орден олганларингниям кўраман!»

Ботир фирка кўкси — орденидан қўлини олди. Қулоқ отиб-қулоқ отиб қадам босди.

«Шартаки бўл, санамараста бўл, эви билан бўл-да! Нонкўр бўл, эви билан бўл-да! — деди. — Сенлар ўзи қаердансан? Сенлар ўзи қаерда ўсдинг? Сенлар ўзи кимни боласисан? Осмондан туш-а, нонкўрлар, осмондан шалошлаб туш-а, нонкўрлар! Сенлар совет тузуми туғуруқхонасида туғилдинг, совет тузуми боғчасида қатта бўлдинг. Сенлар совет тузуми мактабида ўқидинг, совет тузуми институтида ўқидинг. Бир юмалаб... журнални ойнома, деб атадинг, газетани рўзнома, деб атадинг, редакторни муҳаррир, деб атадинг. Исми фамилиянгни... Мирзахўжа кизи, деб атадинг. Бор янгилик шу, бор ўсиш шу, бор фарқ шу! Бу қадар нонкўр бўлмада, қайта қурувчи демократ! Сенлар ўзи социализмдан чиқдинг. Сенлар ўзи порлоқ коммунизм сари олға бораётиб эдинг. Сенлар пионер эдинг, комсомол эдинг. Сенлар коммунист эдинг, коммунист! Ана шундай бир вақтда Москвадан... шундай, Москвадан... бир бахт қуши учиб келди. Бахт қуши бошинг узра айланди-айланди... Охир-оқибат — бошингга келиб қўнди. Бу бахт қушини оти мустақиллик бўлди, мустақиллик! Бу бахт қушини оти — озодлик бўлди, озодлик! Бу бахт қушини... ошқоралик шамоли учириб келди, демократия шамоли учириб келди, қайта қуриш шамоли учириб келди! Бундай бахт қушига эришиш учун халқлар...

арик-арик қон тўқади, арик-арик қон! Бундай бахт кушига эришиш учун ватанлари кунпаякун бўлади, кунпаякун! Сенлар эса... тайёр ошга эга бўлдинг, тайёр ошга! Шундай экан, тайёр ошни е энди. Оғзингдаги ошни ют энди».

60

Бўсағада кампири кутиб олди.

Кампири бошидан шляпасини олди. Елкасидан костюмини олди.

— Қалай ўтди, раис бова? — деди.

— Бузуки қариса-да, ғамзаси қаримас, дейдилар! — деди Ботир фирқа. — Гап кўп. Бари маза-матрасиз гаплар!

— Ўзи, майлис шундай бўлади-да, раис бова.

— Бу қайта қурувчилар ҳали беш-олти кўйлақ йиртиши керак. Қайта қурувчиларда ўша... кўйлақни ўзи йўқ! Қайта қурувчилар ҳали... кўйлақ кўрмаган! Қайта қурувчи демократ — яланғоч қирол! Шундай, қайта қурувчи демократлар яланғоч қирол!

— Гап десанг, қоп-қоп денг?

— Яна-тағин, қайта қурувчи демократ зоти бор — фақат... Худони номидан гапиради! Ўша Худо — Яратганни ўзи ҳар бандасига бир арава беради. Демак, ҳар бандани ўз араваси бўлади. Ана шу аравасини йўлда қолдирган банда — одам бўлмайди! Бири икки бўлмайди. Шу боис, ҳар банда ўз аравасини ўзи тортиши керак. Деҳқон экинини экиши керак. Қурувчи иморатини қуриши керак. Олим фанини яратиши керак. Ашулачи ашуласини айтиши керак. Шоир... шеърини ёзиши керак! Ана ўша демократлар — шоир. Демак, улар шеър ёзиши керак, шеър! Бир сўз билан айтсак, ҳар банда ўз касбий аравасини тортиши керак. Ана ўшанда... қайта қуриш бўлади! Ана ўшанда... эл-юрт обод бўлади. Булар бир оғиздан Орол-Орол, дейди. Нима, қайта қуриш демак — Орол денгизи, демакми? Қайта қуриш демак — Оролни тўлдириш, демакми? Яхшилаб эшитсам, қайта қурувчи демократларни дарди бошқа, кампир.

— Нима экан, билдингизми?

— Ҳали айтиб бераман.

Ботир фирқа ёнбошлади. Қайта қурувчиларни ўйлади. Хаёлидан ажаб-ажаб гаплар ўтди.

«Биз учун бор эъзоз-эхромларни нобуд этмоқдалар. Улуғ сиймоларни инкор этмоқдалар. Табаррук бисотларни тортиб олмоқдалар, — деди. — Ўзи... бисотда бирор нима қолдими? Менда, манави... кампирим қолди! Бор-йўқ бисотим — кампирим. Топган-тутган хазинам — кампирим. Суянган қанот-қуйруғим — кампирим».

Ботир фирка кампирига тикилиб ўйлади. Кампирига тикилиб сўзлади:

— Кампир, шу қайта қурувчи демократлар бир кун эмас, бир кун... коммунистлар, кампирларингни топширинглар, деб қолса-я!

— Нима-нима?

— Коммунистлар, кампирларингни олиб келиб топширинглар, деб қолса... нима қиламиз?

Кампири сокин қулди. Бош чайқаб қулди. Оғиз ушлаб қулди.

— Ҳар нарса деяверманг, раис бова. Даққионусдан қолган кампир кимга керак?

— Ия, ўттиз тўққизинчи йилдан қолган орденни топшир, деган қайта қурувчи... кампирингни топшир, демайдими?

Кампири кетига чалқайиб-чалқайиб қулди.

61

«Булар бунча бақиради? Оғиз факат шуларда борми? — дея ўйлади Ботир фирка. — Гапингда маза-матра бўлса, бақирма. Одамга ўхшаб гапир. Одатда, бошида ақл-фаросат йўқлар бақириб-чақиради. Бақириб-чақиринг эса... ожизлик аломати!

Булар бу ожизлик билан... нимани қайта қуради? Қандай қайта қуради? Қачон қайта қуради?

Қайта қурувчилар олдин ўтмиш-кечмишини унутди. Ўзларини кимлигини унутди. Энди эса... келажагини-да унутди!

Келажак қайтиб келмайди!

Келажакда эл-юрт нима бўлади? Ўзлари келажакда ким бўлади?

Билмайди, бирови-да билмайди. Келажакни билиш учун — ўтмишдан сабоқ олиш керак. Ана шу сабоқлар заминида келажак режаларини тузиш керак.

Ўтмишсиз келажак йўқ!

Ўзбек зиёлилари нега бечора бўлиб қолди? Нега ғариб-бенаво бўлиб қолди? Нега муштипар бўлиб қолди?

Боиси, зиёлилар... ўзини йўқотди! Ўзини зиёлиман деб юривчилар оломон бўлиб қолди. Ўзини олим дея, кўкрак керувчилар сояга ўхшаб қолди. Ўзини арбоб дея, кўкрагига урувчилар кўғирчоқ бўлиб қолди.

Зиёлиларни... бир гуруҳ ўнгга бошлади. Бир гуруҳ чапга бошлади. Зиёлилар эрталаб ўнгга борди, пешинда чапга борди. Қайта қурувчилар нима деса — бош ирғаб ўтирди. Чапак чалиб ўтирди!

Оқибат, зиёли ўз юзини йўқотди. Ўз сўзини йўқотди. Ўз юзи йўқ, ўз сўзи йўқ одам... зиёли бўлармиди?

Энди нима бўлади? Қайта қурувчилар зиёлиларни чикитга чиқариб ташлайдими? Каерга олиб бориб ташлайди? Зиёлилар хали соғ-омон-ку? Соғ-саломат зиёлини чиқиндига ташлаб бўладими?»

Ботир фирқа йиғилишда бўлмиш гапларни бир-бир ёдлади. Гапларни ўзича мушоҳада этди.

— Мана бу зотлар зиёли эмас! Йўқ, зиёли эмас! Булар халқдан чиққан одамлар...

«Мадиев шундай дедими? Ха, Мадиев шундай деди, ўйлади Ботир фирқа. — Хўп, Мадиевчасига ҳам бо-райлик. Чин, биз халқдан чиқдик. Чин, биз шунчаики одамлар. Хўп, одам шунчаики бўлмай, қанчаики бўлади? Хўп, одам халқдан чиқмай, қаердан чиқади? Одам... ердан чиқадими? Одам... молдан чиқадими?»

Мадиевни шеърлари-да шунақа! Шеърларига: «халқ йўлида», «халқ оҳанглирида», деб кўяди.

Эй, фитна шоир, халқ йўлида ёзмай, кимни йўлида ёзасан? Сигир-бузоқларни йўлида ёзасанми? Кўй-кўзиларни йўлида ёзасанми?

Мадиевлар ўзини авангард-авангард, дейди. Илғор, демокчи-да?

Менимча, авангард... елвизак, елвизак демак! Адабий авангард — адабий елвизак, демак!

Совет даврида эшиклар берк эди. Адабий елвизаклар... адабиёт эшигидан киролмас эди! Кўча-кўйда елиб-елиб... дунёдан ўтиб кетар эди.

Демократия даврида барча эшиклар баралла очилди. Адабий елвизаклар адабиёт эшигига... бостириб кирди!

Адабий елвизаклар йўлида учрамиш адабиёт дарғаларини... белидан олиб, беланги қилди. Бошидан олиб, тумов қилди. Бурнидан сув оқизди, кўзидан ёш оқизди. Оғзидан қон оқизди...

Эшикдан елвизакдай хуриллаб кириб... Адабиёт тож-тахтига ёпишди! Шу тож-тахтни олсак... Адабиёт бизники, дея ўйлади.

Афсуслар бўлсин, елвизак — ўз оти ўзи билан елвизак! Гувв этиб ўтиб кетади!

Ким асл зиёли?

Имон билан яшагувчи, похакликка чидамовчи, хўрлик-золимликдан нафратланувчи, чин инсон бўлиб яшагувчи зот — асл зиёлидир!

Мадиевлар зиёлими? Зиёли бўлса, ушбу талабларга жавоб бера оладими?

Мана, Мадиев оғиз кўпиртириб нутқ сўзлади. Тош отмаган одами қолмади. Уртоқ Лениндан тортиб... менгача тош отди! Тош отишидан мақсади — мансабдор бўлиш!

Ана шу тош отишини ўзи.. Мадиев ор-номуссиз эканини кўрсатади. Шон-шавкатсиз эканини билдиради. Юз-ғурурсиз эканини айтиб туради.

Ор-номуссиз одамга эл-юрт тақдирини топшириб бўладими? Юз-ғурурсиз одамга эл-юрт ихтиёрини бериб бўладими?

Дунёда қалтис ишлар кўп. Ана шундай қалтис ишлардан бири... тентак одам қўлига милтиқ бериш, юзсиз одам қўлига мансаб бериш!

Эл-юрт учун иккови-да қалтис!»

62

Матбуотда Орол денгизини қутқариш йиғилиши ҳақида хабар босилди.

Деворларда эълон осилди.

Йиғилишга оммавий равишда таклиф этилди. Телефонда таклиф этилди. Оғизма-олғиз таклиф этилди.

Ботир фирқа телефонда таклиф этилди. Шахсан таклиф этилди!

Йиғилиш хиёбонда бўлди.

Хиёбон мўл-мўл одам бўлди.

Ботир фирқа меҳнат ва уруш ветеранлари қаторида ўтирди.

«Ўзи, одам йиғилса йиғилгудек ташвиш. Бундай ташвишни кўпайишиб ҳал этмаса бўлмайди, — дея ўйлади Ботир фирқа. — Орол эл-юрт дарди бўлиб қолди. Мен ҳам шу эл-юртни бир заррасиман. Аммо лекин шахсан мен Оролга қандай ёрдам берсам бўлади?»

Коммунист Эсонов, сиз Оролга қандай ёрдам берасиз, десалар нима дейман? Олди-қочди гаплар билан Оролни кутқариб бўлмайди. Баландпарвоз сафсаталар билан Оролга ёрдам бериб бўлмайди. Мен... пенсия пулимдан Оролга бераман! Мана шу ойлик пенсиямни Орол фондига ўтказаман. Шундай, бир ойлик пенсиямни Оролга бағишладим, деб айтаман».

Оролпаноҳлар бирин-кетин минбарлади.

Оташин-оташин нутқлар билан Оролни... тўлдириб-тўлдириб ташлади! Лирик-лирик шеърлар билан Оролни... кутқариб-кутқариб ташлади!

Минбарга ападий оролпаноҳ Мадиев кўтарилди. Йиғилиш аҳлига қараб бош ирғади. Ўнг қўлини кўксига қўйиб бош ирғади. Бирдан... асл мақсадга ўтди:

— Хонимлар ва жаноблар! — деди. — Мен умримга ачишмайман, мен марксизм-ленинизмни ўрганишга кетган вақтимга ачинаман!

Йиғилиш гувв-гувв этди. Йиғилиш қий-қий этди. Йиғилиш чувв-чувв этди.

Мадиев қарсақлар остида қолди.

Мадиев кўкрак чўнтагидан бир хужжат олди. Хужжатни халққа пешлади.

— Мана, КПСС билети! — деди. — КПСС, КПСС...

Барча тараққийпарвар мамлакатларда ижтимоий-иқтисодий қонун-қоидалар инсон ҳуқуқлари манфаатидан келиб чиқади. Бизда эса, етмиш йил мобайнида ҳамма нарса ҳукумат манфаатлари нуқтаи назаридан келиб чиқди. Ҳукумат ким? КПСС! Чунки КПСС етмиш йил давомида ҳукмрон бўлиб келди. Коммунистик партия етмиш йил давомида мамлакатни бошқариб келди. Коммунистик партия етмиш йил мобайнида биз сизларга фаровон турмуш ато қилдик, деб қайта-қайта уқтириб келди. КПСС бизга гўзал ҳаёт тақдим этган эмиш! Буни қаранг-а! Мана шу қип-қизил билет бизга ҳаёт ҳадя этибди! Шугина билет-а! Демак, шу қизил билет бўлмаса — ҳаёт бўлмас экан-да? Шу қалин қоғоз бўлмаса — биз яшамас эканмиз-да? Буни қаранг-а! Мен энди мана шу куруқдан-куруқ КПСС қонун-қоидаларига қараб эмас, тараққийпарвар жаҳон мамлакатларида қабул қилинган умуминсоний қонун-қоидалар, умумбашарий хулқ-ахлоқ талаблари асосида ўз тақдиримни ўзим ҳал қилмоқчиман. Мени шу кундан

бошлаб Совет Иттифоки Коммунистик партияси аъзоси хисобламасликларингизни сўрайман!

Гулдурас қарсак бўлди. Узлуксиз қарсак бўлди.

Мадиев КПСС билетини минбарга ташлади. Халққа карата қўл силкиди.

«Наҳотки, партия ташкилотлари бефарқ қарайди? — ўйлади Ботир фирка. — Наҳотки, коммунистлар сукут сақлайди?»

Минбарга Диля кўтарилди.

— Ха, КПСС — партия эмас эди! — деди Диля. — КПСС ҳукмрон эди, КПСС ҳоким эди! Гўрингдан тутун чиккур Брежнев КПСС яккахокимлигини янги Конституция билан қонунлаштириб ҳам берди. Камина ана шундан кейин КПСС сафига ўтишга мажбур бўлдим. Чунки кўриб турибсиз — камина бир ожизаи заифа, КПСС эса, диктатор эди! КПСС золим эди! Биз ожизаи заифалар диктаторлик зулми остида ўз... аёллик иф-фатимизни йўқотиб қўймаслигимиз учун КПСС сафига киришга мажбур эдик. Биз заифалар, золим КПСС камчиси остида... ногирону потавон бўлиб қолмаслигимиз учун КПСС взыосини тўлаб туришга мажбур эдик. Атоқли шоиримиз Ғафур Фулом айтганларидек, бизнинг аёлларга ҳаё фазилят! КПСС учун эса — ҳаё бегона, ор-номус бегона! Мен энди КПСС сафида қололмайман! Номи улуг, супраси қурук КПСС сафида қололмайман! Шундай бир жирканч партия сафига ўтганим учун мен сиз қоракўзлардан... кечирим сўрайман! Шундай бир жаллод КПСС сафида йиллаб взыос тўлаб юрганим учун мен сиз қоракўзлардан... минг бора узр сўрайман! Мени афв этинг, яхшилар! Мана, жаллод КПСС билети!

Диля КПСС билетини минбарга ташлаб тушди.

«Буларни йўлдан қайтариш керак, — ўйлади Ботир фирка. — Булар ҳали ёш коммунистлар. Буларга туншунтириш ишлари олиб бориш керак. Буларни партия ўқув юртларига, сиёсий курсларга ўқишга юбориш керак. Ана ўшанда кўзлари очилади. Ана ўшанда КПСС нималигини англаб етади. КПССни лаънатлаб бўлмайди. КПССга шак келтириб бўлмайди».

Мадиев боши билан имо этди — қайта қурувчилар бир даста шохча қўлтиқлаб келди. Шохчаларни ўртага тўдалаб қўйди.

Мадиев нигоҳи билан имо этди — қайта қурувчилар

бир шиша ермойи олиб келди. Ермойини шохчаларга сачратиб сепди.

Мадиев қўли билан ишора этди — қайта қурувчилар гугурт кутисини оча-оча келди. Шохчалар остидан чирсиллатиб гугурт ёкди.

Шохча ўтин олов олди. Олов одам бўйи кўтарилди.

Мадиев минбардан КПСС билетини олди. Олов олдига келди. Мисоли ўлик сичқонни думидан ушлаб кўтармишдай... КПСС билетини учидан ушлаб кўтарди. Мисоли ўлик сичқонни теваракка кўрсатмишдай... КПСС билетини боши узра айлантириб-айлантириб кўрсатди.

КПСС... ўлик сичқон мисол шалвир-шалвир этди!

Мадиев КПСС билетини... олов учига тутди!

Олов учи билан... КПСС учи учраниди. КПСС билан олов... юзма-юз бўлди!

КПСС олов олди! КПСС ёнди!

Мажлис аҳли қийқириб қарсақ чалди. Мажлис аҳли ҳайкириб олди.

Ботир фирқа ўтиролмади. Сапчиб турди. Тишлари ғижир-ғижир этди. Қўллари мушт бўлди. Муштини шим чўнтагига тикди. Халққа жовдираб боқди. Жовдираб-жовдираб боқди.

Халқдан нажот бўлмади! Халқдан паноҳ бўлмади!

КПСС... лов-лов ёнди!

Мадиевни қўли куйди — КПССни... ташлаб юборди!

КПСС олов ичига тушди. КПСС олов ичида қолди!

Мадиев йиғилиш аҳлига қараб таъзим этди. Қўлини кўксига қўйиб таъзим этди.

Энди, Диля келди. Мадиевни килиқларини такролади. Мадиев нима қилди — Диля ҳам шуни қилди.

Йиғилиш аҳли Диляни ҳайқирик-қарсақлар билан олқишлади.

Кейин, учинчи қайта қурувчи, тўртинчи қайта қурувчи, бешинчи... эллигинчи қайта қурувчи демократ келди!

Ботир фирқа... элликдан кейин таҳликада қолди. Довдираб қолди. Эс-хушини йиғолмай қолди.

Ботир фирқа... гимн айтаётган арбоб мисол ғоз-ғоз турди. Гимн эшитаётган коммунист мисол мағрур-мағрур турди.

КПСС... олов бўлиб ёнди! Олов бўлиб осмон ўрлади.
Буралиб-буралиб ўрлади.

«Ўрток Ленин сиймосидай мангу олов! — деди Ботир фирка. — КПСС ғояларидай нурафшон олов! Коммунист қалбидай оташин олов! Коммунист фаолиятидай шон-шавкатларга, меҳнат жасоратларига бой олов!»

Ботир фирка беихтиёр... чап кўкрагини ушлади. КПСС билетини... устидан ушлаб-ушлаб қўйди. Кафтини... билетлик чўнтаги устига қўйиб турди.

«КПСС яраланди! Жуда ёмон яраланди! — деди Ботир фирка. — Аммо-лекин КПСС ўлган эмас! Йўқ, КПСС ўлган эмас...»

Ботир фирка кетга тис бўлди-тис бўлди — йиғилишдан чиқиб олди.

Боши буқик қадам олди. Боши кўксида, қадам олди. Беҳиёл қадам олди.

Уйда кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди.

63

«Тўйдим, мен энди кетаман!»

Ботир фирка ётди-ётди — ана шундай хулосага келди.

«Бўлди, мен яшашдан чарчадим, — деди. — Меҳроқибат, ҳурмат-иззатлардан чарчадим. Мансаб-амал, шон-шуҳратлардан чарчадим. Қаҳр-ғазаб, нафрат-аламлардан чарчадим. Майли, мендан нафратлансинлар, мендан жиркансинлар. Мендан ҳазар қилсинлар. Тўйдим, мен яшашдан толдим.

Хар бандани ўз сиғинажак қиблагоҳи бўлади. Ўз сиғинажак улуғ зоти бўлади. Сиғиниш эса — эътиқоддан бино бўлади. Эътиқодсиз яшаб бўлмайди!

Мен пионерга эътиқод қўйиб яшадим. Мен комсомолга эътиқод қўйиб яшадим. Мен партиёга эътиқод қўйиб яшадим.

Ўрток Ленин улуғ зотим бўлди! Жонажон КПСС қиблагоҳим бўлди!

Мен улуғ зотим Ленин учун ички-ташқи ғанимлар билан курашдим. Жон олиб, жон бердим. Мен ўрток Ленин ғанимини ўз ғанимим деб билдим!

Мен қиблагоҳим КПСС учун неча-неча беш йилликларни ошириб-ошириб бажардим. Неча-неча ўн йилликларни бажариб-бажариб ташладим. Мен қиблагоҳим

КПСС учун миллион-миллион тонналаб пахта териб бердим!

Қиблагоҳим КПСС барча ютуқларим илҳомчиси ва ташкилотчиси бўлди!

Инсонда ватан битта бўлади. Ватан ёлғиз бўлади. Шу боис — ватанга оҳанжома тақиб бўлмайди. Ватанга упа-сурма қўйиб бўлмайди. Ватанга гард юктириб бўлмайди.

Ватан ўз оти ўзи билан — ватан!

Жуда бўлса — ватанга она сўзини қўшиб айтса бўлади. Боиси, ватан билан она айрилмасдир. Ватан билан она мангудир. Шу боисдан — она-ватан, деймиз. Она-ватан!

Аммо-лекин мен — коммунист Эсонов, ватанга... социалистик сўзини қўшиб айтдим! Социалистик ватан! Она қолиб... социалистик номини қўлладим! Она қолиб... социалистик ватан, деб айтдим!

Бирдан... бари хароб бўлди. Бари сароб бўлди.

Ёмондан-ёмони — энди бу харобани тиклаб бўлмайди. Энди бу саробани тўлдириб бўлмайди».

Ботир фирқа чап ёнига ағдарилиб ўйлади, ўнг ёнига ағдарилиб ўйлади. Чалқанча ётиб ўйлади. Карор катъий бўлди:

«Тўйдим, мен энди кетаман!»

64

Одам қариса... умидини йўкотади. Умидини бой беради. Келажакдан умидини узади.

Одамни ана шу умид... одам қилиб туради. Одамни ана шу умид... суяб юради. Шу боис, одам... умидсиз яшай олмайди!

Одам ҳамиша... уфққа қараб яшайди. Уфққа қараб юради. Уфққа қараб хаёл суради. Уфққа қараб орзу қилади. Уфққа қараб... дуои фотиҳа ўқийди.

Умид — одам учун мисоли уфқ. Умид — одамзот уфқи.

Оламни охири — уфқ. Одамни охири — умид!

Оламни сўнгги таянч нуқтаси — уфқ. Одамни сўнгги таянч нуқтаси — умид!

Олам уфққа бориб тамом бўлади. Одам умидини йўқотиб тамом бўлади. Одам қариса, ана шу таянч нуқта — умидини йўкотади!

Шу боисдан, қари одам юрса — оёғи остига қараб юради. Қари одам ўтирса — ерга қараб ўтиради.

Ботир фирка-да ана шундай бўлди!

«Ўзи, пешонам шўр экан, — деди Ботир фирка. — Бир донишманд айтиб эди: Худо ёмон кўрган бандасини... қайта қуриш даврида яратади, деб эди. Худо шўри қуриган бандасини... ўтиш даврида яратади, деб эди. Шу гап чин экан. Мен шўрпешона эканман. Мана, умрим қайта қуриш билан ўтди. Қайта яратиш билан ўтди.

20–30-йилларда ўрток Ленин қур-қур, деди. Мен совет давлатини қурдим. 30–40-йилларда ўрток Сталин ярат-ярат, деди. Мен социализм жамиятини яратдим. 40–50-йилларда Йўлдош Охунбобоев барпо эт-барпо эт, деди. Мен завод-фабрикалар барпо этдим. 50–60-йилларда ўрток Хрушчев чўлларни ўзлаштир-ўзлаштир, деди. Мен чўл-биёбонларни боғ-бўстонга айлантirdим. 70–80-йилларда ўрток Брежнев билан ўрток Рашидов мўл-мўл пахта бер-пахта бер, деди. Мен ҳар йили олти миллион тонналаб «оқ олтин» териб бердим, олти миллион!

Партия-ҳукумат нима деса — лаббай, деб жавоб бердим. Эл-юрт учун кўлимдан келган барча ишни қилдим. Қайта қурдим, қайта туздим, қайта яратдим!

Қайта, қайта, қайта... умрим ана шу «қайта» сўзи билан ўтди! Таржимаи ҳолим ана шу «қайта» сўзи билан тўлди!

Мана энди, тагин... қайта қуриш! Нимани қайта қураман? Қарийб бир аср... қайта қурдим! Бир аср... қайта яратдим! Бир аср йўқни бор қилдим! Бир асрлик меҳнатим кам бўлдимми?

Энди нима қилсам — тинч бўламан? Нима қилсам — қур-қур, деган гаплардан қутулиб... ором оламан? Нима қилсам — ярат-ярат, деган гаплардан қутулиб... оёғимни узатиб ётаман?»

Ёлғиз бир йўл қолди. Ягона йўл қолди...

У умрида барини кўрди: XX асрни бош-адоқ кўрди. XX асрни ўз кўзи билан кўрди. XX асрни қўли билан ушлаб кўрди. XX асрни ўз бошидан кечирди.

Хаётда маъно қолмади. Турмушда мазмун қолмади. Яшашда мақсад қолмади.

Фақат бир йўл қолди. Энг қийини қолди. Энг ёмони қолди.

Ана шу ёмон йўлга... қандай етса бўлади? Қачон шу... ёмон кун келади?

Қачон шу... қайта курувчилардан қутулади?

Одамда ички бир рух-қудрат бўлади. Уни ўз-ўзини балоғардонлардан химоя этиш ички рух-қудрати деса бўлади. Ўз-ўзини бало-қазолардан авайлаш рух-қудрати деса-да бўлади.

Бу рух-қудратни енгиб бўлмайди. Бу рух-қудратни даф этиб бўлмайди.

Аммо бу рух-қудратни улув мақсадлар йўлида фидо этса бўлади. Масалан, эл-юрт йўлида фидо этса бўлади. Эл-юрт йўлида садақа этса бўлади. Эл-юрт йўлида қурбон этса бўлади.

Айнан... ўлим инсон ким эканини кўрсатади! Инсон тош-тарозисини... тарозига қўйиб кўрсатади. Инсон қиёфасини ойнага солиб кўрсатади. Инсон кадр-кимматини... оппоқ қоғозга битиб кўрсатади.

Асл инсонни асл баҳосини... ўлим беради! Шу боис, асл инсон учун ўлим писанд эмас! Асл инсон ўлимни очиқ юз билан кутиб олади. Асл инсон ўлимни табассум билан кутиб олади.

Боиси, асл инсон эл-юрт учун қўлидан келмиш эзгуликни бажариб бўлади. Асл инсон эл-юрт олдида ўз бурчиши адо этиб бўлади.

Ана шунда, асл инсон ўз ҳаётидан кўнгли тўлади. Асл инсон ўз яшашидан кўзи тўяди.

Теварак-бошига мунис-мунис боқади. Тўк кўнгил билан боқади. Тўк кўз билан боқади.

«Мен энди... кетақолай», дейди.

Инсон дунёга келди, дейдилар. Чин, инсон дунёга келади. Аммо инсон дунёга ўзи келмайди. Ўз оёғи билан келмайди.

Боиси, инсон онаси кўкрагида юролмайди. Оёқлари бўлади, аммо юролмайди. Шу боис — инсон онаси кўкрагидан ёруғ дунёга қадам босиб тушолмайди.

Инсон туғилса: «инга-инга — мен келдим», дея овоз беради. Инсонни биринчи бўлиб... энага кўтариб олади! Энага бағрига босади. Энага инсонни ўраб-чирмайди. Энага инсонни йўргаклайди.

Энагадан кейин... хамширалар инсонни айланиб-ўргилади. Дўхтирлар инсонни кўз қорачиғидай авайлайди.

Энди, инсон: «дод, дунёдан кетаман», деса-чи?

Биров... отинг нима, демайди! Биров... ҳолинг нима, демайди. Ҳатто, биров... итмисан-эшакмисан, демайди!

«Хай, номард дунё, номард дунё! — деди Ботир фирка. — Дунё нотанти экан, нотанти! Одам дунёга келаман деса... Инга-ингани эшитиб... кулоқлар динг бўлади! Энага, ҳамшира, дўхтирлар кучоқ очиб келади! Одам: «дунёдан кетаман», деса... Бирор зот итмисан-эшакмисан, демайди! Одам... дардини кимга айтишини билмайди! Кампирга айтсаммикин? Хай-ҳай, уввос солиб йиғлайди! Дунёни бошига кўтаради! Дўхтирдан маслаҳат сўрасаммикин? Йўқ, чол айниб қолибди, дейди. Унда, инсонни дунёдан ким қузатиб қўяди? Энага тоифа бир зот борми? Кимга мурожаат этса бўлади? Кимдан маслаҳат сўраса бўлади?»

Ботир фирка ўйлади. Бирдан тан-жони илиқ-илиқ бўлди. Юз-кўзлари ёруғ-ёруғ бўлди.

У шундай маслаҳатчини топди. У шундай энагани топди:

«Гўрков! Қари одамни энагаси — гўрков!»

65

У улкан дарвоза олдида оёк илди.

Дарвоза ўнгида турмиш тошга чўкди. Ўткинчи-кеткинчиларга қараб ўтирди. Бирорта таниш-билиш учратмади. Кўнгли тинч бўлди. Охиста кўзғолди.

Темир даричадан ичкарилади.

Ана шунада, ажаб бир синоатни кўрди: сонсиз қабрлар. Панжара билан ўроғлик қабрлар. Ҳовли мисол ўроғлик қабрлар. Ялт-юлт сағаналар. Мармар плиталар. Оҳанжом тошлар. Ёлғизоёқ йўллар...

«Шаҳар, мисоли шаҳар! — деди Ботир фирка. — Бу шаҳар абадий уйқуда ётади. Мангу оёк узатиб ётади. Бу шаҳар кўзларини юмиб ўйлайди. Факат ўйлайди. Ана, одамзотни ибтидоси! Ана, одамзотни интиҳоси! Одамзотни сўнги манзили — бир парчагина ер. Одамзотни сўнги макони — бир сиқимгина тупроқ. Барча инсон ана шу маконга келади. Инсон қип-яланғоч келади. Инсон шип-шийдам келади. Мен... ҳаммадан олдин келаман! Ўз оёғим билан келаман!»

Ботир фирка марҳумлар шаҳри оралаб юрди. Марҳумлар йўлаги бўйлаб юрди. Теварак-бошга кўз солиб юрди. Бўш жой... бўш жой тополмади!

Мархумлар шаҳри шу қадар сераҳоли бўлди, шу қадар тивиз шаҳар бўлди!

У мархумлар шаҳри оралаб юрди-юрди, бир кулбага дуч келди. Кулба эшигини қия очиб қаради: ичкарида бир одам устачилик қилиб ўтирди.

Уста Ботир фирқага бош ирғади. Асбоб-анжомларини ёнига қўйди. Ботир фирқани ичкари таклиф этди. Бир думалок кундани кўрсатди.

Ботир фирқа думалок кундага ўтирди. Устадан ҳолаҳвол сўради.

Уста бош ирғаб-бош ирғаб жавоб берди. Ботир фирқага бир пиёла чой узатди.

Ботир фирқа кулба ашқол-дашқолларини томоша этди. Бош ирғаб-ирғаб томоша этди.

— Хўш, келинг-келинг? — деди уста.

— Шундай... Ўтган-кетганларни ёдга олиб дегандай? — деди Ботир фирқа.

— Яхши, яхши. Ўтганларни хотирлаш савоб иш. Баъзи бировлар ўз ота-онасини қабри қаердалигини билмайди. Ана, обод қилиб қўйдик. Айланиб кўришингиз мумкин.

— Айланиб кўрдим. Хўп обод шаҳар бўпти!

— Қанақа бўпти-қанақа бўпти?

— Обод шаҳар бўпти!

— Шаҳар? Ҳа, тилингизга бол, тилгинангизга бол-а! Шаҳар қилиб қўйдик-да, ҳа, шаҳар! Баъзи бир қабристонларни кўриб, одам ҳам тириклар шаънига ачинади, ҳам мархумлар ҳолига ачинади. Деворлари нураб тушган, супуриб-сидирилмаган, моллар оёқости қилган... Ўшанақа қабристонларни кўриб, одам... ўлишгаям кўркади! Одам ўлишиниям билмайди, қолишиниям билмайди! Ана, бизни шаҳримиз — ярақлайди! Бизни шаҳримизни кўрган одам... ўлгиси келади! Ўлган саяин, ўлгиси келади! Бизни шаҳримизни кўрган одам... тезроқ омонатимни топшириб... шу шаҳардан макон топсам дейди!

— Раҳмат, раҳмат...

Ботир фирқа бош ирғади. Ботир фирқа дудукланди.

«Биз ҳам келадиган бўлдик, ука», дейишига бир баҳя колди!

Аммо нафасини ичига ютди. Гапни бошқа ёққа бурди. Асл мақсадга ўтди:

— Сиз бу шаҳарда кўпдан буён ишлайсизми, ука?
— Шу, йигирма йиллар бўп қолди-ёв. Нима эди?
— Халиги... гўрков, дегич одамлар ҳам бўлар эди?

— Бор, гўрков бор. Гўрковни кулбаси мана буёқда. Шаҳарни ўнг бурчагида. Бирор иш бўлса айтаверинг, хизматингизга тайёрман.

— Сиз...

— Мен тошга битик битувчиман. Олдин тош қуювчи эдим. Кейин, маҳоратим ошди. Тошга шакл берувчи бўлдим. Ҳозир, тошга битик битувчи бўлиб хизмат қиляпман. Охир-оқибат, шу шаҳарлик бўлиб қолдим. Худога минг қатла шуқур, менча бўлган ҳам бор, бўлмаган ҳам бор.

— Чин, чин. Тошга битик битишни ўзи бўладими? Мана шу қабр тошлар тайёр мрамарга шакл берилиб қилинадими ё бирор-бир қолипга солиб тайёрланадими?

— Асл сағаналар соф мрамардан бўлади. Шунчаики сағаналар цементдан бўлади. Қум ва мрамар увоқлари аралашмасидан бўлади. Барчаси тайёр ҳолга келтирилгач, мрамар плитаси ёпиштирилади. Ана ундан кейин, марҳумни исми шарифи ҳуснихат билан ўйиб-ўйиб битилади.

— У-у-у, ташвиши кўп экан!

— Ҳа-да! Ўлишни... ўзи бўладими? Ўлишни... чидаганга чиқарган!

— Чин, ўлишни ўзи бўлмайди. Ҳозир танқисчилик даври. Ашқол-дашқолни қаердан топяпсиз?

— Бир инсон жон бериб келади-ю...тош тополмай-мизми? Топамиз! Тошларни мрамар заводидан сотиб оламиз. Арматура билан цементни дуч келган қурилиш иншоотларидан олиб келамиз. Шағал-қум деганларни ариқлардан оламиз.

— Шундай қимматбаҳо тошлар, сағаналар, панжаралар... Менимча, бу нодонлик, манманлик аломати деб ўйлайман. Дунёдан ўтганлар кетидан шон-шухрат, обрў олмоқчи бўлиш, деб ўйлайман.

— Энди, манави беш қўл баравар эмас, отахон. Ҳаётда ҳаром пулини қаёққа қўйишни билмай юрган тентаклар кўп. Аслида, эскичада... қабр тош қўйиш гуноҳ! Ҳа, қабр тош қўйиш гуноҳ! Мусулмончиликда қабрни тошлар билан бостириб қўйиш ман этилади.

Аслида, мусулмончиликда қабрлар ер билан бир текис бўлиши керак. Қабрлар ер билан барабар бўлиши керак. Пайғамбарларимиз ҳам ана шундай йўл-йўриқ берганлар. Пайғамбарларимиз қабрлар устига фақат биттагина белги қўйишни буюрганлар. Сабаби, Расулуллоҳ алайҳиссалом Усмон ибн Мазъун қабри бошига биттагина тош қўйганлар. Бу тош: «Биродарим қабри қаердалигини билишим ва бошқа казо қилган уруғларимни ана шу қабр қабатыга олиб келиб дафн этишим учун белгидир», деган. Расулуллоҳ алайҳиссаломимизни ўз қабрлари ҳам ердан бор-йўри бир қаричгина баланд, холос. Шу сабабдан ҳам қабрлар бошига гиштин бинолар қуриш, бетон оханжомалар ўрнатиш, суратлар ўйиб солишни асло буюрмаганлар.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман. Қайтанга совет даврида яхши эди.

— Тўғри, совет даврида халқ қонулардан қўрқиб... камтарона яшар эди! Совет халқи инсоф билан иш қилар эди. Совет халқи оғзини катта очмас эди.

— Совет халқи кўп сабр-қаноатли халқ эди. Совет халқи бор бўлсаям, йўқ бўлсаям... бориға шукур қилар эди! Совет халқи қорни оч бўлсаям... бориға шукур қилар эди! Боиси, совет тузуми кўп халқпарвар тузум эди, кўп меҳр-оқибатли тузум эди. Совет тузумини байналмилаллигини айтмайсизми, байналмилаллигини!

— Лекин совет давриниям ташвишлари кўп эди. Шу бугунгидай эсимда: совет раҳбарлари сиёсий тафтиш учун келар эди. Сағаналардаги: «Худо раҳмат қилсин», «Жойи жаннатда бўлсин», деган битикларни ўчиртириб ташлар эди. Мармар тошлардаги ярим ой шакллариини ўйдиртириб ташлар эди. Қабрларни номнишонсиз қилганлари камдай, «Яна шундай такрорласам, жиноий жавобгарликка тортинглар», деган тилхат ёздириб оларди.

— Мабодо ўшалар орасида... мен йўқмидим?

— Йўқ, сиз йўқ эдингиз. Бўлсангиз, тапир эдим. Раҳбарлар ҳам ҳар хил бўлади. Ичида бир... худо безориси бор эди! Худо йўқ-худо йўқ, деб дўк урар эди. Мана, Худо бор экан, бечорани... жинни қилиб қўйибди!

— Жинни? Йўғ-е?

— Ҳа-да! Савдойи бўлиб, жишихонада ётган эмиш! Фамилияси... ҳа, фамилиянг курсин... Ҳа-ҳа, Ража-

бов, Ражабов! Падарингга лаънат, бир келиб: «Тошлардаги дуои фотихаларни ўчир», деди. Икки келиб: «Сағаналардаги байт-ғазалларни ўчир», деди. Жонга тегиб эди! Ана, Худони ўзи кўрсатди. Жинни қилиб қўйди, жинни!

— Ражабов... Ражабов... Ҳа, таниш фамилия, таниш. Жинни эмасдир-е?

— Энди, психбольницада ётгандан кейин... ким бўлади? Имом-хатиб бўладими? Албатта, жинни бўлади-да!

— Ражабов, Ражабов...

— Ана ўша: «Барча қабр тошлар устида беш кирралик юлдузлар порлаб турсин», дея буйруқ бериб кетар эди. Буёвига нима дейсиз?

Ботир фирқа нафас ютди. Қилт этиб ютинди. Деразадан ташқари қараб олди. Бирдан сергакланди. Бирдан жонланди.

— Бизга... беш юлдуз яхши! — деб юборди.

— Хўп, сиз омонатингизни бемалол топшириб келавинг. Буёғини бизга қўйиб беринг.

— Нима қилай-нима қилай?

— Сиз олдин омонатингизни бериб келинг. Буёғини биз бошлаймиз!

66

Одамзотни ёши қайтса... маросимма-маросим юради. Маъракама-маърака юради. Чақирса-да боради, чақирмаса-да боради. Орқаваротдан эшитиб қолса-да, боради. Гап йўқ, сўз йўқ — қўли кўксида кириб боради.

Одамзот мартаба-мансабда эканида... ана шу даргоҳларга қўй сўйиб чақирса-да бормайди! Одамзот оёғи узангида эканида... ана шу маросимларга ялиниб-ёлворса-да бормайди!

Ботир фирқа-да ана шундай бўлди.

— Бир профессор казо кипти, дейишяпти, — деди кампири.

— Худо раҳмат қилсин, нечада кетибди?

— Ҳали пайғамбар ёшига етмаган экан. Бир бало касал экан, дейишди.

— Худо раҳмат қилсин. Дард ёмон, ўз вақтида қаратмаса ёмон.

Ёнбошлаб ётмиш Ботир фирка кўзғолди. Маросим учун тайёр бўлди. Кўчага йўл олди.

Мархумни оти нима — иши бўлмади. Мархум кими бўлади — иши бўлмади. Сўраб-суриштириб кириб борди.

Ховли тўла... сонсиз оладўппи бўлди! Сонсиз бекасам тўн бўлди. Сонсиз белбоғ бўлди.

Ховли қилт этмас сокин бўлди. Пашша учмас сокин бўлди. Нафас билинмас сокин бўлди.

Ушбу сокинлик оти... мотам... мотам бўлди!

Мотамда... кўз билан кўриб бўлмас бир товуш кезиб юрди. Қулоқ билан эшитиб бўлмас бир товуш учиб юрди.

Ушбу товуш... ховли узра учди. Дарахт япроқлари бўйлаб учди. Тўн-дўппилар узра учди. Маъюс юзлар аро учди. Мунгли кўзлар аро учди. Ёшли ёноқлар аро учди.

Ушбу товуш оти... унсиз йиғи... унсиз йиғи бўлди!

Ботир фирка ховли бўсағасида манзил олди. Қўл қовуштириб ўтирди. Гап-сўз орасида мархумни билиб олди.

«Ха-а, институт декани экан-да, — дея ўйлади Ботир фирка. — Декан бозори чакқон одам бўлади, оғзи ондаги одам бўлади. Деканни кўлида бутун бошли факультет бўлади. Ха-а, шу боисдан ҳам одам тумонат экан-да».

Тумонат кўзғолди: ичкаридан тобут қалқиб-қалқиб чиқиб келди. Катта кўчага қараб йўл олди.

Ана шунда, Ботир фирка бир савоб олмоқчи бўлди: тобутни бир четидан беп-ўн кадам кўтариб бормоқчи бўлди. Шу мақсадда тобут кетидан эргашди. Тобутга кулоч очди. Тобутга қўл узатди. Тобутга бармоқ ўйнатди.

Аммо қўли етмади — тобут кадам сайин олислаб борди. Ботир фирка қўл узата-узата қолди. Тобутга қўли етмагани учун ёшидан ўпкаламади. Қувватсизлигидан-да ўпкаламади.

Одам тумонат бўлди, тумонат!

Ботир фирка тумонат одамдан кўнгли ёруғ бўлди.

«Қайсики мархумни жанозасига тумонат одам йиғилдими, бўлди, ана шу одам жаннати бўлади! — ўйлади Ботир фирка. — Ана, тумонат одам, ана! Демак, профессор жаннати бўлди, жаннати!»

Ботир фирқа тобутга эргашиб борди. Тумонат одамни оралаб борди. Кўнглидан манави гаплар ўтиб борди:

«Менгаям... шунча одам келармикин? — деди. — Келмайди, келмайди! Совет даврида партия-совет органлари барчани сафарбар этар эди. Пионерлар фахрий қоровулда турар эди. Комсомоллар орден-медаллар кўтариб юрар эди. Коммунистлар оташин нутқлар сўзлар эди. Энди, комсомол ҳам йўқ, партия ҳам йўқ. Аммо-лекин ўлим бор! Ана ўлим, ана...»

Катта кўчада одам тагин-да кўпайди. Одам тумонатдан-тумонат бўлди!

«Мен бечорани жанозамга ҳеч ким келмайди! — деди Ботир фирқа. — Қизил эди, деб келмайди. Коммунист эди, деб келмайди. Ўз оти ўзи билан Ботир фирқа эди, деб келмайди. Шундай экан, мен бечораям... шу бугун омонатимдан қутулиб олсам бўларди! Ана, тайёр тумонат одам. Мен бечораям... шу бугун кетақолсам бўларди! Ана, ўз оёғи билан келган тумонат. Ана, тайёр тумонат одам, тайёр...»

67

«Сиз омонатингизни топшириб келаверинг. Буёғини бизга кўйиб беринг».

Ботир фирқа тошбитикчини ушбу гапини ўйлади. Чалқанча ётиб ўйлади. Радиодан музика эшитиб ўйлади.

«Омонатни топшириш кераклигини биламан, — деди. — Аммо-лекин шу омонатни қандай топшираман? Ана шуни билмайман! Доно бўлсанг, айт? Омонатни узиш йўлини айт».

Радио хўп музика чалди. Мумтоз-мумтоз музика чалди.

Ботир фирқа музика оғушида ётди-ётди — рухи ором олди. Қалби роҳат олди.

Қалбида мунислик давр сурди. Тан-жонида мунтазамлик давр сурди.

Жойидан охиста қўзғолди. Ўзига оро берди. Ташқарилади.

— Йўл бўлсин? — деди кампири.

— Оёғимни ёйиб келаман, — деди.

Тагин қабристон йўл олди.

Ўткинчи-кеткинчилар билан салом-алик этмаслик

учун — йўлини четлардан солди. Одамларни кўриб-кўрмасликка олди. Тикка қараб юрди.

Қабристонга-да тикка кириб борди. Тошбитикчини кулбасига-да тикка кириб борди.

Тошбитикчи билан кўришиб-сўрашди. Тошбитикчини ёнидан жой олди. Юзларига фотиҳа суртди.

— Марҳумларни йўқлаб келибсиз-да, отахон? — деди тош битикчи. — Марҳумларни йўқлаб туриш савоб иш. Кўп савоб иш. Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам айтадиларки, дафн этилган марҳумни холи бамисоли сувга фарқ бўлаётиб, ёрдам сўраётган инсонни холига ўхшайди. Борди-ю, ота-онаси, ёр-биродарларидан дуо ёхуд истиффор бориб қолса, бу марҳум учун дунёдаги барча нарсалардан маҳбуброқ бўлади. Дарҳақиқат, Оллоҳ таборака ва таоло қабрларга аҳли тирикларнинг дуоларини етказди. Тирикларнинг марҳумларга қиладиган ҳадялари талаби гуфрон ва раҳмат ҳамда истиффордир...

— Шу мақсадда келдим, ука... — дея манқаланди Ботир фирка.

— Яшанг, отахон, яшанг. Пайғамбар саллаллоҳу алайҳи васаллам нақл қиладиларки, инсон қабристон ёнидан шунчаики ўтиб кетаётганда ҳам: «Кул хуваллоҳу аҳад»ни ўн бир марта айтиб, марҳумларга унинг савобини бағишласа, марҳумлар одатича, ўша инсонга ҳам савоби тегади.

Ботир фирка бош ирғаб маъқуллади. Кафти билан лабларини силади. Томоғини кирди. Нимадан гап бошлашини билмади.

— Шу биз партия-совет органларида ишлаб, шу... намозхонликка вақтимиз бўлмади, ука... — дея чайналди Ботир фирка.

— Ия, ҳали намоз ўқишни билмайсизми?

— Партия-совет ишларини биласиз, ука. Ўзингиздан қолар гап йўқ. Кабинет, кресло, телефон, мажлис, нутқ... Умримиз ана шундай ўтди, ука. Увол-савоб ишларидан бебаҳра қолдик.

— Намозхонликни фойдаси катта, отахон. Намоз ўқиш вақтида намозхонни асаб томирлари мулойим бўлади, диққат-этибори бир нуқтага жам бўлади. Намозхон руҳияти тирикчилик ташвишларидан холи бўлади. Хордик-ором олади. Зеҳн-заковати пешланади, фикр юритиш тарзи соғлом бўлади. Намозхонлик ет-

тилик рақамига имон келтиради. Яъни, намозхон ерга сажда қилганда — намозхонни ташқи аъзоларидан етита жойи ерга тегиб-тегиб олади. Булар — пешонаси, иккита қўли, иккита тиззаси ва иккита оёғини иккита учларидир. Намоз вақтида намозхонни ички аъзолари чўккидан само сари талпинган... бургут мисол парвоз туйғуларини хис этади! Шу сабабдан донолар: «Намоз ўқиш — меърожга чиқиш демакдир», дейдилар. Бойси, намозхонни ички аъзолари билан илоҳий дунёни ички мулоқотда бўлиши — меърожни бир кўриниши, демакдир.

Тошбитикчи деразадан мархумлар шахрига қаради. Кейин, Ботир фиркага қаради.

— Увол-савоб ишларини билмасангиз, унда кийин экан, — деди. — Савоб ишларни ҳадисларга қараб қилмасангиз, мархумлар уволига коласиз, отахон. Яхши-си, бундай қиласиз: шундай бориб, қабрни бир четига ўтирасиз. Асло, қабр устига оёқ босмайсиз. Ҳадисларда: қабр устида ўтиришдан кўра чўғ устида ўтириб... кийим ва баданларингиз куйса, яхшироқдир, дейилади! Қабр бошига борганингизда, мархумдан бирер нарса сўраманг. Овоз чиқариб йиғламанг. Қабр бошида чирок ёқманг. Қабрни бир четгинасида ўтириб, дуои фотиҳа ўқинг. Хали дуониям билмайсизми? Унда, ён дафтарингизни олинг. Қани, ёзинг...

Ботир фирка ён дафтарини кўкрак чўнтагига солди. Ручкасини жойига қистирди. Оҳиста кўзғолди.

— Келиб турунг, келадиган жойингиз, — деди тошбитикчи, — Ҳа, келадиган жойингиз!

— Келадиган жойимиз, шундай, келадиган жойимиз!

68

Ботир фирка мархумлар шахри аро равона бўлди.

«Биламан, келадиган жойим, биламан, — деди. — Аммо-лекин қандай қилиб келаман?»

Ботир фирка мархумлар шахрини сайр этди. Шаҳар йўлақлари бўйлаб сайр этди.

Мархумлар шахри обод ҳам саришта бўлди. Мархумлар шахри хушхаво ҳам хушманзара бўлди.

У шаҳарни сайр этди-этди — қайтиб кетмоқчи бўлди.

Шунда, оппок панжарали бир қабрга кўзи тушди. Мармардаги мархум сиймоси кўзларига иссиқ-иссиқ кўринди.

У ана шу қабр олдида оёқ илди. Чўнтагидан қўллари олди. Кўзойнагини пешлади. Мармардаги сиймога тикилди...

Ана, ўша райком бўлиб ўлмиш, аммо... жанозасиз кўмилмиш Тўрақулов! Ана, ўша райком бўлиб дафн этилмиш, аммо... жанозасиз дафн этилмиш Тўрақулов!

Ана-ана, ҳамон райком бўлиб ётмиш, аммо ҳамон... жанозасиз ётмиш Тўрақулов!

Ботир фирқа райком Тўрақуловга тикилиб қолди... Қалби қон бўлди! Қалби қон-қора қон бўлди!

— Эй, парвардигор! — дея қафтларини очди. — Сен раҳмдил ва кечирувчи зотсан, эй, парвардигор! Биздан олдин ўтган мана шу зотларни гуноҳ-айбларини мағфират айлагин! Ана шу зотларга писбатаи қалбингда гина-кудуратинг бўлса, ювиб ташлагин, эй, парвардигор!

Ботир фирқа юзларига фотиҳа суртди.

Шунда, ён дафтари эсига тушди. Кўкрак чўнтагини пайпаслади. Ён дафтари олди. Бармоқларини тупуклади. Дафтари варақлади. Хали ёзиб тўлғизмиш бетини топди.

Қабрни кунботар тарафидан келди. Панжара олдида чўнкайди. Дафтарчани панжара орасига қўйди — дафтарча силжиб тушди. Тагин олиб қўйди. Дафтарча панжара тиркишида жойлашди.

Ботир фирқа дафтарча бошида жойлашиб ўтирди. Оёқларини ичига қайирди. Тиззаларига тирсак тиради. Қафтларини очди. Қафтлари узра дафтарчага кўз тикди.

Мачитда ўтирмиш мулла киёфасини олди.

Қабр бошида оят ўқиди.

Сўзлар Қуръондан бўлди, овоз... партиявий бўлди! Овоз... райкомона бўлди! Сўзлар пайғамбардан бўлди, оҳанг... партия съездида сўзловчи оҳанг бўлди. Сўзлар охиратдан бўлди, оҳанг... райком бюросида дағдаға этувчи оҳанг бўлди:

— Ассаламо алайкум аҳлад диёри минал мўъмина ва муслимийна ва инна иншоллоху бикум лоҳикун. Антум фаратуна ва наҳну лакум табаъун...

Ана шу жойда Ботир фирка чидаб туролмади. Ботир фиркани кўнгли бузилди. Ботир фиркани кўнгли вайрон бўлди.

Ботир фирка... хўнг-хўнг йиғлаб кўя берди! Ботир фирка... ўкириб-ўкириб йиғлаб кўя берди!

— Ув-ув-ув!.. — дея йиғлади.

Кўзларини кўллари юзи билан артиб-артиб йиғлади. Бурунларини тортиб-тортиб йиғлади. Юз-кўзларини костюми этаклари билан артиб-артиб йиғлади.

— Эй Худо, мен бир нотавон бандангман! — деди. — Мениям... йиғиштириб ол! Мен ғариб бандангниям йиғиштириб ол-да кўй!

Ботир фирка костюми ёқаларига юз-кўзларини артди. Ҳик-ҳик эта-эта, пешонасини билакларига кўйди. Ўпкасини босолмай — ҳик-ҳик этди. Елкалари силкиниб-силкиниб — ҳик-ҳик этди. Кўзларини юмиб... оғир тин олди.

Шунда, чала қолмиш оятни эслади. Тағин бошини кўтарди. Дафтгарига қаради. Кафтларини дуо учун очди. Оятни давомини ўқиди.

Оятлар... сукунатга сингиб-сингиб борди:

— Насъалуллоҳа лана ва лакамул офията. Оллохум мағфир лаҳум Оллоху мархам хум...

Шу вақт турли-туман овозлар эшитилди. Овозлар тобора яқин келди.

У елкаси оша қаради. Кафтлари муаллақ кўйи қаради. Кўзларини пирпиратиб қаради.

Орқа тарафда бир-иккита қора кўринди. Қоралар яқин-яқин келди. Бировини бошида... ҳарбий каска бўлди. Бировини бошида... қизил аскар телпаги бўлди. Икковини-да кўлида... милтиқ бўлди! Улар... милтиқ пешлаб-милтиқ пешлаб келди!

Ботир фирка юзларини ўнглаб олди. Муаллақ кафтларига тикилиб қолди.

«КГБ-КГБ! — дея ўйлади. — Булар КГБ! Кўза кунда синмайди, қунида синади, деганлари ана шу бўлади. Мен ўртоқ Ягода қиличларини айланиб ўтдим. Мен ўртоқ Ежов ўқларига чап бердим. Мен Лаврентий Берия қамоқларидан эсон-омон ўтдим. Ана, ана энди кўлга тушдим! Ниҳоят қўллик бўлдим».

— Тур жойингдан, тур!

Ботир фирка олдин бир тизза бўлди. Кейин, икки тизза бўлди. Кафтларини ерга тиради. Охиста кўзғолди. Елкаларини қисиб турди. Ғарибона турди.

— Қўлингни кўтар!

Ботир фирқа кўлларини оҳиста кўтарди. Елкалари оша кўтарди. Боши узра кўтарди.

— Қимирлама, отиб ташлайман!

Ботир фирқа қотиб қолди. Райком Тўракуловни сиймосига қараб қотди. Икки кўзи Тўракуловни сиймосида бўлди, бор эс-хуши орқа тарафда бўлди.

«Мен бу ерда оят ўқиётганимни КГБ қаердан билди экан? — деди. — Айтмоқчи, тошбитикчи! Падар-лаънат тошбитикчи! Демак, тошбитикчи КГБни агенти экан! Тошбитикчини эжакилаб-эжакилаб гап қовлашидан билиб эдим. Бир гапи бор, деб ўйлаб эдим. Аниқ, тошбитикчи КГБни агенти, аниқ! Энди нима бўлади?»

— Пих-пих-пих!

— Пақ-пақ-пақ!

Ботир фирқани ёнидан бирови чошиб ўтди. Изидан иккинчиси қувиб ўтди.

Бировини бошида ҳарбий каска — товок бўлди. Бировини бошида ҳарбий телпак — чойнакхалта бўлди. Қўлларида милтиқ — шохчўп бўлди.

Болалар... уруш-уруш ўйнади!

Ботир фирқа... ҳаммомдан чиқмишдай енгил бўлди. Ботир фирқа... елкасидан бир қоп урни ташламингдай енгил бўлди.

Қўлларини оҳиста-оҳиста туширди. Болаларни кетидан қараб-қараб қолди.

— Турк-тароватидан... қайта қурувчи демократларни боласи! — ўйлади Ботир фирқа. — Шундай, тана бузокни турки тукқанидан тамға!»

— Т-фу! Итдан бўлган қурбонликка ярамаслар! — деди.

69

Бир инсон таваллуди нишонланар бўлса... халқ юбилярни кўкларга кўтариб мақтайди. Юбилярни хизматларини улуғлайди. Савоб ишларини бармоқ билан санаб беради. Юбилярга... ҳайкал қўяди!

Ана шу зот бандачилик этса... ҳайхот, марҳум эрта кетди, дейди. Ҳайхот, марҳумни кўп ишлари чала қолди, дейди.

«Биламан, мен ҳақимда-да шундай дейди, — ўйлади Ботир фирқа. — Хўш, қайси ишим чала қолди? Ўзи, кексалик... бир умрлик меҳнат самараси, демак. Кек-

салик... бир умрлик азоб-укубат, демак. Кексалик... бир умрлик гам-андух демак. Шу боис, кекса одам... ҳаминқадар эъзозга лойик. Ҳаминқадар марҳаматга лойик. Боиси, кекса одам... яшамайди, яшамайди! Кекса одам... сўнгги маросимига ҳозирлик кўради. Кекса одам... дафн маросимини пойлайди! Дафн маросимини... узикиб-узикиб пойлайди...»

70

«Бу сафар дангал гаплашаман, — деди Ботир фирқа. — Ўзиям, тошбитикчи билмаган бало йўқ экан. Шундан бир иш чиқади. Ҳинд чойни кўрса, тагин-да очилиб гаплашади».

Ботир фирқа токчадан бир юмалок ҳинд чой олди. Кампирига билдирмай, костюм чўнтакка солди.

Бахмал шляпани бошга кўндирди.

— Фотиҳага бориш инсон учун ҳам қарз, ҳам фарз! — деди.

— Фотиҳали жой бор эдими? Айланай, раис бовамдан, айланай...

У хаёллар оғушида марҳумлар шахрига кириб келди.

Кулба очик бўлди. Аммо тошбитикчи йўқ бўлди. Вазиятдан, тошбитикчи шу теваракда юрмиш бўлди.

Ботир фирқа тошбитикчи келгунича марҳумлар шахрини сайр этди. Қўллариини орқасига қўйиб сайр этди. Тўхтаб-тўхтаб сайр этди. Фавқулодда... тошбитикчини олдидан чикиб колди!

Тош битикчи бир қабр панжарасини тузатар бўлди. Панжарани динг-динг уриб кўрсатди.

— Манавини қаранг, отахон, — деди. — Шундай темирни майиштириб кетибди-я! Ёш боладан ҳеч бало қолмайди-я!

— Ёш бола, ёш бола-да, — деди Ботир фирқа.

— Бошқа нарса қуригандай, шу панжарани майиштириб олиб, қиличбозлик ўйнайди-я! Бировини қулоғидан чўзиб, панжара ичидаги қабрни кўрсатдим. Манави нима, дедим. Анави суратдаги одамни ховлиси, дейди! Унда, бировни ховлисида ўйнама, бор, ўзингни ховлингда ўйна, дедим.

— Бинойи қилибсиз, кўп бинойи қилибсиз.

Ботир фирқа шундай дея, панжара олди скамейкага чўкди.

Тошбитикчи панжарани тузатиб бўлди. Асбоб-анжомларини халтага солди. Ботир фиркани ёнидан жой олди. Нафасини ростлади.

— Ха-а, келинг, отахон? — деди. — Оламда нима гаплар, энди?

— Олам тинч-осойишта. Шу, қайта қурувчилар бақириб-чақириб юрибди, холос.

— Мен қайта қурувчилардан кўркмайман, отахон. Қайта қурувчилар мени ишдан бўшатомайди. Мен ишсиз қолмайман. Чунки одам бор — ўлим бор. Ўлим бор — мен бор! Ўлимни иши — менсиз битмайди.

— Ишкилиб, қайта қурувчилар ҳаммани ҳайдаяпти.

— Ўзбек ўзагини қирқади, отахон, ўзбек ўзагини қирқади!

— Шу боис, ишдан ҳайда-ҳайда, штат қисқаришлар авж оляпти.

— Мен штат қисқаришлардан ҳам кўркмайман. Юзлаб иш жойлар тақа-тақ ёпилиб қолади. Аммо... ўлим иши тақа-тақ ёпилмайди! Дунёда ҳамма штат қисқаради. Аммо... ўлим қисқармайди! Дунёда ҳамма нарса тамом бўлади. Аммо ўлим тамом бўлмайди! Ўлим мангу яшайди! Ўлим абадий яшайди! Ўлим барча тузумлар учун абадийдир! Яшасин, ўлим!

— Шундай, ишингиз зўр, шундай. Касбингиз ноёб касб, шундай.

— Ха-да, ха! Мен ноёб одамман, отахон, ноёб! Иш жойим ҳам ноёб. Мана иш жойим — шаҳримизда барча шароит муҳайё. Шаҳримизда... жондан бошқа нарса бор! Шаҳримизда фақат... жон йўқ, жон!

Ботир фирма ана шунда мақсадга ўтар бўлди. Мақсадини айтиш учун сўз излади. Партиявий сўз излади. Илмий сўз излади. Халқона сўз излади.

Охири, медицина сўзида бир тўхтамга келди.

— Шу, суицид... суицид... — деди.

— Ким-ким?

— Суицид, дейман...

— У ким?

— Суицид... мана шу шаҳарга ўз ихтиёри билан ташириф буюриш, демак.

— Ха-а, ўз жонига ўзи қасд қилиш, денг! Тинчликми, отахон?

— Тинчлик-тинчлик. Шу, биттаси бор. Шунга ҳаётида суицид содир бўлмаса эди, деб кўрқаман.

— Эси жойидами ўзи?

— Жойида, эси жойида. Ақл-заковат бобида... ул зотга тенг кам топилади! Юксак интеллектуал, шундай, юксак интеллектуал!

— Унда, нега... ҳалигидақа ҳолатга тушади?

Ботир фирка... ярасини ёрди! Мадада олиб кетмиш ярасини ёрди:

— Одамга алам қилар экан, ука. Қарийб бир аср мобайнида ўртоқ Ленин дохий, дедилар. Ўртоқ Ленин улуғ, дедилар. Шундай деб ўқитдилар, шундай деб тарбия бердилар. Энди, бирдан... Ленин жаллод, Ленин фашист, деб бошлади! Совет тузуми бир аср мобайнида хур замон бўлиб келди, тўкин-сочин замон бўлиб келди. Энди, бирдан... Совет тузуми камокхона, деб бошлади! Совет тузуми дўзах, деб бошлади! Идеал колмади, ука, идеал колмади! Идеалсиз яшаб бўлмайди, ука, идеалсиз яшаб бўлмайди! Идеалсиз ҳаёт — ҳаёт эмас, ука. Мана, идеалсизлик оқибати — совет халқи бир-бирини итдай талаб бошлади. Совет халқи бир-бирини жаллоддай отиб бошлади!

— Тузум алмашяпти, отахон, тузум алмашяпти. Тузум алмашяпти даври энг ёмон давр эмиш. Тузум алмашяпти даври уруш даври билан барабар эмиш.

— Аммо-лекин одамга алам қилади-да, ука. Газеталарни очиб қарайсиз: уруш қатнашчиси ё меҳнат ветерани қазо қилган бўлади. Бечоралар, қайта қурувчиларни дағдағасига юраклари бардош беролмай... оламдан ўтмоқда!

— Бўламан деган эл бир-бирини ботирим, дейди, бўлмайман деган эл бири-бирини этини ейди!

— Буёғи кимматчилик. Гўшт киммат, дори-дармон ундан-да киммат. Пенсия пул дори-дармонга етмайди. Ваҳоланки, кекса одам дори-дармон билан тирик. Пенсия... арпага упоқ бўлмайди! Оқибат, кексалар биринкетин кетяпти. Газетани энг сўнги четида — қора рамкага ўралиб-ўралиб кетяпти. Ана ўша қора рамкага ўроғликлар — уруш ва меҳнат ветеранлари. Мана шу XX асрни яратган зотлар! XX асрни курган зотлар! Бу зотлар урушда полк-полк бўлиб жон берди. Армия-армия бўлиб жон берди. Энди эса... битта-битта бўлиб кетяпти! Якка-ёлғиз бўлиб кетяпти! Эни бармоқдайгина рамка ичида кетяпти! Тўрттагина рамка ичида кетяпти! Бечораларни кетаётганини биров билипти, биров бил-

май қоляпти. XX асрни яратган зотларни кадри шу бўлдими? Билсам, таъзиянома бериш учун — газетага яхшигина пул тўлаш керак экан. Арпага упоқ бўлмас... пенсия қайси бирига бўлади? Ҳадемай, уруш ва меҳнат ветеранларидан фақат хотира қолади, холос. Ҳали, шу хотира қолса! Замон шундай кетса, XX асрни бино этган зотлардан хотира-да қолмайди...

— Ўз жонига ўзи қасд қилувчилар ёмон одам бўлмайди, дейишади.

— Бўлмасам-чи, ука, бўлмасам-чи! Суицидлар доно одам бўлади, ука, суицидлар ҳалол одам бўлади! Эразм Роттердамский: фақат мутафаккир зотларгина ўз жонига ўзи қасд қила олади, деб эди!

— Совет даврида ўз жонига ўзи қасд қилиш жуда кўп бўлар эди. Биров ўзини осар эди, биров ўзини томдан ташлар эди. Тагин биров йўғон томирини кесар эди, уксус ичар эди. Бир инсон нима учун ўз жонига ўзи қасд қилгани билан совет раҳбарлари шуғулланмас эди. Шуғулланса ҳам... бечора марҳумни ўзини айблашар эди.

— Ўзимиз ҳам... бундан мустасно эмасмиз, ука.

— Ўзингиз ҳам?

— Беайб парвардигор, дейдилар, ука. Совет даврида... биз коммунизм курагимиз, бизда суицид бўлиши мумкин эмас, деб келдик. Шу билан суицидга барҳам бердикми? Аксинча, ўз жонига қасд қилувчилар сони йил сайин кўпайди. Ҳар йили минглаб инсон ўз жонига ўзи қасд қилди. Биз бу ҳолатни совет турмуш тарзига зид, деб баҳоладик. Суицид ҳолларни бекитиб келдик. Мабодо ошқор бўлиб қолса, ўша суицидчини... ўзини айбладик! Ўз жонига ўзи қасд қилувчиларни... бадном қилдик! Чунки энг аҳши гувоҳ — ўлик гувоҳ, дейдилар. Кўзи юмук инсон сукут сақлаб ётаверади. Кўзи очик инсонлар эса мазза қилиб яшайверади. Бўлмаса, биттагина кўзи юмук инсон учун ўнлаб раҳбар хайфсан олади, партиядан ўчади, ишдан ҳайдалади. Ваҳоланки, совет суд-жиноят кодексида: «Инсонни ўз жонига қасд қилишга олиб келганлар беш йил муддатгача жиноий жавобгарликка тортилади», дейилган. Мен ҳалигача бирор раҳбарни ана шу модда билан жавобгарликка тортилганини эслай олмайман.

— Унда, сиз ҳам чатоқ экансиз, отахон.

— Беайб парвардигор, ука, беайб парвардигор.

— Унда, сиз билан мулоқотда бўлиш хавfli экан...

— Ия, ундай деманг, ука, ундай деманг.

Ботир фирка довираб қолди. Жойидан лик этиб турди.

Апил-тапил ўнг чўнтагини қовлади. Чап чўнтагини қовлади. Шошиб, хинд чойни олди.

Тезлик билан тошбитикчини кафтига қўйди. Тошбитикчини бармоқларини юмиб, чойни ушлади.

— Мана, ука, мана. Ҳақимизга дуо қилиб ичасиз, деб олиб келдим.

— Бу, хинд чойми?

— Шундай, яхши чой, шундай.

— Нима қилардингиз, отахон, ўзингиз ичсангиз бўларди?

— Энди, сиз эл-юртни савоб ишларини қияпсиз, ука. Эл-юрт хизматини қияпсиз. Шу боис, кўнгилдан чиқариб олиб келдим.

— Раҳмат, раҳмат. Илоҳи омин, умрингизга умр қўшилсин, оллоҳ-акбар! Мен сизга айтсам, отахон, бандачилик — Худойим-таолонинг даргоҳига меҳмон бўлиб бориш, демақдир. Марҳумлар шаҳрига сайёҳ бўлиб бориш, демақдир. Шундай экан, инсон меҳмон бўлиш учун шопилмаслиги керак. Меҳмон бўлишни эрта-кечи бўлмайди. Қолаверса, ўз жонига ўзи қасд қилишни ёмон томонлари кўп. Авваламбор, ўз жонига ўзи қасд қилиш — Худо олдида жиноят қилиш, демақдир. Маълумки, бандасига иссиқ жонни Худойим-таоло ато этади. Ол, кулим, дейди! Иссиқ жон — энг ноёб бисотдир. Иссиқ жон — энг ширин неъматдир. Ўз жонига ўзи қасд қилиш — Худойим-таолони ноёб мулкига қасд қилиш, демақдир! Ўз жонига ўзи қасд қилиш — худойим таолони неъматига қасд қилиш, демақдир! Шу боис, ўз жонига ўзи қасд қилиш — Худога қўл кўтариш, демақдир! Албатта, Худойим-таоло бундай бандаларини лаънатлайди. Эй инсон, сен менинг бандам эмассан, дея лаънатлайди. Шу боис, ўз жонига ўзи қасд этган бандасини... ювмай кўмишни буюради!

— Нима қилади-нима қилади?

— Ўз жонини ўзи олган инсонни... ювмайдилар. Марҳумни тобутга солишдан олдин... ювиб-чаймайдилар.

Ботир фирка сесканди. Баданлари увишди. Кўзлари пирпиради. Кўзойнаги устидан олайиб-олайиб қаради.

— Бир инсон-а? — дея ҳайратланди. — Ўз ихтиёри билан тарки дунё этаётган инсон-а...

— Худойим-таоло: бу менинг бандам эмас, лаънати-ни ювиб-чаймасдан... кўмиб ташланглар, дейди. Садкаи инсон номи кетсин, дейди. Харомлайн... харомлайн кўмиб ташланглар, дейди.

— Инсонни ювмасдан кўмиш? Инсон... мол эмас-ку?

— Бандасиям эмас-да? Бандасиям эмас эканки... ўз жонига ўзи қасд қилади!

— Инсон-а, бир инсон-а...

— Худойим-таоло ўз жонига ўзи қасд қилганлар учун... жаноза ҳам буюрмайди, жаноза! Суф сенга жаноза, суф, дейди!

— А-а?! У-ух! У-у-у...

Ботир фирка... хир-хир товуш чиқарди. Пиш-пиш нидо чиқарди. Шир-шир хуштак чиқарди.

Аммо... тили айланмади! Тили калимага келмади. Бир сўз-да айтолмади.

Беихтиёр-беихтиёр жойидан кўзғолди. Қўлларини ён чўнтақларига солди. Мархумлар шаҳрига қараб серрайиб қолди. Мархумлар шаҳрига қараб қотиб қолди...

Ботир фирка ана шуларни... билмас эди! Дафн урф-одатлари барча мўмин-мусулмонлар учун бир хил, дея ўйлар эди. Мархумлар бир хил расм-русумда дафн этилади, дея ўйлар эди. Мархумми, бўлди — кўп катори дафн этилади, дея ўйлар эди.

— Бирдан туриб кетдингиз, отахон?

Ботир фирка тошбитикчини овозидан ўзига келди. Сергак бўлиб, теварак-бошига қаради.

— А? Оёқларим уюшиб қолди, ука, оёқларим! — деди.

— Ха-а, меням оёқларим қотиб қолди. Хўп, отахон, мен энди борай. Мени йўқлаётган бўлишлари мумкин. Ботир бўлинг: ўзбек — ўзагини қирқади! Бўламан деган эл бир-бирини ботирим, дейди, бўлмайман деган эл бир-бирини этини ейди! Келинг, келадиган жойингиз!

— Келаман, албатта келаман!

— Худойим-таоло қуёшни зиё, ойни нур қилиб яратган, отахон. Эмишки, Худойим-таоло одамзотни зуваласини лойдан пишитиб бўлгач... одамзот устидан атиги

бир кун... бир кунгина қувонч ёмғирини ёғдирибди!
Кейин, одамзот устидан... қирк кун, ҳа-ха, қирк кун...
ғам селини ёғдирибди! Ана шу ғам селига бардош бе-
риш... бандаси учун ҳам қарз, ҳам фарз, отахон!

71

Қабристон дарвозасидан... бир соя чиқиб келди.
Шундай, бир соя чиқиб келди.

Сояда ҳаёт аломати бўлмади. Жон аломати бўлмади.
Юзларида ранг бўлмади. Кўзларида нур бўлмади.

Соя... силжиб-силжиб қимирлади. Шундай, соя сил-
жиди, соя қимирлади.

Бойси, соя тор-тор кадам босди. Оҳиста-оҳиста
кадам босди. Оқибат, оёқлари кўринмади. Қадамлари
билинмади.

Шу бойс, соя юряптими ё силжияптими, билинмади.
Юряптими ё кимирлаяптими, билинмади.

Соя қулоч отмади. Соя қўл кимирлатмади. Қўллари
ёнларига босди.

Соя бош кўтармади. Юзларини кўксига эгди. Иякла-
рини ёқасига босди. Кўзларини туфлисига тикди.

Соя бирдан... силжимай қолди. Қимирламай қолди.
Жойида турди-турди — йўл чети скамейкага чўқди.

Соя — Ботир фирка бўлди. Коммунист Эсонов
бўлди.

У оҳиста чапига — марҳумлар шаҳрига қаради. Ўн-
гига — тириклар шаҳрига қаради.

У марҳумлар шаҳари билан тириклар шаҳари
ўртасида ўтирди. Музтар бўлиб қолди. Муштипар ҳам
нотавон бўлиб ўтирди.

Ўтирди-ўтирди... унсиз-унсиз йиғлади. Пешонасини
ушлаб-ушлаб йиғлади.

«Нима кунларга қолдим-а? — дея йиғлади. — Бу
қандай замон бўлди? Қарийб бир аср меҳнат қилдим.
Бир умр тер тўқдим. Бир умр эл-юрт хизматини қилдим.
Мен учун меҳнат шон-шараф бўлди. Мен учун меҳнат
ғурур ҳам фахр бўлди. Мен ҳаётни меҳнат деб билдим.
Мен яшашни меҳнат деб билдим. Мен яратдим, мен
бино этдим. Мана шу XX асрни... мен яратдим, мен!

Ана шундай зот кетса — мен ўлсам, мени... ювмай-
дилар, ювмайдилар! Ҳаром ўлган мол мисол кўмиб таш-
лайдилар! Сассиқ маслиқ мисол кўмиб ташлайдилар!

Мендай бир зот ўлса... Менга... жаноза ўқимайдилар, жаноза ўқимайдилар! Оёғимдан судраб... кўмиб ташлайдилар! Ном-нишонсиз кўмиб ташлайдилар. Отинг нима демай, кўмиб ташлайдилар. Итмисан-эшакмисан демай... кўмиб ташлайдилар!

Демак, шариат бўйича... ўлиб бўлмайди! Урф-одатлар билан ўлиб бўлмайди. Эскичасига ўлиб бўлмайди.

Мен чин коммунистман. Ленинчи коммунистман. Мен эл-юртга партиявий нуқтаи назар билан меҳнат қилдим. Мен эл-юртга марксизм-ленинизм ғоялари билан хизмат қилдим. Бир сўз билан айтсак, мен меҳнат қилдим, меҳнат!

Мен бола-бақрам демадим — жамиятим, дедим. Мен бола-бақрам учун меҳнат қилмадим — жамиятим учун меҳнат қилдим. Бир сўз билан айтсак, совет жамияти бор бўлсин, дедим. Коммунистик жамият бор бўлсин, дедим.

Шундай бир оташин коммунист ҳаётдан кўз юмса... Шундай бир содиқ ленинчини юраги уришдан тўхтаса...

Тобутим тепасида... ҳарбий оркестр мотам марши чалмайди! Комсомоллар орден-медалларим тўла бахмал ёстиқчаларни кўз-кўз этиб ўтмайди. Коммунистлар тобутим кетидан гулчамбарлар кўтариб юрмайди. Партия-совет арбоблари билакларига қора ленталар тақиб, тобутим бошида фахрий коровулликда турмайди.

Ёмондан-ёмони... партия-совет арбоблари қабрим бошида: «У асл коммунист эди», дея оташин нутқлар сўзламайди!

Демак, коммунистчасига-да... ўлиб бўлмайди! Партиявий ўлиб бўлмайди. Советчасига ўлиб бўлмайди.

Бир сўз билан айтсак, эскичасига-да ўлиб бўлмайди, янгичасига-да ўлиб бўлмайди!»

Ботир фирка унсиз-унсиз йиғлади. Оғиз-бурнини кафти билан артиб-артиб йиғлади. Кафтига йўталиб-йўталиб йиғлади. Кафтига ўксиб-ўксиб йиғлади.

«Чин, мен коммунистман, коммунист. Аммо-лекин мен ҳам одамман, одам. Мен жаннат билан дўзахга ишонаман. Кўплар ҳамма гўр — бир гўр, дейди. Йўк, ҳамма гўр — бир гўр эмас, йўк! Гўр билан гўрни фарқи бор. Айтайлик, бир инсон дунёдан кўз юмади. Уни олиб бориб қабрга кўмадилар. Бўлди, шу билан у зотни унутадилар, отини атамайдилар. Боиси; у зот бу

дунёсида бирорта эзгулик яратмаган бўлади. Бирор нима курмаган бўлади. Бирорта боғ яратмаган бўлади. Шу боис, у зотни номи зим-зиё йўколади. Бир сўз билан айтсак, у зотни... бу дунёси йўколади! У дунёси эса... дўзах бўлади! Гўри гўр эмас — ўра бўлади! Гўри гўр эмас — дўзах бўлади! Мазкур ўрада одамзот ётибдими ё бир маслиқ ётибдими — эл-юртни иши бўлмайди. Дўзах — ана шу гўр!

Ўзи, бу дунё ажаб дунё экан. Одам ўзини дўзахи ё жаннатилигини билиши учун... ўлиши керак экан, ўлиши!

Масалан, Шароф Рашидов ҳаётлигида жаннати меҳнат қилди, жаннати яратувчилик қилди, жаннати ишлар қилди. Шароф Рашидов... чўл-биебонларни боғ-бўстон этди. Шаҳар-қишлоқлар яратди. Зилзиладан кейин Тошкентни қайта курди. Ўзбек халқи номини жаҳонга ёйди. Тошкентда метро курди...

Аммо-лекин ўрток Рашидов ўзини жаннати зот эканини билмай ўтди. Ўзгалар-да... билиб-билмасликка олди!

Ўлим... Шароф Рашидов жаннати зот эканини тасдиқлади!

Бу дунёдан Шароф Рашидов ўтди — демак, бу дунёдан ҳамма ўтади!

Мана, мен яратдим, мен бино этдим. Энди, бема-лол оёқ узатсам бўлади. Аммо-лекин қайта қурувчилар қандай қилиб... ўлади? Демократлар қайси юз билан ўлади? Шариаатпешво муллачалар билан ювуксиз отинчалар қайси имон билан ўлади? Қайси шон-шараф билан ўлади?

Қайта қурувчи муллаваччаларни кўриб... одам ўлишини-да билмайди, қолишини-да билмайди! Ўлай десанг... қайта қурувчи муллавачча-отинчаларга бу дунёни ташлаб кетиб бўлмайди. Қолай десанг... ирода бардош бермайди.

Майли, бир жон бўлса — бераман! Бир жон — бошдан садақа!

Аммо-лекин қайси ғоя учун жон бераман?

Мен бир умр ғоя деб яшадим. Ғоя деб меҳнат қилдим. Ғоя деб пешона тери тўқдим.

Мен бир умр ғоя деб эзилдим. Ғоя деб азоб тортдим. Ғоя деб... жон олиб-жон бердим!

Боиси, коммунист учун ғоя — бирламчидир, бирламчи!

Шундай экан, мен қайси ғоя учун жон бераман? Шундай азиз жонимни қайси ғоя учун садақа этаман?

Мени жоним унча-мунча жонлардан эмас. Кимсан — Ботир фиркани жони! Коммунист Эсоновни жони!

Кўчада қолган жон йўқ!»

Ботир фирка оёқлари остидан бир сиким тупрок олди. Тупрокни кафтида ёйиб кўрди. Кўзлари олдига олиб келиб кўрди. Хидлаб-хидлаб кўрди. Димоғида... ер хидини туйиб-туйиб ўйлади...

«Мана, одамзотни отаси. Мана, одамзотни онаси. Мана, одамзотни бешиги! Дунёдан неча-неча жамиятлар ўтди — фақат ер қолди. Неча-неча партиялар ўтди — фақат ер қолди. Неча-неча сиёсатлар ўтди — фақат ер қолди.

Демак, бу дунёда-да, у дунёда-да... ердан бошқаси бекор экан!

Биз ана шу ердан яралдик. Биз ана шу ердан одам бўлдик.

Айтайлик, она ўз боласини тупрок ерга қўйиб юборади. Яланг оёқ қўйиб юборади. Бола ер чангитиб ўйнайди. Холдан тойгунча ўйнайди. Мадори қуригунча ўйнайди... Кейин, она боласини яна қайтиб ўз бағрига олади. Она боласини яна қайтиб ўз кўксига босади...

Ер ана шу она мисол. Инсон ана шу бола мисол. Инсонни ўтмиши-да ер, инсонни келажаги-да ер.

Ана, мени-да онам келди. Онам: кунинг қайтди, деяпти. Кетар вақтинг бўлди, деяпти. Кунинг тўлди, деяпти...

Шундай, кетар вақтим бўлди. Шундай, куним тўлди.

Яшашдан мазмун қолмади. Яшашдан мақсад қолмади. Боиси, эл-юртга фойдам тегмай қолди. Эл-юрт хизматиға ярамай қолдим. Эл-юртга яхшилик қилиш қўлимдан келмай қолди. Оқибат, эл-юртга керак бўлмай қолдим. Эл-юртга керак бўлмаслик — жуда ёмон!

Одамзотни ибтидоси-да ғойибда бўлади, интиҳоси-да ғойибда бўлади. Ғойибдан йўлга чиқиб, мана, яна ғойибга келдик.

Энди, фанодан бақога рихлат этамиз. Энди, руҳимиз танамиздан ажралади. Фоний дунёда покланмиш руҳимиз фаришталар ҳамроҳлигида Оллох-таоло маконига

сафар этади. Рухимиз поклана олмаса — фаришталар тазйиқида азоб чекамиз.

Мана, мен поклана олмадим. Боиси, қандай покла-нишни билмадим. Шу боис, фаришталар исканжасида азобдаман!

Хаёт мисол бир боғ бўлади. Боғда дарахт мўл бўлади. Гул мўл бўлади. Ана шу боғни сара муаттар гули — одамзод бўлади. Серхосил дарахти — одам-зод бўлади. Одамзод-да дарахт мисол уруғдан унади. Нихолдан ўсади. Дарахт бўлиб етилади. Мева тугади. Эл-юртга мева пишириб беради. Нихоят, куни битади. Оёғи ердан узилади. Боқийлик сари равона бўлади.

Яратгани ўзи одамзотга жон ато этади. Жон одам-зотни олдин ҳалқумига киради. Кейин, кўзларига ки-ради. Ундан кейин, танани бошқа жойларига киради. Жон энг охирида одамзотни... оёқларига киради. Шу боисдан-да, одамзотни жони энг олдин... оёқдан узилади. Кейин, танани бошқа жойларидан жон узилади.

Одамзот қачон жон беради? Қачон кўз юмади? Одамзот айни куч-қувватга тўлиб, жон бермайди. Одам-зот айни пишиб, етилиб кўз юмайди.

Одамзот... жисман ишлаб бўлиб жон беради. Одам-зот... рухан меҳнат қилиб бўлиб кўз юмади. Одамзот... қалбан ҳам жисман ҳориб-толиб жон таслим этади.

Мана, мен қалбан қаридим. Мен жисман толидим. Сафарим қариди, сафарим қариди!

Биз... ўлишдан кўрқамиз! Ўлик сўзидан кўрқамиз. Тобут сўзидан кўрқамиз. Мархум сўзидан кўрқамиз. Танамиз қотиб қолади. Қалбимиз музлаб қолади. Ти-лимиз айланмай қолади. Бошимиз эгилиб, елкаларимиз чўкиб қолади. Бир кун эмас, бир кун... ўламан, дея кўрқамиз.

Биз... ўлишни билмаймиз, ўлишни билмаймиз!

Шу боис, кўп одам... ўлишдан кўрққанидан... ўлиб қолади! Шундай, ўлишдан кўрққанидан ўлиб қолади. Ух, ана ўлдим, мана ўлдим, дея ўз ўлимини ўзи тез-латади. Ўлим даҳшатидан кўркиб — ўз жонини апил-тапил топшириб қўяди.

Аслида, табиий ўлим... тонг вақти келади, тонг вақти! Боиси, одамзот туни билан тиникади. Туни билан хузур олади. Туни билан роҳатланади.

Нихоят, тонг вақти сўнгги бор... ирода билан энти-кади. Сўнгги бор... озад ҳам оғир энтикади...

Шундай, ўлим хак, шундай. Шундай экан, Худо мен бечорага-да раҳм этса эди. Худо мен бандасини-да ўз раҳматига олса эди!

Олмайди, Худо мени ўз раҳматига олмайди! Худо мени гапимга... кулоқ-да солмайди!

Боиси, мен умримда Худони отини атамай яшадим. Мен умрим мобайнида Худога тош отиб яшадим. Мен умрим давомида худога шак келтириб яшадим!

Шундай экан, Худо мени... итмисан-эпакмисан, демайди!»

72

Мархумлар шаҳари... жимжит бўлди. Жон аломати бўлмади. Ҳаёт нафаси бўлмади.

Мархумлар шаҳридан... мотам нафаси уфурди.

Тириклар шаҳари... хайкириб турди! Ашула айтиб турди. Ханда отиб турди.

Тириклар шаҳридан... палов хиди анқиди. Кабоб хиди анқиди.

Ўртада... Ботир фирка бўлди. Коммунист Эсонов бўлди.

Осмон йирок, ер қаттик бўлди!

У тириклар шаҳрига қараб ўйлади. У мархумлар шаҳрига қараб ўйлади. У осмонга қараб ўйлади.

«Бу дунёда ўлиб бўлмайди! Бу дунёда яшаб бўлади. Шу боисдан-да, бу дунё отини ҳаёт, дейди. Ҳаёт — яшаш, демак, қуёш — яшаш, демак.

У дунёда... ўлса бўлади! Боиси, у дунёда ҳаёт йўқ. У дунёда қуёш йўқ.

У дунёда сув йўқ. У дунёда нон йўқ. Шу боис, у дунёда яратиб бўлмайди. У дунёда экин экиб бўлмайди.

У дунёда... КПСС йўқ, КПСС йўқ! У дунёда социализм қуриб бўлмайди. У дунёда коммунизм қуриб бўлмайди.

У дунёда... орден-медалъ йўқ, орден-медалъ йўқ! Қўша-қўша унвонлар йўқ.

У дунёда... гимн айтиб бўлмайди! У дунёда «Интернационал» айтиб бўлмайди!

У дунёда... пенсия бермайди! У дунёда пенсия йўқ!

У дунёда... кампири нозик таъб билан боқмайди. Силаб-сийпаламайди. Саранжом-саришталамайди.

Шу боис, у дунёда... ўлса бўлади! У дунёда оёк узатиб ётса бўлади! Кўз юмиб ётса бўлади!

Бу дунёда эса... яшаса бўлади! Бу дунё — яшаш учундир! Сен яшагувчи дунёга келдинг. Сен хаёт завқини тотувчи дунёга келдинг. Сен умр гаштини сурувчи дунёга келдинг.

Бу дунёга келдингми? Энди, яша! Тишни тишга кўйиб-кўйиб яша. Муштни тугиб-тугиб яша. Алп-алп одим отиб яша. Чидаб-чидаб яша. Яшашни чидаганга чиқарган!

Бу дунёга келдингми? Энди, чида! Дунё — чидаганники! Охиригача чида, Худо берган кунгача чида!»

73

У тушлик уйкуда ётди. Фарк уйкуда ётди.

Уйкусида телефон жиринг этди. Узун жиринг этди.

Ботир фирка жирингни эшитиб ётди. Кўзларини очиб ётди. Шифтга тикилиб ётди. Турай дея хафсала этмади.

«Телефон айвонда, — деди. — Айвонга бориш учун ким қанча йўл? Дивандан туриш керак. Уст-бошни кийиш керак. Уйқухонадан йўл босиб ўтиш керак. Айвон эшигини очиш керак. Зинапоядан тушиш керак. Ана ундан кейин телефонни кўтариш керак. Ким қанча йўл, ким қанча азоб».

Телефон бетиним жиринг этди. Ётиш учун кўймади.

Ботир фирка инқиллаб кўзғолди. Эснаб керилди. Уйқучил кийинди.

«Падар лаънат, бундай телефонни! — деди. — Овози қайта қурувчи демократларни овозига ўхшайди-я? Билмайман, телефонлар ҳам қайта қурувчи демократ бўлиб қолдими?»

Ботир фирка имиллади-имиллади — телефонни олди.

Телефон этувчи ўзини танитди. Хол сўради. Мақсадини айтди:

— Отахон, эски горком — ҳозирги ҳокимият биноси олдидан Буюк ипак йўли ўтади, демокдалар.

Ботир фирка уйқучил пиш-пиш этди.

— Йўлингиз унсин, ўртоқ ҳоким, йўлингиз унсин, — деди.

— Гап шундаки, отахон, ҳокимият биноси олдида беш-ўнта ўриси дарахт бор.

— Ўриси дарахт? Чинор денг, чинор.

— Хўп, чинор, чинор. Гап шундаки, отахон, Буюк ипак йўли ана шу чинорлар жойидан ўтар эмиш. Ҳокимият маъмурияти кенгашиб, ана шу ўриси дарахт... чинорларни хашар йўли билан олиб ташламоқчи бўлди. Беш-олтита оқсоқолни хашарга айтмоқчи бўлди.

— Куллуқ, ўртоқ ҳоким, куллуқ. Бизни ёшимиз тўксонни коралаб қолди. Энди, хашар бели бақувват ёшларни иши.

— Кўпни дуоси кўл, дейдилар, отахон. Сиз оқсоқоллар дуои фотиҳа берасизлар, бўлди. Хашарни ёш авлодни ўзи боқлайди.

— Бўпти, борганимиз бўлсин. Соат учга? Бўпти, борамиз.

Ботир фиркани умрида кўнгилсиз вазиятлар мўл бўлди. Хижил дақиқалар мўл бўлди. Ўзини ўзи эзувчи вақтлар мўл бўлди.

Аммо... кундузги уйқудан кейинги вазият! Одам тарс ёрилиб кетай дейди. Кўнгилга қил сиғмайди. Одам ўртаниб кетади. Одамни пашша фингиллаши эзади. Финг-финг пашшани милтиқ билан отсам дейди. Кундузги уйқу ёмон!

Кундузги уйқудан сўнгги ҳолатдан қутулишни билмовчилар кўчага чиқади. Кўнгил очар ҳолат излайди. Кўнгил ёзар мулоқот излайди.

Ушбу ҳолатдан қутулишни билувчилар аччиқ чой ичади.

Ботир фирқа кофе ичади. Бу сафар кофе ичмади.

Уйқуси бирдан очилди. Тап-жони жимир-жимир этди. Вужуд-вужуди лов-лов этди. Ич-ичи қизиди.

Ботир фиркани кўнгли... кулди. Ботир фиркани юзи... кулди.

— Кампир... улар меням дуои фотиҳамни олар бўпти... — деди.

Афсус, кампири йўқ бўлди. Кампири тўйда келин кўрди учун кетди. Хали қайтиб келмади.

Ичига чирок ёкса ёнмайди, дейди эл. Бу гап ичи қора одамлар учун айтиладими? Ичимдан топ, дегич одамлар учун айтиладими? Зикнадан-зикна одамлар учун айтиладими?

Ботир фирқа ушбу гап мазмунини тушунмас эди.

Элни топган гапни қаранг-а, деяр эди. Одамни ичи бир уй ё кўчамидики — чирок ёқади, дея ўйлар эди. Кулгиси келар эди. Муштдай лампочка оғизга сигмайди — қандай қилиб одамни ичига ёкиб бўлади, дея ўйлар эди.

У мазкур гап маъзини ана энди чакди. Айни шу вазиятда чакди.

Ботир фирқани... ичи ёнди! Ичи... ёруғ-ёруғ бўлди. Ичи... ойдин-ойдин бўлди. Кўзлари-да равшан-равшан бўлди. Равшан кўзларидан равшан-равшан ёшлар оқди...

— Кампир, улар меням... одам ўрнида кўрибдилар... — деди.

Ботир фирка аланг-жалаң бўлди. Кампири келин кўрдидан қайтмаганини билди.

Охиста диванга чўкди. Елкаси билан суянди. Бошини чапга чалқайтди. Кўзларини юмди... Унсиз-унсиз йиғлади. Ич-ичидан йиғлади. Кўзларини қўл юзаси билан артиб-артиб йиғлади...

Кўнгли хиёл босилди. Тани сокин бўлди. Руҳи вазмин бўлди. Оғир тин олди.

Дарвоза тарафга қаради. Бедарак кампирини айблади. Кампирини койиди. Кампирини оклади:

«У бечора бупака телефон бўлишини қаердан билибди? Бечорани умри мени қобоқ-тумшуғимга қараб ўтяпти. Майли, бир тўй-тўйласа тўйлабди-да».

Ботир фирка бет-бошини ювди. Бет-бошини атирлади. Бет-қўлини мойлади.

Тагин дарвоза тарафга қаради. Кампиридан ҳамон дарак бўлмади.

— Ўзим кийинаман, кампирни қараб ўтираманми.

Шундай дея шифоньерни очди. Кийим-бошини кўздан кечирди. Бўқоқлик шимни олди. Украинча кўйлакни олди.

Ана шунда... кампири йўқлиги билинди. Ўта билинди.

Ботир фирка украинча кўйлакни... костюм деб ўйлади! Украинча кўйлакни жимжимадор гулларини... костюм ёқаси деб ўйлади!

Шифоньерда осиялик костюмларни ушлади-ушлади — орден-медали бор қора костюмни суғуриб олди. Чўнтагидан партбилетни топди. Силаб-силаб, украинча кўйлакни кўкрак чўнтагига солди.

У орден-медалларига тикилиб қолди.

«Беш-олтита оксоқол деяпти. Демак, танлаб-танлаб таклиф этибди, — дея ўйлади. — Ундай казо-казолар олдига бор топган-тутганни тақиб бориб бўлмайди. Танлаб-танлаб тақиб бориш керак».

Ана шунда... кампири йўқлиги тағиндан-тағин билинди!

У украинча кўйлакни ҳамон... костюм дея ўйлади. Ҳамон... костюм кияяпман, дея ўйлади.

Ботир фирқа украинча кўйлакка... орден тақиб бошлади!

«Ленин ордени, бир, — деди. — Меҳнат Қизил Байроқ ордени, икки. Октябрь революцияси ордени, уч. Бўлди, учдан кейин пуч. Майли, Халқлар Дўстлиги ордениниям кўшиб кўяйлик. Халқлар Дўстлигиниям кўнгли қолмасин!»

Тақир бошига похол шляпа кўндирди. Кўзойнак тақди.

У ўзини ойнага солди. Димоғ ҳам ғурур билан томоқ кирди.

Эшик-дарвозаларни кулфлади. Ҳокимият сари йўл олди.

74

Ботир фирқа кўллари кетида қадамлади. Охиста қадамлади. Тантанали қадамлади.

Бетон кўприқдан ўтди. Пастлаб энди. Оёқ тираб-тираб энди. Оёқ илиб-илиб энди. Нафас ростлаб-ростлаб энди.

Ҳокимият биноси олдида қаторлашмиш машиналарни қоралаб келди. Машиналарга суяниб турмиш шофёрлар билан салом-алиқ этди.

Шофёрлар Ботир фирқани бош-адок қаради. Украинча кўйлакдаги... орденларга қаради.

Бир шофёр оғзини ушлаб кулимсиди. Бир шофёр бетини бурчакка буриб кулимсиди. Бир шофёр чаппа бурилиб... чучкирди.

Баҳонаталаб шофёрлар чучкуриқдан... яйраб кулди.

— Ия, саломат бўлсинлар, саломат бўлсинлар! — дея кулди.

Ботир фирқа-да... кўшилиб кулди! Бош ирғаб-ирғаб кулди.

— Биз-да шу тилакка ёрмиз! — дея кулди.

Кўзидан кўзойнакни олди. Рўмолча билан артди. Ҳокимият боғига қаради. Эътибор билан қаради. Синчковлик билан қаради.

Боғ... йўқ бўлди. Қуюк-қуюк боғ йўқ бўлди. Ям-яшил боғ йўқ бўлди.

Ҳар-ҳар ерда кундалар юмалаб ётди. Шохлар тўда бўлиб ётди. Тупроқлар уюм бўлиб ётди.

Арралар кирр-кирр бориб келди. Болталар тарс-тарс ёрди. Шохлар қарс-қарс синди.

Боғ марказида битта чинор омон қолмиш бўлди. Уям бўлса, бир ёнбош қийшайиб ётмиш бўлди.

Чинор теварагида одам мўл бўлди. Сарик-сарик уст-бошларидан — қурувчилар бўлди.

Бир қурувчи чинор шохига арқон бойлаб тортди. Бирови чинор шохи айрисига арқон ташлаб осилди. Бирови чинор томирини болталади.

— Чинорни белига тросс солиб, анави самосвал билан тортиш керак, — деди Ботир фирка.

— Тросси йўқ экан-да, камбағалларни, — деди бир шофёр.

Ботир фирка бошидан шляпасини олиб силкитди: хайр, ишорасини берди.

— Йўл бўлсин, отахон? — деди бир шофёр.

— Мана шу боғ ҳашарга таклиф қилиб эдилар, — деди.

— Ха-а, расмий қисми ўтиб бўлди, отахон.

— Ия-ия! — деди Ботир фирка.

— Лекин сизни қўп қарадилар.

— Ҳамма бўлди, фақат сиз бўлмадингиз.

— Ия-ия, шунақа денг?

Ботир фирка бир келган йўлига қаради. Бир шофёрларга қаради. Бир оёқлари остига қаради.

«Чин-да, битта мени кутиб ўтирадимми? — деди. — Энди, қайтиб кетаверсаммикин?»

— Отахон, озиб-ёзиб келибсиз, — деди бир шофёр. — Энди бир бориб, қурувчиларга хорманг, бор бўлинг, этиб келинг.

— Шундай денг, аммо-лекин шундай денг?

Ботир фирка йўлида давом этди. Ҳокимият олди йўлакдан юрди. Йўлакдан боққа борди.

Боғ айланаси арғамчи ип билан ўралмиш бўлди.

Арғамчини хар-хар ерида кизил байроқчалар илиғлик бўлди. Огоҳ этувчи ёзмалар илиғлик бўлди.

Ботир фирка арғамчи остидан ўтмоқчи бўлди. Бир ўнгига каради, бир чапига каради. Бир қўли билан шляпасини бошига босди. Бир қўли билан арғамчини кўтарди. Арғамчи остига эгилди.

— Хай-хай! — дея овоз келди.

Ботир фирка қаддини кўтариб каради.

Сариқ кийимлик киши шаҳодат бармоғи билан янди. Арғамчида илиғлик ёзмага ишора этди.

Ботир фирка бошидан шляпасини олиб, кишига карата силкитди: уэр-уэр, демиш бўлди.

Шляпасини бошига қўндириб, арғамчидевор ёкалаб юрди. Шаҳодат бармоғини боши узра ниш этди.

— Чин, техника хавфсизлиги! — деди. — Ўртоқ Эсонов, техника хавфсизлиги!

Арғамчи-девор ёкалашда давом этди. Борни чап тарафига келди. Оёқлари толди. Йўл бўйи скамейкага чўкди. Шляпасини тиззасига қўйди. Чуқур нафас олди. Такир бошини рўмолча билан артди. Ҳокимият майдонига тикилди: худди ўзини бошидай теп-текис майдон. Ўзини бошидай тап-такир майдон.

«Совет даврида хар шаҳарни ўз Ленини бўлар эди. Ўртоқ Ленин шаҳар бош майдонида тикка турар эди, — деди Ботир фирка. — Бизни Ленин мана шу майдонда тикка турар эди. Ўртоқ Ленин қўлини мана бундай узатиб, йўл кўрсатиб турар эди. XX аср ўзбек халки дохийси Шароф Рашидов байрамларда келар эди. Оталарча кучоқ очиб турар эди. Энди, ўртоқ Ленин йўк. Энди, ўртоқ Рашидов йўк...»

Шу вақт бир нима қарс этди.

Ботир фирка сапчиб оёқлади. Ўпкасини қўлтиқлади. Воҳ-воҳ этди. Ичига туф-туф этди. Теваракка аланглади. Биров милтик отди-ёв, дея ўйлади.

Йўк, боғда... боғда сўнгги чинор қулади!

Бирдан моторлар ўчди. Қурувчилар овози тинди. Ола-тасир босилди.

Ботир фирка уёққа аланглади, буёққа аланглади. Соатига каради: иш вақти тамом бўлди.

Шляпани бошга қўндирди. Шими кетини қоқди. Шимини тортди. Украинча қўйлак ёқани тузатди. Боғ сари юрди.

Бу сафар арғамчи-девор олдида эгилиб ўтирмади. Арғамчини шундай кўтариб, ичкари кирди.

Шохчаларни қисир-қисир босиб борди. Шохлардан хатлаб-хатлаб борди. Япроқларни эзиб-эзиб борди.

Сўнги... сўнги чинор олдида оёқ илди.

Бир уй ичи жой ўра бўлиб ётди. Ўра одам бўйи чуқур бўлди. Ўра гирди уюм-уюм тупроқ бўлди. Ўра ичи патила-патила томир бўлди. Бармоқдай томир бўлди. Билакдай томир бўлди. Одамни сонидай томир бўлди. Ўқ томири... одамни белидай бўлди!

Чинорни ўзи... ўра ёнбошида суяниб ётди. Ҳайбатли шохлари эллик кадам олисларда тарвақайлаб ётди...

Ботир фирка энтикди. Ботир фирка кизиди. Ботир фирка лов-лов этди.

Кўллари калт-калт этди. Юзлари дур-дур этди. Кўзлари пир-пир учди. Кўз олди туман бўлди. Кўз олди зим-зиё бўлди.

Оёқ олди бир кундага... шилқ тушди.

Бирдан... олам ёруғ бўлди. Дунё тиник бўлди. Ҳаёт тирилди.

Ботир фирка... дунёни энди кўрмиш одам мисол ўрага мўлтайди. Уйқудан энди уйғонмиш одам мисол чинорга мўлтайди. Мунис-мунис мўлтайди.

Мўлтайди-мўлтайди... хўнграб йиғлади. Хўнг-хўнг йиғлади. Нотавон-нотавон йиғлади. Хокисор-хокисор йиғлади.

Ёноқларидан дардлари дув-дув тўкилди.

Фавқулодда кулимсиди! Тотли-тотли кулимсиди. Энди... кулимсиб-кулимсиб йиғлади.

— Кампир, бизни боғларимиз... халқаро йўл бўлар эмиш, — деди. — Бизни боғларимиз... Буюк ипак йўли бўлар эмиш. Биз энди Буюк ипак йўлидан юрамиз.

Ботир фирка кундадан кўзғолди. Оёққа қалқди.

Шунда, ўра лабидан тупроқ кўчди. Кўчар тупроқ Ботир фиркани оёқлари олдида бўлди.

Шу боис, Ботир фирка мувозанатни бой берди. Қулочлари ёйилди. Кетига чалқайди. Шашт билан ўзини ўнглаб олди.

Орденлари жаранг-журунг этди. Нимадир бир нима... лип этиб ерга тушди. Кўчар тупроқ билан ўра остига силжиб кетди.

Ботир фирка энкайиб қаради. Синчиклаб қаради. Нима экан — билолмади. Боиси, ўра чуқур бўлди,

тупрок қора бўлди. Ботир фирка орденларини қаради. Орденларини ушлаб-ушлаб санади. Орденлар... тугал бўлди!

Кўкрак чўнтакни пайпаслади. Ана шунда билди. Ана шунда англади.

Партбилети... партбилети ўрага тушиб кетибди! Коммунистик партия билети ўрада ётибди! Ўртоқ Ленин сиймоси тупроқда қоришиб ётибди!

Ботир фирка сувга калла қилажак чўмилувчи мисол кулоч ёйди. Кулочини битта жамлади. Боши баравар этди. Ўрага ниш этди. Ўрага бош эгди.

Ўра чуқур бўлди, ўра калтис бўлди.

Калтисдан-калтис жойи — ўрага ташловчи... қари бўлди! Тўксонларни коралаб колмиш мунис чол бўлди.

Шу боис, қария шайтонга ҳай берди. Қария шаштидан қайтди.

Аммо қария аҳдидан қайтмади. Ўра лабига кафтларини қўйди. Олдин ўнг оёғини ўрага солди. Кейин чап оёғини ўрага солди. Қария ўрага тушиб бошлади.

Шунда, оёғи ости тупроқ кўчди. Кўчки охиста энди. Уям кўчки билан энди. Кўз очиб юмгунча ўра остида бўлди.

Ботир фирка қаддини коматлади. Кафтини кафтига уриб қокди. Орденларини ушлаб-ушлаб кўрди. Сокин тин олди.

Теварак-бошга қаради. Энкайиб қаради. Томирлар орасини мўралаб қаради: партбилет кўринмади.

«Ё мен тушиб келгунимча сичқон тортиб кетдимикин? — деди. — Энди қазилган ўрада сичқон нима қилади?»

Ботир фирка серрайиб турди. Энди, ўзи эниб келмиш тупроқни қовлади. Партбилет ана шу кўчки остида бўлди!

Ботир фирка партбилетни қўшқўллаб ушлади. Пуфлаб-пуфлаб тозалади. Кўзлари олдига олиб келди. Мисоли олис айриликдан кейин тикилди. Соғинч-соғинч билан тикилди.

«Бу партбилет мени ўқитди, хат-саводли этди, — деди. — Шу партбилет туфайли ўсиб-ундим, катта мартабаларда ишладим. Еганим олдимда бўлди, емаганим кетимда бўлди. Мана, қарилек пенсияси олиб ётибман. Бир сўз билан айтсак, ушбу партбилет мен учун нон-насиба бўлди. Ушбу партбилет ризқ-рўзим бўлди».

Ботир фирка партбилетни тағин пуфлади. Силаб-сийпади. Эҳтиёт учун галифе шим киссасига солди. Энди, ошқора айтди:

— Ўрток Ельцин шундай бир табаррук партбилетни ташлади, — деди. — Яна-тағин, Кремль саройида ташлади. Минг қилса-да, ўрток Ельцин... насроний-да, насроний, ўрток Ельцин насронийлигига борди. Худога шукур, мен мусулмонман, мусулмон. Мен мусулмон фарзанди... мени боккан партбилетни ташламайман. Мен мусулмон фарзанди, партбилетни ташлаб... нонқўр бўлмайман!

Ботир фирка юзага чиқиш йўлини ўйлади. Тушиб келмиш йўлидан... тўрт оёқ бўлиб ўрмалади. Ўра белигача юкорилаб борди. Ўра белидан тупроқ билан қайтиб тушди.

Кафтларини артди. Шляпасини босиб кийди. Теварагига боқди. Томирларни тутамлаб, чинор кундага чиқди. Кунда устидан ўрмалади. Тўрт оёқ бўлиб ўрмалади. Ўрмалади-ўрмалади — юзага чиқиб олди.

Ўзини тап этиб ерга ташлади. Елкасидан нафас олди. Уст-бошини тузатди. Галифе шимини қоқди. Боя ўтирмиш кундага чўқди. Осойишта тин олди.

Ўрага қараб ўтирди-ўтирди... ўзига-ўзи қойил бўлди:

«Ерни етти қатига тушиб келдим-а, ерни етти қатига-я? — деди. — Ақл бовар этмас жасорат! Шу жасоратимни кампир бир кўрса эди? Кампир ҳар гапини ўролида мени камситади. Шартинг кетиб-партинг қолди, дейди. У дейди, бу дейди... Мана, мен кимман, мана? Тили бўлса, мана шу чинор айтсин!»

Ботир фирка юмалаб ётмиш чинорга қараб хаёл сурди. Хаёллари бир жойларга кетди. Хаёллари қаерларгадир кетди...

Хаёллар оғушида ўтирди-ўтирди... тағин йиғлади. Хўнгир-хўнгир йиғлади. У ушбу чинорларни... ўз қўли билан экиб эди. У ушбу чинорларни... ўзи парваришлаб ўстириб эди.

Мазкур чинорлар остида эл-юрт учун жон фидо этди. Яхши-ёмон кунлари мазкур чинорлар остида ўтди.

Умри мазкур чинорлар остида адо бўлди. Олдин баҳор — охир хазон бўлди. Умр йўли — борса келмас йўл бўлди.

Ботир фирқани жони ачиди. Ботир фирқани тани куйди. Ботир фирқани тан-жони... шодланди.

— Ўртоқ Рашидов... — дея энтикди. — Шароф Рашидович, биз эккан чинорлар... Буюк Ипак йўли бўлди, Буюк Ипак йўли!

Ботир фирқани ичи куйди. Ботир фирқани ичи кулди...

— Ўртоқ Рашидов... биз яратган боғлар... Буюк ипак йўли бўлди, Буюк ипак йўли!

Ботир фирқани кўзларида қайғу бўлди. Ботир фирқани кўзларида байрам бўлди...

— Ўртоқ Рашидов... биз энди Буюк ипак йўлидан юрамиз. Буюк ипак йўли бизни жаҳонга олиб боради. Истанбул, Париж, Лондон...

1994–98-йиллар.

ИЗОҲЛАР

«Отамдан қолган далалар» — ушбу роман 1986–1991 йилларда яратилган. Илк маротаба бу асардан парча «Ёш куч» журнаlining 1991 йил 11-сонида эълон қилинади. Лекин давлат гимни ҳақидаги «Юрт қўшиғи» деб номланган эпизод романга киритилмайди. Роман тўлалигича 1993 йилда «Ёшлик» журнаlining 1–2–3 сонларида чоп этилади ва бирданига катта шов-шувга сабаб бўлади. Шу йил ёзувчилар иштирок этган олий даражадаги ҳукумат йиғилишида атокли адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов мазкур романга «Мустақиллик шарафига битилган энг етук асар», деб баҳо беради. Асар Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида муҳокама қилинади ва бир овоздан Абдулла Қодирий номидаги Давлат мукофотига тавсия этилади.

Роман 1994 йилда «Шарқ» нашриётида китоб бўлиб нашр қилинади. Шу йил ушбу асар Абулла Қодирий номидаги Давлат мукофотига сазовор бўлади.

«Бу дунёда ўлиб бўлмайди» — ёзувчининг сўнгги романи бўлиб, 1994–98 йиллар ёзиб тугалланади. Ушбу романдан парча илк маротаба 1999 йил декабрь ойида «Санам» журналида эълон қилинади. 2001 йил асар «Шарқ» нашриётида босмадан чиқарилади ва шу йил Ёзувчилар уюшмасининг энг яхши асарлар учун бериладиган йиллик мукофоти билан тақдирланади.

М. Аҳмедова.

Тоғай МУРОД

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

II жилд

**ОТАМДАН ҚОЛГАН ДАЛАЛАР
БУ ДУНЁДА ҰЛИБ БЎЛМАЙДИ**

Романлар

**«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2012**

**Муҳаррир *З. Мирзаҳакимова*
Бадий муҳаррир *Т. Қаноатов*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Саҳифаловчи *Л. Цой***

Нашр лицензияси АІ № 201. 28.08.2011 й.

Теришга берилди: 30.11.2010. Босишга рухсат этилди 05.10.2011.
Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$. «Virtec Peterburg Uz» гарнитураси.
Шартли босма тобоғи 23,5. Нашриёт-ҳисоб тобоғи 25,0.
Адади 2000 дона. 1940-сон буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

**«Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик
компаниясининг босмаҳонаси,
100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.**